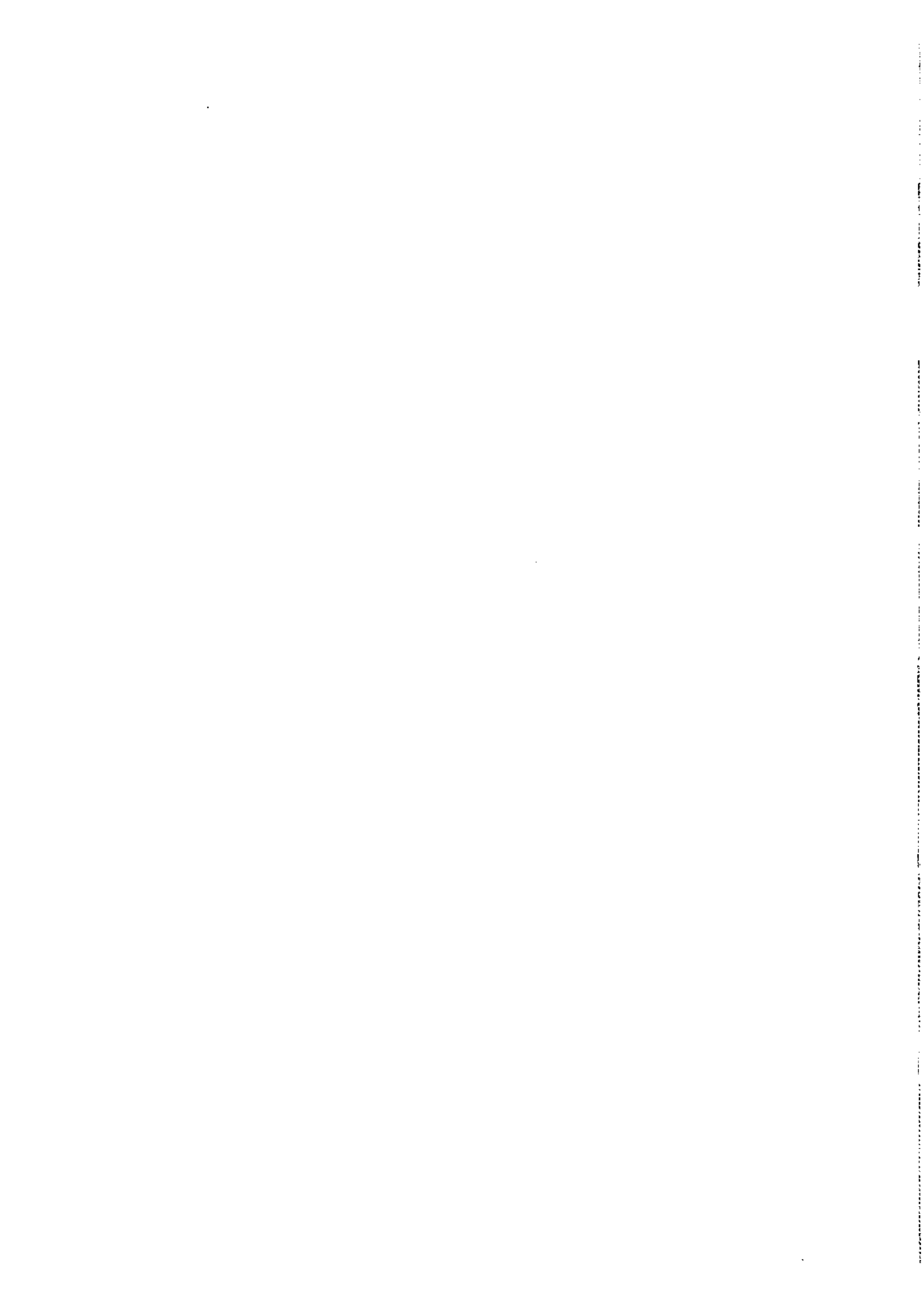

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Св.	XXVI	Год.	1996.	С	1-304	1-38	Чачак 1996.
Vol.		Year		Р			

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАК

RECUEIL
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL
XXVI

ČAČAK
1996.

УДК – 08 (497.11)

YU ISSN 0350 7262

З Б О Р Н И К
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XXVI

ЧАЧАК
1996.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
XXVI**

**Оснивач
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ**

**Редакциони одбор
Др МИЛОЈЕ ВАСИЋ, РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ,
ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ, ДЕЛФИНА РАЈИЋ
и НЕВЕНКА БОЈОВИЋ**

**Одговорни уредник
НЕВЕНКА БОЈОВИЋ**

**Графичка обрада
МИЛИНКО БОГИЋЕВИЋ**

**Насловна страна
арх. СЛОБОДАН ЂОРЂЕВИЋ**

**Лектор
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ**

**Класификатор радова
ЗОРА ПЕТРОВИЋ**

**Коректор
НАДА МАКСИМОВИЋ**

**Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЦИ ВИДОЈКОВИЋ**

Издавач: Народни музеј, Чачак

Штампа „ЕТИТЕКС” – Чачак

МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ

ОСНИВАЊЕ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ

Милош Тимотијевић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK 069 (091) (497.11)

Музеј је установа која се бави прикупљањем, стручном обрадом, чувањем и презентацијом предмета који су од посебне уметничке, културне и научне вредности.¹ Управо ти материјални остаци представљају незаобилазне доказе који говоре о човеку као културном бићу и друштвеној заједници у којој је живео и стварао. Уз то, само постојање друштвене заједнице и, што је најважније, њен опстанак у будућности, условљен је потребом да сви њени чланови имају заједничку прошлост или, боље речено, знања о тој прошлости,² која припада човековом свету, мада је материјално непостојећа, живи једино у људској свести.³ Самом том чињеницом музеј као чувар материјалних трагова прошлости, који представљају мост између два времена, добија потврду о свом значају, јер губитак доказа о својој култури и традицији неминовно води осиромашењу, а на дуже стазе – пот-

1. Борђе Митровић, „Иновације музејских поставки”, Зборник историјских музеја Србије”, 28. Београд, 1994, стр. 284.

2. Цветан Тодоров, „Ми и други”, Београд, 1994, стр. 222.

3. Андреј Митровић, „Расправљања са Клио”, Сарајево, 1991, стр. 10.

пуном нестанку сопственог света са свим својим облицима, садржајима, појавама и вредностима.

Тешко је, ако не и потпуно немогуће, са сигурношћу утврдити када се први пут родила идеја да у Чачку буде оформљен музеј.

Институција те врсте добијала је облик какав данас познајемо у земљама Западне Европе почетком XIX века.⁴ То је доба када се Србија поново стварала у државном виду и када су конкретни задаци ослобођења и одбране националне територије остављали мало времена, енергије и материјалних средстава за изградњу свих оних културно-просветних установа неопходних да би једна држава, заиста, то и била у свом потпуном облику, који укључује и систематску бригу о прошлости. Ако су и осниване институције такве врсте оне су проживљавале своје прапочетке четрдесетих година XIX века и биле су углавном везане за Београд, док је на њихово стварање у осталим деловима Србије требало сачекати.⁵ Међутим, то не значи да се о овом проблему нико није бринуо.

Захваљујући ризницама манастира из околине Чачка, сачувани су многи предмети од изузетне вредности за културни индентитет овога краја.⁶ Ипак, због своје затворености за ширу јавност, што је потпуно разумљиво ако се узме у обзир несиругност као трајни пратилац ових простора, и усресређеност на предмете и збирке који су уско везани за цркву, ризнице су биле и остале приступачне малом броју људи. Нешто је другачија била слика приватног живота црквених лица, која су, као прилично образоване личности свога доба, посвећивала пажњу и световним културним вредностима, о чему постоје писани подаци⁷, као и један сачувани портрет из тога времена као доказ културних потреба тих људи и њихових склоности ка поседовању и чувању уметничких предмета.⁸

Никако не треба заборавити ни све оне предмете који су се налазили у скоро свакој кући и који су имали значај и важност за сваку породицу понаособ тиме што су припадали неком знаменитом претку, који су завештавани будућим генерацијама као сведочанство о духовном страдању, јунаштву и слави. Тај начин борбе против заборава, односно чувања и неговања традиције имали су јако упориште на селу. Али, услед снажне индустријализације у XX веку, дошло је до великих премештања становништва у градове, које је у новим животним условима, конкретно великим насељима

4. Желимир Кошчевић, „Музеј у прошлости и садашњости”, „Музеологија”, 21, Загреб, 1977, стр. 50.

5. Б. Дробњаковић, „Од минеролошке збирке у конаку кнеза Милоша у Крагујевцу до савремених музеја у Београду”, Музеји, 2, Београд, 1949, стр. 41.

6. Погледати каталоге Делфине Рајић, „Ризнице овчарско-кабларских манастира”, Чачак, 1990. и „Црква Св. Николе у Жевици”, Чачак, 1994.

7. Радивоје Бојовић, „Портрет свештеника са црвеним појасом Димитрија Петровића”, Зборник радова Народног музеја (у даљем тексту: ЗРNM), XXV, Чачак, 1995, стр. 134.

8. Сталан поставка Народног музеја у Чачку, Р. бр. 1105/1975

ма спаваоницама, заборавило, потиснуло или искривило своје наслеђе. Тиме су спласнули интересовање и свест о значају материјалних трагова своје културе.

Ту је и рад појединаца, заљубљених у прошлост и старине, који су за себе лично скупљали најразличитије збирке предмета, али, у исто време, нису заборављали ни опште добро. Један од таквих људи, о чијем раду постоје подаци, био је и Димитрије Мита Петровић. Он је за време свог службовања у Чачку 1874. године дошао на идеју да отпочне сакупљање старина.⁹ Како сам каже, „забезекнут” чињеницом да пиљари замотавају својим муштеријама сир у папире који нису ништа друго него документа из чачанског Начелства, одлучио је да нешто предузме.¹⁰ У Начелству чекало га је још веће изненађење: хладно му је саопштено да таквих старих докумената има на „хиљаде” и да се њима редовно потпаљују и ложе пећи.¹¹ Петровић се није зауставио само на сакупљању старих докумената, већ је показивао интересовање и за предмете, што је пренео и на своју породицу. Захваљујући тој околности, музеј у Чачку данас поседује један јатаган и једну кубуру, које је пронашла и откупила његова кћи Надежда Петровић.¹²

Свакако треба поменути и професора чачанске Гимназије Симу Тројановића, који је вршио ископавања у селима чачанског краја. Резултате тих својих истраживања публиковао је у стручним часописима свога времена.¹³ У самој Гимназији постојала је збирка минерала која је служила као наставно средство у раду са ђацима.¹⁴ Веома је занимљиво да је у то време у Чачку као професор службовао и Никола Зега.¹⁵ Он је један од оних људи који су заслужни за утемељивање музеја у Србији.¹⁶ Наиме, по свом доласку у Београд 1901. године био је најпре илустратор, затим управник, а касније и директор Етнографског музеја.¹⁷

Овакви и слични покушаји, мада бескрајно корисни и значајни у једној средини коју карактерише немарност, неразумевање и незнање, ипак неминовно остају без већег значаја и домета.

За бригу о прошлости требало је основати музеј. Стабилизација на спољнополитичком плану, виши ниво образованости и приближавање

9. Димитрије М. Петровић. „Ратне белешке 1876, 1877 и 1878. године”, Чачак, 1996, стр. 233.

10. Исто.

11. Исто.

12. Инвентарски бројеви. И 2005 и И 2022.

13. Радивоје Бојовић. „Прилог етнолошкој библиографији чачанског краја”, Зборник радова Народног музеја, XIV, Чачак, 1983. стр. 410.

14. Споменица чачанске реалне гимназије 1837–1937”, Чачак, 1938, стр. 154. и стр. 184.

15. Делфина Рајаћ. „Сликарска делатност Николе Зега у Чачку од 1890. година, до 1899. године”, Зборник радова Народног музеја, XX, Чачак, 1991, стр. 188.

16. Дарови Војном музеју, Београд, 1990, стр. 18.

17. Као напомена 11.

Европи крајем XIX века остављали су више простора за такав подухват. Тако је у Чачку 1896. године организована забава и концерт „Друштва музеја српске земље”, која је имала за циљ да добровољним прилозима помогне оснивање истоименог музеја у Београду.¹⁸ Постојао је одбор и за Чачак, али да ли је он имао у свом деловању, поред активности за отварање Музеја српске земље у Београду, и неке акције за подизање сличне институције у Чачку, за сада није познато, али ово је први, за који се тренутно зна, институционални покушај да се чачанска средина ангажује за акцију отварања неког музеја.¹⁹ Оно што је данас потпуно извесно и сигурно, музеј није оформљен. Да ли је било неких иницијатива да се отвори и након 1896. године, тешко је утврдити услед мањкања извора.²⁰

Захваљујући сачуваној штампи, која је објављивана у Чачку између два светска рата,²¹ остала су сведочанства о поновном рађању идеје за отварање музеја. Нередовност и краткоћа излагања, као две основне карактеристике чачанских листова, представљају отежавајући фактор у истраживању, али, и поред тога, остало је довољно података који говоре о културној клими тога доба и активности људи који су се највише ангажовали око поменутог подухвата. Као покретач тих планова именују се Симиша Пауновић и људи који су уређивали и писали за „Чачански глас”.²² Са већ неколико објављених књижевних радова, новинар „Политике” Симиша Пауновић, иначе рођени Чачанин, испољио је велику енергију пишући чланке у „Чачанском гласу” и износећи значај и потребу отварања музеја. Он је имао јак осећај за прошлост, о чему сведоче и његова књижевна дела.²³ Ваља напоменути да је своје најпознатије књижевно остварење – роман „Србија које нема”, чија је радња смештена у Чачак, написао у избеглиштву путујући од Истанбула до Кејптауна.²⁴

У пролеће 1933. године, тачније у априлу, објављено је неколико наслова у чачанској штампи, који су пропагирани замисао за отварање музеја. Занимање за прошлост текло је из два смера. Први је долазио са стране, од научних радника, који су откривали појединости везане за историју ча-

18. Б. Дробњаковић, „Од минералашке збирке у конаку кнеза Милоша у Крагујевцу до савремених музеја у Београду”, „Музеји”, 2, Београд, 1949, стр. 47.

19. „Тако је почело”, „Чачански глас”, 1. септембар 1972. година. Чланак је написан на основу позивнице за поменуту забаву, у власништву Народног музеја у Чачку, инв. бр. И 1999.

20. Пет вагона докумената, односно само старе хартије за оне који су покренули ту акцију, из Начелства претворена је у нови папир 1945. године. Тиме је искључена могућност да се сазнају многи значајни догађаји из прошлости, па и развој идеје о отварању музеја. Више о уништавању архивске грађе у Чачку видети у Водичу међуопштинског историјског архива, Чачак, 1988, стр. 18.

21. Погледати каталог Биљане Николић, „Штампана реч”, Чачак, 1987.

22. Радован М. Маринковић, „Верни сведоци бурне историје”, „Култура”, лист Заједнице културе, Чачак, април 1976.

23. Милован Миња Урошевић, „Књижевници из чачанског краја”, „Вишевековна историја Чачка и околине”, Београд, 1995, стр. 690.

24. „Јуче у Београду умро Симиша Пауновић”, „Политика”, 10. април 1995.

чанског краја. Тако је 16. априла 1933. у „Чачанском гласу” објављен текст под насловом „Сензационалан налаз г. др. Стојадиновића у бечком царском музеју”. У питању је план аустријског утврђења у Чачку када је овај део Србије био под њиховом окупацијом од 1718. до 1739. године.²⁵ За ово утврђење, чија је слика штампана, тврдило се да је средњовековно, српско. Уз ове смеле и данас сасвим јасно погрешне тврдње, покушало се објаснити како је изгледао и где се тачно налазио Чачак у средњем веку. У априлу те године Овчарско-кабларску клисуру посетило је једно туристичко друштво из Београда. То је послужило као подстицај да се и у Чачку оснује слично удружење, које би, поред осталог, бринуло и о старинама свога краја.²⁶ Други смер, одакле је долазио подстицај за оснивање музеја, долазио је из саме чачанске средине. Археолошка налазишта нису само занимала научнике и људе склоне култури, већ и оне који су тражили конкретне материјалне користи у нади да ће ископати неки вредан предмет. Лист „Чачански покрет” од 30. априла 1933. донео је текст управо о томе, са фотографијом једне кутије на којој је био натпис који упућује на црквену намену тог предмета, за који се, иначе, тврдило да је од сребра. Она је пронађена на Градини,²⁷ а затим је дошла у власништво једног колекционара из Сарајева. Следи осврт о великој штетности развлачења предмета од општег културног значаја и предлог да се у Чачку оснује музеј. Пажњу су привлачила и нешто егзотичнија открића, попут оног Станка Холочека, наставника музике у чачанској Гимназији,²⁸ до кога је дошао у Остри. У питању је био, по њему, скелет неке праисторијске животиње. И овај налаз означен је као сензационалан.²⁹ Раније поменута идеја да у Чачку буде основано „Планинско-туристичко друштво” остварена је 8. августа 1933. године.³⁰ Тога дана одржан је скуп у хотелу „Русија”, на иницијативу Станка Холочека и Ђорђа Миловановића, који је био уредник „Чачанског гласа.”³¹ Поред онога што се види из самог назива, циљ друштва био је и испитивање старина, њихово сакупљање, ископавање и, што је најважније, отварање музеја. Упис чланова вршио би се тек по одобрењу правила од стране власти. Међутим, испоставило се да ни после годину дана правила нису одобрена.³² Разлоге за овакав однос власти треба тражити у политич-

25. Историја српског народа, IV-1, стр. 136-137.

26. „Ускршњи излет у планине”, „Чачански глас” 23. април 1933.

27. Више података о том археолошком налазишту може се наћи у чланку Михаила Милинковића, „Градина на Јелици”, ЗРНМ, XVI, Чачак, 1986, стр. 47-51.

28. Више о службовању Холочека у Чачку видети у: А. Стојковић – Б. Ковачевић, „Чачанска Гимназија 1837-1987”, Чачак, 1987, стр. 252.

29. „Сензационалан налаз код Чачка”, „Чачански глас”, 2. јул 1933.

30. „Чачку се оснива планинско-туристичко друштво”, „Чачански глас” 6. август 1933.

31. Радован М. Маринковић, Милна П. Ђоковић, „Гласоноше времена”, Чачак, 1992, стр. 32-35.

32. „У Чачку се оснива музејско друштво”, „Чачански глас”, 15. децембар 1934.

кој опредељености учесника скупа у хотелу „Русија”. То су били људи углавном из редакције „Чачанског гласа”, левичари или јако блиски њима.³³ То је време када руководство КПЈ захтева од свога чланства да се бори против Југославије као државе и да ради на њеном разбијању.³⁴ Подозривост и сумња власти у праве намере оснивања друштва и његов даљи рад заочили су идеју о формирању музеја. То није спречило Синишу Пауновића да у два наврата 1934. године још једном, у својим чланцима, подсети на значај поменутог подухвата. У првом чланку, од 25. марта 1934. под насловом „Са мало воље и труда Чачани могу имати музеј”, говорио је о штети која настаје уништавањем старе архитектуре и археолошких налазишта. У другом чланку, од 29. априла 1934. године под насловом „Организација музеја и његов рад”, дао је конкретне предлоге о томе како основати музеј, како га уредити, које би збирке биле заступљене. Предложио је и зграду у којој би била смештена поставка. Он је сматрао да би таквој установи највише одговарао конак господара Јована Обреновића, као једна од ретких зграда у Чачку из „турског времена”, у којој се, иначе, Музеј данас и налази.

Идеја за успостављање поменуте установе добијала је и у наредним годинама потврду о исправности. Тако је, на захтев председника министарског савета, шеф техничког одељења Градског поглаварства у Чачку Исидор Јањић дао основне податке о историји града и траговима ранијих насеља.³⁵ У извештају се говори и о случајним археолошким налазима, па се помиње и један обрађени камен из доба римске доминације, на коме је натпис у коме се помиње Серапис,³⁶ као и занимљив налаз из села Лознице код Чачка, где су приликом риљања винограда пронађени кутија са златним и сребрним накитом и прстен који је у себи садржао папир са натписом на грчком језику. Данас није познато шта се десило са тим предметима; највероватније је да су поделили судбину толико других и продати неком од колекционара.

Овакви и слични налази полако су стварали културну климу потребну за сазнање о неопходности отварања музеја. Са председником општине Миодрагом Васићем, који је показивао интересовање за културно уздизање своје средине (као што сведочи пример подизања споменика некадашњем председнику општине Весу Милекићу у септембру 1939. године³⁷), дошло је до најозбиљније иницијативе о отварању музеја. Почетком 1940.

33. Као напомена број 25.

34. Још је важнија била директива од стране Коминтерне о потреби дизања оружаног устанка: Бранко Петрановић, „Историја Југославије”, 1, Београд, 1988, стр. 216-217.

35. ИАЧ, К-32, бр. 170.

36. Данас се налази у власништву Народног музеја у Чачку, инвентарски број А1176.

37. ИАЧ, Записници са седница Градског поглаварства Чачак 1938-1944. година, Записник за 18. јул 1939.

године отпочела је акција Градског поглаварства да се конак господара Јована, у коме је била Школска поликлиника, уступи од стране Дринске бановине у чијем власништву је био, за потребе смештаја градског музеја.³⁸ Изгледало је да се идеја о оснивању музеја остварује, јер је Банска управа послала допис 12. септембра 1940. у коме се одобрава коришћење конака, али тек по иселењу Поликлинике, за коју је, иначе, зидана нова зграда.³⁹ До отварања музеја остао је само један корак, али рат, који је уследио 1941. године, прекинуо је извршење тих замисли.

Истина, идеја за отварање музеја је исте године обновљена, али у савим другим околностима и условима.

Војни пораз Краљевине Југославије, њено распарчавање и окупација Србије са војним режимом изазвали су код народа осећање тешке депресије и губитка перспективе. У лому државе најтежу судбину понео је српски народ, који је затиран – физички и духовно.⁴⁰ Војни успеси Немачке пре пораза и разбијања Југославије, а нарочито испољена супериорност немачког оружја у сламању Француске, имали су јак психолошки ефекат на људе из врха војске и политике.⁴¹ Француска је представљала отелотворење Западне цивилизације и њен брзи и релативно лак пораз значио је потврду моћи и снаге Немачке.⁴² У таквој духовној клими влада Милана Недића, (иначе великог поштоваоца Француске, њене војне и политичке доктрине), која је створена под покровитељством Немаца, кренула је у обнову српског националног бића, а то је значило враћање коренима и традицији, занемареној у претходној државној творевини.⁴³ Обнова и усмеравање културног живота биле су важне основе Недићеве владе и њене политике. Широко разграната мрежа државних органа и установа радила је на масовном народном просвећивању у духу националне политике. Тако је, поред осталог, подстицано отварање музеја као установе која би се бавила васпитањем народа „на изворима прошлости”.⁴⁴ Чачак је био један од градова у коме је требало отворити такву институцију. Градско поглаварство примило је допис од Министарства просвете од 19. септембра 1941. у коме се локалне власти обавештавају о тој одлуци.⁴⁵ Наведена су упутства о фи-

38. Целокупну преписку објавио је Радован М. Маринковић у чланку „Верни сведоци бурне историје”, „Култура”, Чачак, април 1976. година. Документи су у власништву Музеја, неинвентарисани.

39. Исто.

40. Бранко Петрановић, „Србија у Другом светском рату 1939–1945. године”, Београд, 1992, стр. 115.

41. Бранко Петрановић, Историја Југославије, 1, Београд, 1988, стр. 336.

42. Изгледало је да је пад Француске коначан и непоправљив; било је незамисливо њено обнављање и поновно појављивање на политичкој сцени, Питер Калвокорези, Гај Винт, „Тотални рат”, Београд, 1986, стр. 115.

43. Бранко Петрановић, „Србија.....”, стр. 220.

44. Исто, стр. 500.

45. ИАЧ, Градско поглаварство Чачак, К-61, Ф-5, бр. 189, докуменат је објавио Зоран Маринковић у чланку „Заштита старина у ратно доба”, „Врело 19”, Београд, 1996, стр. 99.

нансирању и организацији пројекта, као и информација да ће Чачак посетити повереник Министарства просвете за музеје. Али, ни ова иницијатива није имала успеха. Догађаји, који су уследили, распршили су намере Недићеве владе.⁴⁶ Годину дана касније, 15. септембра 1942. године, Градско поглаварство добило је од Министарства унутрашњих послова наређење о чувању старина и културних добара. Прописане су мере заштите и одређене затворске и новчане казне за оне који их прекрше.⁴⁷ Међутим, о отварању музеја више није било речи.

Са завршетком Другог светског рата дошло је до крупних промена у југословенском политичком систему. На власт је дошла КПЈ, која је, од једне релативно малобројне организације, након рата, постала стуб власти.⁴⁸ Огромна самоувереност и самопоуздање које је Комунистичка партија извлачила из чињенице да је победила у рату и учврстила своју позицију у земљи након њега, није могло да не утиче и на одлуке које су се тичале културне политике. Општа централизација захватила је и ову област живота преко комисија за агитацију и пропаганду, које су имале за циљ концентрисање целокупног просветног, културног, па и научног, живота у руке Партије и њених установа.⁴⁹ Наравно, ни музеји нису могли бити изузети из свих ових дешавања. Партија је сматрала да они који желе да утичу на друштвени живот не могу да се одрекну утицаја на његове представе о прошлости.⁵⁰ Сматрало се да су дотадашњи музеји били само народни по називу, а то тек сада треба да постану – школе за масовно васпитање кроз приказ настанка, развоја и борбе комуниста пре и за време рата, која на тај начин мора бити овековечена.⁵¹ Треба рећи да је у историјској свести комунистичког покрета постојао само он сам, издвојен из контекста историјских догађаја; себе је посматрао искључиво у огледалу сопствених идеализованих и митологизованих представа.⁵² Прецизно су одређени задаци свих музеја од стране Министарства за науку и културу обавезујућим законом, а они су предвиђали „правила класни поглед” на све периоде друштвеног развоја, с тим што је приказ НОБ-а морао да има предност.⁵³

46. Истога дана, 19. септембра, дошло је до смене главнокомандујућег немачких снага у Србији Данкелмана због неуспеха у угушивању устанка који се ширио. Заменио га је Франц Беме, човек који је од својих трупа тражио да за целу Србију створи застрашујући пример, који мора погодити целокупно становништво, Јозо Томашевић, „Четници у Другом светском рату”, Загреб, 1979, стр. 99.

47. ИАЧ, Градско поглаварство Чачак, К-61, Ф-7 бр. 450.

48. Бранко Петрановић, „Историја југославије”, 3, Београд, 1988, стр. 29.

49. Исто, стр. 120.

50. Љубодраг Димић, „Од тврдње до знања, „Војно-историјски гласник”, 1-2, Београд, 1996, стр. 203.

51. Нада Андрејевић-Кун, „Задаци музеја у новим друштвеним условима у нашој земљи”, „Музеји”, 1, Београд, 1947, стр. 2.

52. Као напомена број 50, стр. 203.

53. „Народни историјски музеј”, Музеји, 5, Београд, 1950, стр. 18.

Пре него што је званично одлучено да буде отворен музеј у Чачку, сакупљан је материјал, првенствено из периода НОБ-а, од стране чланова Савеза бораца. Предмети су чувани у просторијама Среског комитета КПС за срез трнавски. Нешто касније, иницијатива за отварање музеја у Чачку потекла је од Народног фронта, што су прихватили Градски народни одбор и Савез бораца.⁵⁴ Материјал је сакупљан преко Градског комитета КПЈ, комитета СКОЈ-а и комитета Народне омладине. Сазвана је и конференција, 10. маја 1948. године, на којој је решено да се рестаурира конак господара Јована Обреновића. У октобру те године решено је да музеј буде градски и да има два одељења: археолошко-историјско и одељење НОБ-а. Међутим, услед недостатка средстава, рад на пројекту је замро.⁵⁵ То је време када је читава земља, услед прекида свих односа са Источним блоком, била у великој и дубокој кризи, коју је карактерисала општа оскудица и непрекидна стрепња услед војних претњи СССР-а.⁵⁶ У исто време, административно централистички начин управљања доживљава своју кулминацију 1948. године и почетком 1949. године.⁵⁷ Са стабилизацијом прилика у земљи и успешним одупирањем притисцима са стране, КПЈ полако долази до сазнања о потреби изградње „свога пута”. Таква схватања довела су до лабављења дотадашњег крутог централистичког начина управљања у култури, што се манифестовало у проширењу надлежности народних одбора у сфери културне политике. Дотадашње, углавном регулативне и контролне, функције постале су руководеће. У исто време извршена је и децентрализација у области финансија пребацавањем знатних финансијских средстава из буџета Министарства просвете у буџете среских народних одбора.⁵⁸ Све ове системске промене везане су за 1949. годину, а оне су проширене стварањем савета за културу и пренетим овлашћењима са републике на локалне органе власти.⁵⁹

У нешто измењеним условима обнова иницијативе за отварање музеја дошла је од председника Градског народног одбора Арсенија Ђендића, који је 25. марта 1951. сазвао конференцију, на којој је расправљано о обнављању конака и отварању музеја. Изабран је и грађевински одбор. У лето те године почела је рестаурација конака по замисли архитекте Ивана Здравковића.⁶⁰ Радови, међутим, нису могли да буду завршени до 7. јула, као што је планирано, па ни до 1. октобра, Дана ослобођења Чачка. На седници Одбора за обнову конака, који је одржан у октобру те године, из-

54. Народни музеј Чачак, Регистар за 1953. годину, бр. 321.

55. Исто.

56. Б. Петрановић, „Историја Југославије”, 3, Београд, 1988, стр. 222.

57. Љубодраг Димић, „Агитпроп култура”, Београд, 1988, стр. 232.

58. Исто, стр. 240–241.

59. Исто, стр. 251.

60. Народни музеј Чачак, Регистар за 1953. годину, бр. 321.

вршена је анализа рада, који, по општој оцени, нису текли по плану. Затражена је одговорност, посебно за инжењере који су руководили пословима, јер су, по речима Радојка Крунића, посао схватили као почасну службу. Разрешен је дужности стари грађевински одбор и изабран нови.⁶¹ Следеће године радови су, ипак, били готови, тако да је Народни одбор градске општине у Чачку, на својој седници, одржаној 30. августа 1952, донео одлуку да се оснује градски музеј.⁶² Такође је одлучено да у стручни савет градског музеја уђу: Светислав Жорић, професор; Радојко Крунић, службеник из Чачка; Исидор Јањић, инжењер из Чачка; Маргита Радовић, директор Гимназије из Чачка; Дојчило Митровић, публициста из Београда; Вук Петронијевић, председник Среског народног одбора и Драгомир Поповић, професор из Чачка.

Тако је, после више успона и падова у реализацији идеје отварања музеја, она, ипак, и остварена одлуком од 30. августа 1952. Време у коме је институција отворена није дозвољавало велика одступања од приказа прошлости, која је прописана на највишим партијским форумима. Ипак, без обзира на сва идеолошка ограничења, која никако нису била занемарљива,⁶³ остаје неспорна чињеница да је музеј основан и отпочео је да ради. Жеља да се овековечи своја успешна и победоносна борба код чланова КПЈ условила је и потребу да се отвори и установа такве врсте. У исто време демонстрирана је већа организованост у односу на период пред Други светски рат и културне прилике Краљевине Југославије, за које се мора рећи да су биле више скуп индивидуалних иницијатива појединаца, а не колективни напор државе.⁶⁴ Људи, који су се ангажовали у том пројекту, задужили су, својим радом, средину у којој су живели истрајношћу да се поменута идеја оствари, без обзира на побуде које су их водиле у том правцу. Свима њима заједничка је била јако изражена брига о прошлости. Захваљујући свим тим чињеницама, створена је установа која се бринула о споменичком наслеђу чачанског краја и тиме је отпочео систематски рад на том пољу. Стручном и научном раду дата је шанса које никако не би било да музеј није отворен и отпочео деловање које траје и данас.

61. Записник са седнице за обнову конака, докуменат у власништву Народног музеја у Чачку, неинвентарисан.

62. Докуменат о оснивању Музеја налази се у власништву Народног музеја у Чачку, неинвентарисан.

63. Погледати први правилник о раду и организацији Народног музеја у Чачку, власништво Народног музеја у Чачку, неинвентарисан документ.

64. Љубодраг Димић, „Агитпроп култура”, Београд, 1988, стр. 15.

FONDATION DU MUSÉE À TCHATCHAK

Le musée est une institution d'importance exceptionnelle pour tout milieu préoccupé de conservation de son patrimoine spirituel et matériel. Ce n'est que graduellement que l'idée de la nécessité d'une telle institution a mûri. Parmi les citoyens de Tchatchak cette idée naquit vers la fin du XIXe siècle et c'étaient d'abord des particuliers qui collectionnaient de vieux documents et des objets d'art, dont la plupart étaient déjà hors d'usage. Il convient de mentionner surtout Dimitrije-Mita Petrović, sur l'activité de qui il existe des documents écrits. Lorsque, le 12 septembre 1940, le palais de Jovan Obrenovitch fut cédé à la ville, il ne restait plus qu'un pas à faire pour y fonder le Musée. La guerre qui survint peu après interrompit les démarches faites dans ce but. L'occupation de la Serbie par les Allemands empêcha toute aspiration sur le plan culturel. Et cependant, le gouvernement de Milan Neditch, formé sous l'égide des Allemands, essaya de reconstituer l'identité nationale compromise. L'ouverture des musées faisait partie de ces tentatives et la ville de Tchatchak fut choisie parmi celles où l'on envisageait la fondation d'un musée, ce dont témoigne un document du 19 septembre 1941. L'insurrection qui s'étendait et les actions militaires des Allemands pour l'étouffer, suspendirent la réalisation de ces projets. La période qui succéda à la fin de la Seconde guerre mondiale, période de domination de l'idéologie communiste, où la culture était sous un contrôle sévère les comités idéologiques, le mode de fondation du Musée de Tchatchak fut déterminé par ceux-ci. La décision prise le 30 août 1952, tout inspirée par des motifs politiques qu'elle était, n'en permit pas moins à cette institution de s'occuper systématiquement du passé et d'exercer des activités spécialisées qui n'ont pas cessé depuis.

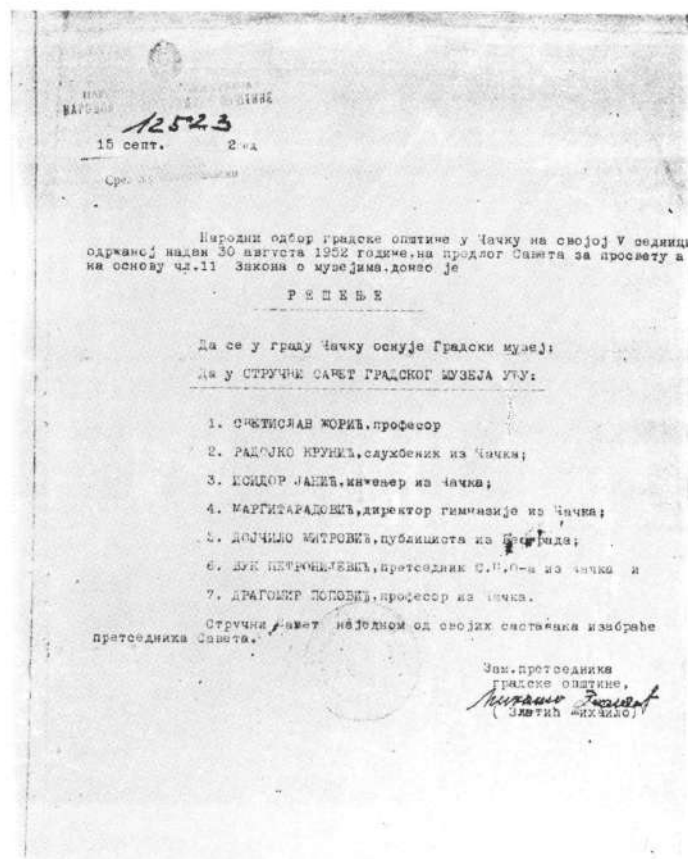
Miloš TIMOTIJEVIĆ

Сл. 1: Конак господара Јована Обреновића као школска поликлиника

Сл. 2: Реставраторски радови на конаку господара Јована Обреновића

Сл. 3: Факсимил документа о оснивању Народног музеја

Сл. 4: Конак господара Јована Обреновића – данас Народни музеј

МИЛОРАД СТОЈИЋ

ЈЕДНА ВРСТА ДВОЈНОГ СУДА У ПОМОРАВЉУ

Милорад Стојић
УУ 11000 Београд
Археолошки институт

UDK 902.03 (497.11)

На 13 локалитета у Поморављу налажени су фрагменти дршки у облику слова У двојних судова: 1 – Медијана у Нишу (Т. I/5), 2 – Ливадице у Вујетинцима (Т. II/3), 3 – Градина у Горњој Црнући (Т. II/12), 4 – Конопљара у Читлуку (Т. II/14, 18), 5 – Пањевачки рит у Јагодини (Т. I/1–4, 6–7, 9–15, Т. II/4–11, 13, 15–17), 6 – Ћосин поток у Шуљковцу (Т. III/9–10), 7 – Врбица у Драгоцвету (Т. III/1–3), 8 – Баре у Винорачи (Т. III/4–7), 9 – Милићевска река у Доњем Штипљу (Т. III/8), 10 – Игралиште у Белици (Т. II/1), 11 – Селиште у Дубокој (Т. III/11), 12 – Слатина у Саранову (Т. II/2) и 13 – Виначко поље у Тополи (Т. I/8).¹ Изван Поморавља судови овог типа нису регистро-

1. Дршка са локалитета Медијана налази се на сталној изложбеној поставци Медијана у Нишу, на пртежу најлепше се захваљујем колегиници Н. Бурић; за дршке из Вујетинаца и Горње Црнуће упоредити: Л. Никитовић, „Праисторијски локалитет Велика башта у Вујетинцима код Чачка“, Зборник радова Народнoг музеја, XX, Чачак, 1990, 50, Т. IV/13 и М. Стојић, „Керамика из гвозденог доба рађена руком у басену Западне Мораве низводно од Овчарско-кабларске клисуре, Зборник радова Народнoг музеја, XXIII, Чачак, 1994, 6–7, Т. I/4,9; приликом заштитних археолошких ископавања на локалитету Конопљара у Читлуку нађена су два фрагмента У дршки; двојни судови са У дршком са локалитета Пањевачки рит у Јагодини непубликовани су, чувају се у Зави-

вани. До сада није нађен цео примерак ове врсте посуда, али их је, након ископавања на локалитету Пањевачки рит у Јагодини 1990/93, где је пронађено чак 25 фрагмената овог типа двојног суда, могућно поуздано реконструисати. До тада помишљало се да су лепо моделоване и богато украшене дршке двојних судова – фрагменти пластике из прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба (Вг. D – На В1, XIII–IX век пре н.е).² Известно је да су и реципијенти овог типа двојних судова, као и дршке, богато украшени канеловањем, жлебљењем и пластичном декорацијом (Т.IV/7–9). Двојни судови, односно делови њихових дршки, који имају јасан археолошки контекст (из затворених целина, вишеслојних или једнослојних насеља), пружају могућност за хронолошко разврставање случајно пронађених посуда овог типа, односно њихових делова.

Из једне јаме на локалитету Врбица у Драгоцвету потиче део дршке (Т.III/1) – средњи део дршке са једним краком.³ Завршетак крака је кружно проширен. Средњи део дршке украшен је вертикалном тордираном пластичном траком (прекривеном косим жлебовима); уз ову траку и испод ње, као и на краку, изведени су жљебови. Дршка је израђена од пречишћене земље, fine је фактуре, углачане површине и тамносиве је боје. По техникама украшавања, декоративним мотивима и другим карактеристикама (фактури, боји, углачаној површини, врсти земље) ова дршка има истоветне карактеристике као керамика из гвозденог доба Ib (приближно XI век пре н.е) у Поморављу.⁴ Иначе, затворену целину, из које потиче ова дршка, одликује богат и разноврстан, али културно и хронолошки хомоген, Археолошки материјал, који репрезентује поменућу фазу гвозденог доба у Поморављу.⁵ У истом објекту, на малом растојању од дршке, пронађен је и један полулоптасти реципијент, који је у први мах идентификован као шоља, али је, судећи по његовим катактеристикама (величини, фактури, боји, техникама украшавања), могућно да је у питању један од два реципијента двојног суда са Y дршком.⁶ Иначе, из истог објекта потиче и потковичаста дршка двојног суда која на горњем делу има купаст украс (Т.III/5).

чајном музеју у Јагодини, за дршке са локалитета Ћосин поток у Шуљковцу, Врбица у Драгоцвету, Баре у Винорачи, Милићевска река у Доњем Штипљу и Селиште у Дубокој упоредити, М. Стојић, „Gvozdeno doba u basenu Velike Morave“, Beograd-Svetozarevo, 1986, Т.7/5, Т.8/6–7, Т.9/2, Т.X/8–9, Т.11/2–4, Т.17/10; дршка са локалитета Игралште у Белици, непубликовано, чува се у Завичајном музеју у Јагодини – предмет је пронашао Живота Милановић из Белице, сарадника Завичајног музеја у Јагодини; за дршке са локалитета Слатина у Саранову и Виначко поље у Тополи упоредити Ж. Андрејић, „Средње Поморавље“, Т.41/2, Т.46/8.

2. М. Стојић, „Gvozdeno doba u basenu Velike Morave“, Beograd – Svetozarevo, 46–47; за периодизацију гвозденог доба у Поморављу упоредити, *Ibid*, 89–94.

3. *Ibid*, Т.7/5.

4. *Ibid*, 44–45, Т.6–7.

5. *Ibid*, 42–45.

6. *Ibid*, Слика 6, Т.6/5.

На једнослојном насељу из гвозденог доба Ib Ћосин поток у Шуљковцу пронађена су два крака Y дршке двојног суда које имају сличне карактеристике као и крак дршке из богате затворене целине у оближњем Драгоцвету (Т.И/9–10).⁷ Завршетак крака, који је код оба примерка кружно проширен, тордиран је; односно украшен је косим жлебовима, а у средини кружног проширења је удубљење величине врха прста.

Фрагменат двојног суда – са карактеристичном дршком на основу којег је било могуће реконструисати овај тип посуде особен за Поморавље, јер су на том фрагменту, осим средњег дела дршке, сачувани и делови рецепијената – потиче из једне јаме (објекат) из гвозденог доба Ic на локалитету Пањевачки рит у Јагодини (Т.И/4). На средишњем делу ове дршке налази се вертикално пластично тордирано ребро; са леве и десне стране овог ребра су по два вертикална жлеба. Део дршке у правцу кракова украшен је узаним косим фасетама; извесно је да су и кракови ове дршке били декорисани на исти начин. Остала 24 фрагмента Y дршки са овог великог вишеслојног локалитета немају поуздан археолошки контекст (Т.И/1–3, 6–7, 9–15, Т.И/4–11, 13, 15–17).

Из стратума из гвозденог доба Id (приближно IX век пре н.е) на локалитету Селиште у Дубокој потиче неорнаментисани крак дршке двојног суда (Т.И/11)⁸ У погледу фактуре, боје и врсте земље од које је израђена – дршка има исте карактеристике као и керамика из истог слоја.⁹

Сви остали двојни судови овог типа, односно њихови делови, могу се разврстати на основу ових примерака који имају поуздан археолошки контекст. Од преостале две дршке Y типа са локалитета Врбица у Драгоцвету једна је готово идентична примерку из затворене целине са овог истог локалитета – припада гвозденом добу Ib, док се на другој, осим праволинијских, налазе и цик-цак жлебови, што одликује украсни стил керамике из гвозденог доба Ic. Два примерка дршки (Т.И/4–5) двојног суда финије фактуре и црне боје са локалитета Баре у Винорачи су највероватније из гвозденог доба Ib, док се преостале две дршке (Т.И/6–7) са истог локалитета, на основу нешто грубље фактуре, мрке боје и непрецизног украса – могу одредити у гвоздено доба Ic. Дршке fine фактуре, тамнополиране површине и прецизно изведеног украса (Т.И/1–4, 7, 9, 14, Т.И/4–5, 7–10) са локалитета Пањевачки рит у Јагодини, као и дршке двојног суда из Белице (Т.И/1), Горње Црнуће (Т.И/12), Саранова (Т.И/2), Тополе (Т.И/8) и једна дршка из Читлука (Т.И/14) имају карактеристике керамике из гвозденог доба Ib. Дршке нешто лошије фактуре сиве или сиво мрке боје, које су непрецизно украшене или су пак декорисане урезаним линијама, као што

7. Ibid, Т.9/2.

8. Ibid, Т.17/10.

9. Ibid, 52–55.

су поједини примерци из Јагодине (Т.И/6, 11, 13, 15, Т.ИИ/6, 11, 17, 13, 15–16), дршка из Вујетинаца (Т.ИИ/3) и једна дршка из Читлука (Т.18) – имају карактеристике керамике из гвозденог доба Ic.

Неорнаментисани фрагмент Y дршке (Т.ИИ/10), лоше фактуре, са локалитета Пањевачки рит у Јагодини, највероватније је из гвозденог доба Id.

Двојни судови производе се у Поморављу у средње бронзано доба (ватинска културна група), позно бронзано доба (параћинска културна група – Параћин I, приближно XIV век пре н.е) и током такозваног прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба (гвоздено доба I, приближно XIII–IX век пре н.е). На основу тога како је дршка постављена у односу на оба реципијента, разликују се два основна типа: тип са дршком постављеном по ширини посуде (попречно у односу на реципијенте) и тип са дршком постављеној на уздужној оси двојне посуде. За Поморавље је карактеристичан први тип двојног суда (са дршком постављеном по ширини средишњег дела суда), мада су у Свилајнцу и Добрачи регистровани и примерци другог типа.¹⁰ Двојни судови са Y дршком припадају првом типу.

Најстарији до сада пронађени двојни суд у Поморављу, односно фрагмент двојног суда, из ватинске је јаме на локалитету Вецина мала у Мајуру (Т.IV/1), који има перфорацију на средњем делу.¹¹ На некрополи Глождак у Параћину, на којој је сахрањивање вршено од средњег бронзаног доба до закључно са млађим гвозденим добом, случајно је нађен примерак мањег двојног суда са троугластом дршком и лоптастим реципијентима (Т.IV/2).¹² Судаћи по облику реципијената, фактури и боји, извесно је да овај двојни суд припада параћинској културној групи (Параћин I).¹³ Примерци двојних судова са троугластом или потковичастом дршком већих димензија из Мајура (Т.IV/3), Доњег Штипља (Т.IV/4), Избенице, Свилајнца (Т.IV/6,8), са полулоптастим реципијентима или онима S профилације, карактеристични су за гвоздено доба Ia (приближно XIII–XII век пре н.е).¹⁴ Ова врста двојних судова престала је да се производи у Поморављу негде на почетку гвозденог доба Ib, односно око 1100. године пре н.е, што потврђује чињеница да је једино на локалитету Врбица у Драгоцвету, у истој затвореној целини где је пронађена Y дршка – нађена и троугласта дршка двојног суда. У осталим затвореним целинама и једнослојним насељима из гвозденог доба Ib у Поморављу искључиво су налажени двојни судо-

10. Ibid, T.4/11, M. Garašanin, Istorijски glasnik, 1950, 1–2, 182–186.

11. М. Стојић, „Праисторијско насеље Вецина мала у Мајуру код Светозарева“, „Старинар“, 37/1986, 148, сл. 3.

12. Каталог изложбе „Завичајни музеј Параћин“, Параћин, 1988, слика 2.

13. О одликама керамике Параћинске културне групе: М. Garašanin, „Paraćinska grupa“, „Praistorija jugoslovenskih zemalja“, IV, 731–732.

14. М. Стојић, „Gvozdeno doba u Pomoravlju“, Beograd – Svetozarevo, 1986, T.4/7–8,11.

ви са Y дршком. Затворена целина из Драгоцвета, поред осталог, и на основу та два типа двојних судова, доказује да је постојао етнокултурни континуитет између две најстарије фазе прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба – гвозденог доба Ia и Ib. Двојни судови са Y дршком производили су се и у преостале две развојне фазе прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба – гвоздено доба Ic и Id (приближно X–IX век пре н.е) у Поморављу, али знатно више у гвоздено доба Ic него у гвоздено доба Id.

На основу броја примерака двојних судова, односно Y дршки, може се закључити да је овај тип посуда са дршком карактеристичног облика био најомиљнији у гвоздено доба Ib, знатно мање је изграђиван у гвоздено доба Ic, а у гвоздено доба Id – веома ретко. Двојни суд са Y дршком карактеристичан је искључиво за територију на којој се развијала параћинска културна група. Интересантно је да посуде овог типа са Y дршком нису регистроване у неким областима које су иначе чиниле културну целину са Поморављем у гвоздено доба I, као што су источна Србија и делови српског Подунавља.

Двојне посуде са Y дршкама израђиване су искључиво у Поморављу, области у којој производња двојних судова има дугу традицију (од почетка средњег бронзаног доба). Y дршке, међутим, нису настале неким поступним развојем од дршки двојних посуда из Поморавља, нити услед утицаја из неке друге области. Идеја за израду ове врсте дршки могла се добити приликом моделовања троугластих дршки за двојне судове какви су се производили у бронзано доба и у гвоздено доба Ia на овом подручју; у основи Y дршка има облик наопако окренуте дршке троугластог облика са купастим украсом на горњем делу, само другачије пропорционалисане. Прави разлог, међутим, за производњу посуда са дршком Y типа несумњиво је повезан са украсним стилем прелазног периода из бронзаног у гвоздено доба који у фази Ib у Поморављу достиже своју кулминацију.¹⁵ Наиме, током ове фазе богато се декоришу не само посуде мањих димензија и оне средње величине (зделе, пехари, шоље), већ и лонци, питоси и двојни судови и то истим техникама и мотивима као и набројане врсте мањих посуда.¹⁶ Много више могућности за разноврсну и богату декорацију пружала је разграната Y форма дршке него традиционалне потковичасте или троугласте дршке. Да је производња двојних судова са Y дршком повезана са бујањем декоративног стила на керамици током гвозденог доба Ib показује и чињеница да се истовремено са опадањем декоративног стила насталог у гвоздено доба Ib, и преосталим фазама гвозденог доба I, у гвоздено доба Ic и нарочито у гвоздено доба Id; – смањивала и израда ове врсте по-

15. Ibid, 42–48.

16. Ibid.

суда. Опадање украсног стила одразило се и на величину дршке; упоредо са опадањем броја украсних техника и мотива – смањивала се дужина кракова дршке. Осим тога, изразито правилна и симетрична форма дршке није дозвољавала да се оне украшавају непрецизно нити малим урезаним мотивима, што је несумњиво, такође, један од узрока да ова керамичка форма престане да се производи при крају гвозденог доба Id, фазе које иначе одликује лоша фактура, смањивање броја керамичких форми, непрецизан украс и истискивање стила који је свој врхунац достигао у гвоздено доба Ib.¹⁷

Двојни судови са Y дршком указују на континуитет у развоју и етнокултурно јединство басена: Западне Мораве, Јужне Мораве и Велике Мораве у раздобљу XIII–IX век пре н.е.¹⁸

UN TYPE DE RÉCIPIENT DOUBLE DANS LE BASSIN DE LA MORAVA

C'est dans douze sites archéologiques du Bassin de la Morava qu'ont été découverts des fragments des anses en forme de la lettre Y qui appartenaient à un type de récipients doubles. (Voir la carte). Un récipient entier de ce type n'a pas été trouvé jusqu'ici, mais après les fouilles effectuées à Panjevački Rit, dans la ville de Jagodina, entre 1990 et 1993, où non moins de 25 fragments ont été découverts, il est possible de reconstituer le type de récipient en question. Il est certain que les récipients doubles de ce type étaient, tout comme leurs anses, richement décorés de cannelures, d'incrustations et d'ornements plastiques. Les récipients doubles, c'est-à-dire les fragments de leurs anses dont le contexte archéologique est net (ensembles clos, agglomérations en une ou plusieurs couches) permettent de les situer dans le temps.

Ce type de récipients dont l'anse présente une forme caractéristique était très en faveur à l'âge du fer Ib, beaucoup moins à l'âge du fer Ic, alors qu'à l'âge du fer Id il était très rarement confectionné.

Les récipients doubles à l'anse en Y étaient fabriqués exclusivement dans le Bassin de la Morava, région où la production des récipients doubles a une longue tradition (à partir de l'âge du bronze moyen). Les anses en question n'ont pas pris leur forme grâce à un développement graduel des anses des récipients doubles, caractéristiques du Bassin de la Morava, ni sous l'influence exercée par une autre région. L'idée de fabriquer ce type d'anses aurait pu avoir son origine dans le modelage des anses triangulaires pour les récipients doubles, tels qu'ils étaient fabriqués à l'âge du bronze et à l'âge du fer Ia sur ce territoire; au fond, l'anse en Y a la forme d'une anse

17. Ibid, 52–55.

18. Када је рад био већ завршен у археолошком материјалу са локалитета Конопљара у Читлуку, пронађен је још један фрагменат Y дршке (слика 1) која је украшена канелурама и ожигосаним мотивима, у стилу керамике гвоздено доба Ib.

triangulaire renversée, rehaussée d'un ornement conique dans sa partie supérieure, mais proportionnée d'une manière différente. La vraie raison, cependant, pour laquelle les récipients à l'anse en Y étaient fabriqués est sans doute reliée au style décoratif, caractéristique de la période de transition de l'âge du bronze à l'âge du fer qui, dans la phase Ib atteint son apogée dans le Bassin de la Morava. En effet, au cours de cette phase on décorait richement non seulement les petits récipients et ceux de dimensions moyennes (écuelles, coupes, tasses), mais aussi les pots, les pithos et les récipients doubles et cela, selon les mêmes techniques et ornés de mêmes motifs que les petits récipients susmentionnés. La forme développée de l'anse en Y offrait beaucoup plus de possibilités d'exécuter une décoration riche et variée que les anses traditionnelles en forme de triangle ou de fer à cheval. Que la fabrication des récipients doubles à l'anse en Y soit reliée à l'épanouissement du style décoratif dans la céramique au cours de l'âge du fer Ib, c'est ce que prouve aussi le fait que, parallèlement à la décadence du style décoratif né à l'âge du fer Ib, la fabrication de ce type de récipients diminua dans les phases suivantes de l'âge du fer, dont surtout dans celles que l'on désigne comme phases Ic et Id. La décadence du style décoratif s'est reflétée aussi dans les dimensions de l'anse; en même temps que la réduction du nombre de motifs décoratifs et de techniques de décoration, la longueur des branches de l'anse diminuait à son tour. En outre, la forme nettement régulière et symétrique de l'anse ne permettait pas que celle-ci fût ornée de façon imprécise ou de petits motifs gravés, ce qui est sans doute aussi une des raisons pour laquelle cette forme de récipients en céramique a cessé d'être pratiquée vers la fin de l'âge de fer Id, phase caractérisée, d'ailleurs, par une facture médiocre, par la réduction du nombre de formes céramiques, par une décoration imprécise et par l'élimination du style qui avait atteint son apogée à l'âge du fer Ib.

Les récipients doubles à l'anse en Y témoignent de la continuité du développement et de l'unité ethno-culturelle des bassins de la Morava occidentale, de la Morava méridionale et de la Grande Morava dans la période comprise entre les XIIIe et IXe siècles avant notre ère.

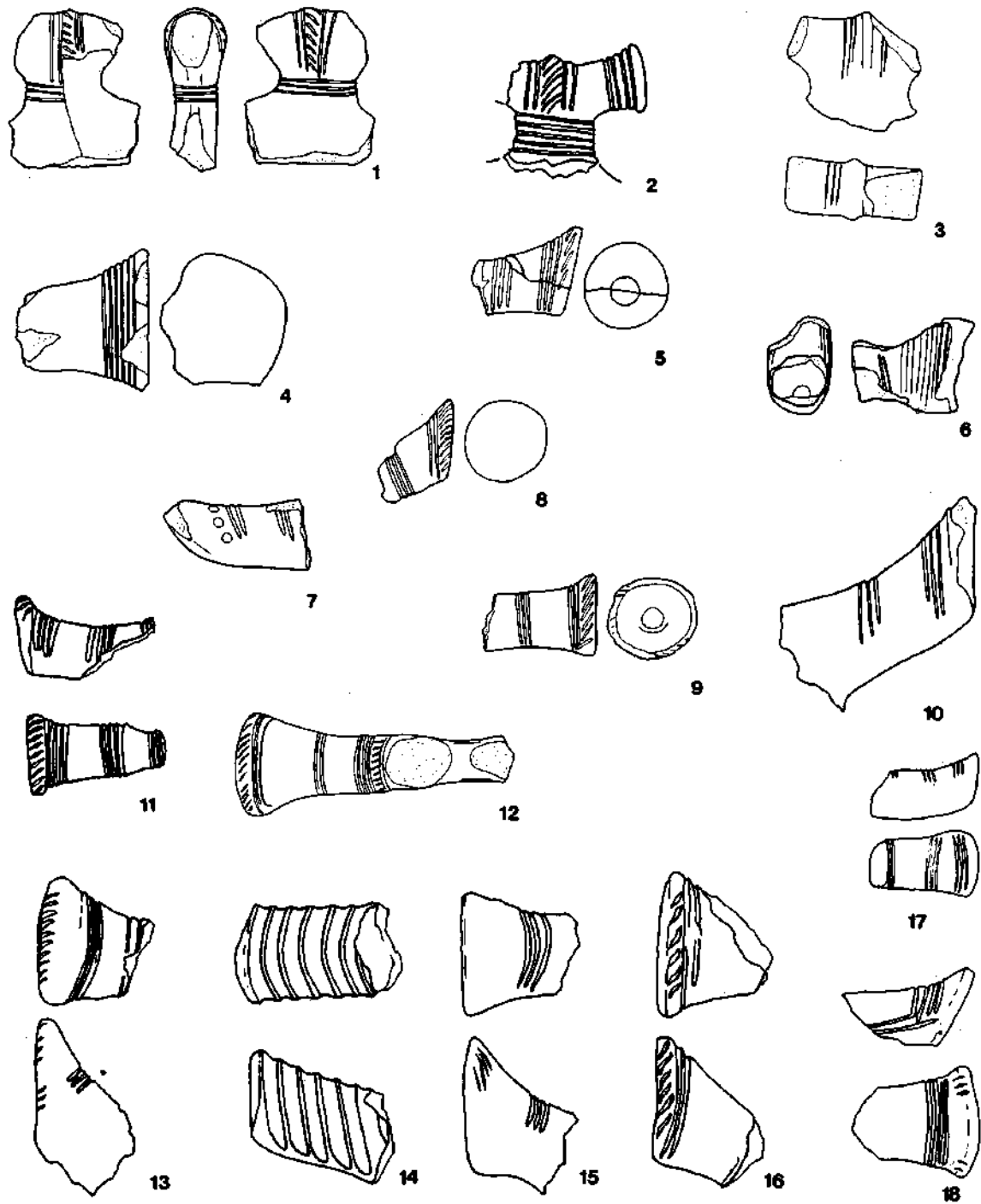
Milorad STOJIC

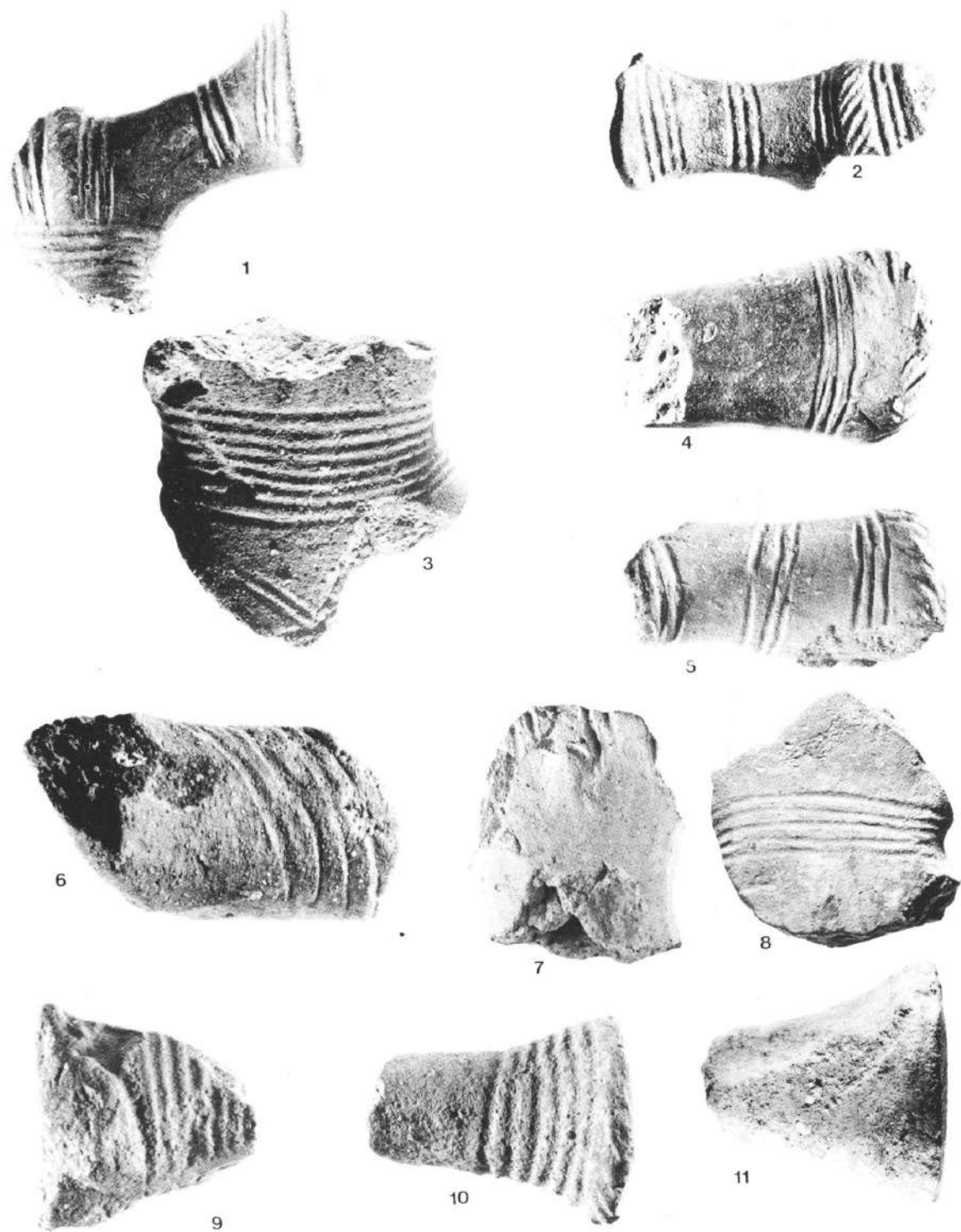
1. Ниш, Локалитет Медијана
2. Вујетинци, локалитет Ливадице
3. Читлук, локалитет Конопљара
4. Горња Црнућа, локалитет Градина
5. Јагодина, локалитет Пањевачки рит
6. Шуљковац, локалитет Ћосин поток
7. Драгоцвет, локалитет Врбица
8. Винорача, локалитет Баре
9. Доње Штиње, локалитет Милићевска река
10. Белица, локалитет Игралште
11. Дубока, локалитет Селиште
12. Сараново, локалитет Слатина
13. Топола, локалитет Вивачко поље

Сл. 1-4; 6-7; 9-15: Јагодина, локалитет Пањевачки рит; сл. 5: Ниш, локалитет Медијана;
 сл. 8: Топола, локалитет Виначко поље

Сл. 1: Белица, локалитет Игралиште; сл. 2: Сараново, локалитет Слатина; сл. 3: Вујетинци, локалитет Ливадице; сл. 4-11, 13, 15-17: Јагодина, локалитет Пањевачки рит; сл. 12: Горња Црнућа, локалитет Градина; сл. 14 и 18: Читлук, локалитет Конопљара

Сл. 1-3: Драгоцвет, локалитет Врбица; сл. 4-7: Винорача, локалитет Баре; сл. 8: Доње Штицље, локалитет Милићевска река; сл. 9-10: Шуљковац, локалитет Ћосин поток; сл. 11: Дубока, локалитет Селиште

Сл. 1-3: Мајур, локалитет Вецина мала; сл. 2: Параћин, локалитет Глождан; сл. 4: Доње Штишље, локалитет Милићевска река; сл. 5, 7 и 9: Драгоцвет, локалитет Врбице; сл. 6 и 8: Свилајнац, локалитет Гробље

ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ

**ПРАИСТОРИЈСКА ХУМКА НА ВЕЛИКОМ ПОЉУ
У ЈАНЧИЋИМА КОД ЧАЧКА**

Лидија Никитовић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK 903.5 (497.11)

Локалитет Велико поље налази се на северним падинама планине Каблар, тачније на тремеђи села Врнчана, Јанчића и Рожаца. То је издужена планинска греда правца исток – запад, просечне надморске висине око 750 метара. Осим овог локалитета, на читавом том простору налазио се већи број хумки које су груписане у мање некрополе или су растурене појединачно, а надовезују се на комплекс тумула Горње Добриње и Ражане. Народни музеј у Чачку истражио је делимично још две некрополе (Равнине и Дубац у Јанчићима), а резултати су делом публиковани.¹

Рекогносцирањем села Јанчићи и потеса Велико поље 1956. године са десне стране регионалног пута регистрована су три избрешка, изразито

1. Милена Икодиновић, „Јанчићи – Равнине”, „Старинар”, XI, н. с, Београд, 1960, 237; Иста, „Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају”, каталог изложбе, Чачак, 1989; М. Зотовић, „Археолошки и етнички проблеми бронзаног и гвозденог доба Западне Србије”, дисертације, XXVI, Београд, 1985, 31 итд.

купастог облика, пречника око 20 м, висине до једног метра, за које се основано претпоставило да су праисторијски тумули.² Ситуација у току 1979. године била је знатно другачија. Две хумке, које су се раније јасно уочавале, биле су сравњене са тереном, а и трећа је била угрожена грађевинским радовима, па је на њој те године извршено систематско ископавање.³

Хумка је била 13 м у пречнику, а њена релативна висина износила је 0,50 м од нивоа здравице. Пошто је лоцирана на благом ћувику, на терену се јасно уочавала и деловала монументалније него што су биле њене праве димензије. Обрада земље условила је знатна оштећења ове целине. Хумка је била земљано – камене конструкције и у оквиру ње регистрована су три гроба. Са југоисточне стране очуван је део каменог венца. Изграђен је од ломљеног камена, постављеног у једном слоју, просечне ширине око једног метра. Унутрашња ивица венца налазила се на 5,60 м од центра хумке. На осталом простору обрадом земљишта венац је био уклоњен.

Пре изградње тумула врх овог природног узвишења заравњен је за постављање примарног централног гроба (Гроб 2), јер је управо на том делу констатовано језгро хумке пречника око шест метара. То је мрки растресити слој са интензивним комадићима угљенисаног дрвета и грумењем црвене земље (окера?). Овај насип мрке земље захватао је овалну површину са дужим распоном у правцу исток – запад, што се поклапало са оријентацијом централног гроба. Дебљина овог слоја у центру износила је 20 см. Језгро хумке, као и камени венац, лежали су директно на шкриљастој подлози – здравици.

Хумка је садржавала три гробне целине:

Гроб 1: регистрован је релативно плитко (дубина 0,22 м) у југозападном делу хумке на једном метру од центра. Доста је оштећен. Покојник је сахрањен у опруженом положају, а констатоване су кости лобање у трагу, делови бутних костију и десне надлактице. Скелет лежи у правцу исток – запад, са главом на западу и скретањем ка северу за 20°. Није констатована никаква гробна конструкција, нити прилог, што би омогућило ближу хронолошку одредницу.

Гроб 2: примарни (централни) гроб лоциран је у средишту тумула. Покојник је сахрањен у згрченом положају у оквиру оштећене камене конструкције, ковчега дужине један метар. Ова конструкција направљена је комбинацијом обичног планинског камена и трошних шкриљастих плоча, које су се задржале *in situ* само у пределу ногу. Поред главе ове плоче су биле дислоциране. Скелет је лежао на десном боку са лицем према југу

2. Хумка се налазила на имању Срећка Василијевића, мештанина села Јанчића.

3. Радовима је руководила Милена Икодиновић, археолог. У екипи су били: Ангелина Фолгић – Корјак, историчар уметности, Лидија Никитовић, археолог, и Миша Хуђеџ, препаратор.

и правцем исток – запад. Руке су савијене у лакту и највероватније је десна рука постављена испод браде, јер су на том простору налажене ситне кости шаке. Лобања је лежала око петнаестак сантиметара испод површине и готово је у потпуности здробљена док су кости екстремитета боље очуване. Гроб је имао два прилога. Испред покојника у пределу струка регистрован је мањи судић (X 7,5 см), који се распукао под теретом земље. Суд је заобљеног реципијента, са равним дном и кратким цилиндричним вратом. Две мале тунеласте дршке постављене су на горњи конус изнад најширег дела (Т. I сл. 2). Судић је тањих зидова од недовољно печене земље, сиво мрке боје.

Изван гробног места, испод ногу, на 30 см удаљено од шкриљастих плоча, нађен је још један суд у знатно лошијем стању. Фрагменти керамике лежали су у слоју интензивног гара, што указује на ритуални контекст. Реконструисана здела је полулоптастог облика, увученог обода, тамно мрке боје. Око обода теку четири хоризонтална паралелна уреза, изведена у имитацији врпце (Shnur) и троугаоних убода. Испод траке на рамену постављен је низ непрецизно изведених висећих троуглова са шрафуром (Т. I сл. 1).⁴

Гроб 3: представља секундарну гробну целину. Делови оштећене урне регистровани су у јужном делу хумке, непосредно уз унутрашњу ивицу прстена. Површина, на којој су налажени делови урне и калцинисане, износи 0,65 м x 0,35 м. Очигледно је да је горња половина суда оштећена орањем, јер је овај налаз лежао непосредно испод површине тла. На основу очуваних фрагмената, није могуће урадити графичку реконструкцију. Урна је имала равно дно и наглашен висок трбух. На прелому постављено је хоризонтално ребро, а ка прелазу у врат једна шири канелура. На рамену се налазе четири брадавичаста испупчења оивичена широм канелуром, док две масивне тракасте дршке леже на горњем конусу. Суд је недовољно печен, неуједначене сиве и мрке боје (Т. I сл. 3).

Начин градње, карактеристике сахране, појава црвене земље (окера), прилози уз централни гроб, указују да је хумка настала у периоду раног бронзаног доба и да у себи садржи неке степске обичајне елементе.

Појава каменог прстена једна је од карактеристика раног бронзаног доба Западне Србије, што је и забележено на некрополама Белотић – Шумар, хумка, 10, 12, 15, као и на локалитету Церик – Бандера 1.⁵ Такође, у ближој околини Чачка регистрована је појава каменог прстена као кон-

4. Лидија Никитовић, „Праисторијска хумка у селу Турици код Гуче и њен значај у раном бронзаном добу Драгачева”, Зборник радова Народног музеја, XXIV, Чачак, 1994, 34, Т. I сл. 6; М. Икодиновић, „Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају”, кат. бр. 1.

5. М. Гарашанин, „Праисторија Србије”, I, Београд, 1973, 256.

структивног елемента хумки на локалитету Аде – Пријевор,⁶ а у ужичком крају на локалитету Вишесава и До у Дрежнику.⁷

Сахрањивање у оквиру каменог ковчега особеност је раног бронзаног доба Драгачева, области познате у литератури као комплекс хумки Марковица – Негришори. Већина регистрованих примера са ове територије израђена је од монолитних камених плоча са или без поклопца,⁸ док је описани пример из Јанчића начином израде, као и врстом употребљеног материјала, знатно слабијег квалитета. Ако се изузме појава сличног сахрањивања у суседном ужичком крају (лок. Рибашевина и Губин До),⁹ паралеле за појаву камених ковчега имамо на удаљеним географским просторима, са територије четинске културе,¹⁰ као и са простора културне групе Глина III – Шнекенберг.¹¹ Појава сахране у каменим саркофазима забележена је у групи Шомођвар.¹²

Појава окера у централном језгру хумке указује на присуство степских обичаја, а откривена полулоптаста здела условно се може одредити у групу шнур керамике, која је означена од стране многих аутора као једна од појава која се често јавља у контексту индоевропске сеобе.¹³ Аналогије за овај облик суда и карактеристичну орнаментику имамо на великом географском пространству од Грчке (Hagia Marina),¹⁴ јадранског залеђа (Ljeskova glavica, Одмут VIa, Румин, Зелена пећина),¹⁵ Тракије (Dikili

6. M. Stojić – L. Nikitović, „Ada in Prijedor bei Čačak“, *Старинар*, XLVII, Београд, 1996, 205–212, Abb. 2.

7. М. Зотовић, н. д, 33.

8. Камени ковчези са или без остатака покојника регистровани су на локалитетима: Доња Краварица – Бабињак, Крастац – Ивково брдо, (хумка I), Дучаловићи – Руја (хумка II), Гуча – Рајића брдо, Турица Ошљевац (хумка II); М. Икодиновић, „Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају“, 2; М. Зотовић, н. д, 30, 31.

9. М. Зотовић, н. д, 34.

10. I. Marović – B. Čović, „Četinska kultura“, „Praistorija jugoslovenskih zemalja“, IV, Sarajevo, 1983, 203 i d.; B. Govedarica, „Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana“, Sarajevo, 1989, 113 и д.

11. M. Garašanin, Centralno balkanska regija, „Praistorija jugoslovenskih zemalja“, IV, Sarajevo, 1983, 717 и д.

12. Исто.

13. M. Garašanin, „Pontski i stepski uticaji u donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolita u metalno doba“, GZM XV–HVI, Sarajevo, 1961, 21 i d.; B. Jovanović, „Indoevropljani i stepska kultura grobova – jama u ranom bronzanom dobu Podunavlja“, „Istraživanja“, 3, Novi Sad, 1974, 5–17; Isti, „Indoevropljani u eneolitском periodu Jugoslavije“, Praistorija jugoslovenskih zemalja“, III, Sarajevo, 1979, 388 и д.; Н. Тасић, „Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита“, Нови Сад – Београд, 1989 – 1990, 51 и д.

14. P. Roman, „Beiträge zur Problematik der Schurverziten Keramik Südosteuropas“, Mainz, 1992, Taf. 62, fig. 2, 7, 10; V. Milošević, „Zur Frage Schurkeramik in Griechenland“, Germania, 33, Berlin, 1949, 151–154, Abb. 1.

15. B. Čović, „Schnur“ i „Litzen“ keramika na području Neretve, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg veka“, Znanstveni skup Metković, Split 1980, 35–38; Исто, „Врпчasto украшена керамика на источној јадранској обали и њеном залеђу“, „Старинар“, н. с, XL–XLI, Београд, 1989–1990, 51 и д.

Tash,¹⁶ Ezero¹⁷), источне Румуније (Orlea)¹⁸, до Словачке (Varca).¹⁹ Ако се посматра контекст налаза из Јанчиња, најбоља паралела потиче из тумула на Љесковој главици (Љубомир, тумул XI), где је фрагмент сличне зделе украшен шнуром регистрован у близини гроба јамног типа. Човић ову врсту керамике доводи у везу са покретима Чернавода III културе и датује у млађу фазу енеолита.²⁰ Близкост облика и орнамента са зделом из налазишта Орлеа у Румунији која припада Челеи варијанти Чернавода културе, указује и на могуће просторе са којих је на овај део Балкана доспео овакав тип суда.²¹

Карактеристична профилијација и орнамент висећих троуглова наводе на закључак да су ове енеолитске форме утицале на појаву сличних типова раног бронзаног доба Србије, као што је пириморфни суд из Белотића,²² или готово идентични примерак са некрополе Мрчајевци (хумка II).²³ Мањи суд регистрован поред скелета својим карактеристикама указује на енеолитске форме.

Начин конструкције хумке, као и пратећи материјал, опредељују тумул у Јанчињима на почетак раног бронзаног доба (Rainecke Br A₁), али неким присутним елементима указује на енеолитску традицију. Поред овог тумула, још једна истражена хумка у селу Гучи (лок. Ошљевац)²⁴ говори о утицају степских обичаја. На овој локацији истражени тумул дао је податке о јамном начину сахрањивања уз употребу окера. Међутим, неки други показатељи, као што су скромне димензије тумула, недостатак покојника у укопу, локација у брдско планинском подручју, такође говори само о утицајима степских култура на аутохтоно становништво.

Гроб 3 – фрагментована урна са остацима спаљених костију припала би знатно каснијем периоду. На основу карактеристичних елемената, као што је пластично ребро на трбуху, брадавичаста испупчења оивичена канелуром, тракастих дршки на горњем конусу блиска аналогија потиче са локалитета Крива Река (хумка 1)²⁵ у ужичком крају. Обе би, на основу

16. M. Sefériadès, „Apparation d'éléments d'origine steppique en Egée du nord-est au début de l'âge du bronze”, Acta Archeologica Scientiarum Hungaricae 38, Budapest, 1986, 295–197, Fig. 2.

17. Г. Ил. Георгиев, н.я. мерперт. – р. в. катинчаров, „езеро, ранобронзовото селиште”, София, 1979, 384, обр. 188 е.

18. S. Morintz – P. Roman, „Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau”, Dacia, n. s., XII, Bucarest, 1968, 105, Abb. 45, 2.

19. L. Hajek, „Zur relativen Chronologie des Äneolithikums und der Bronzezeit in der Ostslowakei, Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit”, Nitra, 1958, Bratislava, 1961, 68, Abb. 7.

20. Б. Човић, „Врпчасто украшена керамика на источној јадранској обали и њеном залеђу”, 55 и д.

21. Б. Човић, „Schnur” и „Litzen” керамика на подручију Неретве”, 42.

22. М. Гарашанин, „Праисторија југословенских земаља”, 719, Т. XCIX, 10.

23. М. Икодиновић, „Сахрањивање под хумкама бронзаног доба у чачанском крају”, кат. бр. 6.

24. Л. Никитовић, н. д.

25. М. Зотовић, н. д., 44, Т. VII сл. 1.

својих стилских карактеристика, одговарале облицима који се јављају у Хигелгребер култури Војводине.²⁶ С обзиром да је ова култура страног порекла и да се у Подунављу и Војводини јавља крајем или после фазе Reinecke Br B,²⁷ географски контекст ових налаза указује на касније време.

TERTRE FUNÉRAIRE PROTOHISTORIQUE DANS LE SITE DE VELIKO POLJE À JANČIĆI PRÈS DE TCHATCHAK

Le site archéologique de Veliko Polje se trouve sur les pentes septentrionales du Kablar. C'est une chaîne allongée, s'étendant selon une direction est-ouest; son altitude moyenne est de 750 m. Dans ce site, le Musée National de Tchatchak a effectué (partiellement) des fouilles archéologiques dans deux autres nécropoles, celles de Ravnine et de Dubac à Jančiči.

Le tertre avait un diamètre de 13 mètres, sa hauteur relative, depuis le niveau du sol primitif était de 0 m 50. Le milieu du tertre était couvert de terre pulvéreuse, d'un brun foncé, mélangée avec de petits morceaux de bois calciné et des mottes de terre ocre. Le diamètre de cette surface centrale, de forme ovale, était de 6 m 50. Sur le côté sud-est subsistait une partie d'une clôture de pierres, dont la largeur moyenne était d'environ 1 mètre. Le tertre comportait trois tombes.

Tombe 1: cette tombe se trouvait dans la partie sudouest du tertre et elle était endommagée par le labourage. Le défunt avait été enseveli allongé, selon une direction est-ouest, détourné légèrement vers le nord. Aucun objet pas plus qu'une construction funéraire, n'y ont été trouvés pour permettre une datation approximative.

Tombe 2: c'est la tombe primaire centrale, appartenant au début de l'âge du bronze. Le défunt avait été enseveli blotti et couché sur le côté droit. Le squelette était posé selon une direction est-ouest, sa tête étant tournée vers l'ouest. Le corps du défunt avait été déposé dans une construction de pierre, faite de dalles de schiste et de pierre ordinaire, que l'on peut, sous réserve, qualifier de cercueil. A hauteur de sa taille était placé un petit récipient à fond arrondi et à anses creuses sur la partie supérieure du cône (Table I, fig. 2). Un autre objet accompagnant le défunt était déposé hors de la construction funéraire, en bas de ses pieds. C'est une écuelle au bord en retrait, de forme demi-sphérique, ornée selon la technique de corde fausse. Autour de l'orifice courent horizontalement quatre lignes incisées parallèles, imitant le ruban et accompagnées de triangles gravés par le poinçon. Au-dessous du ruban, les épaules du récipient sont décorées de triangles renversés et hachurés (Table I, fig. 1). Par sa forme et par le type de ses ornements, l'écuelle ressemble aux échantillons analogues, caractéristiques de l'époque des mouvements indo-européens. Étant donné que les ornements ont été exécutés selon la technique de corde fausse, le récipient en question pourrait appartenir aux imitations locales des modèles des steppes, décou-

26. B. Brukner – B. Jovanović – N. Tasić, „Praistorija Vojvodine“, Novi Sad, 1974, 235 – 240.

27. Исто, 240.

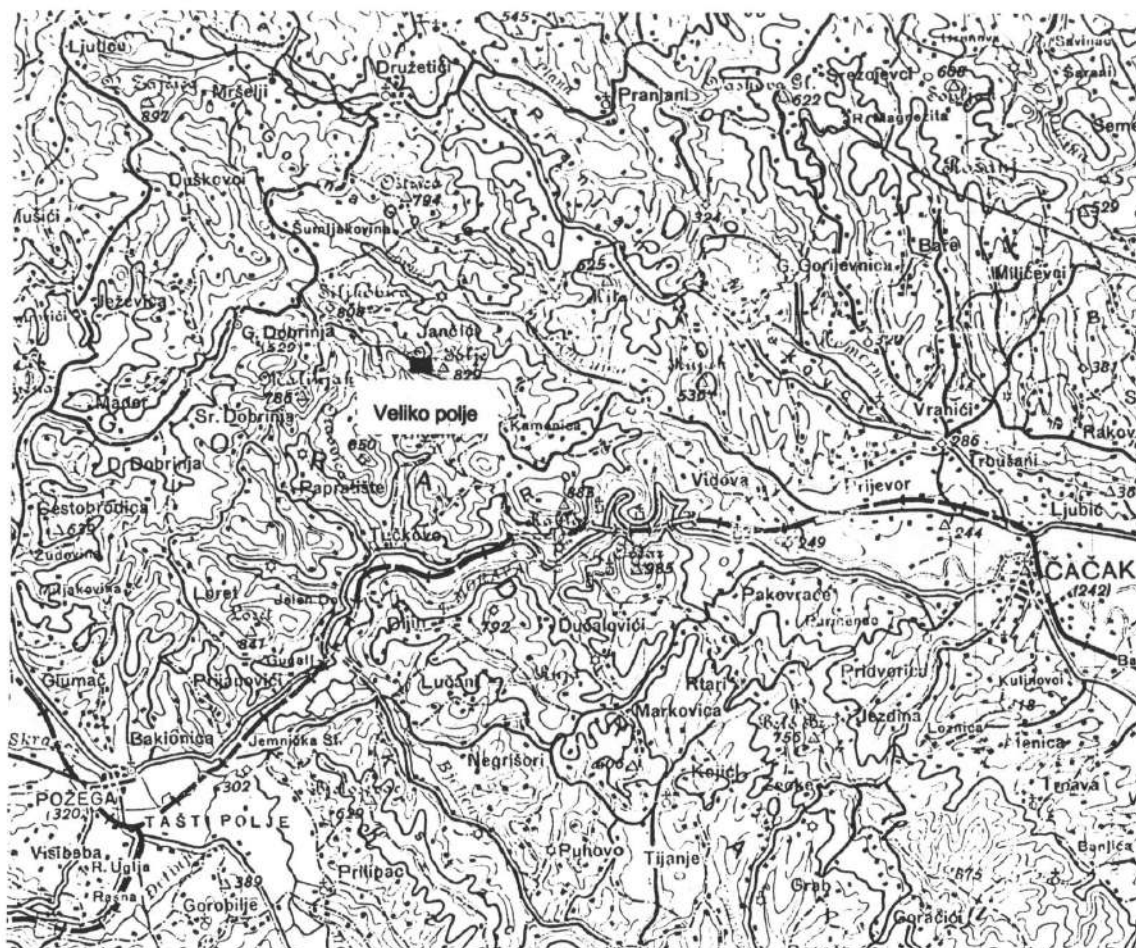
vertes sur un territoire très étendu du point de vue géographique. Les formes et les ornements analogues se retrouvent depuis la Grèce (Hagia Marina) jusqu'à l'arrière-pays de l'Adriatique (Ljeskova glavica, Odmut Via, Rumin, Zelena pećina-Caverne verte), et jusqu'à la Thrace (Dikili Tash, Ezero), la Roumanie orientale (Orlea) et la Slovaquie (Barca).

Étant donné le récipient en question et la présence de la terre ocre au milieu du tertre, le timulus de Jančići pourrait être situé au début même de l'âge du bronze (Reinecke Br A₁).

Le troisième ensemble funéraire (tombe III) appartiendrait à une période de beaucoup postérieure. Il est situé dans la partie sud du tertre, le long du bord intérieur de la cloture en pierre. Cette tombe comporte des restes d'une urne contenant les ossements incinérés du défunt. A en juger par les fragments, l'urne appartiendrait aux types caractéristiques de la culture des Hügelgraber qui, n'apparaît en Voïvodine et dans le Bassin danubien, que vers la fin de la phase de Reinecke Br B₂, si bien que le contexte géographique des objets découverts dans ce tumulus nous porterait à les situer dans une période postérieure.

Lidija NIKITOVIĆ

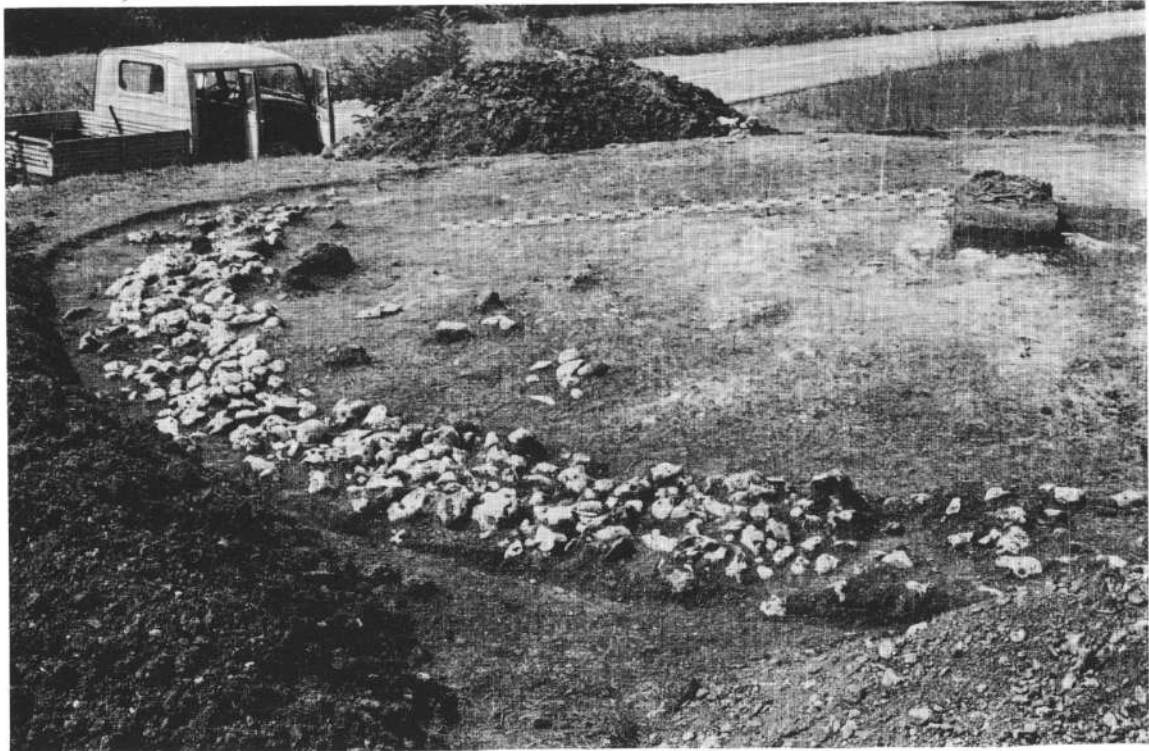

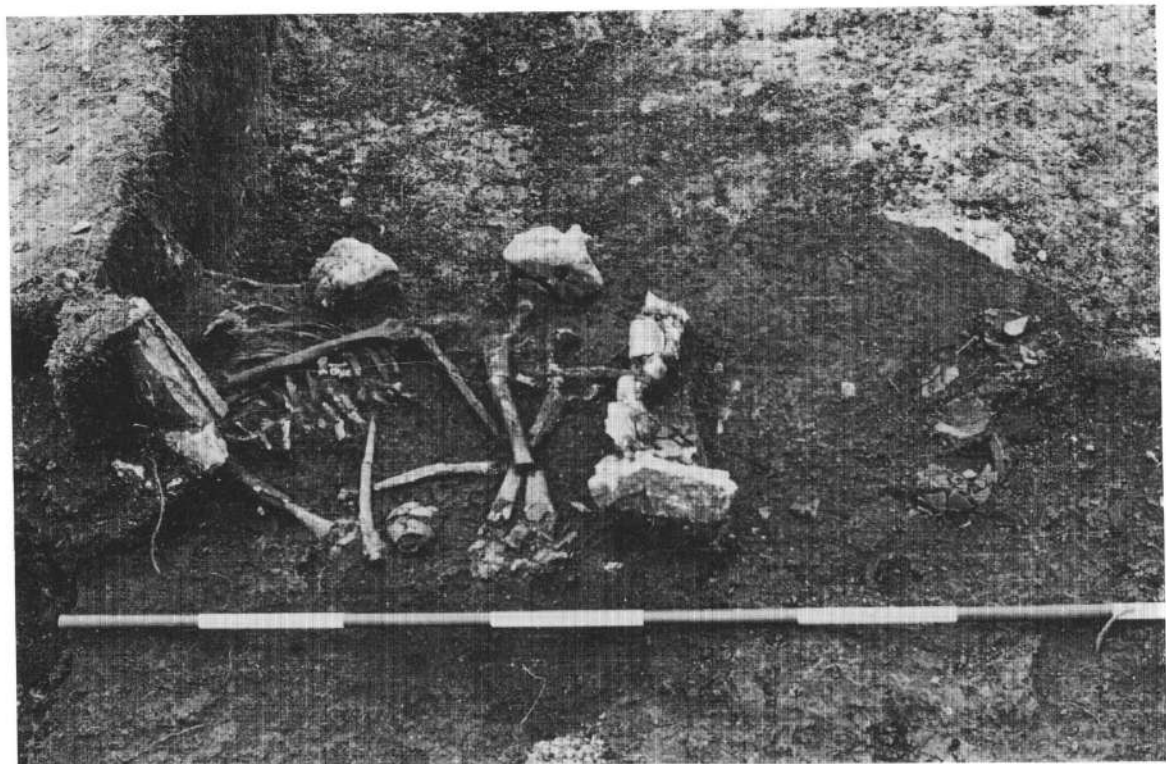
Сл. 1: Место тумула

Сл. 2: Тумул на Великом пољу пре истраживања

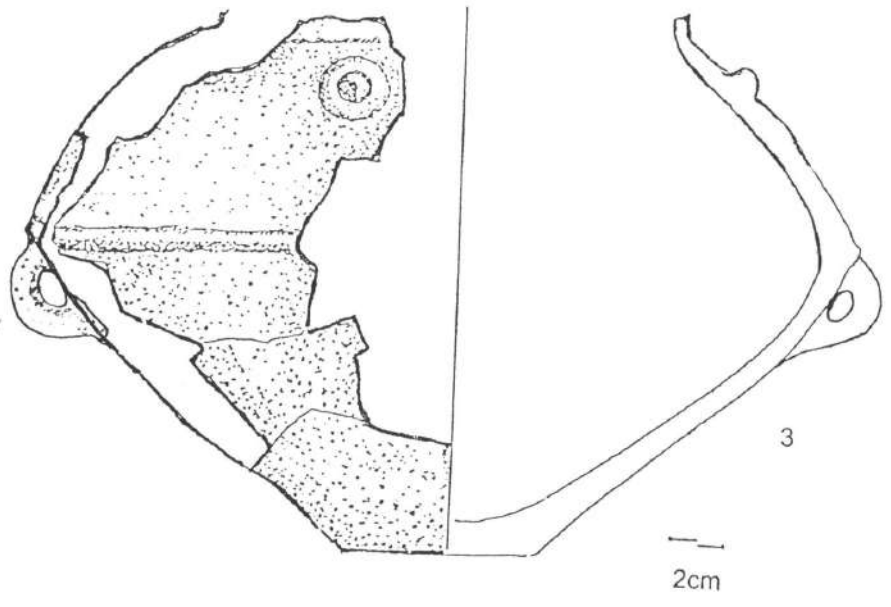
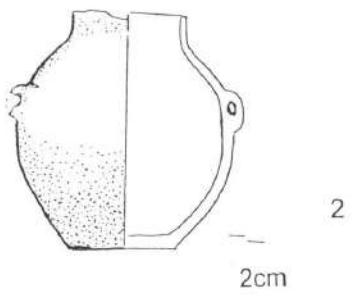
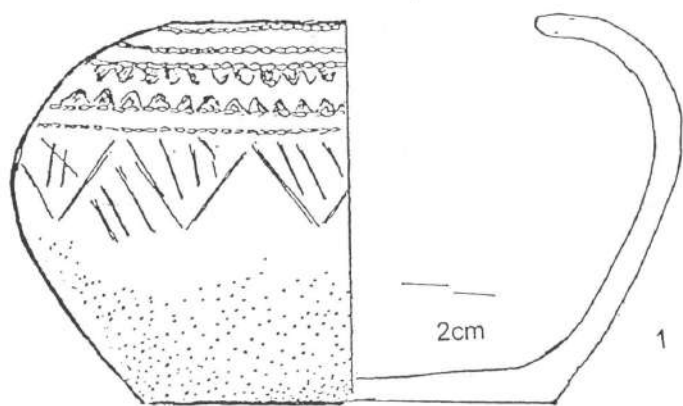

Сл. 3: Део каменог венца и централни гроб у средишту тумула

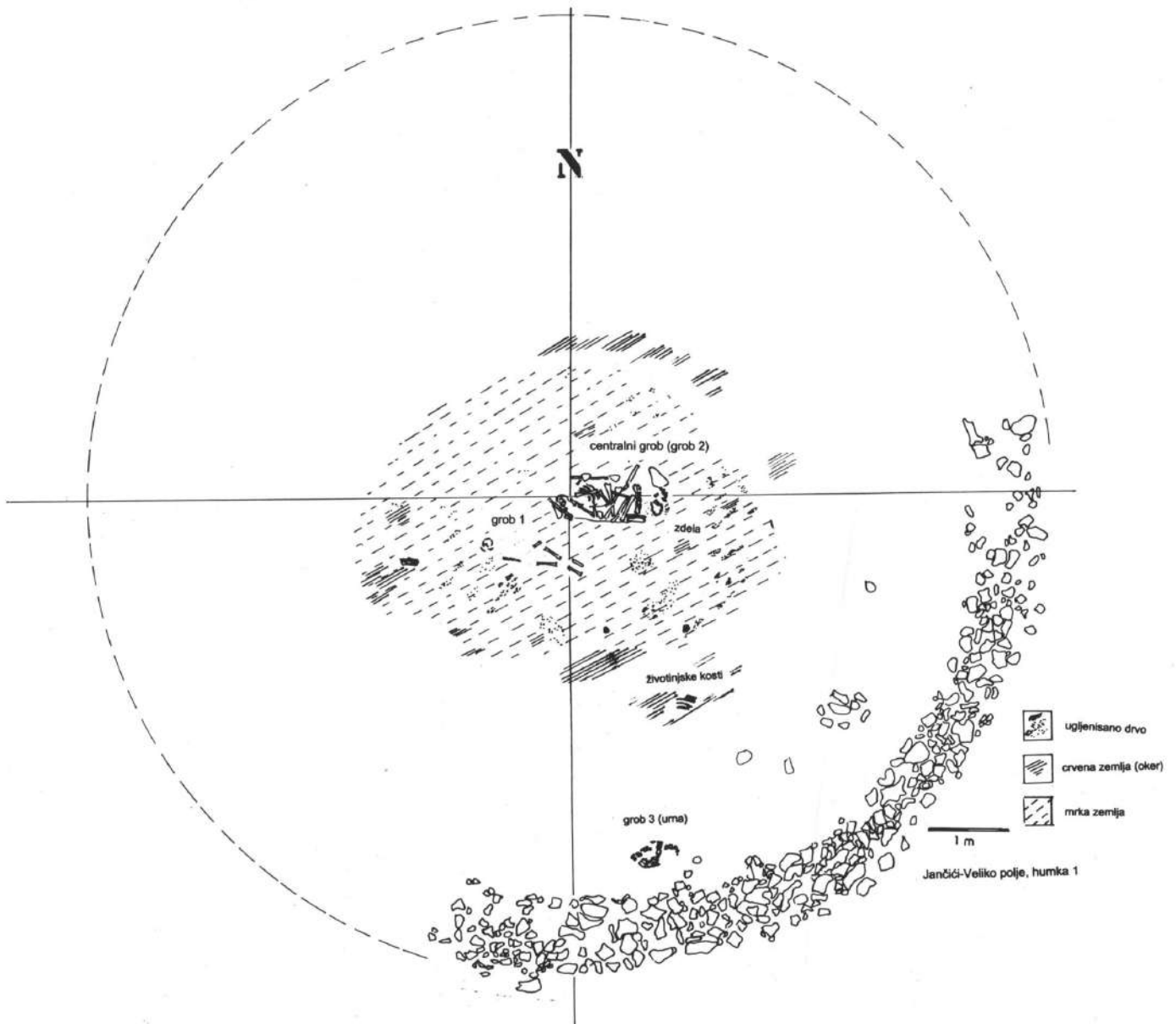

Сл. 4: Централни гроб са прилозима

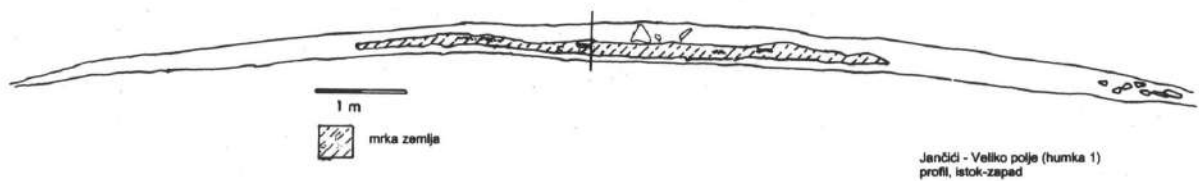
TABLA I

Сл. 5: Табла I

Сл. 6: Јанчићи, Велико поље, хумка 1

Сл. 7: Јанчићи, Велико поље, хумка 1, профил, исток-запад

Др ВЛАДИСЛАВ РИСТИЋ

МЕСТО БОГОРОДИЦЕ ГРАДАЧКЕ У РАЗВИТКУ МОРАВСКЕ АРХИТЕКТУРЕ

Др Владислав Ристић
УУ 37000 Крушевац
Народни музеј

UDK 726 (497.11)

Нани Наџалији у спомен

Манастирска црква са посветом Богородици била је саграђена на месту данашње Чачанске цркве крајем XII века, као задужбина кнеза Страцимира.¹ Новија археолошка истраживања и испитивања архитектуре Чачанске цркве потврдила су постојање материјалних трагова једне црквене грађевине из времена обнове Страцимирове задужбине, обављене у другој половини XIV века.² Утврђени су као првобитни спољашња линија плана јужног зида и вишестрани облици свих апсида

1. М. Чанак Медић – З. Ивковић, „Богородица Градачка”, Београд, 1992, 5–31, са наведеним изворима и старијом литературом на стр. 5–6 и 53–54.

2. М. Чанак Медић, „Нови подаци о архитектури и скулптури Богородице Градачке”, „Богородица Градачка у историји српског народа”, Чачак, 1993, 81–93; уп. О. Вукадин, „Археолошка истраживања црквене порте у Чачку”, „Богородица Градачка у историји српског народа”, Чачак, 1993, 99–103.

олтарског простора.³ Откривена структура јужног зида сведочи да су фасаде биле рашчлањене лезенама, вероватно завршеним аркадама у горњем појасу.⁴ Претпостављена схема плана темељно обновљене цркве у XIV веку, или, чак, у целини поново саграђене, указује на просторну структуру куполне грађевине, са готово квадратним наосом, трочланим олтарским простором и истовремено грађеном припратом са кулама-звонницама на западној страни. Не искључује се могућност да је црква била остварена као петокуполна грађевина.⁵ С обзиром на степен истражености путем археолошких радова, у овом тренутку се не може говорити о целокупном архитектонском корпусу. Међутим, поједини делови који припадају здању из XIV века, попут седмоугране олтарске апсиде, имају значај за проучавање стилског развитка раних моравских цркава. Ископани комади камене пластике, са онима уграђеним у зидове данашње црквене грађевине, поседују архаичне одлике моравског плиткорелефног украса, с претежно биљним и геометријским мотивима укомпонованим у преплете једночлане и канелиране траке. Ови фрагменти, од којих је већина изложена у чачанском Народном музеју,⁶ представљају важну спону у праћењу стилског развитка плиткорелефне камене пластике – једног од најоригиналнијих елемената моравске архитектуре у целини.

Све док се не наставе археолошка истраживања, неће бити могуће проверити зашто обновљена Страцимирова задужбина није имала, у духу времена, бочне конхе? Један од разлога можда лежи у везивању за архитектуру старијег раздобља, с обзиром на уочене сличности са планом цркве Св. Николе у Бањи Прибојској, из 1328. године.⁷ Изостанак бочних конхи могао се догодити, како предлаже Милка Чанак Медић, као последица коришћења дела темељног појаса храма који потиче из старијег, Страцимировог времена.⁸ Таква могућност има највише оправдања, јер до 1389. године не постоји моравска грађевина код које је триконхосни план изостављен.⁹ На основу реконструкције М. Чанак

3. М. Чанак Медић, „Нови подаци”, 83–88, уп. сл. 2, 6–10, 18 (од делова средњовековне грађевине пронађени су комади тамбура куполе, конзола и зупчастог венца, као и фрагменти фресака, вид. Исто, 88 и нап. 34).

4. Исто, 86–87, сл. 15.

5. М. Чанак Медић – З. Ивковић, „Богородица Градачка”, 17, сл. 8.

6. Исто, сл. 9–21; „Богородичина црква на Морави” (каталог изложбе, аутори: Р. Бојовић, О. Марковић, Д. Рајић), Чачак, 1992, кат. бр. 47–60, сл. на корицама и стр. 25 и 27.

7. М. Чанак Медић, „Нови подаци”, 92; вид. М. Шакота, „Ризница манастира Бање код Прибоја”, Београд, 1981, 12, 13.

8. М. Чанак Медић, „Нови подаци”, 92.

9. Коришћење већ постојећег, старијег темеља, најпре је могло условити одустајање од заснивања триконхалног плана. У супротном, пројектовање „из основа” морало би, у духу времена, предвидети бочне апсиде. У том погледу изузетак би представљало једнобродно решење цркве Св. Николе у Браљини (на подручју Мојсиња), која, према писаним историјским изворима, поуздано постоји пре 1376. године. Међутим, њен првобитни изглед је заклоњен многим познијим преправкама и не треба искључити могућност да је ова црква знатно старија.

Медић, Богородица Градачка је имала план развијене варијанте уписаног крста са куполом над средњим простором. План је припадао тзв. провинцијском типу – према давно предложеној класификацији Габријела Мијеа.¹⁰ Условно се може израчунати коефицијент односа дужине и ширине наоса, схваћеног у архитектонском смислу, који износи 1,07.¹¹ Као приближна мера, такав коефицијент би указивао на тенденције типичне за рани развитак моравске архитектуре, које се, под утицајем светогорских решења, манифестују у “сабијању” наоса и формирању његове готово квадратне основе. Ова појава је карактеристична, како за развијене преморавске триконхосе саграђене око средине XIV века (Рђавац = 1,27, Св. арханђели у Кучевишту = 1,40), тако и за најстарије моравске триконхосе из шесте деценије XIV века – Дренчу и Лешје, са коефицијентима 1,38 и 1,39.¹² При том треба нагласити да се процес развика плана моравских цркава касније испољава у напуштању светогорског програмског модела, са архитектонски одвојеним одељењима проскомидије и ђаконикона, показујући тежњу ка образовању наоса у облику издуженог правоугаоника. Издужен уписани крст у сажетој или развијеној варијанти, провинцијског типа, комбинован са светогорском триконхосном схемом, постаће образац за план стилски зрелих моравских цркава, какве су водеће задужбине кнеза Лазара. Мада вредности коефицијената односа дужине и ширине наоса не морају бити одлучујуће при заснивању хронолошке лествице црквених грађевина, нити је на њих утицало изворно размеравање и пропорционисање плана, не може се занемарити чињеница о блиским односима оствареним, у том погледу, на Богородици Градачкој, преморавским и најстаријим развијеним моравским триконхосима.¹³ Ови подаци могу представљати основу за датирање обнове Страцимирове задужбине у рано раздобље моравске архитектуре – приближно од средине XIV века до 1389. године.

Вишестране апсиде на Богородици Градачкој, које М. Чанак Медић истиче као елеменат стилског израза карактеристичан за моравску архитектуру,¹⁴ заслужују посебну пажњу с обзиром на појаву седмо-

10. Поделу на престоички и провинцијски тип плана уписаног крста увео је у науку G. Millet, *L'ecole grecque dans l'architecture byzantine*, Paris, 1916, 55–94 (са објашњењем главне разлике између једног и другог типа и основном распрострањеношћу цркава).

11. За дужину наоса узимамо меру од унутрашње линије западног, до унутрашње линије источног зида, што подразумева и потпуно обухватање олтарског простора у литургијском смислу. Ширина наоса одређена је, у зависности од правилности правоугаоника, од унутрашње линије северног до унутрашње линије јужног зида.

12. За хронологију Дренче и Лешја, вид. В. Ристић, „Моравска архитектура”, Крушевац, 1996, 40–42, 44–46 (са старијом литературом).

13. Строго узевши план Лешја представља специфично прелазно решење, од сажетог ка развијеном типу триконхоса.

14. М. Чанак Медић, „Нови подаци”, 91.

страног облика. Седмостране апсиде су веома ретке у српској средњо-вековној архитектури. Поред обновљене Богородице Градачке, седмо-страну олтарску апсиду имало је и Лешје, све три Сисојевац, а у најстаријој градитељској фази Лепенац код Бруса (источну апсиду). Облик седмо-стране апсиде више се не јавља у српском црквеном градитељству до пада Србије под Турке 1459. године, укључујући и све млађе моравске задуж-бине саграђене поуздано после боја на Косову. У позновизантијској архитектури овај облик је учесталији. Споменимо као примере јужну цркву манастира Константина Липса у Цариграду, олтарску апсиду Св. апостола и бочне конхе католикона Новог манастира (Св. Илија) у Солуну.¹⁵ Седмострану олтарску апсиду солунског апостолиона Гиоргос Веленис истиче као један од елемената „новог смера” који се почетком XIV века појавио у архитектури Солуна, независно од утицаја „Ца-риградске школе”¹⁶. Свакако да се под утицајем позновизантијских решења са грчког подручја седмоствани облик апсиде појављује на моравским просторима, најпре на Лешју, у шестој деценији, можда истовремено и у Моравском Градцу.¹⁷ Своје облике апсиде Сисојевца¹⁸ дугују олтарској апсиди Лешја – родоначелника петрушких триконхоса, док је у случају Лепенца реч о започетом моравском здању чија је градња прекинута па настављена веома касно, изгледа тек по обнови Пећке патријаршије.¹⁹ Постојање седмостране апсиде на Лепенцу, као и цело-купна неусклађеност концепције свих спољашњих апсидалних облика, указују на могућност старијег датирања најстарије градитељске фазе ове цркве у рано раздобље моравске архитектуре, пре него у почетак XV века.²⁰ Размишљања у том правцу поткрепљује прелазни тип олтарског простора, остварен као у Сисојевцу, са дубоком нишом проскомидије смештеном у сам угао светилишта. У сваком случају, сви познати седмо-ствани облици јесу паралеле за истоветан облик олтарске апсиде Бого-родице Градачке. Уколико се прихвати предложено датирање најстарије градитељске целине Лепенца, облици седмостваних апсида остају типични за рано раздобље моравске архитектуре.

15. Up. C. Mango, „Architettura Bizantina, Venezia, 1974, 264–265, 277, 281.

16. G. Velenis, *Building techniques and external decoration during the 15th century in Macedonia, L'art de Thessalonique et des pays Balkaniques et les courants spirituels au XIVe siecle*, Belgrade, 1987, 95–107 (96–99).

17. За област Моравског Градца у чијем је средишту, данашњем Чачку, саграђена црква Богородице Градачке, вид. М. Динић, „Југозападна Србија у средњем веку”, „Српске земље у средњем веку”, Београд, 1978, 69–70.

18. За датирање архитектуре Сисојевца у седму или осму деценију XIV века, вид. В. Ристић, „Моравска архитектура”, 72–73.

19. М. Ковачевић, „Манастир Лепенац на Расини”, *Старинар*, н.с. XXIII, Београд, 1974, 86–87.

20. Поред седмостране олтарске апсиде, јужна конха је петострана, а северна четворос-трана! М. Ковачевић, „Манастир Лепенац”, 73–88, најстарију градитељску фазу цркве датира, изгледа, прекасно, у почетак XV века!

Фрагменти камене пластике који су чинили битан део уметничког програма елевације обновљене Богородице Градачке, с правом су сврстани у моравску скулптуру. То је учинила М. Чанак Медић на основу тематског репертоара, стилских одлика и утврђивања првобитног начина њиховог размештаја на фасадама.²¹ За одређивање места Богородице Градачке у развоју моравске архитектуре ови комади имају највећи значај. Стога је неопходно осврнути се на изворе ране моравске камене пластике у целини, како би се чачанским фрагментима пронашло поузданије место у водећим уметничким токовима друге половине XIV века у Србији.

Потпун преглед претходне научне литературе са назнакама свих главних праваца размишљања о изворима моравске камене пластике садржан је у познатој студији Војислава Ј. Ђурића.²² Зато, овом приликом, указујемо само на основне податке о различитом виђењу порекла моравског пластичног орнамента. Заједничке изворе за декоративне елементе Мије је налазио у уметности хришћанског и муслиманског Истока,²³ што касније прераста у теорије о јерменским и грузијским утицајима, које су биле рано критиковане, али су се дуго одржале.²⁴ Први критичар био је Милоје М. Васић, а последњи заговорник Ђурђе Бошковић.²⁵ Њима су се, углавном, супротстављале присталице теза о византијским узорима моравске пластике, заједничким и за уметност Грузије и Јерменије, као и за архитектуру јадранског Приморја. При том су корени византијске пластике налажени у касној антици.²⁶ Уважавала се и старија српска традиција клесања на тлу Македоније, проистекла из византијских образаца.²⁷ Сва тумачења имала су једну заједничку одлику – главно полазиште у размишљањима о пореклу увек је представљао *мошвиџ клесаноџ украса!*

Уочивши начелну стилску блискост моравске камене пластике са византијском, Војислав Кораћ предлаже да се за њеним изворима трага „у времену које непосредно претходи моравској уметности”.²⁸ Сматра да су се у припремању смене која означава почетак моравске архитектуре морали појавити „не само наговештаји, већ и прави покушаји”.²⁹ Они су, заправо,

21. М. Чанак Медић – З. Ивковић, „Богородица Градачка”, 30; М. Чанак Медић, „Нови подаци”, 89–91.

22. В. Ј. Ђурић, „Настанак градитељског стила Моравске школе Фасаде, систем, декорација, пластика”, Зборник за ликовне уметности, 1, Нови Сад, 1965, 39–42 и нап. 14–24.

23. G. Millet, „L'ancien art serbe. Les églises”, Paris, 1919, 150, 191.

24. В. Ристић, „Моравска архитектура”, 109, вид. нап. 164.

25. Исто, уп. нап. 165–166.

26. Исто, уп. нап. 167.

27. Исто, уп. нап. 168.

28. В. Кораћ, Извори моравске архитектуре, „Између Византије и Запада”, Београд, 1987, 137.

29. Исто.

присутни у пластичној декорацији Рђавца, саграђеног у области Новог Брда (село Мораче код Косовске Каменице).³⁰ Покушај Бранислава Вуловића да порекло моравске камене пластике објасни полазећи од рудиментарних облика камене пластике Рђавца, остао је у опрезним наговештајима.³¹ Ауторизован запис Светозара Радојчића о важности фрагмената пластике са Рђавца „за решавање проблема о постанку моравског стила”, још више је отворио могућност за таква размишљања.³² Поред несумњивог византијског порекла већине моравских плиткорелефних мотива – испољених у орнаменталној композицији сачињеној у комбинацији једночлане, двочлане или трочлане траке, каткад са уплетеном биљном врежом или фигурама животиња, неопходно је обратити пажњу на *начин обраде моштива*, што управо и чини специфичност моравске камене пластике. У том смислу, камена пластика Рђавца представља спону између византијског схватања пластичног декорисања фасада и моравског система прекривања камених оквира и чела лукова густо сатканим орнаменталним и фигуративним украсом. Не сме се губити из вида да је на преморавским, а одмах затим и на најстаријим моравским црквама у Крушевачкој области, тек био започет процес прихватања познатих мотива, који су, клесани у камену и сликани на фасадама, постепено налазили место на архитектури. Кад је реч о стилу и техници рада, постоји толико заједничких елемената за моравску пластику насталу у ширем крушевачком окружењу, да без икакве оградe треба прихватити Кораћеву мисао о образовању локалне каменорезачко-клесарске школе.³³ Вековно преношење каменорезачко-клесарског заната с генерације на генерацију у селу Бела Вода код Крушевца и данас представља веома поуздан ослонац за реконструкцију начина рада моравских клесара у другој половини XIV века.³⁴ Подсетимо да плиткорелефну камену пластику с карактеристичним моравским орнаментом имају, или су је поуздано имале, из периода до 1389. године, Дренча, Богородица Градачка, Наупара, Велуће, Раваница, Лазарица, спољашња припрата у Хиландару и Љубостиња.³⁵ У односу на топографски положај раних моравских цркава чије фасаде краси плиткорелефна камена

30. За Рђавац вид. лит. у В. Ристић, „Моравска архитектура”, 30–31, нап. 64.

31. Б. Вуловић, „Раваница – њено место и улога у сакралној архитектури Поморавља”, Саопштења, 7, Београд, 1966, 116 и сл. 43 на стр. 117.

32. Извештај С. Радојчића у Покрајинском заводу за заштиту споменика културе у Приштини, у досијеу са ознаком: „Општина Косовска Каменица Мочаре – Манастир Убожац (Рђавац) XIV век”, Бр. реш. ПЗ – 478/55. За коришћење досијеа дугујем захвалност колеги Георгију Ковалову.

33. В. Кораћ, „Градитељска школа Поморја”, Београд, 1965, 154–155.

34. Уп. В. Ристић, „Моравска архитектура”, 119–121, црт. 26–28.

35. Опис камене пластике за наведене цркве, осим Богородице Градачке, у књизи Н. Катанић, „Декоративна камена пластика моравске школе”, Београд 1988.

пластика, издваја се важна чињеница: осим Богородице Градачке и хиландарске спољашње приправе све остале цркве зидане су у ширем окружењу Крушевца, или у самом средњовековном Лазаревом граду, а као материјал за клесање био је коришћен квалитетан пешчар пореклом из оближњих беловодских и брајковачких мајдана. За камену пластику Богородице Градачке употребљен је пешчар непознатог порекла, нешто тврђе структуре, а у Хиландару мермер. Међутим, на оба места остварене су, у духу времена, моравске декоративне целине. При клесању, најчешће је примењен особен моравски тип *канелиране траке*. Начелном расправом у необјављеној монографији о архитектури Наупаре Јанко Магловски убедљиво доказује да моравска тзв. двочлана трака припада типу канелиране траке, што чини битну карактеристику моравске плиткорелефне камене пластике и представља незаобилазан детаљ за проучавање стилских одлика.³⁶ Магловски даље запажа да по оштрини резања канелуре моравској траци одговара велики број примера с камене пластике Душанове задужбине Св. арханђела код Призрена.³⁷ Исти тип траке присутан је и на дрвеном саркофагу Стефана Дечанског.³⁸ Ова чињеница показује да је већ око 1338. године³⁹ тип канелиране траке био познат у Србији, мада је од тада до примене у моравској архитектури протекло приближно три деценије. Могло би се у првом тренутку помислити да главни подстицај моравским клесарима за извођење канелиране траке долази са готизираних византијске пластике на Душановим Св. арханђелима. Међутим, стално се мора имати у виду да се највероватније већ почетком шесте деценије XIV века у Крушевачкој области формира каменорезачко-клесарска школа, са више мајсторских радионица. Радећи, од градилишта до градилишта, мајстори клесари постепено стичу потребна искуства, усавшавајући прецизност и финоћу резања. Све до изградње главних Лазаревих задужбина долазиће до сучељавања различитих уметничких схватања у вези са употребом једночлане или канелиране траке, о чему, поред осталих примера, сведоче и фрагменти камене пластике Богородице Градачке.

Постојање многих орнаменталних мотива у уметности Византије, сличних моравским, и оних на каменој пластици српских задужбина из прве половине и средине XIV века, нимало не противуречи разлозима да се крене од камене пластике Рђавца као непосредног извора за настанак

36. Ј. Магловски, „Наупара”, 77 (одбрањен магистарски рад на Филозофском факултету у Београду – у рукопису).

37. Исто.

38. Исто.

39. Датирање саркофага Стефана Дечанског по М. Љубинковић, „Средњовековни дуборез у источним областима Југославије”, Београд, 1965, 58.

моравског плиткорелефног украса. На оквирима прозора, вероватно и портала, Рђавац је имао плитко резану пластику, која чини једноставан мотив плетенице, образован од нешто шире једночлане траке са заравњеном горњом површином. На исти начин, у кречњаку, био је исклесан некада у целини сачуван мотив розете са звездоликом траком што се преплиће и уплетеним кругом мањег пречника у средишту. Истоветно обрађен плиткорелефни украс још се налази на мену бифоре западне фасаде. Веома је важно запажање Б. Вуловића да комади пластике са Рђавца „остављају утисак све већег приближавања стилу моравске пластике. Вештој клесарској руци није измакла тачна и прецизна графичка конструкција плиткорезаног апстрактног преплета, али уметник очигледно још није знао да моделује профил траке са средњом урезаном линијом.”⁴⁰ У стилском погледу, моравској канелираној траци претходи појава једночлане траке правоугаоног пресека на Рђавцу. По свој прилици уметник је умео да изведе профил канелиране траке, али он то не чини, јер га на такав поступак не подстичу уметничка схватања, која се, у време кад је грађен Рђавац (око средине XIV века), још нису искристалисала у ликовни принцип уобичајене или бар претежне примене канелиране траке.

Лутања до којих је долазило приликом обраде камене пластике и архитектонске концепције у целини – како би се постигао чист стилски израз, веома је добро уочио Б. Вуловић на Дренчи, коју после вишедеценијских колебања коначно датира у завршне године Душанове владавине, односно у средину шесте деценије XIV века.⁴¹ Сасвим исправно проналази стилску везу за „луну траку плетерног мотива која се не преплиће” на Дренчи, са каменом пластиком Рђавца.⁴² Стилске недоследности које се испољавају у начину клесања камене пластике за Дренчу (једночлана и канелирана трака), свакако не треба тумачити временским растојањем, како то чини Вуловић,⁴³ Већ сукобом старијих и напреднијих уметничких схватања који се догодио на истој грађевини. Уз то, Дренча је прва моравска црква чија плиткорелефна камена пластика упућује на формирање локалне каменорезачко-клесарске школе у крушевачкој области. Можда се тиме може објаснити програмски неповезан избор фигуративних мотива, који, као по правилу, припадају клесаном украсу с једночланом, некanelираном траком. Такође, на каменој пластици Дренче не појављују се перфориране розете! Оне су само као кружни украс

40. Б. Вуловић, „Раваница”, 116.

41. Б. Вуловић, „Проблем рестаурације манастира Дренче”, Зборник за ликовне уметности, 14, Нови Сад, 1978, 213–233.

42. Исто, 227.

43. Исто, 219–221, 227–228.

заступљене у тимпанима неких једноделних прозора, или у хоризонталном низу на прозору северне апсиде – исклесане сасвим у духу зграфито мотива на трпезној керамици тога доба. На једном од прозора први пут се у моравском рељефу појављује тордирано уже. После скромне примене на Дренчи, уже с наглашеном густином тордације постаје незаобилазан елемент пластичног украса, који моравски мајстори обавезно укључују у декоративни систем елевације. Најчешће се користи за обрубљивање розета и прозора, већ на Богородици Градачкој, или за израду полу-стубића који преко капитела носе аркадни фриз.

На свим до сада познатим комадима моравске камене пластике који потичу са Богородице Градачке, могу се уочити стилски утицаји рашке архитектонске пластике. Имајући у виду топографски положај Моравског Градца и чињеницу о обнови грађевине основане крајем XII века, ова појава би требала да буде сасвим разумљива. Рашки карактер градачке камене пластике нарочито се испољава у клесању петолатичних биљних мотива уклопљених у повезана кружна поља или спиралну лозу. Као у рашком градитељству они су покривали спољашње прозорске оквире, али у духу нових схватања проналазе своје место и на многобројним архиволтама. Објављујући чачанске фрагменте, М. Чанак Медић примећује да су на већини прозора изостављене „на спољњем степену украшене бордуре уз допрозорнике, а тако ће бити и на многим прозорима потоњих моравских цркава.”⁴⁴ И овде је, као код клесања мотива камене пластике за Дренчу, дошло до сукоба два стилска схватања – резања украса са доминирајућом једночланом траком заравњене горње површине, насупротив извођењу канелиране траке. На појединим фрагментима, који су према реконструкцији М. Чанак Медић припадали перфорираној розети, дошло је до двоструког канелирања, што је као крајњи исход давало тзв. трочлану траку.⁴⁵ Стварању закључка да се на Богородици Градачкој догодио сукоб два уметничка схватања, битно доприноси околност да су сви познати комади настали истовремено.⁴⁶

Не може се дати одрешит одговор на питање како се рана моравска камена пластика нашла на Богородици Градачкој, изван матичне крушевачке области? Најближе стилске аналогije са Дренчом наводе на мисао о упућивању мајстора са крушевачког подручја, можда и градитеља, да обаве послове у обнови Страцимирове задужбине. По оштрини резања

44. М. Чанак Медић, „Нови подаци”, 89.

45. Розету са „пречкама” М. Чанак Медић најпре исправно реконструира као перфорирану, уп. „Богородица Градачка”, сл. 21 и сл. 16 (оригинални фрагмент) и реконструкцију исте розете у гипсу на корицама каталога изложбе „Богородичина црква на Морави”. Није јасно зашто је касније сврстава у тип пуне розете, вид. М. Чанак Медић, „Нови подаци”, 89.

46. М. Чанак Медић – З. Ивковић, „Богородица Градачка”, 30.

канелуре, нарочито на комадима са геометријским мотивом преплета, осећа се извесно приближавање неким деловима камене пластике Наупаре.⁴⁷ Треба истаћи да се на пластичном украсу клесаном за Наупару осећа рад више различитих руку мајстора. Најближи пластици Богородице Градачке је онај наупарски клесар који на највишој архиволти јужне фасаде спрата над припратом реже геометријски преплет изломљених кругова. Чинило се да камена пластика Богородице Градачке представља прелазну стилску фазу од Рђавца ка Дренчи.⁴⁸ Пажљивија опажања ипак упућују на временску подударност или на време које наилази непосредно по завршетку уметничких радова на Дренчи. Зато се фрагменти камене пластике Богородице Градачке морају ставити у крај шесте или сам почетак седме деценије XIV века, одређујући истовремено и најужи временски оквир за датирање велике обнове Страцимирове цркве. У прилог датирања после Дренче говори појава перфориране розете необичне композиције, чије пречке образују осмолатични цвет обрубљен тордираним ужетом.⁴⁹ И други тип розете са Богородице Градачке – са међусобно испреплетаним кружним канелираним тракама, припадао је врсти перфорираних розета.⁵⁰ Камена пластика Дренче је имала кружне украсе, али не и розете попут камене мреже која покрива округао прозорски отвор. Тако би розете Богородице Градачке биле прве праве, перфориране розете, које су се појавиле у моравској архитектури. Вероватно смештане у поља испод камених архиволти, оне претходе укључивању већег броја розета у систем декорације моравских фасада, што се ускоро испољило на Наупари. Две велике наупарске розете на западној фасади, чвршћег иконографског значења, типа тзв. розета „на паоке”, са готички преломљеним отворима и већим бројем кружних прстенова са плиткорелефним украсом, појављују се по свој прилици под утицајем сложенијег типа перфорираних розета Богородице Градачке. Представљају, поред утицаја византијских кружних украса, одраз романоготских розета приморског типа које се у континенталном делу српске средњовековне државе појављују на главној цркви Душанових Св. арханђела код Призрена, такође и на цркви Св. Николе у оквиру истог манастирског комплекса. Управо би розете са Душанових Св. арханђела могле представљати одлучујући подстицај за увођење перфорираних розета у моравску архитектуру, најпре на Богородици Градачкој, а затим

47. Што је уочила и М. Чанак Медић, „Богородица Градачка”, 30.

48. Таква оцена је изречена у нашој дискусији на научном симпозијуму „800 година цркве Богородице Градачке и града Чачка”, објављеној у зборнику „Богородица Градачка у историји српског народа”, Чачак, 1993, 288–290.

49. Уп. нап. 45.

50. М. Чанак Медић – З. Ивковић, „Богородица Градачка”, сл. 15.

на Наупари. Кад је реч о моравској розети, која постаје типична за стилски зреле ране црквене грађевине и оне саграђене после 1389, треба нагласити каснију искључиву превагу једноставније компонованих кружних мотива, попут оних на подужним зидовима Наупаре. На моравским црквама подигнутим после Наупаре, приликом клесања розета задржаће се највише један кружни прстен (западна фасада Раванице, северни тимпан спољашње припрате у Хиландару), док ће њихове кружне форме најчешће пратити керамопластични елементи од опека и крстастих ланчића. Мотиви за клесање розета преузимају се и понављају од цркве до цркве, умножавају се и разрастају у нове, оригиналне композиције преплетених геометријских и биљних форми. У начину клесања све више се истиче прецизност и уступање напреднијим уметничким захтевима канелирања. На каменој пластици Наупаре још увек траје сукоб између два стилска схватња, од којих оно напредније, са применом канелиране траке, превладава у спољашњем пластичном украсу. На архиволти портала што води из припрате у наос налази се геометријски преплет једночлане траке, али не траке типа Рђавца, Дренче или Богородице Градачке, већ са заобљеном горњом површином – у пресеку је полукруг, а не правоугаоник или квадрат. То је јединствен пример у моравској архитектонској пластици. Као да је основна замисао била да се у обликовање унутрашњег простора укључи обла, једночлана трака, насупрот двочланој, тј. канелираној, на спољашњим зидовима. Начин пластичног обликовања декоративне траке, која је у суштини плиће клесана рашка обла трака, није забележен у моравској пластици пре Наупаре, нити се среће на каснијим моравским црквама. Камена пластика Наупаре у целини показује много архаичних стилских елемената, који, уз друге карактеристике архитектонске обраде, померају датирање ове придворице приближно у крај седме или почетак осме деценије XIV века. Постаје очигледно да у свом раном развоју моравска камена пластика прелази постепени пут од Рђавца, преко Дренче и Богородице Градачке, до Наупаре.

Анализом реконструкције плана, разматрањем облика седмоугаоне апсиде и, нарочито, праћењем стилског развоја ране моравске камене пластике у који су укључени и чачански фрагменти, место Богородице Градачке постаје одређеније у раном раздобљу моравске архитектуре. Мада нешто удаљенија од матичног, крушевачког подручја, смештена у средишту области средњовековног Градца, обновљена Страцимирова задужбина чија је првобитна целина архитектуре неповратно изгубљена, представља важну спону у сагледавању раног развоја моравских цркава. Хронолошки постављена између Дренче и Наупаре, са елементима

прелазног стила камене пластике и првом појавом перфорираних розета, црква Богородице Градачке мора бити, макар и у фрагментима, сврстана у ред најважнијих раних моравских задужбина. Треба веровати да ће наставак археолошких истраживања до сада неистраженог околног простора и унутрашњости Чачанске цркве, открити нове појединости за утврђивање првобитне архитектонске концепције и карактера каменог пластичног украса.

Архитектонско-техничка обрада планова: Ксенија Шуловић и Наташа Миладиновић

Фотографије: Мирољуб Буцек (Сл. 1-6)
Петар Ђеранић (Сл. 7-8)

PLACE DE L'ÉGLISE DE LA VIERGE DE GRADATZ DANAS L'ÉVOLUTION DE L'ARCHITECTURE DE LA MORAVA

Une église monastique dédiée à la Vierge avait été bâtie sur l'emplacement de l'actuelle église de Tchatchak vers la fin du XIIe siècle, en tant que fondation du prince Stratzimir. Les récentes fouilles archéologiques et les recherches sur l'architecture de l'église de Tchatchak ont confirmé l'existence des vestiges d'un bâtiment cultuel qui datent de la seconde moitié du XIVe siècle et qui faisaient partie d'une rénovation radicale de la fondation de Stratzimir. Il a été établi que la ligne extérieure du plan du mur sud et les formes polygonales de toutes les absides du sanctuaire étaient celles de l'édifice originel.

Pour l'instant il n'est pas possible d'expliquer pourquoi l'église restaurée du XIVe siècle n'avait pas eu, dans l'esprit du temps, des coques latérales. Selon le dessin de reconstitution proposé par Milka Čanak Medić, le plan de l'église de la Vierge de Tchatchak était celui d'une variante développée de la croix inscrite du type dit provincial, la coupole surmontant l'espace central de l'édifice. Par le coefficient du rapport entre la longueur et la largeur du naos, l'église se rapprochait de celles à plan tréflé appartenant au style de l'école de la Morava et à celui de l'époque qui le précédait. Il convient de mentionner parmi celles-ci les églises de Rđavac, de Kučevište (les Saints-Archanges), de Drenča et de Lešje. La forme de l'abside heptagonale de l'abside qui traduit l'esprit du nouveau style architectonique, celui de l'école de la Morava, nous permet de situer l'église rénovée de Stratzimir au début de l'évolution du style en question.

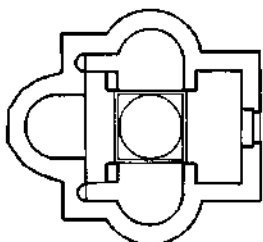
La plastique en pierre, datant de l'époque de rénovation de l'église de Stratzimir, présente indubitablement le caractère de celle de l'école de la Morava. Pour déterminer la place de l'église de la Vierge de Gradatz dans l'évolution de l'architecture de la Morava, ces fragments présentent la plus grande importance. Par rapport aux sources de la plastique de la Morava, dans l'ensemble de sa phase initiale, les

fragments de Tchatchak trouvent leur place dans les principaux courants de l'art serbe dans la seconde moitié du XIVe siècle. Considérés sous l'aspect de l'évolution du style, ils suivent ceux de Naupare et précèdent ceux de Drenča. En plus des motifs archaïques rasciens et des éléments stylistiques opposée, traduits par le ruban simple et par celui qui présente des cannelures, la plastique en pierre de l'Église de la Vierge de Cradatz contient aussi les premières rosaces perforées qui aient apparu dans l'architecture de l'école de la Morava. Les fragments de la plastique en pierre qui ornaient l'Église de la Vierge rénovée peuvent être situés vers la fin de la sixième décennie du XIVe siècle ou tout au début de la septième; ce serait là en même temps la période au cours de laquelle fut effectuée la rénovation de l'église de Stratzimir.

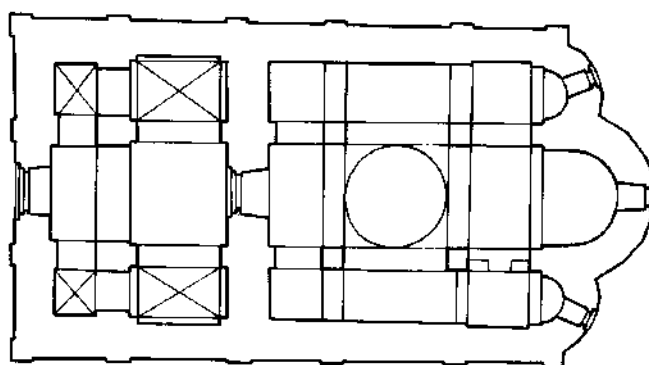
Étant située chronologiquement entre l'église de Drenča et celle de Naupara, présentant des éléments du style transitoire de la plastique en pierre et contenant les premières rosaces perforées, l'Église de la Vierge de Gradatz devrait absolument être rangée parmi les fondations de la Morava les plus importantes. Il faut croire que les fouilles archéologiques dans l'espace entourant l'église qui n'a pas encore été exploré et l'espace entourant l'église qui n'a pas encore été exploré et l'examen de l'intérieur de celle-ci permettront de découvrir de nouveaux détails qui nous aideront à établir la conception architectonique originale et le caractère des ornements sculptés en pierre.

Vladislav RISTIĆ

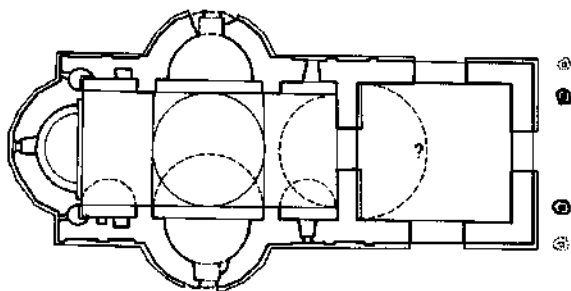
РАНЕ МОРАВСКЕ ЦРКВЕ СА ОБЛИЦИМА СЕДМОСТРАНИХ АПСИДА

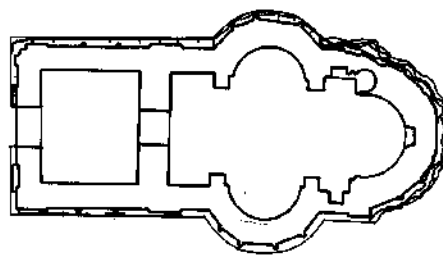
ЛЕШЈЕ (по Р. Прокићу)

БОГОРОДНИЦА ГРАДАЧКА (прешишављена схема плана цркве обновљене у XIV веку - по М. Чанак-Медић)

СИСОЈЕВАЦ (по Ђ. Бошковићу)

ЛЕПЕНАЦ - сџарија фаза
(по М. Ковачевићу)

0 1 2 3 4 5 м

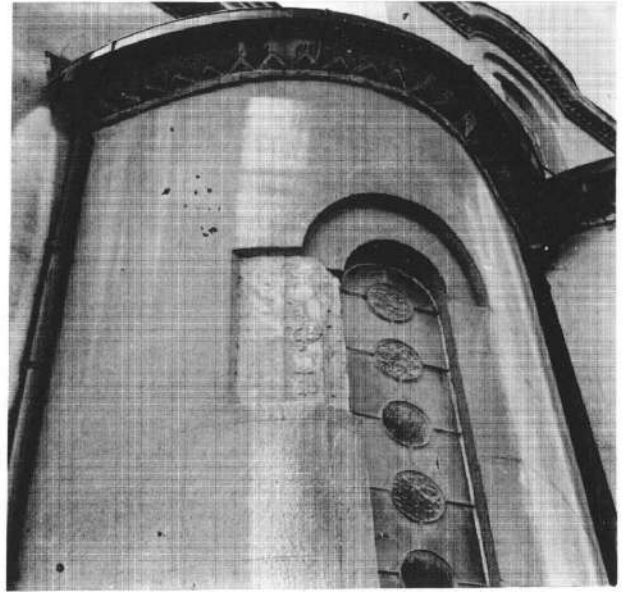
Сл. 1: Чачанска црква (раније Богородица Градачка) – југозападни изглед

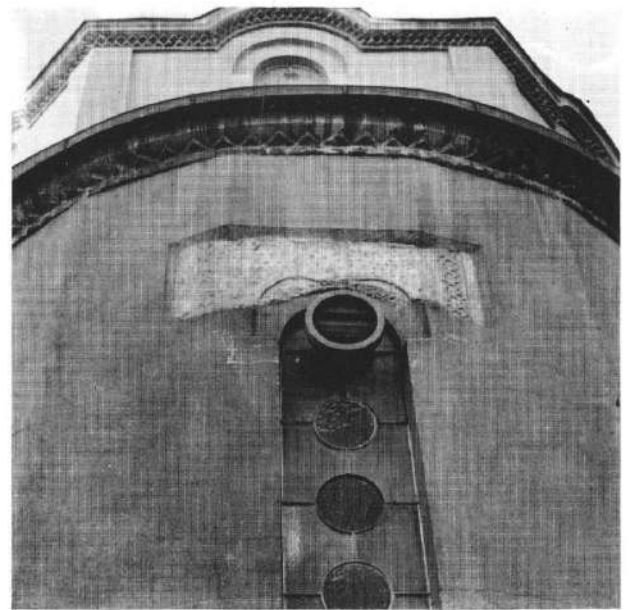
Сл. 2: Рђавац – прозор на јужној апсиди

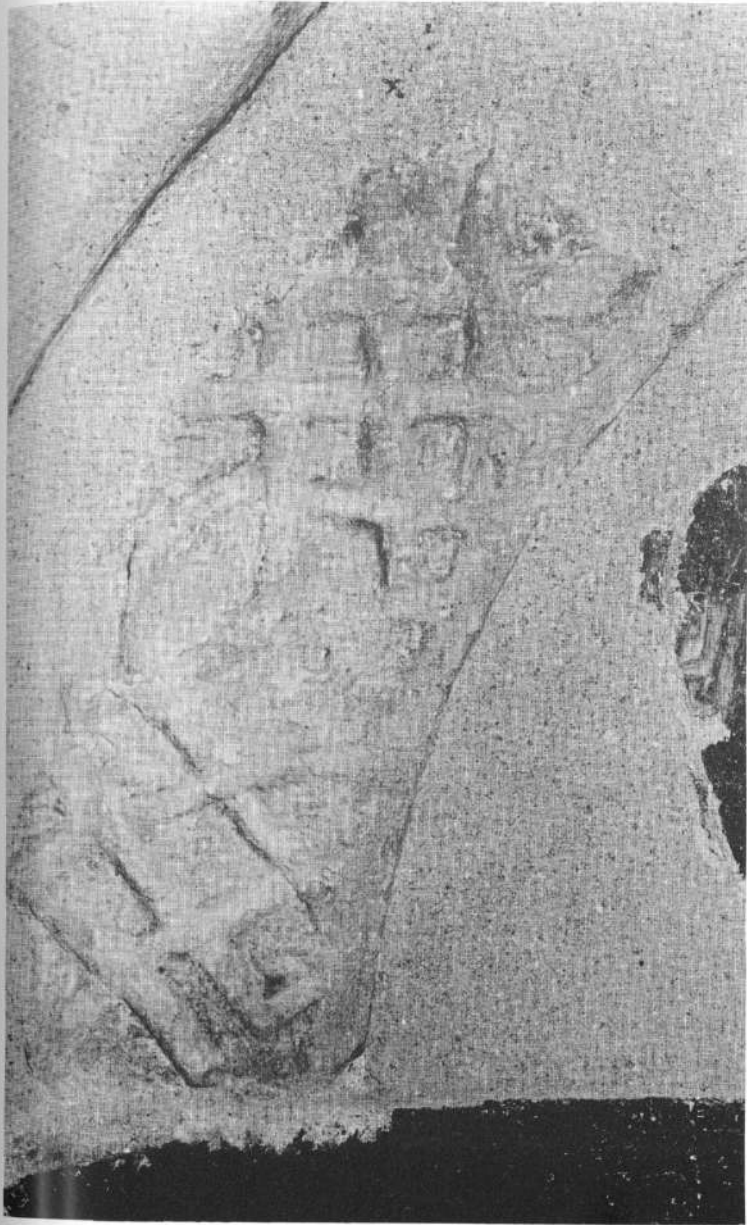
Сл. 3: Дренча – бифора на олтарској апсиди

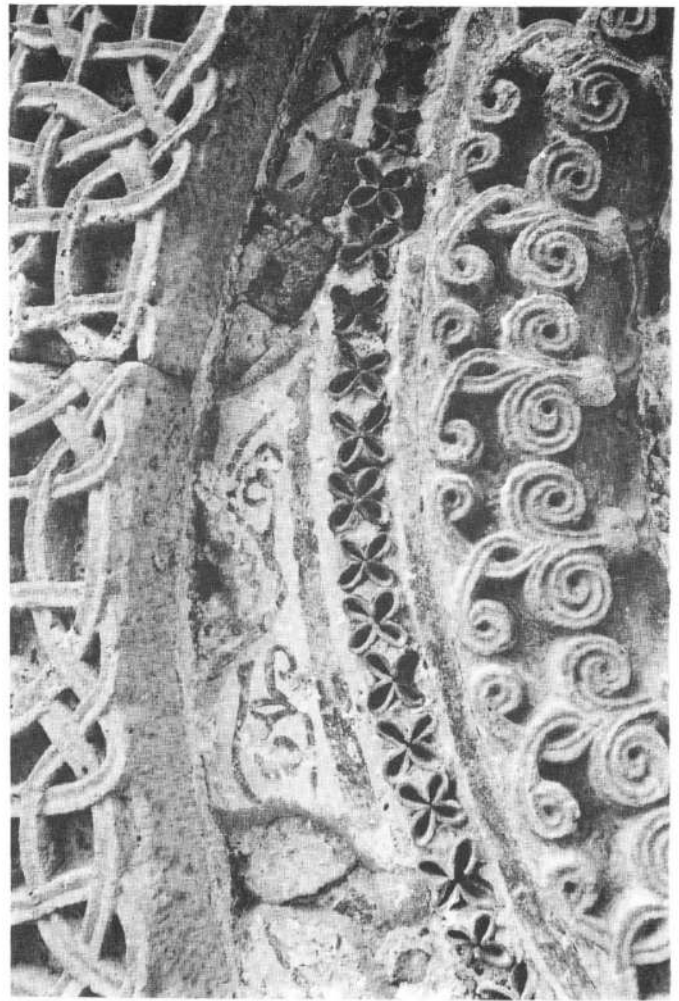
Сл. 4: Камена пластика Богородице Градачке на допрозорнику јужне олтарске апсидиоле данашње Чачанске цркве

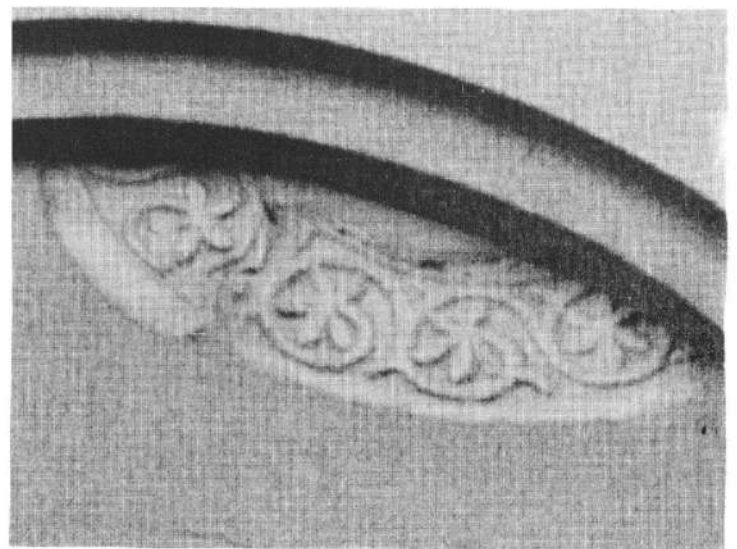
Сл. 5: Камена пластика Богородице Градачке на олтарској апсиди данашње Чачанске цркве

Сл. 7: Наупара – камена пластика на архиволети портала што води из припрате у наос

Сл. 8: Наупара – камена пластика са мање розете на западној фасади (деталј)

Сл. 6: Камена пластика Богородице Градачке испод лука северне фасаде данашње Чачанске цркве

ДЕЛФИНА РАЈИЋ

ЦРКВА СВЕТОГ ПЕТРА И ПАВЛА У МРЧАЈЕВЦИМА

Делфина Рајић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK 726.5 (497.11)

Првобитна црква у Мрчајевцима саграђена је око 1777. године у засеку Гушавцу, на простору који мештани зову потес Марино поље, у близини леве обале Западне Мораве. Подигнута од храстових брвана, прекривена кровом од шиндре, претпоставља се да је била дугачка шест, а широка три метра. Иако запаљена за време Кочине крајине (1788) од стране Турака, црквица није потпуно изгорела.¹ После проглашења у парохијску цркву 1829. године добила је свог сталног свештеника Стефана Вулиновића-Поповића из Љутовнице. На месту некадашње црквице, данас се налази стела у облику плоче са представом исклесаног архаичног крста. Споменик је направљен од тврдог, беличастог камена (висина 65 см, ширина 45 см, дебљина 14 см). Црквица из Гушавца премештена је 1829. године у центар села, у близини тадашње општинске суднице. Место за цркву и њену порту поконио је трговац из Мрчајеваца, чији су посмртни остаци сме-

1. В. Тошић, „Мрчајевци и околина”, Мрчајевци, 1978, стр. 173.

штени у данашњој цркви, у десном углу, при улазу у припрату, на чијој је надгробној спомен-плочи текст:

„Под овим мрамором почивајет
Миливоје Белобрк трговац
марвени, поживе 50 год. прест-
ависја се месеца маија 20, 1848 љета”.

Пошто је стара црква оштећена ударом грома 1840. године (одмах је извршена поправка), јавила се потреба за новом црквеном грађевином.

Изградња данашње цркве у Мрчајевцима, такође посвећене светим апостолима Петру и Павлу, започета је у јесен 1847. године, а завршена 15. јуна 1849. То је време када класицистичка схватања преовладавају у српском градитељству и када су уочљива подсећања на средњевековну традицију. Као главни ктитори цркве помињу се кнез Александар Карађорђевић и Стефан Вулиновић. Црква је сазидана прилозима становника Мрчајеваца и околних села. За њену изградњу у 1847. години прикупљено је 367 цесарских дуката и 10 гроша. Кнез Александар Карађорђевић приложио је 5.446 гроша, што је са претходном сумом, која је прикупљена од парохијана, износило 468 цесарских дуката и 10 гроша.² О овом кнежевом дару постоји натпис, који је уклесан на западној фасади цркве изнад улазних врата:

† са егѡ дозволеніемъ князя
сербіе Александра Карађорђе
вића Трудомъ и прилогомъ 5446.
гроша ѣрея Стефана Вулино
вића изъ Лютовнице соврши
са мѣца јуніа 15. день 1849 л

Осим овог прилога, кнез Александар Карађорђевић даровао је цркви мрчајевачкој и велико звоно, које су 1916. однеле окупаторске власти. Због тога је, 1934. године, црквени одбор тражио од краља Александра I Карађорђевића да обнови дар свога деде, што је он и учинио. Звоно је послато наручиоцу тек након монархове погибије. Неимар мрчајевачки Максим Баралић саградио је 1935. нову звонару. Село је купило мало звоно, а треће, средње, браћа Јосиповићи – Драго и Милан.³

Црква Св. Петра и Св. Павла, по својим димензијама (17,23 x 9,68 м), сврстава се у ред већих сеоских цркава у Србији прве половине XIX века.

2. В. Тошић, нав. дело, стр. 187.

3. В. Тошић, нав. дело, стр. 188.

Реч је о једнобродној грађевини, која има облик сажетог уписаног крста, са карактеристичном, пространом полукружном апсидом на источној страни. Апсида је споља деветоугаона. Плитка припрата одвојена је од наоса са два стуба и наглашена ширином која надвисује наос и равна се са ширином певничких простора. Травеји припрате и наоса засведени су полуобличастим сводом. Незнатно удубљени у зиду, запажају се полукружни певнички простори, који нису споља назначени. Светлост у цркву продире кроз шест прозорских ниша и два окулуса. По два прозора налазе се на јужној, два на северној страни, један на апсиди, један на западној и два окулуса на западној страни.

Постоје два улаза у цркву: главни на западној и бочни на северној страни. Оба су обрађена са профилисаним довратницима и лучним надвратником. Црква је покривена двосливним кровом од лима. Припада типу једнобродних цркава у Србији тога времена, са звоником над припратом и спада у репрезентативне примере сеоских богомоља. У стилском погледу може се сврстати у архитектуру историзма, јер је мешавина романтичарских средњовековних облика и барокних детаља.

Грађевина је саграђена од камена тесаника, правилног облика, неједнаке величине, повезаних малтером. Прочеље цркве у горњем делу има трапезаст обликован забат, на који се наставља квадратна кула са профилисаним кровним венцем. Кула-звоник, са капом у облику луковице, са двоструким трбухом и куглом на врху, покривена је поцинкованим лимом преко дрвене конструкције. На све четири стране звоника је по један прозорски отвор. Сви су истог облика, правоугаони, лучно завршени. Ивични делови отвора оплаћени су тесаницима. Кровни венац цркве је вишеструко профилисан, са једним испупченим и више удубљених лучних испуста. Црква споља има наглашени камени сокл, неједнаке висине, који излази из површине зида.

Оквири прозорских отвора су, такође, вишеструко профилисани. Средишњи прозор – отвор на врху има посебну профилацију. Испод њега на прочељу налази се уметнута мермерна плоча правоугаоног облика са натписом о времену подизања храма. Испод кружних отвора на обе стране су камене плоче са профилисаним ивицом, уклесаном годином 1848. и остављеним простором да се даље упише текст.

Портал од камена на прочељу западног зида богато је украшен. Његова спољна ивица је правоугаона, а отвор за врата лучан. У прозору изнад архиволте, лучног отвора и оивичене правоугаоне линије портала, смештена је фреско-декорација „Света Тројица”. На десној страни приказан је Христ, у средини Свети дух, а лево Бог отац. Портал је грађен од истог камена као и црква. Стубаста постоља уз врата су вишеструко профилиса-

на. На њих се наставља камени лук, на чијој архиволти је уклесана у плитком рељефу украсна биљна лозица која излази из два кондира на ивичним деловима лука. Кондир на десној страни украшен је Соломоновом звездом, а на левој биљним орнаментом. Изнад је уклесан натпис:

сы храм : стѣхъ а : петра и павла соз : а: †848

Изнад овог натписа налази се, у правоугаоном простору-удубљењу, фреско-композиција „Св. Петар и Павле са моделом храма”. Фронтално окренути, апостоли држе модел храма. Петар, у десној руци, има свитак, а Павле, у левој, јеванђеље.

На јужном спољњом зиду припрате је камено поље, ооквирено профилисаним оквиром са фреско-представом арханђела Михајла. Приказан фронтално до колена, са раширеним рукама и крилима, у десној руци држи мач, а у левој земаљску куглу. Испод овог поља је неиспуњена камена плоча, нешто мањих димензија. На том зиду, у мањем правоугаоном пољу са каменим оквиром, је фреско представа Св. Јована Претече. Фронтална фигура приказана је до колена. Камени оквири осликаних поља обојени су тамноцрвено, а употребљене боје: светлоплава, жута, окер, црвена и бела.

На јужној фасади певнички трансепт је истакнут из површине зида. На њему је камена бифора, правоугаоног облика, а два лука у средини носе мермерни стубић. Стубић је, за разлику од каменог оквира, направљен од белог мермера, осмоугаоног пресека, и на средини ојачан. Изнад прозорске бифоре налази се камено поље са уклесаним текстом из кога се види ко је градио цркву:

сего храма
бысть немар
тованъ велько
виѣтъ изъ орнада
иначе с: бѣанице

На том зиду испод прозора је плоча са текстом следеће садржине:

за вѣчни споменъ Берѣма
Сарї вастїѣм почїваздъ Савка почї
ѣ монастїрѣ каленичѣ пред врат
стефанъ 50 августа а 1848
за внарѣ і стѣнѣ 25 августа 1829

Теме апсиде има олтарску бифору, идентичну оној на јужном зиду. Изнад прозора је пластично приказана овнујска глава са роговима. Извођење ове представе може имати разрешење у симболичком значењу жртве Аврамове, као праслика хришћанског жртвеника, смештеног у апсиди. На апсидалном делу испод кровног венца камена плоча са вишеструко профилисаним оквиром има уклесан текст који говори о броју становника у рудничком округу 1848. године:

У време зидања сего храма,
 У 1848 л. било је, народа у
 Округу рудничком. Од састава
 Нбра и Мораве, до Страгара,
 од ових до воде Ђинга и
 Ба-а, од овог до Гугља и Мораве
 ве 39 хиљада.
 Ово по налогу старешине округа
 Рудничког, мајора (кавалера)
 Милије Б. Илића из Матаруга.

Спољњи северни певнички зид има исти прозорски отвор као и апсида, са стубићем од мермера осмоугаоног пресека, који чини бифору са полукружним луковима. Испод прозора, померена улево је камена плоча са оквиром вишеструко профилисаним, на којој је урезан следећи текст:

ЗДѢ ПОЧИВАЮТЬ МО
 ШИ ОБРАДА ТОШИЋА
 ИЗ МРЧАЈЕВАЦА ПО
 ЖИВЉЕЊЕГЪ 85 ЛѢТЪ
 А ПРЕСТАВЉЕЊЕГЪ СЕ У
 БЛАЖЕНУ ВѢЧНОСТЪ 1831 л

Обрад Тошић је био старатељ првобитне мрчајевачке цркве и дао је 12 златника за њен премештај на ново место.

Северни портал је од камена, са вишеструко профилисаним довратницима и надвратником. Облик спољашњег оквира портала је правоугаон, а улаза-лучан. Лук изнад пресечених довратника, који су у облику прислоњених стубова, начињен је од камена пешчара и, такође, профилисан. На архиволти у темену лука је уклесан крст са тролисним завршецима. На северном зиду изнад портала постоји још једно камено поље, уоквирено на исти начин као и остала. Предвиђено је за фреско-композицију, која није

изведена. На северној страни зида је правоугаони прозорски отвор, са каменим оквиром, вишеструко профилисаним.

На спољном северном зиду припрате, у каменом пољу са оквиром је фреско-композиција са фигурама Св. Петра и Св. Павла (испрано и нејасно). Две фронталне фигуре апостола приказане су до колена, са јеванђељем у рукама, а у сегменту неба вероватно Христ.

Првобитни камени под у цркви је 1973. године замењен белим мермерним подом. Око цркве изграђен је широк тротоар од камених плоча, неједнаке величине, у којима су канали за отицање воде из олука.

У доба грађења ове цркве у Србији није било образованијих неимара. Углавном су ангажовани страни градитељи. Неимар Јован Вељковић из Охрида је, слично базиликама и једнобродним црквама тог периода из Македоније, прочеље мрчајевачке цркве компоновао са тупим забатом и здепастим пропорцијама. Тешке затворене масе ове кубичне грађевине, одређена несређеност и лежерност у пласману отвора и парапетних поља, као и рустична обрада фасада, показују романтичарски приступ неимара формираног у крајевима под турском влашћу.

Црква је живописана неколико пута.

Први пут осликана је са четири фреске, које је 1896. године радио Настас Томић.⁴ У првој зони северног зида наоса била је представа Арханђела Михаила (Архангелъ Михаилъ). Натпис на дну је гласио: „Приложи: Лена супруга Обрена Илића за здравље своме оцу Новкићу 1896 г. Обновили Милисав Ј. Јанковић за здравље свога дома и Милоја Илић за покој душе своје родитеља Велимира Милке и брата Кузмана. 1958 г.”

У првој зони јужног зида наоса била је представа Св. Николе (Сѣѣй Николаѣ).

Други пут живописана је 1937. Фреске је радио Рафаило Крстић-Крстовски са братом Русем.⁵

Трећи пут цркву су осликали Радош Стевановић, академски сликар и Небоиша Костић. Натпис на јужном зиду припрате гласи: „Лета Господњег 1990 те залагањем свешт. Србољуба Стојковића и црквеног одбора прилозима верног народа заврши се живописање храма овог руком живописца Радоша Стевановића из Миоковаца, а припрате руком Небоише Костића из Бора”.

Иконостас представља занимљиво сликарско остварење и у потпуности је сачуван. Он потиче из 1896. године. Аутор је Настас Томић, сликар из Крушевца, чије дело у целини није довољно проучено. Рођен је у Охри-

4. У документацији Народног музеја у Чачку налазе се фотографије првобитног живописа.
5. В. Тошић, нав. дело, стр. 176.

ду 1845, а умро је 12. септембра 1900. године. Сахрањен је на крушевачком гробљу.⁶

Његово прво познато дело датира из 1867 – двери старог иконостаса манастира Св. Романа. Тада је био близак зографима, а на то је, свакако, утицало његово познанство са Николом Јанковићем, сликарем, такође из Охрида, једним од последњих зографа. Осим иконостаса, изводио је и молерске послове у црквама. Потписивао се као живописац или молер. Велики утицај на њега извршио је Димитрије Посниковић, карловачки сликар, чије је портрете могао да види на простору од Крушевца, преко Чачка до Ужица. Извео је, 1884. године, иконостас у Ратају, Црквинама, Врњачкој Бањи и Стопањи, 1886. у Каменару, 1893. у Јасици, 1896. у Житорађи и Мрчајевцима, а 1898. у Рибарима.⁷ Крајем XIX века Томић је преузео многе послове. У Чачку је 1895. осликао цркву. То је био и најозбиљнији његов посао. Део тог сликарства и данас се налази на зидовима цркве Св. Вазнесења Христовог у Чачку.⁸

Око мрчајевачког иконостаса вођен је спор на релацији Министарство–Духовни суд Епархије жичке и татора цркве. Из дописа се види да Духовни суд Епархије жичке обавештава министра како је посао дат без конкурса Настасу Томићу. Сазнаје се и да је с њим потписан уговор за израду иконостаса за износ од 3.000 динара.⁹

Мрчајевачки иконостас представља компактну, вишеспратну олтарску преграду, лишену претеране декорације. Димензије икона и целокупног склопа иконостаса у складу су са пространим ентеријером цркве. У шест зона он садржи укупно 28 иконописних представа. У најнижој су царске двери с приказом Богородице и арханђела Гаврила из композиције Благовести, а на северним и јужним дверима арханђео Михаило и архиђакон Стефан. На парпетним плочама приказане су четири старозаветне сцене: Стварање света, Жртва Аврамова, Нојева жртва, Мојсије прима закон.

У другој зони су престоне иконе: Св. Никола, Богородица са Христом, Исус Христос и Св. Јован Крститељ. Између Св. Николе и Богородице са Христом у трећој зони су Св. Петар и Св. Павле са моделом храма, изнад царских двери – Тајна вечера, а између Исуса Христа и Св. Јована Крститеља – Бекство у Египат. У четвртој зони су апостоли: Св. Филип, Св. Андреја, Св. Петар, Св. Павле, Св. Јаков, Св. Тома, са Христовим вас-

6. П. Васић, „Уметничка топографија Крушевца”, Матица српска, Нови Сад – Крушевац, 1990, стр. 202.

7. П. Васић, нав. дело, стр. 203–204.

8. У. Рајчевић, „Новија културна и уметничка прошлост Крушевца”, Крушевац, 1988, стр. 18.

9. У. Рајчевић, нав. дело, стр. 20.

крсењем у средини. У појасу изнад налазе се десно и лево иконе са по два апостола. У највишој зони приказан је Крст са Распећем, уз нешто ниже постављене иконе Богородице и Св. Јована Богослова. Крст се ослања на икону, лучно засведену, са представом Свевидећег ока Божијег.

Царске двери у средишњем склопу остварују композиционо јединство са осталим елементима иконостаса. Њихова резана орнаментика испољава реминисценције на класицистичке урне (вазе са биљним мотивима), али без доследног праћења одређеног предлошка. У целини, иконостас је обрађен у дуборезној техници и обојен тамноцрвено, са златном декорацијом. Царске, северне и јужне двери и поља изнад престоних икона су најрељефније орнаментисане, док поља изнад апостола имају аплицирани биљни украс.

У северном крилу (75,4 x 40 см) централног дела царских двери приказана је Богородица као личност из сцене Благовести. Обучена је у црвену хаљину и плави огртач и испружила је руке у правцу анђела. Изнад ње је голуб. Ореол је златан, рашчлањен са црвеним и белим рубовима, а позадина светлобраон.

Јужно крило (75,5 x 40 см) истоветно је са северним по начину украшавања. Гаврило је приказан као младолики и голобради анђео, са кестењастом косом, која му пада по раменима, у благо клечећем ставу, окренут према Богородици. Десном руком благосиља, а у левој држи крин. Обучен је у доњу окер хаљину, преко које је сива, са рукавима. Анђео лебди у облацима. Ореол му је златан.

Северне двери (80,5 x 53,5 см) украшене су у централном делу иконописном представом стојеће фигуре арханђела Михаила. Икона је овалног облика. Одевен је у плаву хаљину и црвени огртач. У десној руци држи мач, а у левој теразије. Ореол је златан, а позадина окер.

Јужне двери (79 x 53 см), од истог материјала и на истоветан начин израђене, декорисане су стојећом фигуром архиђакона Стефана. Постављен анфас, обучен је у архијерејску одежду. Преко дуге плаве хаљине је црвена, са браон оковратником и рукавима. Окер омофор, по рубовима је браон боје, украшен крстовима. У десној руци држи кадионицу, а преко леве му је омофор. Ореол је златан. Иза је приказана архитектура репрезентативног храма. Позадина је обојена окер бојом.

Иконе на парпетним плочама су правоугаоног облика, уоквирене као и све остале, профилисаним златним рамовима.

Стварање света (67,5 x 40 см, бог ствара свет): у облацима је Бог са раширеним рукама у белој хаљини и плавом огртачу.

Аврамова жртва (68 x 43,5 см, жртва аврамова): приказан је Авраам како држи дечака Исака и припрема се да га усмрти ножем. Анђео га десном руком додирује, а левом му показује на небо.

Нојева жртва (68 x 43,5 см, *жртва нојева*): на брду је ковчег. На падини брда је постављен жртвеник, а око њега стоји Ној у окер хаљини и зеленом огртачу и његови синови.

Мојсије прима закон (68 x 40 см, *мојсиј на гори*): приказан је Мојсије како клечи на брду, са таблицама испред. Одевен је у окер хаљину и црвени огртач. Над њим су густе облаци, испресецани мињама.

Престоне иконе су правоугаоног облика, са лучном завршетком.

Св. Никола (118,5 x 40 см, *св никола*) представљен је у стојећем ставу: десном руком благосиља, а у левој држи жезло. Одевен је у архијерејску одежду: преко плаве хаљине је црвена, а омофор окер са браон рубом, као и надбедреник. Украшени су крстовима.

Богородица са Христом (121,5 x 43,5 см) смештена је између северних и царских двери. На облацима је, обучена у плаву хаљину. Преко хаљине је црвени мафорион, постављен тканином плаве боје. У наручју држи малог Христа. Христ, са коврцавом кестењастом косом, босоног, приказан је у широкој и дугој одећи беле и светлоцрвене боје. Ореол је златан. Десна рука му је испружена, а у левој држи свитак. Позадина је обојена светлобраон.

Исус Христос (122,2 x 43,8 см) је на облацима. Одевен је у црвену хаљину, и огрнут плавим огртачем. Позадина је светлобраон. Десном руком благосиља, а у левој држи отворено јеванђеље.

Св. Јован Крститељ (117,3 x 39,8 см, *св јован крститељ*) представљен је у стојећем ставу. Десном руком благосиља, а у левој држи крст на коме је развијени свитак са следећим читљивим текстом *појантеса рибла. ц.и.*. Светитељ је одевен у кестењасту хаљину од камиље коже. Огртач му је плаве боје.

Десно од Тајне вечере је икона „Св. Петар и Павле”, са моделом храма (48,8 x 61 см), правоугаоног облика. Петар је у црвеној хаљини и окер огртачу, а Павле у црвеној хаљини и зеленом огртачу.

Тајна вечера (49,3 x 94 см, *тајна вечера*) правоугаоног је облика и налази се изнад царских двери. Приказани су Христ, који седи за столом, и дванаест апостола. Христ има црвену хаљину и смеђи огртач.

Лево од ове иконе је Бекство у Египат (49 x 60,7 см, *бекство у Египат*) на којој је приказана Богородица са малим Христом на магарцу, кога води Јосиф. У позадини су зидови града.

Шест апостолских икона су правоугаоног облика лучно завршеног. Све иконе имају окер позадину, апостоли су приказани у целој фигури, огрнути складно драпираним огртачима, са златним нимбовима рашчлањеним црвеним и белим рубовима.

Св. Филип (131 x 40 см, св. ап. филип) дат је у црвеној хаљини и зеленом огртачу. Окренут је полулево, а у рукама држи затворено јеванђеље.

Св. Андреј (131,4 x 44,2 см, св. ап. андреј) окренут је полулево. Обема рукама држи крст. Одевен је у црвену хаљину и плави огртач.

Св. Петар (131,2 x 44 см, св. ап. петар) окренут је полудесно. У десној руци држи два кључа, а у левој затворено јеванђеље браон корица. Обучен је у црвену хаљину и окер огртач.

Св. Павле (130,5 x 44 см, св. ап. павле) окренут је полулево према Христовом Васкресењу. Одевен је у црвену хаљину и зелени огртач. Десном се ослања на мач са балчаком у виду тордираног ужета, а у левој држи смотан свитак.

Св. Јаков (130 x 43,8 см, св. ап. јаков) окренут је полулево. Одевен је у плаву хаљину и окер огртач. У рукама држи затворено јеванђеље.

Св. Тома (131 x 40,5 см, св. ап. тома) окренут је полулево. Дат је у црвеној хаљини и плавом огртачу.

Све сигнатуре, као и на осталим иконама, исписане су црвеним словима.

Васкресење Христово (131 x 94,8 см) правоугаоног је облика, лучно завршеног. Христово тело, обавијено белом перизомом и белим огртачем, доминира сценом. Насликан је тренутак Христовог васкрсења из камене гробнице, са белим анђелом и војницима.

У појасу изнад, на десној страни приказана је икона са два апостола (79,5 x 50,5 цм), који су одевени у црвене хаљине и плаве огртаче. Обојица у десној руци држе перо, а у левој затворено јеванђеље.

Лево је икона са два апостола (80 x 50,5 см), на којој је први одевен у црвену хаљину и плави огртач, а други у црвену хаљину и окер огртач. И они држе у десној руци перо, а у левој јеванђеље.

Крст са Распећем – у средишњем делу налази се издужена фигура Христа (ици), коме је бела перизома пребачена преко бедара. Три горња крака крста са зрацима у завршецима имају насликане симболе јеванђелиста. Кроз извођење зрака, инсистира се на светлосној симболици крста. Постављен је на златну космичку куглу. Са леве стране доњег крака је винова лоза, а десно реинтерпретација ловорове гранчице. Елементи флоралне орнаментике под крстом показују тежњу ка симболичком садржају. Изнад највишег крака налази се голубица Светог духа.

Десно од Христа је икона Богородице у плавој хаљини и црвеном мафориону, а лево Св. Јован Богослов у плавој хаљини и црвеном огртачу. Обе иконе су правоугаоног облика, лучно засведеног. Испод крста је представа Сведишег ока Божијег, у троуглу око ког су зраци.

Иконостас има јасну архитектонску артикулацију. Средња вертикала је шира и садржином икона издвојена од осталог дела. Бочне зоне у горњем спрату изведене су тако што су иконе у средишњем делу украшене са стране вертикалним гирландама лорововог лишћа. Облик листова изведен је пре од винове лозе него од акантуса. Иконе средње вертикале у доњем и горњем појасу украшене су стубовима који имају канелуре и профилисане стопе. Капители су им веома поједностављени листови, за које би се могло рећи да припадају репертоару народних мотива. Вертикале су наглашене фронтонима. Испод оба венца изведен је низ капљица, које пре личе на зупце, него на облике гута из класичне и маниристичке архитектуре. Нешто ниже је и украс од по осам шестолатичних цветова.

Слојевитост зона, симетрично распоређених у потпуности је остварена. Ред, дисциплина и равнотежа показују тежњу ка класицистичкој озбиљности и свечаности израза светих ликова у пуном достојанству. Занатски добро савладан иконостас, али скромних уметничких вредности, ипак представља значајно остварење Настаса Томића.

У ризници цркве су иконе и делови првобитног, мањег иконостаса, за који се претпоставља да су припадали црквици у Гушавцу. Ту су још: антиминс из 1888. године, плаштавица, метални путир, сребрна кашичица и већи број штампаних књига из XIX века, набављених за потребе богослужења.

ÉGLISE SAINTS-PIERRE-ET-PAUL DE MRČAJEVCI

L'église primitive de Mrčajevci, de dimensions modestes, fut construite en 1777 dans le hameau de Guševci, près de la rive gauche de la Morava Occidentale. Cette petite église fut démolie en 1829 pour être rebâtie au centre du village, près du siège du tribunal. Comme cette église fut endommagée par un coup de foudre, il s'avéra nécessaire d'en construire une nouvelle.

La construction de l'actuelle église de Mrčajevci, dédiée, elle aussi, à saints Pierre et Paul, fut commencée en automne 1847 pour être achevée le 15 juin 1849. Les principaux donateurs étaient le prince Alexandre Karageorgevitch et le prêtre Stéphane Vulinović.

Saint-Pierre-et-Paul se range parmi les églises serbes plus ou moins grandes de la première moitié du XIXe siècle, ses dimensions étant de 17,23 sur 9,68. Elle fut construite par Jovan Veljković, originaire d'Ohrid.

L'église n'a qu'une seule nef, avec un clocher surmontant le narthex, type d'édifice culturel fréquent dans la Serbie de l'époque. Du point de vue du style, elle

représente un mélange de formes médiévales et romantiques et des détails baroques, caractéristique de l'historicisme dans l'architecture.

Elle fut décorée de peintures à plusieurs reprises. Les premières quatre fresques furent exécutées en 1896 par Nastas Tomić. Les suivantes sont dues à Rafailo Krstić-Krstovski et au frère de celui-ci, alors que celles de 1990 furent peintes par Radoš Stevanović de Miokovci et Nebojša Kostić de Bor.

L'iconostase, qui est l'oeuvre de Nastas Tomić, peintre de Kruševac, date de 1896. C'est une cloison de sanctuaire à plusieurs étages, exempte de décoration surchargée et constituant un ensemble cohérent.

Symétriquement disposées, chaque rangée évoquant un ensemble différent de thèmes, les icônes, dont les caractéristiques sont l'ordre, la modération et l'équilibre, accusent une tendance à l'austérité classique se manifestant dans l'expression grave et solennelle des personnages qui sont représentés dans des attitudes pleines de dignité.

Exécutée avec une grande habileté artisanale, mais de valeur modeste du point de vue de l'art, l'iconostase de l'église Saints-Pierre-et-Paul de Mrčajevci représente tout de même une oeuvre importante de Nastas Tomić.

Delfina RAJIĆ

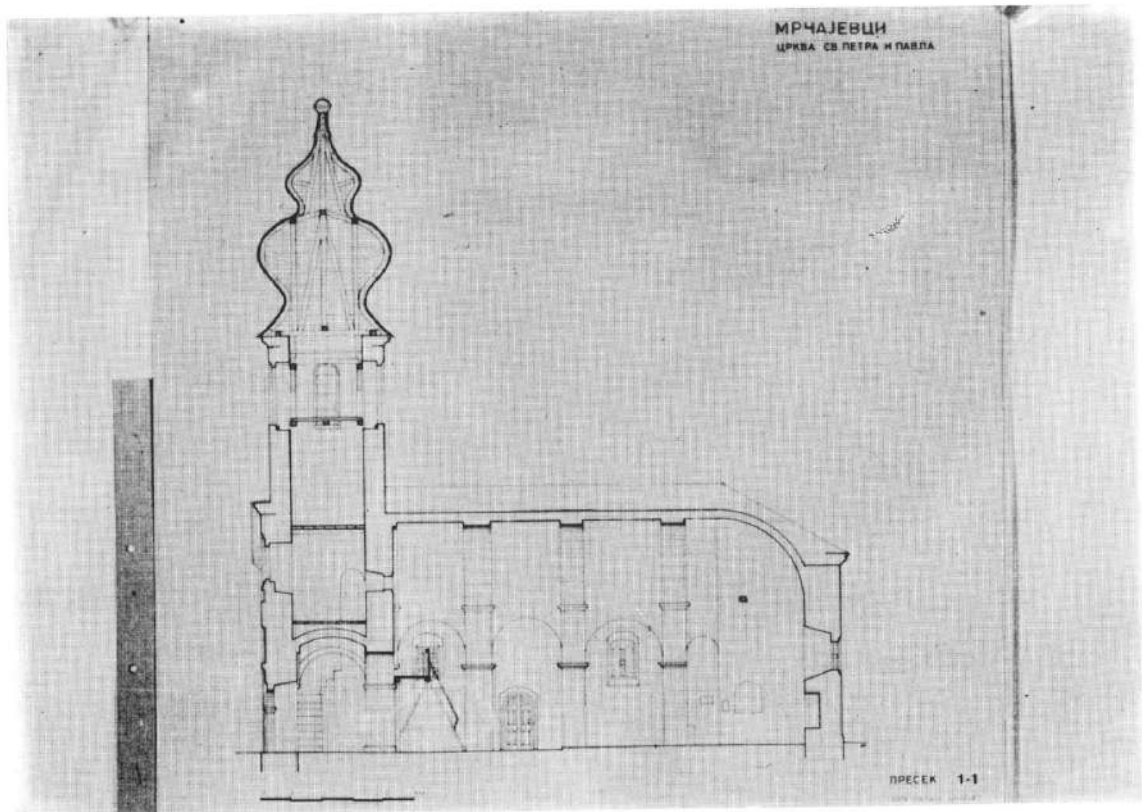
Сл. 1: Црква Св. Петра и Павла у Мрчајевцима, изглед са јужне стране

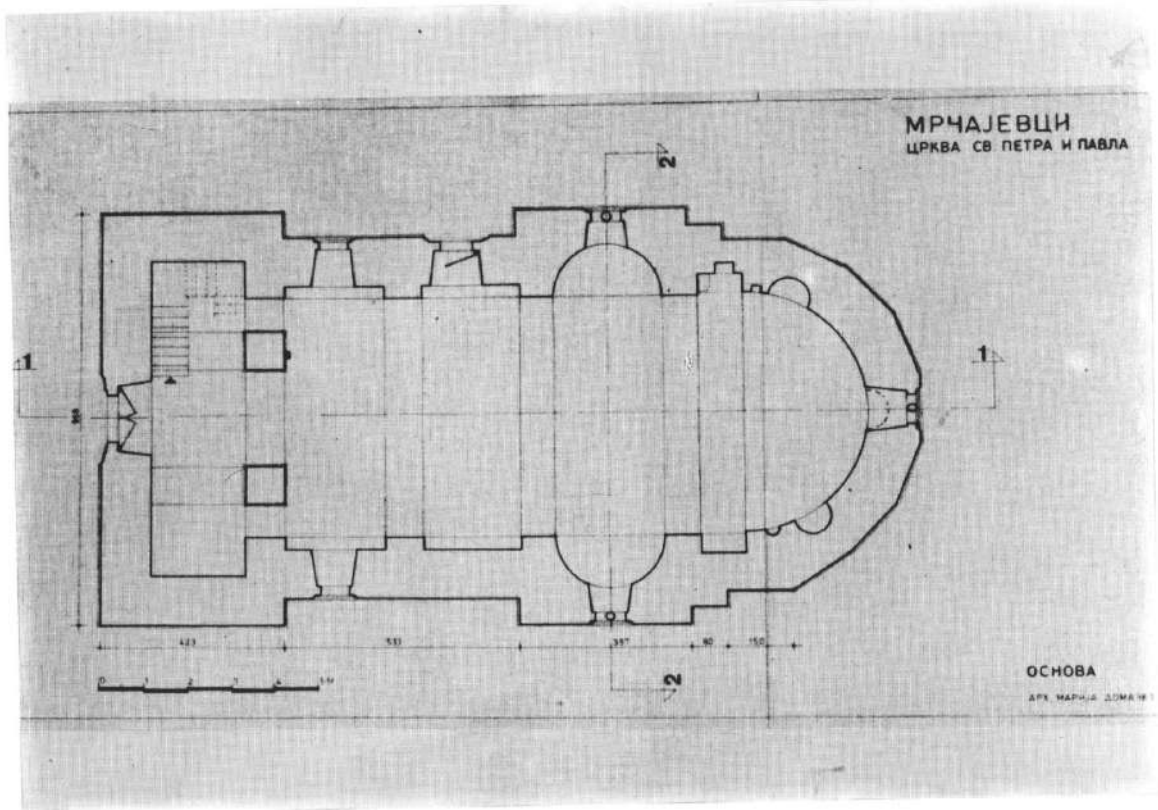
Сл. 2: Мрчајевци, Црквина: надгробни споменик

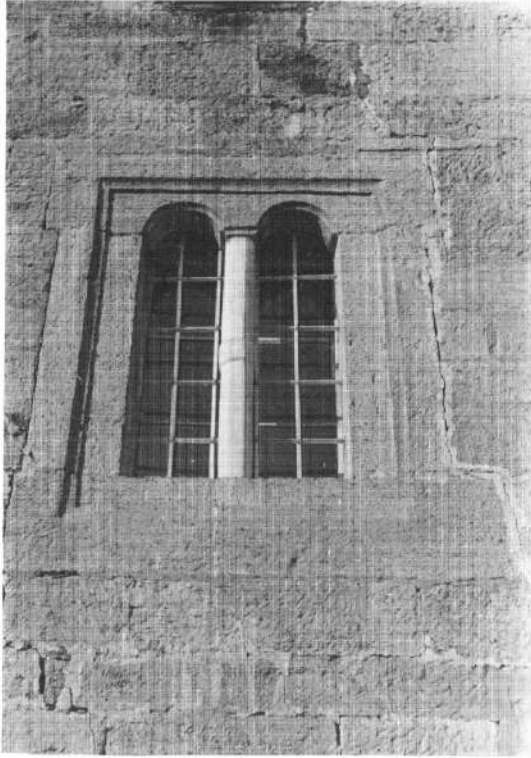
Сл. 3: Дрвена звонара, подигнута 1935. године

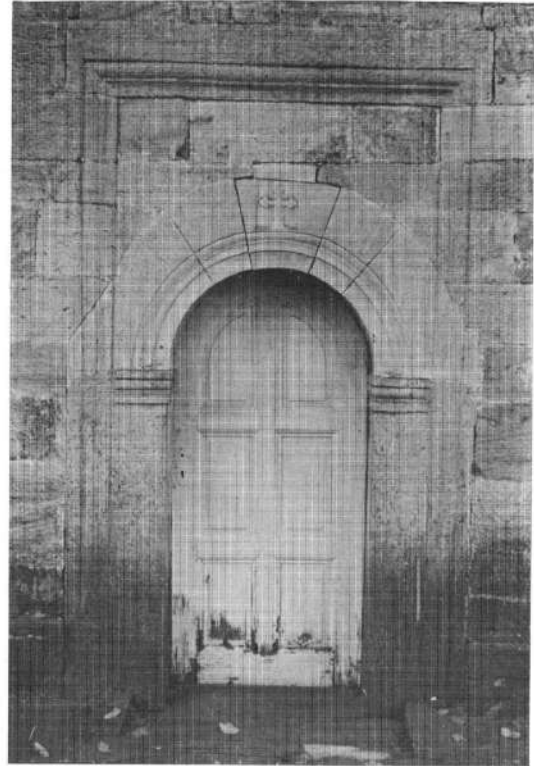
Сл. 4: Црква Св. Петра и Павла у Мрчајевцима, подужни пресек

Сл. 5: Црква Св. Петра и Павла у Мрчајевцима, основа

Сл. 6: Црква Св. Петра и Павла
у Мрчајевцима, изглед прозора

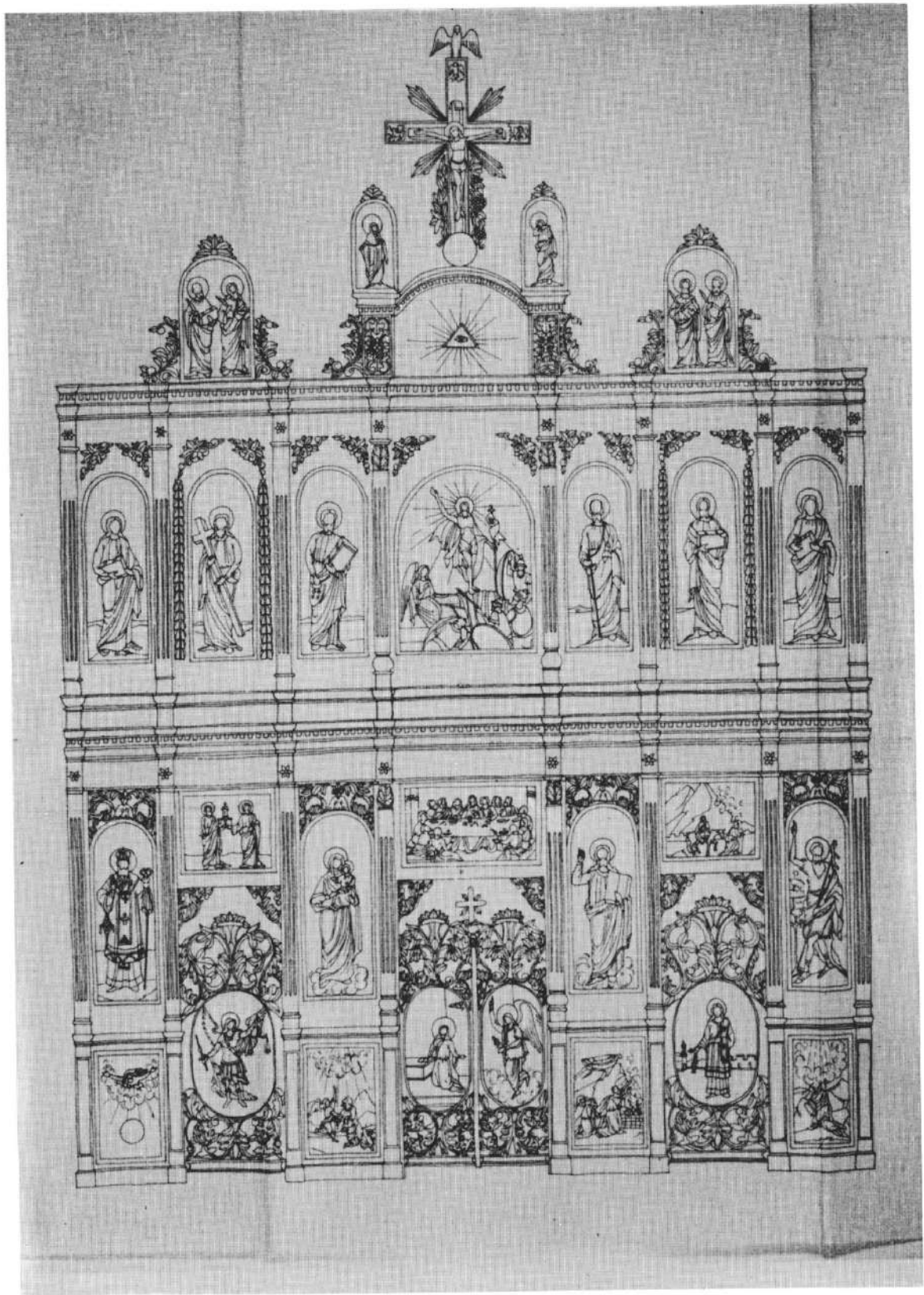
Сл. 7: Црква Св. Петра и Павла
у Мрчајевцима, изглед северног портала

Сл. 8: Арханђел Михаило, рад Настаса
Томића из 1896. године

Сл. 9: Св. Никола, рад Настаса Томића
из 1896. године

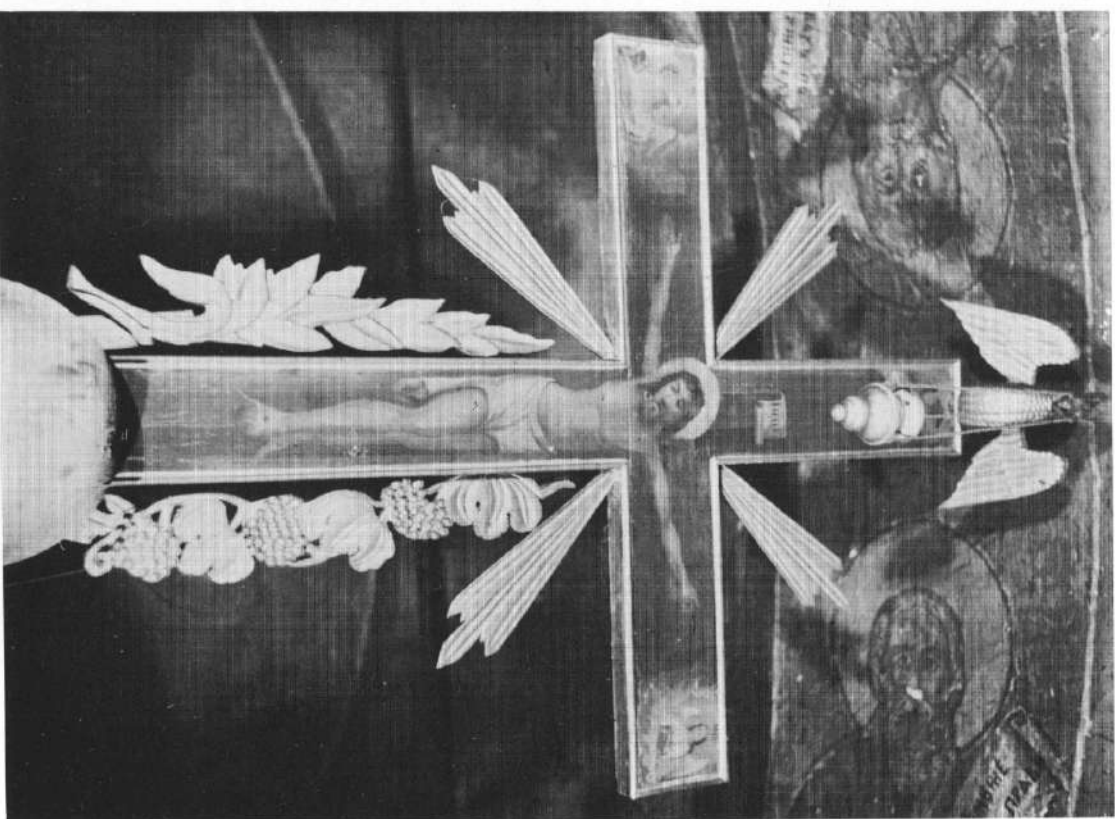
Сл. 10: Црква Св. Петра и Павла у Мрчајевцима, шематски приказ иконостаса из 1896. године

Сл. 11: Иконостас цркве Св. Петра и Павла у Мрчајевцима рад Настаса Томића из 1896.

Сл. 12: Царске Двери, рад Настраса Томића из 1896.

Сл. 13: Крст са Распећем, рад Настраса Томића из 1896.

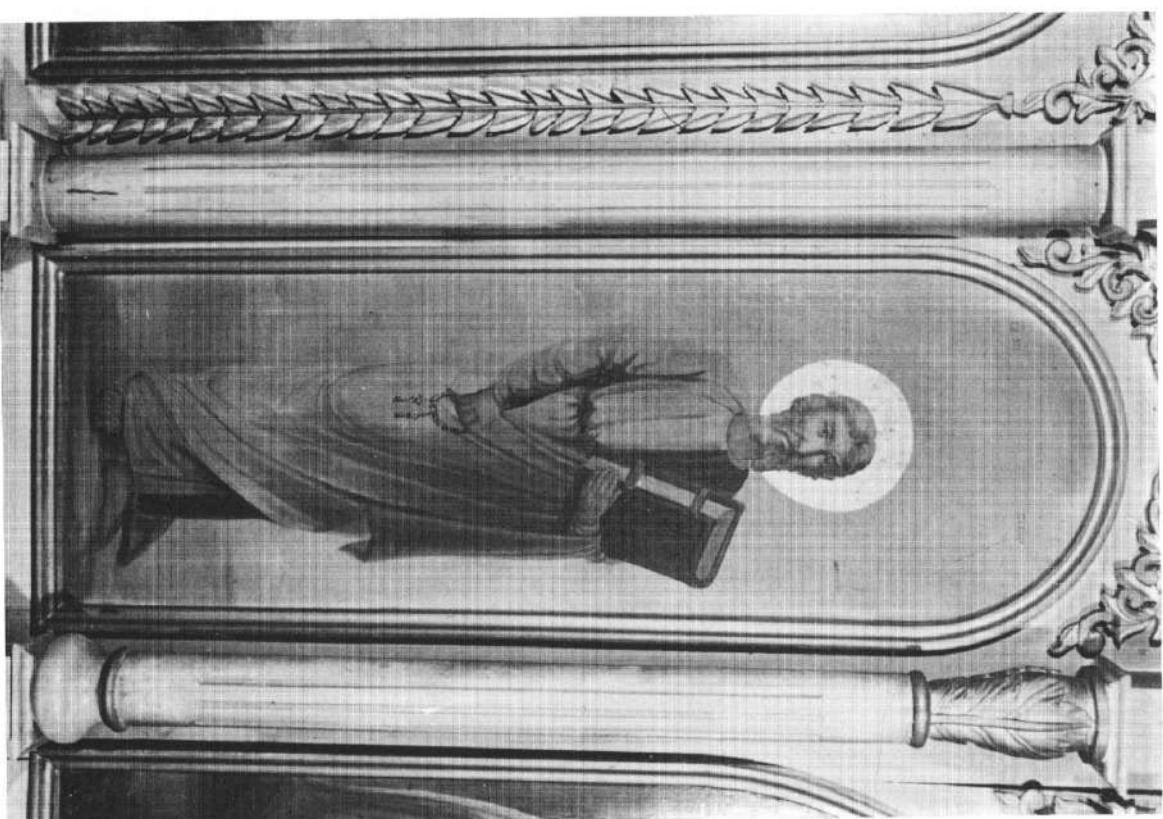
Сл. 14: Престона икона Богородице са Христом, рад Настаса Томића из 1896.

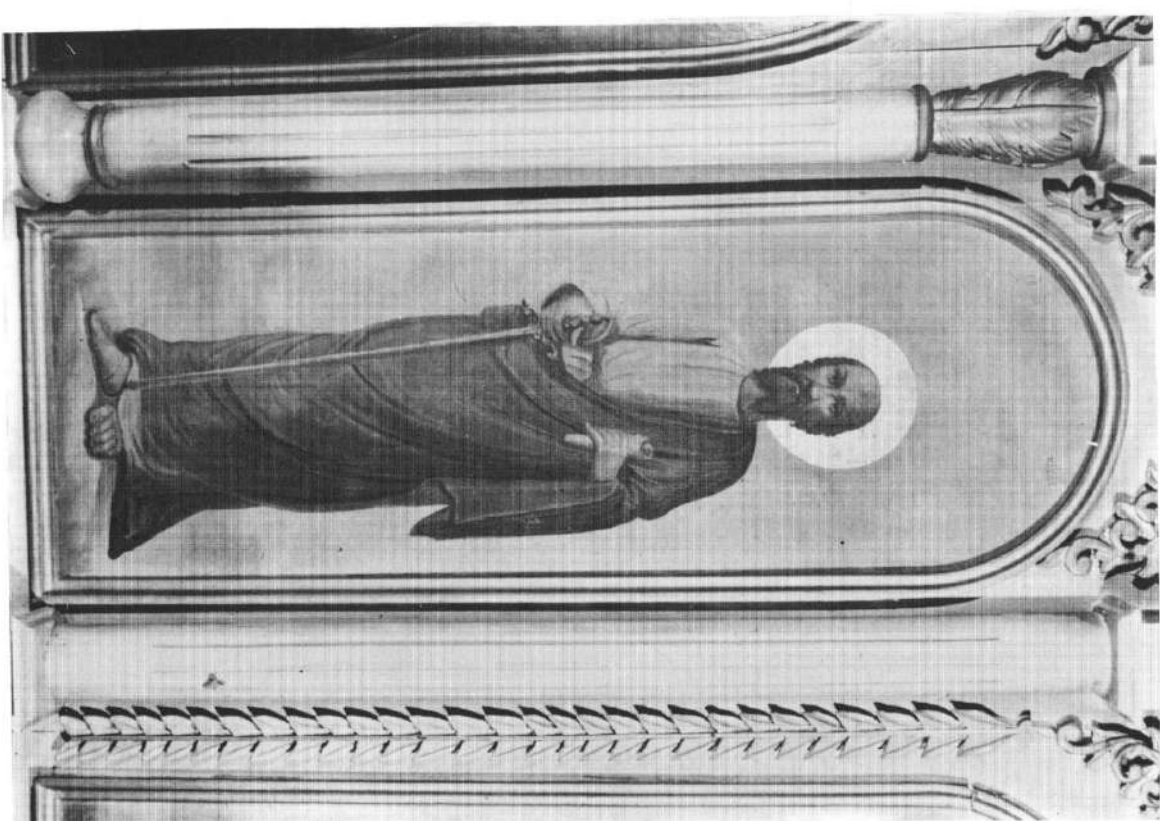
Сл. 15: Престона икона Христа, рад Настаса Томића из 1896.

Сл. 16: Тајна вечера, рад Настаса Томића из 1896.

Ст. 17: Св. апостол Петар, рад Настраса Томића из 1896.

Ст. 18: Св. апостол Павле, рад Настраса Томића из 1896.

БОГУМИЛ ХРАБАК

**ХАЈДУЧИЈА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ И НА ШИРЕМ ПРОСТОРУ
СТАРЕ РАШКЕ, ВАЉЕВСКЕ ОБЛАСТИ И ПОМОРАВЉА
ОД 1400. ДО 1700. ГОДИНЕ**

Богумил Храбак
УУ 11000 Београд
Цара Уроша 6

UDK 949.711 „1400-1700“

Обрада хајдучије у нашој историографији је још недовољно разлучена и рационализована. У исти кош стављају се професионална и убиствена друмска хајдучија, тачније разбојништво, крађа и лупештво без убијања и отпор народа против претераног пореског и другог притиска Турака. Постоје разне врсте хајдучије: друмска, по великим рекама и у кланцима, племенска, око рудника, градски харамилук, отимачина због глади и у време епидемија, хајдучко одметање као израз отпора и устаничког расположења народа. Хајдучија по друмовима и кланцима била је професионализована, стварно без националних мотива и временски неограничена, док је одметање широких народних слојева било резултат појачаног османлијског притиска, обично у време ратова са страним силама па је, спонтано и кампањски, тј. временски ограничено. Отпор

народа се, такође, јављао у разним видовима: у сточарским областима било је то племенско отимање и хајдучија с елементима професионализма, док код ратара у равничарским крајевима, који су и у време мира много више подносили турски зулум, отпор је више представљао устаничку акцију. Тако код нас постоје монографије о хајдучији, мање је на њој урађено него код македонских и бугарских суседа, који су разазнали и покрајинске одлике хајдучије.

Чачански крај, као и пространа област од Дрине до Велике Мораве и од Ваљева, Уба и Тамнаве до доњег Полимља, Потарја и Ибарског подручја, имало је претежно сточарску хајдучију, али се јављају и други поменути облици одметања и грабежи. Погрешно је везивати хајдучију само за време османлијске превласти у балканским земљама. Хајдучије је било и пре доласка Турака, у време појачане размене добара и почетка робно-новчане привреде, а и после одласка турских господара. У средњовековним споменицима то су „гуси“ (од које основе су добијени и „гусари“, подржавајући страни израз „корсари“). У првој половини и средином XV века почеле су се укоревати друмска хајдучија и отимачина у близини рудника, конкретно Рудника испод Штурца, а постојале су жалбе на незаконите пленидбе цариника, посебно у Руднику. Пљачке у самом градском насељу Рудника забележене су у Руднику за време епидемије у јесен 1438. године, када је већи део житеља напустио своје куће и разбежао се по околини.² Турски пљачкашки упади такође су били усмерени према Руднику и Островици; године 1434. турски ропци из те регије, као и из неких других области Деспотовине, одвукли су 5.000 становника у Цариград.³ Неки Власи су 1459. године код Уба и Тамнаве, на друму, опленили једног дубровачког трговца из Београда присвојивши пет коња под товаром.⁴

Затечени хајдуци послужили су као кичма отпора ширих народних слојева против азијских освајача превазилазећи социјални, па и професионални, карактер своје хајдучије. Од свих српских крајева једино је у Старој Рашкој и у западном суседству Косова хајдучија од првих дана турског ропства стекла вид националног отпора превазилазећи карактер дотадашњег друмског разбојништва. У нахији Клокотник морао се већ године 1455. јавити герилски отпор, јер је турски попис регистровао

1. Љ. Стојановић, „Старе српске повеље и писма“, књ. I, део 1, Београд – Ср. Карловци, 1929, 13, 44, 62, 79, 95, 121, 137, 138, 152, 202; II (1934), 14–16, 259.

2. Б. Храбак, „Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина“, Зборник радова Народног музеја, XIV, Чачак, 1984, 54, 59.

3. F. Babinger, „Mehmed der Eroberer und seine Zeit“, München 1953, 113.

4. Хисторијски архив у Дубровнику (у даљем тексту: ХАД), Lat. for. XXXIII, 21; М. Ј. Динић, „Западна Србија у средњем веку“, зборник „Српске земље у средњем веку“, Београд, 1978, 49.

претерано велик број удовица.⁵ У првој половини 1459. Стјепан Богдановић, долазећи из копаоничког мајдана Бело Брдо, био је опљачкан код места Гнездо, у близини Пријепоља.⁶ У рано пролеће 1464. године група дубровачких пословних људи нападнута је код Трговишта – одузето им је доста сребра и свиле; због осетне штете, дубровачка влада је послала посебног повереника да сакупи и опише робу која је на друму остала после напада.⁷ За време похода султана Мехмеда II Освајача на Босну (у пролеће 1463), војска је била стално узнемиравана од хајдучких дружина у кланцима свакако Старе Рашке, тако да су понекад ти витешки хајдуци продирали чак и до царевог шатора, да би одмах затим умакли у горе.⁸ У једном дубровачком акту из 60-их година XV века власт је посредовала против дубровачког извозника и закупника царина Џивана Припчиновића због тога што је једног свог земљака извео пред турског субашу у Новом Пазару под оптужбом да је разбојник и убица; Џиван је, као аргуменат, навео да се окривљени није покоравао османлијским органима власти, већ само својим.⁹ Биће да је у то прелазно доба у Старој Рашкој било више људи, пре свега домаћих, који су се одметали само зато што нису хтели да се покоре иноверном освајачу.

Према познатом народном певачу Андрији Качићу-Миошићу, са Новим Пазаром завршавао се циклус херцеговачко-приморских хајдука.¹⁰ Наш досад најпознатији обрађивач хајдучије Душан Ј. Поповић тврдио је да је колевка хајдука у време Турака била Босна, и то најпре Романија.¹¹ То би било тако ако се као извор узме народна песма. Савремени архивски записи, међутим, кандидују као прво гнездо северне крајеве Старе Рашке. Са појачаном урбанизацијом, а тиме и интензивнијим транспортом добара, разбојништво је представљало сасвим природну појаву, чак и да није постојао национални мотив и агенс. Тако се једино може разумети појава „гуса” пре доласка Турака. Кад је састављан један уговор о превозу жита и сланутка из Полимља у Котор (1396), предвиђен је случај отимачине терета, који би, поред Турака, извршили људи Вука Бранковића (из

5. „Област Бранковића. Опширан катастарски попис из 1455. године”, приредили: Х. Хаџибеговић, А. Ханџић, Е. Ковачевић, Сарајево, 1972; Б. Храбак, „Одметници и устаници у старорашким областима 1450–1700. године”, Новопазарски зборник, III, Нови Пазар, 1979, 4.

6. Б. Храбак, „Дубровачка насебина у копаоничком руднику Белом Брду”, Огледи I, Београд, 1952, 53.

7. ХАД, Sent. sanc. XXVII, 40.

8. В. Клаић, „Повијест Хрвата од најстаријих времена до свршетка XIX стољећа”, књ. IV, Загреб, 1975, 57-8.

9. Б. Храбак, „Помени хајдучких акција на Косову и у Србији у XV, XVI и XVII веку”, Годишњак Архива Косова, VIII–IX, Приштина, 1955, 8.

10. Дјела Андрије Качића Миошића, приредио Т. Матић, књ. I, Загреб, 1942, 38, 50.

11. Д. Ј. Половић, „О хајдуцима”, књ. I, Београд, 1932, 92, 94.

Полимља).¹² Нешто касније је наведено више случајева отимачине у пријепољском крају.¹³

Европски део Османлијске империје 70-их година XV века повремено је доспевао у стање узбуне, јер су покрајинама кружиле дружине наоружаних људи који су палили насеља, стварали безнађе и обесхрабривали војнике којима је била поверена одбрана државе. У време султановог похода у Малој Азији против опасног бунтовника Туркмена Узун Хасана (1473), одмах после победе послати су гласници у Србију и Босну како би се обзнанили тријумф и смирили духови становништва. Према Францу Бабингеру, најбољем познаваоцу Отоманског царства, у време Мехмеда II друмови су у прво време турске власти у бившим балканским државицама били мање угрожени од пљачкаша него раније. Тога мишљења за прилике у Србији и Босни био је пре њега К. Јиречек. Са Мехмедом Освајачем, али само за извесно време, нестало је ранијег разбојништва властеличића („ритерског“), па као да се повратила сигурност некадашњег „рах готана“.¹⁴

Прва озбиљнија безредица јавила се кад је нестало поменутог великог султана. Једно дубровачко писмо напуљском краљу Фердинанду од 15. јуна 1481. поручивало је да се одмах после султанове смрти на свим друмовима јавила отимачина.¹⁵ Северна Србија, у коју су стално упадале угарске чете још и крајем 80-их година вредела је у Дубровнику као област разбојника и ратника. Пре подробног пописа смедеревског санцака (1476) у селу Конареву (јужно од Краљева) одржаван је панађур; после упада угарских катана и разарања насеља и добара, народ је престао да се ту окупља, па сајмова у Конареву више није било.¹⁶ У марту 1488. године, приликом склапања трговачког друштва с једним дубровачким подстригивачем који је боравио у Софији, кад му је упућена прва пошиљка тканина да их прода, наложено му је да неће одлазити „на границе Угарске или у друга места сумњива због разбојника и ратова“.¹⁷ У то време било је народног отпора и у Полимљу. У Бијелом Пољу су 1487. године Турци усмртили два свештеника и 16 људи из једног суседног села.¹⁸

12. С. Мијушковић, „Једна песма о Вуку Бранковићу у старом которском архиву“, *Историјски записи*, бр. 1/1954.

13. Б. Храбак, „Пословни људи Полимља 1350–1700“, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“, III, Пријепоље, 1976, 44, 45.

14. F. Babinger, „Mehmed der Eroberer“, 337 и 470-1.

15. L. Thallóczy-Horvat, „Jajcza 1476–1527, Codex diplomaticus partium Regno Hungariae adnexarum“, МНН, Dipl. 40, Budapest, 1915; Б. Храбак, „Ајдути и одметници во Македонија во XVI век“, *Гласник на Институт за национална историја*, бр. 2/1974, 99.

16. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век“, приредио А. С. Аличић, Чачак, 1984, 250.

17. ХАД, *Deb. not.* LI, 228 од 24.III 1488.

18. Љ. Стојановић, „Стари српски родослови и летописи“, Ср. Карловци, 1927. №70.

Најбољи савремени познавалац османлијске прошлости, сада амерички професор Халил Иналцик сматра да је друмом који је повезивао Дубровник преко Фоче и Новог Пазара са Цариградским војним друмом обављан све већи промет добара, па су Турци „строго водили рачуна о безбедности на овој саобраћајници”. Ипак, и он помиње неку крађу 1501. године неким Фирентинцима код Фоче, око чега је султанов пуномоћник извршио врло строги претрес код суседног становништва и нашао је део товара свиле.¹⁹

Године 1503. регистрован је случај рањавања и грабљења 240 дуката у Пљевљима.²⁰ Села око Сјенице (Дубница, Вујац) преобразила су се у праве оснијаке, где су путници, особито трговци, плењени од око 1510. године.²¹ Једном дубровачком трговцу на путу из Скопља на територији Косова или пре у каснијем Новопазарском санџаку у пролеће 1510 године отет је звечећи новац.²² У сјеничким селима поновила су се пресретања и у јесен 1526. године, кад је у Дубници убијен дубровачки трговац из Смедерева. Следеће године опет је код Сјенице опљачкан један Дубровчанин из Новог Пазара, што се поновило и 1531.²³ Године 1529. код Пријепоља забележени су ноћни друмски напади харамија на дубровачке пролазнике; нападнути су и старешина каравана Мићо Гачанин и његових 17 товара кордована, преузетих у Новом Пазару за транспорт у Дубровник.²⁴ У пролеће 1528. убијен је у Турској (највероватније у Србији) Стјепан Милошевић, звани Браџан.²⁵

Млетачки трговци су, такође, страдали када су крајем 20-их година почели чешће да из Дубровника одлазе у балканске земље. Године 1529. био је разбијен караван млетачких трговаца код Пљеваља.²⁶ Почетком децембра 1531. у близини Пријепоља пресретнут је ноћу велики караван Млечана који су долазили из Цариграда. Више богатих Венецијанаца било је убијено, други су рањени, али сви су опљачкани. Порта је одмах послала емина да сакупи податке са лица места и реферише. Ствар је званично водио први околни кадија – онај из Пријепоља. Један паша је интер-

19. Х. Иналцик, „Османско царство. Класично доба 1300–1600”, Београд, 1974, 191.

20. Б. Храбак, „Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XVI столећа”, Историјски записи, 1955, бел. 54.

21. ХАД, Cons. rog. XXXI, 247 од 24. IX 1510; Б. Храбак, „Хајдучија Херцеговаца 1465–1530”, Симпозијум Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка Првог светског рата”, Београд, 1976, 21.

22. ХАД, Mob. ord. XXIII, 88 од 26. VI 1510.

23. Б. Храбак, „Помени хајдучких акција на Косову и у Србији у XV, XVI и XVII веку”, Годишњак Архива Косова, VIII–IX, Приштина, 1975, 11; Т. Поповић, „Турска и Дубровник у XVI веку”, Београд, 1973, 166.

24. ХАД, Mob. ord. XXX, 17–18 од 30. X 1529; Б. Храбак, „Помени”, 11–12.

25. ХАД, Cons. min. XXXVI, 5 од 5. VI 1528.

26. П. Матковић, „Путовања по балканском полуотоку XVI виека”, Рад ЈАЗУ LVI, Загреб, 1881, 213–14.

венисао да предмет не изађе на Дивански савет, него су, уместо тога, послати у Пријеполје и кадија из Смедерева и Санта Мауре, а предлог је био да случај испитају кадиласкери (војне истражне судије). Против послатог чауша говорио је млетачки пуномоћник Андреа Либертопуло; после овог послата су два друга чауша.²⁷

На походном маршу Цариградским друмом ка Београду и Угарској 1532. године османлијска војска је, упркос обезбеђења на путу, била узнемиравана хајдучким препадима; опасност од нападача била је особито ноћу, па је војницима и дању било забрањено да се удаљују из јединице и колоне.²⁸ На путу код Јагодине неколико хришћана набијено је на колац, јер су ухваћени при нападу на војнике.²⁹ Средином 30-их година било је пљачкаша и разбојника и око Крушевца, па су тамошњи муслимани уписани као акинџије – да у току мира, кад не би били на граници, гоне хајдуке.³⁰

Пета и шеста деценија XVI века биле су нешто мирније. У то време многи хајдуци из Србије прешли су у хабзбуршку Угарску.³¹ Ипак, дубровачки поклисари су тражили од Порте (у новембру 1543) обезбеђење друмова.³² Француски путописац Жан Гасо (1548) записао је да је на путу између Фоче и Пријеполја владала велика опасност да каравани буду нападнути од разбојника, и да су ту постојали сељаци који су за пореске олакшице били обавезни да стражаре и крстаре по шумама ударајући у мали добош, чиме су пролазницима давали на знање да је све у реду и да нема опасности.³³

Педесетих година хајдучија је поново процветала. У августу 1551. у Новом Пазару састављен је инвентар роба опљачканих од стране злочинаца који су побили тројицу Дубровчана.³⁴ Рудник гвожђа Чемерно (Пожешка нахија, чачански кадилук) са топионицом и ливницом топовских ђулади чувала су (1559–60) и двојица мартолоса из села Горња Брезова, шесторица из Кулиноваца, двојица из Латвице, из Бјелуше и Шљиварића. У селу Миоче (ужички кадилук) живео је мартолошки јузбаша, тј. стотиник; био је задужен да чува ужички крај, свакако зато

27. Ф. Рачки, „Изводи за југославенску повиест из дневника Марина мл. Сануда за г. 1526–1533”, Старине ЈАЗУ XVI, Загреб, 1884, 191-2.

28. О. Зиројевић, „Цариградски друм од Београда до Софије (1459–1683)”, Зборник Историјског музеја Србије, VII, Београд, 1979, 69 и 72.

29. Р. Самарџић, „Хајдучке борбе против Турака у XVI и XVII веку”, Београд, 1952, 23.

30. М. Васић, „Становништво Крушевачког санџака и његове друштвене структуре у XVI вијеку”, Зборник „Крушевац кроз векове”, Крушевац, 1972, 62.

31. Д. Ј. Поповић, „О хајдуцима”, књ. I, Београд, 1931, 102.

32. ХАД, Lett. Lev. XXIII, 60 од 8.XI 1543.

33. Р. Самарџић, „Београд и Србија у списима француских савременика, XVI–XVII век”, Београд, 1961, 114.

34. ХАД, Div. sanc. CXXXVI, 35-5' at од 2.X 1551.

што је у њему било тада доста хајдука.³⁵ На путу кроз Србију (1555) немачки привредни стручњак Хан Дерншвам видео је групу Турака који су у престоницу носили преко 20 скалпова, скинутих са глава мађарских хајдука,³⁶ можда ухваћених у Србији.

У Стару Рашку је око 1560. године дошло до пресељавања православног влаха из тадашње централне Херцеговине. То досељавање је изазвало повећано хајдуковање, што је одговарало менталитету сточара, оскудних у зрнастој храни. Обнова становништва са пратећим појавама најпре се огледала око рудника, у широј околини Новог Пазара и на Копаонику, где је било нерешених проблема и без обзира на долазак Влаха. Производња у окнима, нарочито Брвеника и Запланина (1565) је стагнирала. Радна снага, и јамских, и неквалификованих спољних посленика и ћумурџија, запослених из суседних села, изазивала је стално нове наређене анализе. Режија мајдана предавана је у закуп у кадилуку Новог Пазара, као и у копаоничким рудницима Беласици, Плани и Запланинама. У јулу 1563. године изашао је пред султана Махмуд емин, који је држао закуп мајдана Запланина и Плана, и жалио се да на Копаонику увек има много ешкије која прети безбедности рудничког особља и рудокопње, па је молио јачи одред мартолоса. Извлачење рудаче је опадало из дана у дан, јер су, због сталног вршљања разбојника, „рупници” бежали са посла, па је од некадашњих 15 махала рудара остало свега осам. У селима Плоче, Крива Река и у Запланинама било је 63 дома који су ослобођени свих дажбина – да би чували рудник. Порта је за старешину тих стража одредила (1563) неког Нарулаха, а годишње плаћање мартолоса је повећано због инфлације новца.³⁷ У друмском харању у то доба изгледа да нису суделовали само хришћани, професионални хајдуци, него и поједини муслимани. Средином новембра 1564. године, примерице, кадијама Новог Пазара, Бихора и Призрена поручено је да у Цариград упуте неког војводу Ахмета и његову жену. Годину дана касније отворена је истрага и о новопазарском кадији,³⁸ изгледа на захтев дубровачких трговаца.³⁹

У лето 1565. харамије су пресреле неке дубровачке трговце на путовању између Чачка и Крушевца, ближе Крушевцу; одузели су 56.000 акчи и 400 талија.³⁹ Пустахијама који су отимали терете путницима

35. Б. Храбак, „Ужичани у служби турске оружане силе у другој половини XVI века”, Ужички зборник XI (1982), 293, 295.

36. Д. Ј. Поповић, „О хајдуцима”, књ. II, 91.

37. Б. Храбак, „Нови Пазар и околина у почетној фази декомпозиције Отоманског царства (1560-1580)”, Новопазарски зборник, XVII (1993), 61, 62.

38. Г. Елезовић, „Из цариградских турских архива: Mühimme arşivi”, Београд, 1951, II-304, III, 304, 519. У Бихору се налазила појачана посада у тврђави. Ту је било и доста Цигана, који нису били солидан елемент (Комисија за писање историје при АНУБиХ, инв. бр. 75, Ахкам дефтери из 973. године по Хири, стр. 68 и 89 превода А. Полимца).

39. ХАД, Div. sanc. CLII, 31-1' at од 5.X 1566.

придруживали су се и одбегли робови. Роб Мађар Перван, који је чак примио ислам, побегао је од својих господара, Дервиша и Хасана, синова Абдулаха (хришћанина) у Чачку; о томе је чачански кадија Абдулгани, син Велије, обавестио неки орган власти у Сарајеву.⁴⁰ Једним ферманом из 1568. године смедеревски санџак-бег је задужен да издвоји 40 људи који би обезбеђивали рударе у мајдану гвожђа у околини Рудника с обзиром да су хајдуци убијали из заседе и пљачкали раднике кад су полазили или се враћали са посла.⁴¹

Хајдуци су се у Поморављу огласили и првих месеци 1566. године приликом проласка долином Велике Мораве походне војске султана Сулејмана Величанственог. Војни логори војске били су више пута узнемиравани, па је султан издао најстрожије заповести – да гонећа одељења похватају преступнике. Јаничарски ага и њему подређене јасакције (нека врста пољске жандармерије) удвостручили су пажњу и борбену готовост, после два дана одмора у Нишу. Захваљујући њима и Орен-бегу Милгареу, извучени су крадљивци и лупежи из својих скровишта и готово на свакој етапној станици усмрћивани су.⁴² У ближој и даљој околини Крушевца било је с пролећа 1566. бунтовника, а око Сокобање и Сврљишке бање деловале су харамије.⁴³

Почетком 70-их година хајдучија се у неким балканским земљама ширила и због глади, односно због репресалија које су турске власти предузимале у време тзв. Кипарског рата. Та хајдучија била је један од узрока смањивања обима дубровачке трговине на Балканском полуострву.⁴⁴ Сељак се супротстављао ширењу ратарских парцела, на чему је устрајавала државна управа, па се предавао сточарству, удаљавајући се у планине.⁴⁵

Око Новог Пазара првих 70-их година нису биле ретке крађе товара угледних путника. У близини града 1572. године одузето је и писмо из пртљага једног француског дипломате.⁴⁶ Поклисари Дубровачке Републике, када би из Цариграда путовали у завичајни град, имали су право да у Новом Пазару унајме једног јаничара, као што су у пратњи јаничара

40. X. Калеси, „Најстарији вакуфски документи у Југославији на арапском језику”, Приштина, 1972, 41–43.

41. Б. Храбак, „Рудник под Штурцем”, 65, 66.

42. J. von Hammer, „Geschichte des Osmanischen Reiches” (у даљем тексту: ГОР) II Band, Pesth, 1834, 314.

43. Г. Елезовић, „Из цариградских архива”, III–180, 1931, 1866, 1006; О. Зиројевић, „Цариградски друм”, 92; Г. Шкриванић, „Турски поход на Сигет 1566”, Весник Војног музеја ЈНА, IV, Београд, 1957, 192–3.

44. Т. Поповић, „Турска и Дубровник”, 278 и 304.

45. G. Lorenzoni, „La questione agraria albanese”, Firenze, 1930, 21; О. Зиројевић, „Напуштање села у XVI и XVII веку као израз буњења покорене хришћанске раје”, зборник „Ослободилачки покрети”, 63–7.

46. E. Charière, „Negociations de la France dans le Levant”, t. III, Paris, 1853, 282.

путовали у правцу султанове престонице, опет на релацији од Новог Пазара.⁴⁷

Хајдучија је била врло развијена уз копаоничке руднике Беласицу и Запланине и 70-их година. Према извештају кадије Запланине (1572), нико није могао проћи мајданском касабом да не буде засут куршумима харамија, мада је суседни дербенд (стража у кланцу) имао 35 кућа у селу Плоче и још 27 повлашћених домова у насељу Крива Река. Одбрану рудника Беласице обављао је хришћанин Мијо са 63 нефера, који су служили као мартолови и били ослобођени харача и других дажбина. Емин Запланине дошао је на санџак-бегов суд у Крушевцу са већом групом рудара, па је поднео извештај да су 12. септембра 1559. неке харамије нападе Запланине, желећи да дођу у посед сребра које је ту топљено од руде; становнике мајдана су похватили, па су оне највредније побили или огњем усмртили; опљачкали су куће и отели много племенитог метала који је произведен за рачун државе; плен су натоварили на коње и отишли су у Смедеревски санџак (=северну Србију). У близини села Цернице сусрели су се са неким муслиманима из Крушевца и Чачка и са једним хришћанином из Зворничког санџака, које су повели у село Липошин; ту су се задржали два-три дана, а затим су се разишли. То хајдуковање није било само отимачина сребра, него и политичка ревност – да се подрије отоманска држава. Многи муслимани су наводили да су одавно хајдуци из Смедеревског и Зворничког санџака (дакле и из Чачка или преко Чачка) прелазили у Крушевачки санџак. Ту су робили и сејали смрт, а затим се враћали кућама. Порта је такву хајдучију оквалификовала, не као обичан лоповлук, него као бунтовништво, па је суседним органима власти наложила да одржавају уходарску службу, која би слала поверенике у места где су живели јатаци поменутих хајдука, и ту би се задржали док не би јавкама омогућили хватање злочинаца.⁴⁸

У лето 1576. хајдуци су у току ноћи ударили на каравансарај на Рогозни (планини са рудницима), па су многе госте и путнике опљачкали и побили. Неког Миљуша, који се спасао и који је хтео да крене са новцем који је носио са собом, онемогућио је поузданик Бејтул-мала, вероватно да избављена имовина уђе у масу за подједнако и солидарно обештећење (хаварију). Исте (1576) године обратили су се султановом прагу због пљачке на Рогозни и неки Јевреји који су превозили тканине, тражећи да се одреди тefтуш (истрага). У близини Новог Пазара су у зиму 1576.

47. ХАД, Cons. rog. LX, 238 и 239. Занимљиво је да дубровачки дипломата Франо Гундулић у свом опширном извештају папи Гргуру XIII о приликама у Турској није говорио о отпору раје и о хајдучији, иако је доста говорно о турском гусару Улуц-Алији (Ј. Радонић, „Дубровачка акта и повеље”, књ. II, св. 2. Београд, 1938, 322-36.

48. Б. Храбак, „Нови Пазар и околина”, 61-2.

убијени и опљачкани неки Хасан и Хусеин, који су, као агенти емина-мукате Осијека, ишли у Скопље да купују чоху и другу робу. У том подухвату запаљена су села која су била на пролазу поменуто двојице.⁴⁹ У долини Ибра пленили су и представници отоманске власти. Брвенички кадија је, на пример, у лето 1576. године отео новац дубровачким месарима, који су дошли да на доњем Ибру купе стоку за посек; да би се обештетили, Дубровчани су решили да у свој град позову кадију Херцег Новог и да им он напише жалбу коју би упутили Диванском савету, на султановом двору.⁵⁰

У западној Србији такође су увођене у дужност дербенције – како би чували клисуре. Године 1578/79. села Стрмац и Радушa (у ужичком кадилуку) налазила су се на опасном месту, где су харале харамије. Стога су турске власти становнике тих насеља прогласиле дербенцијама, с обавезом да обезбеђују пролазе. Дербенцијска насеља била су и села Љубиш, Горња Раван и Сирогојна (око Чајетине).⁵¹ Дербенције нису пружале већу помоћ органима власти у обуздавању хајдучије. Опасност је (1576) претила и локалитету Јабуци (између Пријепоља и Пљеваља), без обзира што су кланац манастира Милешеве чували бенефицирани посадници. У Милошевом Долу (нахија Милешево) крајем зиме 1577. године 25 хришћана уписано је у дербенције тамошњег теснаца. Ти сељаци су, према прописима вилајетског дефтера, били ослобођени харача, адети-агнама, аваризи-диваније и текјалифи-орфије, а уз обавезу да дају по два кејла пшенице, два кејла јечма и сто акчи у готову.⁵²

Иако је друмска хајдучија постојала и у равничарским местима, хајдуци су, по правилу, боравили по шумама, планинским насељима и око рудничких села, дакле опет на висинским нивоима. Млечанин Паоло Контарини (1580) спознао је две Топлице: поред оне равне, житородне и цветне, и једну шумовиту, хајдучку.⁵³ Изузетак од ове стварности постојао је у шехерима и касабама, где је деловала муслиманска градска мафија, која је приређивала разна убиства из користољубља, из освете или котер-ијанских обрачуна. Порта је, примерице, наложила кадијама Новог Брда, Приштине, Јањева, Трепче, Скопља, Беласице, Запланина, Новог Пазара и Мораве да координирају напоре у налажењу и хватању ешкије која је лишила живота Пир Мехмеда и чауша Саида, о чему је известио писар

49. Исто, 61.

50. ХАД, Cops. rog. LXIII, 240 од 30.VII 1576.

51. Б. Храбак, Ужичани у служби турске оружане силе, 295.

52. Б. Храбак, „Нови Пазар и околина”, 61.

53. Б. Храбак, „Путници из хришћанске Европе о привредним приликама словенских земаља на Балкану под Турцима у XVI веку”, Зборник Филозофског факултета у Приштини VI (1969), 24.

новобрдског кадије.⁵⁴ У зулуме по градовима спадала су и насиља турских управљача, укључујући и судије. Последњих дана јануара 1586. поново је наређено крушевачком и нишком санџак-бегу да прекине злодела прокупачког кадије Хусеина, због кога су људи прокупачких, лесковачких и нишких села напуштали своја станишта и селили се.⁵⁵

Свакако на друму у кадилуку Дукађина, каснијег Новопазарског санџака, или у оближњој Босни су (1590) убијена два скопска трговца, а њихова је чоха разграбљена.⁵⁶ Од краја XVI века фреквентна саобраћајница од Сарајева преко Сребренице према Београду није била сигурна од разбојника. Крамарска траса Дубровник–Београд стабилизована је 70-их година. У прво време чешће се ишло на Ужице, Пожегу, Чачак и Рудник, а када је на тој рути ојачана хајдучија, од последње десетине столећа радије се путовало преко Сребренице и Ваљева. Поклисари Дубровачке Републике који су носили годишњи харач Портиним везирима који су се бавили у Београду, јавили су својој влади (25. децембра 1590): „Идући према Београду, код Ваљева, Колубаре и на другим местима вребале су нас толике чете да смо спасени искључиво чудом божјим.”⁵⁷ Хајдучка пресретања у ваљевском крају и даље према Београду већ 1590. године представљала су само наставак активног отпора српске раје. Потлачен свет дизао се на оружје, превише очекујући од војски хришћанских сила које су водиле борбу против османлијских господара. Турци из тврђава на Дрини и из Ваљева предузимали су неколико казнених експедиција да би угушили покрете својих зависних поданика, свет је кињен, а више села је запаљено; ухваћене сељаке из збегова или хајдучких заседа одводили су у Београд и набијали их на колац.⁵⁸

На путу из северне Србије за Дубровник, у Ужицу су неки Јевреји са стране, на пример из Никопоља, имали магациониране робе. Један спор крајем XVI столећа вођен је пред јеврејским судијама у Солуну због крађе еспапа из складишта у Ужицу, које се налазило окружено другим јеврејским кућама, иако нешто са стране и на одстојању. Пуномоћник Никопољаца, ужички Јеврејин, који је био задужен да робу прима и да је даље транспортује у град Св. Влаха, тврдио је на рочишту да су једне ноћи у складиште упали наоружани злочинци, па он није ништа могао да предузме, јер су му претили смрћу; неки Јевреји, који су тада боравили у

54. *Basbakanlik arsivi* (Истанбул), *Mühimme defteri* LXII, 198, № 446, 18. II 1587.

55. Исто, 185, № 432. – Дубровачком поданику Андрији Јерменину Турци су нанели штету у његовом пословању са београдским трговцима, па су му, на иницијативу Дубровника, накнадили житом, (*ХАД*, *Div. sanc.* CLXXXIV, 7; 2, IV 1592).

56. *Basbakanlik, Mühimme defteri* XXX, 150, № 55; Б. Храбак, „Ајдути и одметници во Македонија во XVI век”, *Гласник на Институт за национална историја*, бр. 2/1974, 235, № 551.

57. Р. Самарџић, „О хајдучима”, *Историјски преглед* бр. 4/1964.

58. В. Винавер, „Прве устаничке борбе против Турака”, Београд, 1955, 27, 42.

Ужицу а затим дошли у Анкону, изјавили су да наводи ужичког прокуратора нису одговарали истини.⁵⁹

Од дуготрајног турско-аустријског рата 1593–1606. године хајдучија је стекла нове карактеристике. Улажењем дотад мирних земљорадника и сточара у постојеће професионалне хајдучке чете и бусије, хајдучија по кланцима и друмовима добила је нове значајке. Ништа не мења на ствари чињеница да се та измењена хајдучија испољавала најпре као нов талас горских препада. Уосталом, општој несигурности тих година доприносила су друмска разбојништва, којима су се одавали и Турци, као увежбани зулумћари и градске силедије, па и јаничари у пролазу, као и поједине аге, повезане са котеријама, ослоњене на месне турске власти.⁶⁰ Има, међутим, примера тих година да је српски народ био спреман да гони хајдуке (старог типа), ако се према становништву добро поступало, и пошто би се најпре завела строга дисциплина у турским војним одељењима.⁶¹ Управо у рату који је почео 1593. године подигнуто је дуж Цариградског војног друма више паланки са палисадама, у којима су смештене сталне посаде (Баточина, Куру Чешме); на дрвеним оградама неких од тих постаја, примерице у Параћину, висиле су свеже хајдучке главе.⁶²

У новембру 1594. године повереник познатог италијанског трговца у Дубровнику Бартоломеа Борђанија из Новог Пазара јавио је принципалу да је тих дана у крајевима којима је пролазио убијено осам Турака, па је стога био присиљен да узме пратњу од 15 војника; на путу је свакодневно виђано да су путничка кола преврнута, као што су се могли опазити и други трагови хајдучких препада.⁶³ Дубровачки поклисари, који су у априлу 1594. године носили трибут у султанову престоницу преко Београда, писали су својој влади да су путеви у падишаховој царевини пуни хајдука, па им је Синан-паша понудио брод – да би њиме отпловили у Цариград.⁶⁴

У шумама и горама Топлице, Копаоника и око Ибра и Лима такође су пресретали горски јунаци. И ту су Турци подизали паланке и утврђења – да би одржали промет на саобраћајницама. Дубровачки тумач Мато Павловић жалио се (1603) из Новог Пазара на безбројне отимаче по друмовима.⁶⁵ У позну јесен 1603. године караван крамара Луке, који је

59. А. Хананел – Е. Ешкенази, *Еврејски извори за општествено-икономическото развитие на балканските земи през XVI век*, т. I, Софија, 1958, 374-5.

60. Б. Храбак, „Помени хајдучких акција”, 18. – У том смислу: Т. Поповић, н. д, 338.

61. В. Винавер, „Прве устаничке борбе”, 47-8.

62. О. Зиројевић, „Турско војно уређење”, 151, 153.

63. И. Поповић, „Писма Бартоломеу Борђанију (1593–1595)”, *Споменик САНУ* 124, Београд, 1984, 203”, № 477.

64. ХАД, АСММ XVI с, № 451/28; И. Поповић, *Дубровачка грађа о Београду*, књ. III, Београд 1986, 30-1.

65. В. Винавер, „Прве устаничке борбе”, 31.

преносио терете дубровачким трговцима у Београду, опљачкан је.⁶⁶ Пресретање се, свакако, није догодило на путу до Фоче, који су Турци помно чували, као ни од Фоче до Сребренице, него ваљда на деоници од Дрине до ваљевских страна. Јужније, у Метохији, било је мирније, јер је татарски хан са ордијом провео зиму 1602/3. године у Пећи, а затим није хтео да се прикључи пљачкашима у војничкој одори око Осијека, него се вратио на Крим.⁶⁷ Средином јуна 1605. дубровачки сенат је решио да посланици који су носили годишњи трибут путују преко Софије, а да крену у Београд тек у случају ако би се велики везир упутио са трупима ка Угарској.⁶⁸

Француз Лефевр, који је 1611. године путовао од манастира Милешеве ка Ибру, био је стално на највећем опрезу због разбојника. На једном стешњеном брежуљку код села Барице његова група је провела ноћ на тај начин што су држане страже на све четири стране. За Топлицу је запазио да је то предео створен за хајдуковање.⁶⁹ У јесен 1614. године био је убијен у месту Гранче (између Пријепоља и Пљеваља) дубровачки курир Радоња, који се враћао из Цариграда.⁷⁰ У новопазарском крају опасност од хајдука била је највећа при путовању преко планине Јадовника, око Сјенице и у Рогатичким шумама; туда су трговци морали да сјашу с коња и путују држећи у рукама пиштоље спремне за паљбу.⁷¹

Путовање ваљевским крајем 1612. године било је, такође, врло опасно, не мање него Овчарско-кабларском клисуром. Кроз шуме од Лазаревца до Београда у новембру 1612. године 14 дубровачких пословних људи и два прерушена исусовца кретали су се држећи пушке у вис, на готовс, како би пресретачи видели да је група у мимоходу добро наоружана.⁷² Енглески путописац Питер Манди наишао је (1620) при улазу у Ваљево на два човека набијена на колац, а затим оборена на земљу, где су их изјели пси и вране. У околини те вароши је на хајдуке набасао (1634) британски путник Хенри Блант, који је био у непосредној опасности од разбојника. Његов караван од 120 коња одвојио се од турске војне пратње која је остала у Ваљеву и кренуо је кроз шуме ка Београду. Када се транспорт налазио пред неминовном опасношћу, послата је претходница

66. ХАД, Cons. min. LXVI, 223 од 31. XII 1603.

67. J. von Hammer, GOR, II Band, 663.

68. ХАД, Cons. rog. LXXX, 45 од 13. VI 1605; Т. Поповић, „Дубровачка грађа о Београду”, књ. III, 398.

69. Р. Самарцић, „Београд и Србија”, 160, 161; С. Димитријевић, „Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку”, Београд, 1958, 68.

70. ХАД, АСММ XVII с, св. ХСІ, № 2234/6; С. Димитријевић, н. д, 68.

71. В. Ђулафић, „Постанак Новог Пазара”, „Ибарске новине” (Краљево), бр. 804/1969. стр. 7.

72. Б. Кашић, „Путовање јужнословенским земљама”, превео Ст. Срчан, Привлака, 1967, 46.

са мање вредним товарима. Харамије су ту претходницу напали, при чему су погинули два путника и један нападач; сутрадан је главнина конвоја прошла без боја, иако су их опкољавали разбојници.⁷³

Почетком XVII века, када су се јавиле разне устаничке чете, неке старешине су се хвалиле у западним метрополама како су њихове дружине спалиле трговачки добро познат Нови Пазар.⁷⁴ Описивач путовања француског посланика Де Хеа (1626) записао је да је било много хајдука на планини Звијезди (између Пљеваља и Пријепоља) и на Копаонику.⁷⁵ Занимљиво је да драгоцену грађу битолских сицила не даје податке о харамијама око Новог Пазара, иако их наводи за друге крајеве Србије XVII столећа.⁷⁶

Поклисати Дубровачке Републике који су носили трибут на Порту слали су најподробније вести о могућности безбедног путовања на друму који је водио од њиховог града до Ниша. Године 1636. они су известили своју владу из Новог Пазара да су за пуотвање у правцу Прокупља морали да унајме пратњу, јер су пролази били пуни пљачкаша. Горња (Тесна) Топлица је често заобилажена. Следеће године херцеговачки намесник саветовао је посланицима који су спроводили харач у Цариград да је боље да се крећу преко планине Рогозне него преко Топлице; саопштио им је у поверењу да је сазнао да је 300 харамија из Албаније поставило заседу на опасним местима; посланици су претпоставили да ће на повратку, ако се харамије и арбанашке тајфе не повуку, бити присиљени да од Ниша крену путем за Београд.⁷⁷ Те године (1637) била је буна Арбанаса против османлијске власти, па је новопазарски гарнизон био пун турских трупа. Тада је (у јуну) дубровачка насеобина у Новом Пазару саопштила завичајној влади да су сви правци путовања угрожени и да свуда влада неред. Турска војска је одмах затим почела да гради утврђења у близини града против бунтовника. Путници и трговци су данима чекали да буду у могућности да по сигурним саобраћајницама наставе пут. Према једном извештају из 1638. године произлази да се група трговаца на путовању из султанове престонице за Дубровник нигде није толико плашила као код манастира Милешеве.⁷⁸ Дубровачки поклисари су те године јављали из Новог Пазара да их је страх нарочито обузимао на деоницама друма од Милешеве до Милошевог Дола, где су им пастири казали да су горе видели чету од 30

73. З. Левентал, „Британски путници у нашим крајевима од средине XV до почетка XIX века”, Г. Милановац, 1989, 81, 88.

74. „Нови Пазар и околина”, Београд, 1969, 168, 169.

75. Ј. Н. Томић, „Опис два путовања преко Балканског полуострва француског посланика де Хеа у 1621. и 1626. г. од непознатог писца”, Споменик СКА 37, Београд, 1900, 95.

76. Б. Храбак, „Битолски сицили о Београду и ужој Србији (1607–1839)”, Годишњак града Београда, XXV (1978), 255 – 71.

77. С. Димитријевић, и. д, 69.

78. „Нови Пазар и околина”, 175 (В. Винавер).

људи.⁷⁸ У пролеће 1638. године убијен је од харамија Дубровчанин Стијепо Николин.⁸⁰

Године 1641. носиоци дубровачког харача пошли су косовским путем да би избегли нежељени сусрет са убојцима у Топлици.⁸¹ У Новом Пазару је у јесен 1644. године регистрован зулум Ибрахим-паше према кириџијама, али свакако не стога што су били приморани да хватају везе са хајдучким јатацима да би их њихове дружине пропуштале, него због кршења турске забране извоза (јасака); кад их је 40 држао у Новом Пазару, дипломска служба Дубровника је посредовала у Цариграду.⁸²

Кандијски рат (1645-69), вођен између Млетачке Републике и Отоманског Царства у јужнијим областима, довео је у неким крајевима до нових ограничења кретања, па су се људи, чија је егзистенција делом била угрожена, одавали пљачкама. Ма како да се број хајдука увећао, њихова борба није довела до устаничких акција иако су у знатној мери успели да парализују деловање органа власти и да бране народ од повећаног зулума у ратно доба.⁸³ Хајдучке акције у годинама 1645-49. особене су у Топлици на Косову и везане су за појачани експорт вуне. Концем 1646. године у планини Косовици (јужно од Куршумлије, у близини Лаба) дубровачки трговац Вићенцо Рогољани опљачкан је од разбојника; одузето му је 1.360 реала и неколико топова штофова, што је делимично примио од породице Буће у Новом Пазару и Прокупљу за набавку вуне.⁸⁴ Санџак-бег Ахмет-бег је ухватио два пљачкаша и одузео им плен, али га није вратио Дубровчанима; саме пљачкаше је некажњено пустио на слободу.⁸⁵ Нова појава у неким пресретањима била је да су харамије више настојале да пролазницима одузму живот, него да саберу сав плен. Када је Порта узела ствар у руке, пуштена двојица пљачкаша су поново ухапшена, па је Јањевац Никола Бицић обешен у чаршији изнад дубровачке пијаце у Београду, а неки Стојко је обешен у Прокупљу. Бицић је обављао дужност водича, који је путнике наводио на хајдучке бусије. Дружини је припадао и неки Шахин, који је у доба поменуте пљачке био ситан функционер власти; њега је за 200 дуката санџак-бег ослободио тамнице. Прву двојицу разбојника те вишеконфесионалне дружбе први је похватио јањевски бег, који је, изгледа, знао за дејства четице.⁸⁶

79. С. Димитријевић, н. д. 68.

80. ХАД, Int. sanc. XXXII, 15-17 од 24.VII 1638.

81. ХАД, АСММ XVII с, св. LXVIII, № 2481/4, Соркочев и А. Бунић из Новог Пазара 21. VI 1641; С. Димитријевић, н. д. 70; „Нови Пазар и околина”, 175.

82. ХАД, АСММ XVII с, св. LIII, № 1935/25, Церица 15. XI 1684.

83. Р. Самарџић, „Хајдучке борбе”, 44.

84. ХАД, Lett. Pon. XLIX, 143-3 и 144; Mob. ord. LXXXVIII, 169-9; LXXXIX, 26-6, 25-25, 27-7, 46-6, 47-8; Sent. sanc. CCXIV, 456; С. Димитријевић, н. д. 70.

85. ХАД, Div. for. LXXIII, 194-200 од 6.XI 1647.

86. ХАД, Int. sanc. XXXIV, 201-10 (12.XI 1467), 244-9; Б. Храбак, „Помени”, 24-6.

Наредних година стање у Топлици се није променило. У мају 1649. дубровачки поклисари су писали својој влади из Прокупља: „Стигли смо захваљујући Богу овде у Прокупље здрави и читави, мада са великим страхом да нас не пресретну у различитим местима харамије које се у овим крајевима у ово доба свуда налазе.”⁸⁷

Пуномоћници Дубровачке Републике јављали су (1655) својој влади: „Није било шуме ни пута до Новог Пазара за Софију у којој није било стотинама разбојника, због чега је било потребно задржати се у више места по цео дан како би се могао прикупити што већи број људи. Ипак се нисмо усуђивали да пређемо неке опасне шуме без пратње од 120 војника наоружаних ватреним оружјем, јер смо примили сигурне вести да се на извесним местима окупило по сто хајдука и много више.”⁸⁸ Брдска племена Кучи и Клименти су у борби против дукађинског санцак-бега опљачкали (1657) све до Пећи и Новог Пазара.⁸⁹ То више и није била обична хајдучија, него масовније одметање народа. Новопазарски крај имао је такву злу судбину зато што је био отворен на све стране и на саобраћајницама које се тада нису могле заобићи. Није стога чудно што су пијачним данима у тај град долазили још двојица-тројица кадија из Брвеника и Трговишта (Рожаја), као и један из Босанског ејалета. Како су кривци били са ширег подручја и деловали су на јединственом саобраћајном полигону, и органи гоњења су морали бити на вези са новопазарским кадијом.⁹⁰ Дубровачке пошилке робе за Нови Пазар и из њега биле су честе.⁹¹ Јеврејски трговци, мада су на Балканском полуострву свуда стигли, током XVII века у несигурном новопазарском крају се не срећу као стално настањени, иако је Нови Пазар био право врело добре зараде.

Предели око Цариградског друма у Поморављу били су пуни хајдука и 50-их година. Француз А. Пуле (1658) забележио је да су његов транспорт непрестано салетали разбојници, али да су их они дочекивали добром палбом; он наводи да су на повратку били информисани „да извештај број угарских скитница беше запленио неку стоку и да се припремио да нам постави заседу”. Зато је путничка скупина са 300–400 турских војника на једном шумљеном брежуљку опколила 15–20 тих отимача; Мађари (можда ту присилно насељени или одбегли робови) су,

87. ХАД, АСММ XVII с, св. LII, № 1929/4; С. Димитријевић, и. д. 75.

88. Р. Самарџић, „О хајдуцима”, 72; С. Димитријевић, и. д. 52; Г. Станојевић, „Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку”, „Историјски записи”, бр. 2, 1959, 399.

89. Г. Станојевић, „Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку”, Историјски записи бр. 2/1959. – Клименти су и раније нападали Нови Пазар са околином (Г. Станојевић, „Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI–XVIII вијека”, Београд, 1979, 192).

90. Евлија Челеби, „Путопис. Одломци о југословенским земљама”, превео Х. Шабановић, Сарајево, 1967, 265–66.

91. ХАД, АСММ XVII с, св. LIII, № 1935/38, М. Соркочев и Н. Гундулић из Пљеваља 30.IX 1653.

међутим, одлично гађали из доброг заклона, па су побили више од стотине војника, после чега су Турци изгубили вољу да их поново притегну. Неколико Јевреја који нису могли рачунати на толику пратњу крваво су осетили бес ешкије. На миљу пред кланцем Багрданом Пулеов конвој је наишао на транспорт од 200 кола, који је чекао да се група ојача још за стотинак кола, како би им пролаз у теснацу био обезбеђен.⁹² Из исте (1658) године постоје записи о хајдучима једног другог Француза – Киклеа. Он је писао о паланкама као местима „за заштиту од хајдука или горских лопова на друму” и о добро наоружаној пратњи „кроз веома густе и опасне шуме”, па је „опасност од лопова у овим крајевима обична ствар”. У Параћину Кикле и његови сапутници видели су свеже главе стотине хајдука које су пандури овога места ухватили и погубили.⁹³

Следеће године истим друмом прошло је немачко царско посланство фон Мајерна, у чијој се свити налазио и Госканац Ђовани Кјаромани; њих је кроз Поморавље пратила ескорта од 12 наоружаних Турака.⁹⁴

Јакета Палмотић је о свом путовању од Београда до Прокупља (у јуну 1665) писао да му је пут „био врло мучан и због страха од зликоваца, којих су пуни путеви и шуме по којима сам свакодневно био приморан да путујем. Свежи лешеве које сам сретао дуж пута задавали су ми страх и били су ми упозорење”.⁹⁵ Своје путовање као поклицар трибута (у септембру 1667) Палмотић је живо описао у спеву „Дубровник поновљен”. На путу од Сјенице на исток у сусрет су им изашли дубровачки трговци из Новог Пазара са одељењем пандура – да би посланство заштитили од ешкије.⁹⁶

Турски путописац Евлија Челебија, који је средишним и западним делом Балканског полуострва више пута прокрстарио у годинама 1660–1665. оставио је више записа о харамијама. На путовању од Београда до Ваљева (1660) његова колона је натрапала на разбојничку дружину из села Завије. Евлија Челебија је најпре нашао једног свеже рањеног човека, а затим су у неком потоку видели 17 људских лешева, седам коња и многе сандуке и товари са тканинама и другом робом. Хајдука је те године било и код Ражња и Паланке (у доњем Поморављу). Параћин му је била важна станица на царском друму због гоњења великог броја разбојника у околини. На великом опрезу била је Челебијина група и у мају 1661. године, када је ноћила поред Мораве. Једне од следећих ноћи код Хасанпашине (Смедеревске) Паланке неки лупеж одвео је једног јахаћег коња

92. Р. Самарџић, „Београд и Србија”, 206, 212.

93. Исто, 196-7.

94. Споменик СКА XLVII, Београд, 1905, 95-108.

95. Ј. Радонић, „Дубровачка акта и повеље” (у даљем тексту: ДАК), књ. III, св. 1, Београд, 1939, 544.

96. Р. Самарџић, „Хајдучке борбе”, 41-2.

Евлијиног каравана; потом је дошао и други лопов и покушао да украде и другог седланика; био је, међутим, погођен пушчаним зрном; кад је он издахнуо, навалило је неколико преступника да однесе леш свога друга; у насталом комешању убијено је пет харамија; путници транспорта, поред једног рањеника, били су ван себе од страха све до зоре, јер су рачунали на нове навале. При једном путовању из Београда на југ, долазећи из Кадине Луке у Славковицу, превалили су горску узвисицу Црну гору и с муком су спасили живот од хајдука. У фебруару 1662. године Евлијини сапутници, прелазећи речицу Љиг на путу за Чачак, једва су сачували живот од ђаурских хајдука. Године 1664, долазећи из Славковице (јужно од Љига) Челебијини другари су с муком извукли живе главе у једном изразито шумовитом крају с високим и дебелим дрвећем.⁹⁷

Из друге половине 60-их година у дубровачким изворима нотиран је само један случај препада. Наиме, кад су 1666. године Босанци, свакако католици трговци, путовали из Солуна на север, хајдуци су им жестоко разбили караван, на што су Босанци протестовали локалним властима; о томе је Јакета Палмотић говорио у Београду са Портиним везиром Ахмет-пашом.⁹⁸

Седамдесетих година као да је настало извесно смиривање, јер су се хајдучке дружине у току дуготрајног Кандијског рата, крећући се у кругу без излаза, измориле, а и народ се повукао на редован посао. Ипак, дубровачки поклисари трибута су и јула 1670. године били у великој опасности између Пљеваља и Новог Пазара, јер је у тамошњим шумама остало много наоружаних људи; посебно много их је било код села Рогатац, где су виђена и три хајдучка барјака. До Бање су их пратили сејмени херцеговачког санџак-бега, а ту су их дочекали дубровачки трговци са сердаром, са 30 спахија и 60 мартолоса. Из Новог Пазара су отпутовали тек кад им је кадија обезбедио довољан број сејмена; за дарове, диздар у Бањској им је дао мартолошку пратњу од Вучитрна, коју су такође даривали.⁹⁹ Поклисари су 1673. године срећно прошли до Ниша, али, када су се пробијали Куновицом планином, људи у конвоју су бунџали од страха.¹⁰⁰

У познатом тзв. Бечком рату између Османлија и Хабзбуршке монархије хајдучија је уласком већег броја сточара и ратара у хајдучке дружине прерасла у локалне устаничке акције, а затим у општи народни покрет, који се управо читовао у приласку наоружаног народа аустри-

97. Евлија Челеби, „Путопис“, 65, 278-9, 382-9.

98. Ј. Радонић, ДАК, III-2 (1939), 662.

99. Р. Самарџић, „Борба Дубровника за опстанак после великог земљотреса 1667 (1667-1670)“, Београд, 1960, 540, 544.

100. З. Шундрица, „П тепис на дубровничките пратеници с харача от 1673 години, Известии на Българското историческо дружество XXV, София 1967, 269.

јским нападним колонама. Поред радних слојева, највише угрожених, па и најактивнијих, покрету су се прикључили и представници повлашћених главарских породица и врхови цркве. Оружани покрет достигао је врхунац у јесен 1689. године, кад је у редовима Српске народне милиције, коју су Аустријанци организовали, било око 2.000 бораца.¹⁰¹

Као и раније, војна је почела противхајдучким мерама. Одмах је заповеђено мартолозима да, уз помоћ војних посада подручних вароши, похватају харамије и осигурају кретање Цариградским друмом. Кадифама Јагодине, Параћина, Ресаве, Сврљига, Прокупља, Ниша и даље на исток речено је да су мартолози „показали небудност и скањивање” у потерама ешкије; стога је тим судијама наложено да сакупе мартолозе и све друге расположиве оружане снаге, па да енергично сузбијају хајдуковање.¹⁰² Порта је, просто речено, наредила да се очисти пут од хајдука као увод у поход.¹⁰³

У другој половини априла 1684. Млечани су опсели Рисан и тиме је почео тзв. Морејски рат, у коме су снажног удела имали житељи Старе Рашке. Још у самом почетку тога рата вођство Старог Влаха се придружило Млечанима. Писмо Котору у том смислу саставио је (22. априла) Хаџи-Арсеновић; у писму Млечанима је поручено да могу рачунати на њихову помоћ од чак 10.000 бораца.¹⁰⁴ Почетком септембра 1684. године хајдучки четовођа Бајо Пивљанин упао је у Херцеговину до Оногошта са 500 другова, од којих је 300 људи послао према Пљевљима, где је тај одред војевао на герилски начин, не покушавајући да заузме какво веће насеље.¹⁰⁵

У априлу 1688. године дубровачки трговци нису се могли кретати из Новог Пазара ни у које место због гибања народа, па су и курири долазили и одлазили уз велики ризик.¹⁰⁶ Шестог септембра 1688. аустријска војска заузела је Београд. На прве гласине о приближавању цареваца Пећанац Мехмед-бег, син Хасан-бега, који је управљао санцаком Призренским и Дукађинским, и Сијавуш-бег из Бужима, похитали су својим одредима према Пријенољу, а затим ка Чачку, Ужицу и Зворнику. Првих дана септембра потукли су аустријску претходницу која је опсела Пријеполје и

101. Р. Веселиновић, „О неким питањима народног покрета крајем XVII века”, Историјски гласник, бр. 1-2/1959, 147.

102. М. Васић, „Мартолози у југословенским земљама под турском владавином”, Сарајево, 1967, 173.

103. Б. Цветкова, „Хајдучество в българските земи през XV–XVIII век”, Исторически преглед, бр. 4/1968, 46. – О хајдучији је Б. Цветкова касније објавила књигу грађе.

104. Г. Станојевић, „Југословенске земље”, 322.

105. Б. Храбак, „Стара Рашка у Бечком и Морејском рату (1683–1699. године)”, „Новопазарски зборник”, XX, Нови Пазар, 1996, 82.

106. Ј. Радонић, ДАК, IV–1, Лука Барка о свом разговору са реис-ефендијом, из Цариграда 30. IV 1688.

оближњи Комаран, одакле су Арбанаси одвукли мушкарце и жене у ропство.¹⁰⁷ У смерницама које је дала свом представнику у Бечу Мати М. Бунићу, дубровачка влада је (25. октобра) саопштила да је колона цареваца угрозила турску посаду у Пљевљима.¹⁰⁸ То је била ситуација пред средину октобра. Кад је један путник на пропутовању из Цариграда у Дубровник дошао (у октобру 1688) у Нови Пазар, забележио је да је цела царевина у хаосу због утеривања претераних пореза и побуна; чуо је да се око Новог Пазара воде борбе између муслимана и бунтовника, који су хтели да се ослободе турскога јарма. Ипак, отоманске власти су још успевале да обуздају устаничке покрете. Касније те јесени, еспап више није могао да се шаље из Новог Пазара у град под Срђем.¹⁰⁹

У јесен 1688. године ослобођен је низ касаба у западној Србији, само није јасна хронологија тога ослобођења. Калуђер Јефтимије и друге старовлашке старешине упутиле су калуђера Теодосија (Теодора Малешевца) генералном провидуру Далмације с молбом да предузме офанзиву према њиховом завичају; у писму је речено да су Старовлашани заузели десет вароши (и: Ваљево, Пожегу, Ужице, Нову Варош, Рудо, Пријепоље, Вишеград). То писмо је провидур упутио у Венецију уз свој извештај датиран 5. јануара 1689. године.¹¹⁰ Занимљиво је да Чачак није поменуто. Вероватно зато што су постојале околности с Аустријанцима које би оспориле такво тврђење. Уосталом, лако се може довести у питање навод да су Старовлашани ослободили Ваљево, кад се оно налазило три дана хода од Београда, заузетог прве септембарске недеље. Они који инсистирају на устанку Старовлашана (3.000 домаћинстава) нису у стању да иоле ближе одреде време тих акција. Биће да су Ваљево, Чачак, Рудник, Пожега и Нова Варош ослобођени од Аустријанаца још пре средине септембра и да су тек после тога дошли на ред утврђење Соко и велики град Ужице. Главна војна снага при заузимању Ужица нису били неорганизовани и дотад неисказани као ратоборни Старовлашани или други устаници, него Српска добровољачка милиција (под аустријском командом), која је одмах (после Ваљева и Чачка) заузела Соко да би операције у западној Србији обезбедила од упада босанских муслимана, а затим је пошла на Ужице.¹¹¹ Има аутора који говоре о устанку предејства цареваца (али без опипљивих доказа), па и о Старовлашанима као главној ударној снази при ослобађању Ужица.¹¹²

107. J.von Hammer, ГОР, III Банд (1835), 819; Гласник СУД 76, 76; Б. Храбак, „Трговачки град Ужице у ратним збивањима од средине 15. до краја 18. века”, Ужички зборник VIII (1979), 13.

108. Ј. Радонић, ДАК, IV-1 (1941), 505.

109. „Нови Пазар и околина”, 177-8, 187-8.

110. Г. Станојевић, „Југословенске земље”, 351.

111. У том смислу: А. Ивић, „Историја Срба у Војводини”, Нови Сад, 1929, 275.

112. Г. Станојевић, „Југословенске земље”, 350; Историја Црне Горе, књ. III, Титоград, 1975, 193.

Кад се царска војска приближила Ужицу, Старовлашани су устали на оружје и сасекли су око 1.500 муслимана (не каже се којих Турака и кад). Према речима Атанасија Даскала, Срби су у Ужицу побили 12.000 Турака.¹¹³ Ако није грешка при преписивању, цифра је свакако претерана и сувише хвалисава. Брошура у Венецији, штампана поводом заузећа Ужица, освајање града приписује двојници српских капетана (од којих се један звао Стеван). Капетани су свакако припадали организованој милицији, а не устаницима, јер капетана тада међу хајдуцима и тек букнулом устанку није било. Заједничке снаге од 4.000 људи напале су Ужице, побиле мноштво Турака, узеле 30 барјака, заробиле 1.500 муслимана, ослободиле велики број хришћанских сужања и дошле до великог плена у злату, сребру, другим драгоценостима и новцу.¹¹⁴ Аустријски генерал Енеј Капрара саопштио је Дворском ратном савету да су Срби (али који?) посели Ужице, да су многе заробили и побили и задобили велик плен. У тврђави више града остали су као посада хајдуци, јер су аустријске трупе ишле даље.¹¹⁵

У току октобра 1688. Турци су предузели противофанзиву. О томе постоји извештај дубровачког конзула Барке од 1. новембра. У Пријепољу, које је претходно претрпело пожар, и у Бијелом Пољу, где је било и даље невреме, чуло се да су разорена насеља око Ужица и Чачка и да су Арбанаси у турској војсци угушили устанак у крви.¹¹⁶ У Старом Влаху Турци су те јесени извели покољ становништва.¹¹⁷ После пустошења касаба Срби би се повлачили из насеља која нису били у могућности да бране. Аустријски команданти су одмах након заузећа Ужица извели пресељавање народа из ужичког краја у Славонију; поред исељеника и из Поморавља, тога народа било је 6.000 особа.¹¹⁸

Према реферату Јеген Осман-паше, који је руководио одмаздом, Старовлашани, остали устаници, хајдуци, околна раја из Београда, пристигли Аустријанци и нешто Мађара сакупили су се у Чачку, где их је било свега 12.000. Намеравали су да нападну Нови Пазар. Мухафиз тога града, везир Зурага Мустафа-паша Махмудбеговић (Беголи) из Пећи и други били су извештени о том устаничком плану. Стога су са својим приватним одредима и са 4.000 припадника граничних јединица пошли на окупљене непријатеље. Најпре су напали на устнике који су били у

113. И. Руvaraц, „Прилошци и грађа за повест о српским манастирима”, „Старинар”, V, Београд, 1988, 48.

114. Г. Станојевић, „Србија у Бечком рату 1683–1699”, Београд, 1976, 105.

115. А. Ивић, „Миграције Срба у Славонију током XVI, XVII и XVIII столећа”, Насеља и порекло становништва, XXI, Београд, 1926, 126.

116. ХАД, АСММ XVII с, св. XXXVII, № 1780; В. Винавер, „Дубровачка трговина у Србији и Бугарској крајем XVII века”, Историјски часопис, XII–XIII, Београд, 1963, 222.

117. ХАД, Lett. Пон. XXXVIII, 18 од 9. V 1689.

118. А. Ивић, „Миграције”, 126.

Драгачеву. Те побуњенике су делом сасекли, делом заробили, а многи су успели да побегну и да се посакривају у планини, где су се утврдили у пећинама и тешко приступачним местима. Села околног становништва Турци су спалили, жене и децу одвели у ропство, а иметак сељана су разграбили. Потом су Турци наступили према устаницима који су се налазили у Чачку. Турци су 16. новембра јуришали на устанике и поразили их. Сакупљено је 7.000 одсечених глава. Мањи број хришћанских бораца удавио се у Западној Морави, док је извешан број побего. Војна одељења су их гонила пуна три дана. Том приликом је ослобођено 200 људи, жена и деце муслиманске вере, које су устаници вукли за собом. Окршаји код Чачка закључени су 18. новембра, кад је обелодањено растеривање преосталих житеља по планини Голији. Разбијени и разбегли Срби су се поново прикупили у намери да поново пођу на Ужице. На њих је херцеговачки санџак-бег Топал Хусеин-паша упутио 1.200 војника под командом Шафир Мустафа-бега, који је раније био намесник у Ђули (Мађарска), а био је са тог положаја смењен. Та босанска војска је у близини Ужица поубијала 5.000 „неверника”, а остале је растерало. О томе је оставио спомена у својој историји турски хроничар Силахдар Финдиклили Мехмед-ага.¹¹⁹

Пошто се, после пљачке и паљевине, аустријска војска почела (првих дана априла 1689) примицати Сарајеву, царски заповедник који је заузео Зворник послао је одред тамошњих трупа на Нови Пазар.¹²⁰ Примивши царев патент (као племићи) кнезови Рашковићи прихватили су позив генерала грофа Старемберга и са великим бројем Старовлашана (29. априла) прешли су на хабзбуршко подручје.¹²¹ Остали Старовлашани, који су се у време покоља разбежали по гудурама, наново су се окупили и хајдучким подухватима светили су се турским господарима.¹²² Као што се види, наступ аустријске војске плаћен је хајдучким подухватима, кад није било услова да се поведе устанички покрет. Првих дана маја 1689. царска војска заузела је Нови Пазар,¹²³ делимично и зато да олакша акције преосталих Старовлашана. Генерал Пиколомини писао је Дубровачкој Републици (крајем априла) из Пожеге да се упућује према Херцеговини.¹²⁴ При

119. Д. Бојанић, „Два прилога из историје Пријепоља и његове шире околине у XVII веку”, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића”, VII, Пријепоље, 1979, 99–102; Ј. Радонић, ДАК, IV-1, 628.

120. Ј. Радонић, ДАК, IV-1, 66, дубровачко упутство Мати Бунићу у Бечу 19. IV 1689; Ј. Томић, „Патријарх Арсеније III Црнојевић према Млечићима и Ђесару 1685–1695”, Глас СКА, LXX, Београд, 1906, 92.

121. А. Ивић, „Историја Срба у Војводини”, 275.

122. Од Рашковића остао је са већином Старовлашана Братул (М. Ристић, „Стари Влах до ослобођења од Турака”, Београд, 1963, 190.

123. ХАД, Рет. Роп. XXXVIII, 17–18 од 9.VI 1689.

124. Ј. Радонић, ДАК, IV-1, 621, упутство М. Бунићу од 1.V 1689.

уласку Аустријанаца и чета бивше раје у вароши Румелије 1689. године само једна трећина муслиманског живља је успела да се избави сабље и смрти.¹²⁵

Турци из Новог Пазара, пре наступа на град цареваца и Старовлашана, послали су према хришћанској војсци 300 сејмена (плаћених бораца, и хришћана), али су они у судару сатрвени. После тога, султанове трупе су се без отпора извукле из вароши. Преостало становништво су царевци и Старовлашани сасекли, град опљачкали, затим спалили.¹²⁶ О аустријској навали према Старој Рашкој јавио је дубровачкој господи трговац Петар Павлов, који је приспео у град Св. Влаха још 27. марта. Наводе је потврдио и курир који је два дана касније стигао из Сарајева. Да би утврдили чињенично стање, јер су са Новим Пазаром доста пословно радили, Дубровчани су према том граду послали неколико курира. Два трговца из Новог Пазара и Сарајева, који су у Дубровник приспели у току маја, потврдили су ранију вест да су „Имperiјали” заузели Нови Пазар.¹²⁷ После заузећа града царевци су кренули на Сјеницу, док је босански валија сакупљао велику војску код Вишеграда – да на босанским границама задржи бујицу хришћана.¹²⁸ Млетачки историчар К. Контарини записао је да је у пролеће 1689. године у западној Србији крстарио одред од 3.000 бораца под вођством једног смелог харамбаше и да је он, наводно, ослободио Ужице и Нови Пазар.¹²⁹ Тај навод је срочен касније, на основу многих наслага контроверзних података.

Бихорски крај је у пролеће 1689. био захваћен вртолозима буне, јер су Аустријанци слали своје поверенике који су агитовали и пре пролећа те године. Затим су одељења Српске милиције дејствовале под заповедништвом најстаријег капетана милиције Петра Соколовића.¹³⁰ Према једном аутору, старовлашки војвода Мојсије Рашковић је у рано пролеће 1689. године разбио Турке код Сјенице.¹³¹

Последње десетине јуна 1689. Аустријанци су у Старој Рашкој располагали са три корпуса: један су усмерили ка Косову, други ка Морачи, а трећи према Вишеграду.¹³² Аустријски генерали су се занимали положајем

125. S. Külce, „Osmanli tarihinde Arnavutluk”, Измир, 1944, 103; X. Калеси – И. Ерен, „Призренац Махмуд-паша Ротул, његова задужбина и вакуфнама”, Старине Косова, VI–VII, Приштина, 1972, 23.

126. ХАД, Lett. Pon. XXXVIII, 17–18; J. Радонић, ДАК, IV–1, 628 (29.V 1689).

127. ХАД, Lett. Pon. XXXVIII, 28–8 од 24. V 1689.

128. Историјски архив Котора, УПМ VII, 243, Саво Дамјановић А. Гонему у Рисну.

129. C. Contarini, „Istoria della guerra di Leopoldo Primo, imperadore e de, principi colledati contro il Turco dall'anno 1683 sino alla pace”, vol. II, Venezia, 1710, 183.

130. J. Томић, „Патријарх Арсеније Црнојевић према Млечићима и ћесару 1685–1695”, Глас СКА LXX, Београд, 1908, 92, 100-1.

131. М. Милаковић, „Рашка и околина”, Краљево 1978, 140.

132. Архив САНУ, № 9295/81, О. Дуодо из Котора Венецији 29.VI 1689.

Срба, које су мислили да пресељавају. Један заповедник, примерице, известио је да су становници планинског округа Стари Влах само Срби који уживају пореске повластице, тако да су султанији годишње давали 6.000 талира за вођење домазлука.¹³³ Месеца јуна велики везир у функцији сердара војске у Угарској ниј био срећне руке у погледу напредовања према Београду; сакупио је велики број арбанашких нерегуларних ратника који нису одбијали да војују ако Турци обезбеде њихов живаљ храном и другим потребама; наводили су да су спремни да ратују и пуних 30 година против хришћана.¹³⁴

Аустријанци су у то време продрли до Херцеговине. Прешавши Дунав код Пожаревца, врховни командант маркграф Лудвик фон Баден је три пута потукао султановог сераскера Араб Реџеп-пашу код Кладова, Баточине и код Ниша (24. септембра 1689); на југозападу трупе је држао на херцеговачким међама.¹³⁵ Даље није напредовао, према Морачи и Подгорици, да не би озлоједио савезнике Млечане, који су тај простор сматрали својом зоном утицаја. Тада је народ у околини Рожаја устао против Турака, мада се царевци још нису примакли њиховом крају. Да покажу да признају вољу бечког ћесара, Ромајци су продрли до Бијелог Поља, да помогну наступање Аустријанаца, пљачкајући уснут муслиманска добра.¹³⁶ Турци су, затим, повратили Рожај, али даље нису могли. Кад је Бијело Поље пало у руке рашких устаника, Пипери и Бјелопавлићи су напали неки турски караван од 60 коња на релацији од Бијелог Поља до Подгорице; пратиоце су побили, а товари запленили.¹³⁷ Као што се види, док је народ у Старој Рашкој прешао на устаничко али стварно ратовање, Брђани су још дејствовали само хајдучки, користећи резултате борбе Рашана.

У јесен 1589. године од Брђана су једино Кучи продрли у долину средњег Потарја желећи да се сретну са царевцима код Бијелог Поља; дошли су готово до те касабе, где су разбили једно мање одељење османлијске војске.¹³⁸ Турски историописац Силахдар претерује кад наводи да је македонски устанички вођа Карпош са 3.600 устаника, не само напао Скопље, Косово и Призрен, него да је допро до Новог Пазара, па чак да је напао и Чачак, Ваљево и Смедерево.¹³⁹ Карпош је за османлијске савре-

133. Д. Пантелић, „Око крајинских повластица”, Историјски гласник, бр. 1/1949.

134. Ј. Радонић, ДАК, IV-1, 671, Цариград, 19. VII 1689.

135. J. W. Zinkeisen, „Geschichte des Osmanischen Reiches iz Europa”, V, Theil, Gotha, 1857, 148.

136. С. Contarini, n. d, t. II (1790), 170, 171. Тада су се Бјелопољци почели одавати хајдучији (Archivio di stato, Venezia, Selato, Prov. da terra e da mar, filza 672, Alvize Marčelo из Херцег-Новог 22. VI 1689).

137. „Il Montenegro dai provveditori veneti”, Roma, 1896, 57; Ј. Томић, „Десет година историје српског народа под Турцима (1683-1693)”, Београд, 1902, 144, 153.

138. Р. Вешовић, „Племи Васојевићи”, Сарајево, 1935, 286; Ј. Томић, „Патријарх Арсеније III Црнојевић према Млечанима и ћесару 1685-1695”, 123-4.

139. Б. Цветкова, „Хајдучството във българските земи през 15-18 век”, т. I, София 1971, 268-9, № 205.

менике био персонификација устаника у тзв. Бечком рату. У то време устанички покрет у Старој Рашкој изгубио је реалне изгледе на успех. Устаници су показивали активности још једино према Пљевљима, седишту санџак-бега. Аустријанци су се најдуже бавили око Бијелог Поља, где су победили санџак-бега Цин Али-пашу. Пре реваншног боја Аустријанци су одступили, саобразно општој одлуци о враћању на обале Дунава.¹⁴⁰

Последњих дана 1689. године Турци и Арбанаси узаптели су неке транспорте, па су појачали услове за вођење ратних операција. Царевци су се једва одржавали у Новом Пазару и Прокупљу, где су се почели утврђивати, као нешто раније и у Нишу. Приликом повлачења из Пећи патријарх Арсеније III није ишао преко Приштине, него путем на Нови Пазар, куда су узмицала и последња одељења аустријске војске.¹⁴¹ Хајдуци Рашани нису поштедели ни свога духовног поглавара, него су га опљачкали приликом бежања.¹⁴² Једно одељење из Потарја, под заповедништвом Томе Колашиновића, извело је диверзију на Косову још у марту 1690. године.¹⁴³

У лето 1691. стари Халил, наименован за сердара, и Мухамед, јаничарски ага, ослобођени су обавезе учешћа у походној војсци, с тим да као мубашири (истражне судије) гоне разбојнике. Међутим, они су се сами утврдили у старом хајдучком гнезду у Багрдану, па су почели да плене саобраћајнице. стога су их у Нишу смакнули бостанџи-баша и Пећанац Махмудбеговић (Беголи). Крајем те године српски хајдуци су код Алексинца преотели део султанове благајне, тј. 70 до 120 цакова новца; то је било омогућено и тиме што су се Арбанаси, који су пратили транспорт, на крају прикључили Србима. Турци су, затим, навалили на хајдуке, па су их 300 ухватили и погубили.¹⁴⁴

У Драгачеву хајдучке чете деловале су 1691. и 1692. године. Чета са Андријом Рајићем задржала се у Драгачеву до краја 1692. године, кад је Рајић кренуо на југ и са 86 људи прешао на млетачко земљиште.¹⁴⁵ Драгачево је било већ тада насељено становништвом које је дошло из јужног дела Старе Рашке, из Бијелог Поља, Бихора, Пештера и Сјенице.¹⁴⁶

140. Ј. Томић, „Патријарх Арсеније III”, 66.

141. С. Contarini, n.d., vol II, 214, 215; Ј. Томић, „Десет година”, 158; Годишњица Н. Чулића VI, 164, 165.

142. Ј. Радонић, ДАК, IV-1, 698 (10. II 1690).

143. Ј. Радонић, „Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII веку”, књ. I, Нови Сад, 1908, 747; Ж. Шћепановић, „Средње Полимље и Потарје”, Београд, 1979.

144. Ј. von Hammer, ГОР III, 856. – Б. Храбак отимачину код Алексинца датира 1692. године: „Политичке и трговинске прилике средњег Подунавља (1683–1739) према дубровачким и которским подацима”, 93.

145. Ј. Томић, „Патријарх Арсеније III”, 82; исти, „Десет година”, 139-40, 161-3.

146. Б. Дробњаковић, „Јасеница, антрополошка истраживања”, Насеља и порекло становништва, XIII, Београд, 1923, 249.

Поменути кнез Андрија Рајић навео је у Котору своју верзију почетка устанка. Рајић је са још десетак кнезова 1688. године подигао буну у Старом Влаху, који је тада имао шест кнежина и 2.000 људи способних за оружје, плаћајући филирију, тј. само дукат пореза. Кад су Аустријанци заузели Београд, хајдуци у њиховој служби расули су се по Србији. Старовлашани су опљенили Нову Варош, Пријепоље, Нови Пазар, Пожегу, Чачак, Рудник (не поменувши и Ужице). Код места Вујића они су издржали четири турска јуриша. Кад су Турци повратили Београд, многи Старовлашани су се вратили својим кућама, тврди Вујић. Ускоро су се опет одметнули у гору, бавећи се хајдучијом. Међу њима са 300 породица (крајем 1692. године) налазио се и кнез Рајић.¹⁴⁷

Хајдучија се поново разгорела 1697. године на делу Цариградског друма између Гроцке и Ниша. Због тога је заповеђено румелијском веглер бегу Цаферу да очисти шуме од разбојника. У томе су му помагали наоружани радници из рудника Самокова.¹⁴⁸ Првих година XVIII века Клименти су пљачкали караване у Пештеру.¹⁴⁹

BRIGANDAGE DANS LA RÉGION DE TCHATCHAK ET SUR LES TERRITOIRES DE L'ANCIENNE RASCIE, DE LA RÉGION DE VALJEVO ET DU BASSIN DE LA MORAVA

La question de brigandage n'a pas encore été élucidée dans notre historiographie, si bien que l'on met dans le même sac le brigandage professionnel et la résistance armée de la population contre l'oppression exercée par les Turcs. Il existe plusieurs types de brigandage: celui de grand chemin, de grands cours d'eau, de défilés, de foire, brigandage tribal, urbain, minier. Il était pratiqué à l'époque des grandes épidémies, pouvait être causé par la faim, mais il y avait aussi des cas où toute une région révoltée se mettait à vivre en clandestinité. Le brigandage urbain commis par des musulmans et celui de grand chemin étaient pratiqués par des professionnels et n'avaient pas pour motif un nationalisme agressif, mais à en juger par les résultats, les Turcs en étaient victimes eux aussi; le brigandage tribal, celui des foires et des environs des mines, ainsi que le pillage causé par la faim, revêtaient généralement un caractère social. La révolte massive de la population de toute une région se produisait à l'époque des guerres entre les Turcs et une puissance étrangère, contre l'oppression dont ceux-ci accablaient le peuple serbe. La révolte était

147. Archivio di stato, Venezia, Senato, Prov. da terra e da mar, filza 671, № 40, 19.I 1692 м. в.

148. Hammer, Storia XXIV, 457, 473.

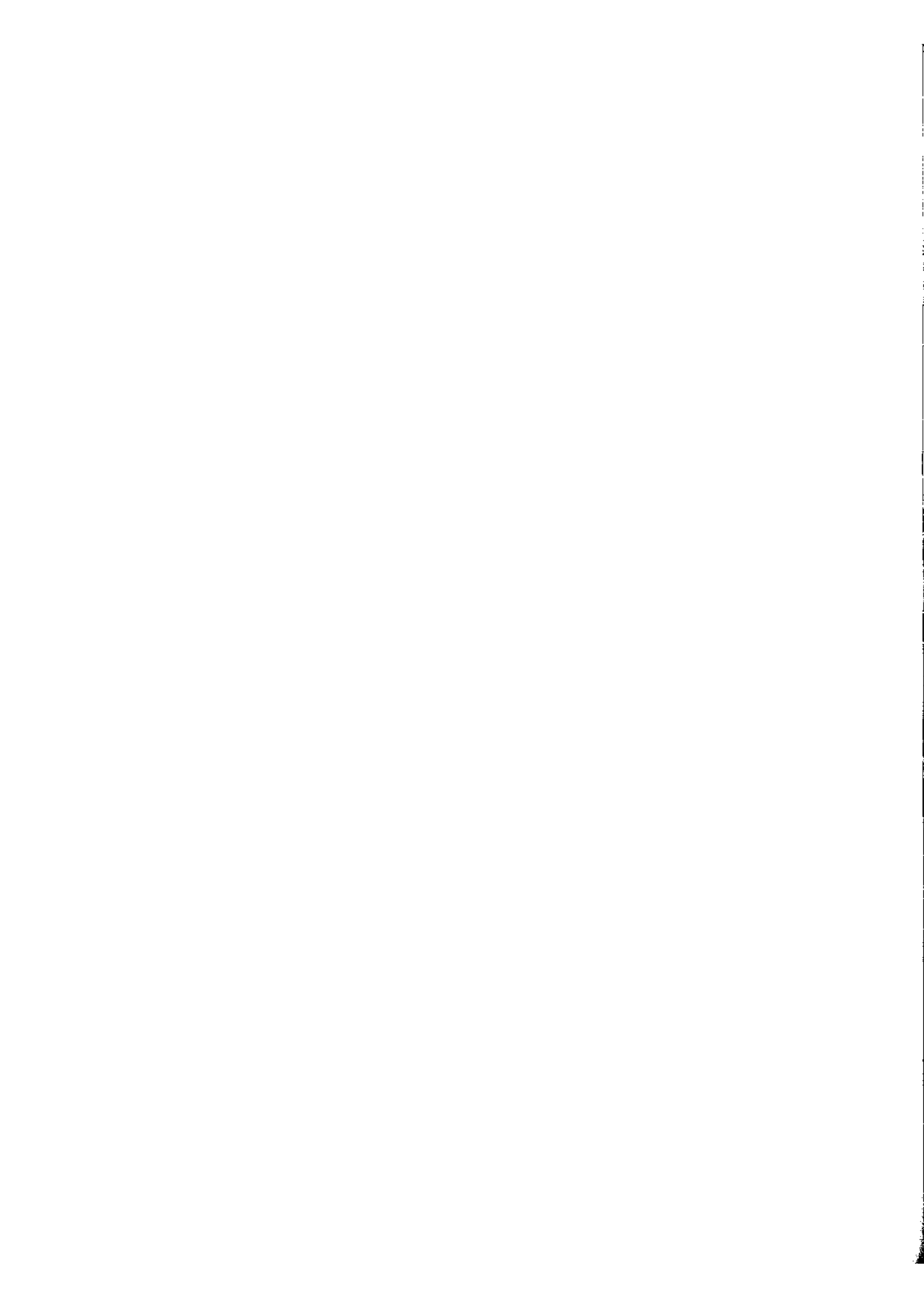
149. Ј. Томић, „Грађа за историју горње Албаније”, Споменик СКА, XLII, Београд, 1905, 60.

spontanée et limitée du point de vue de la durée. La résistance de la population se présentait sous deux aspects: dans les régions montagneuses où l'on s'occupait le plus souvent d'élevage des bestiaux, les raptés par violence des membres d'une tribu ennemie quelquefois avec des éléments du professionnalisme, étaient fréquents, tandis que dans les régions agricoles où prédominaient les plaines, et où les contribuables étaient, en temps de paix, frappés de charges plus lourdes, la révolte se manifestait plutôt par des actions insurrectionnelles qui s'étendaient sur un vaste territoire et pouvait être suscitées par des puissances ou organisations étrangères; au début, elles pouvaient être pendant un certain temps, le fait de professionnels entraînant une intervention armée.

Bien que chez nous il y ait des monographies sur le brigandage, ce sujet a été moins approfondi que chez nos voisins bulgares et macédoniens qui ont établi même les spécificités régionales du brigandage.

On a tort de relier le brigandage à la seule époque de la domination des Osmanlis. Le brigandage tribal existait dès le XVe siècle et il était de loin plus intense dans l'Asie Mineure musulmane. Le brigandage était pratiqué chez nous même avant les invasions turques, surtout aux endroits et aux époques où l'on faisait des échanges de biens et au début de l'économie de marché, mais il continua à être pratiqué même après le départ des Turcs. Dans les régions septentrionales de la Serbie le brigandage apparut aux environs de Rudnik, en bas du Šturac. Les Turcs, qui y firent une incursion en 1434, emmenèrent de cette région et de certaines autres environ 5.000 personnes pour les vendre au marché de Constantinople. En 1459 des brigands du sud-ouest de la Serbie pillèrent la population sur les routes menant à Belgrade. Ce n'est que dans les défilés de l'ancienne Rascie, en 1463, que le brigandage revêtit, plus ou moins nettement, le caractère de résistance nationale. Selon la tradition populaire le brigandage propre aux régions hérzégoviniennes et maritimes ne dépassait pas la limite passant par Novi Pazar. Au fur et à mesure que l'urbanisation s'intensifiait, – fait caractéristique de l'administration turque, – les pillages devenaient de plus en plus fréquents sur les routes par lesquelles étaient transportées des marchandises à destination des villes. C'était un phénomène social où le motif national n'était pas nécessairement présent. Le brigandage sur la route longeant la Grande Morava prenait des proportions plus grandes aux époques des expéditions turques vers la Hongrie; il en était de même sur les routes menant de la région de Valiévo vers Belgrade. Dans la région de Tchatchak (et en particulier dans les agglomérations situées dans le défilé de l'Ovčar et du Kablar et au pieds de ces montagnes, puis, plus tard, dans le Dragačevo aussi) le brigandage apparut au milieu du XVIe siècle, en portant surtout sur les bestiaux. En plus des pilleurs musulmans dans les villes, il y en avait aussi sur les routes.

Bogumil HRABAK

БРАНИСЛАВ ЦВЕТКОВИЋ

ТРИЛЕ ВУКОСАВА РАФАИЛОВИЋА ИЗ 1845. ГОДИНЕ

Бранислав Цветковић
УУ 35000 Јагодина
Завичајни музеј
Кнегиње Милице 82

UDK 091.2 (497.11)

In memoriam Радомиру Станићу

У библиотеци Милорада С. Милошевића, протојереја–ставрофора у пензији из Јагодине, чува се, поред осталог, и један веома занимљив ћирилски рукопис (бр. 24) са трилама (црквеним пјенијима), писан у Чачку 1845. године.¹ Рукопис је привукао нашу пажњу и због свог разноврсног садржаја, и због изванредног калиграфског писма којим је изведен. Пружањем на увид стручној јавности пуног теолошког садржаја овог рукописа, са одлично сачуваним записима који говоре о личностима заслужним за његово исписивање, желели бисмо да неким будућим истраживачима цркве и историје Чачка у XIX веку приближимо неколико нових података.

1. Господину Милораду С. Милошевићу се, и овом приликом, захваљујем, јер ми је рукопис са трилама у више наврата ставио на увид, дозволивши при том да га обрадим и припремим за објављивање. Сам М. С. Милошевић је својевремено о овој рукописној књизи саставио краћи чланак, в. „Весник Српске православне цркве”, Београд, 28. јун 1963.

Такође, објављивање ове рукописне књиге представљаће свакако нови допринос грађи о српској рукописној делатности у последњем веку њеног трајања.²

Рукопис је писан на папиру без водених жигова, димензија 250 x 190 мм, са оригиналном фолијацијом (II + 110 + I л). У целини је добро очуван, с тим што су бивши имаоци, ученици богословских школа, на више места графитном оловком „увежбавали” певање. Садашњи власник је у новије време рукопис изнова увезао, укориочио и подлепио велики број оштећених листова. При поновном увезивању л. 30 је погрешно уметнут између лл. 25 и 26, што се лако утврђује захваљујући у потпуности очуваним ознакама за фолијацију, исписаним у горњем десном углу гесто странице.

Рукопис је писан црним мастилом, на црквенословенском језику, однегованим калиграфским грађанским писмом, чији раскошни облици нарочито долазе до изражаја у насловима и на иницијалима. Величина слова је најчешће два мм, док су иницијали обично високи око 15 мм. Све странице су уоквирене правоугаоним рамовима, изведеним помоћу двоструко извучених паралелних линија. Композиција текста на страницама је веома прегледна, и одаје искусног писара. Илустрација нема.³

Сачувано је неколико записа. На л. I гесто налазе се записи Вукосава Рафаиловића, преписивача, и Божидара Павловића, потоњег имаоца, затим, на л. 109 још један запис Вукосава Рафаиловића и на л. 110 запис Илије Павловића, који се овом рукописном књигом служио краће време. Сви записи настајали су у распону од 1845. године, када је рукопис изведен, до 1899. године, сведочећи о његовој судбини и лакој преласку из руке у руку. У горњој половини л. I гесто налази се следећи запис (слика 1):

Вукосавъ Рафаиловићъ
Рођењ е 1824. лѣта около 14. октомвра
и почео учит правит редъ: азъ, буки 1839. лѣта
14. октомвра, кодъ Нѣговогъ преосвештен-
ства Господина епископа Ужичкогъ
Никифора Максимовића, кодъ когъ

2. Услед сплета различитих околности, дуге време није било познато да се и у Јагодини, у Завичајном музеју и приватним колекцијама, чувају стари ћирилски рукописи, в. Д. Богдановић, „Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)”, Београд, 1982. О томе в. „Стара и ретка књига у светозаревачким библиотекама”, каталог изложбе, Светозарево, 1985; Б. Цветковић, „Тиришеви хиландарски одломци из збирке Завичајног музеја у Јагодини”, „Археографски прилози”, 16, Београд, 1994, 91–140; исти, „Рукописни фрагмент Дмитријевски 42 из библиотеке Руске академије наука у Санкт Петербургу”, „Археографски прилози”, 17, Београд, 1995, 71–98; исти, „Свето јеванђеље из 1808. године из манастира Благовештења”, „Археографски прилози”, 18, Београд, 1996 (у штампи).

3. Д. Богдановић, „Метод описа рукописа у Археографском одељењу Народне библиотеке СРС у Београду”, „Библиотекар”, XX, 5, Београд, 1968, 363.

е и Нормалне класе, полу-Гимназију, и Богословију, совршио о отрошку и благодѣянія.

У доњој половини странице налази се други, каснији запис (слика 1):

12. Новембра 1898. год.
у Београду

За Успомену Илији
пише
Божидар Павловић
богослов

На обе стране л. II налази се исписан садржај рукописа, са референцама по фолијацији, насловљен као Содржаніе (слике 2 и 3). Садржај црквених пјенија обухвата све постојеће напеве у рукопису, с тим што наслови дати у Садржају, јесу понекад краћи, а понекад другачији у односу на наслове и поднаслове у самом тексту. Такође, фолијација у Садржају не одговара у потпуности стварној фолијацији у рукопису:

Содржаніе	Листъ
Начало октоика, одъ гласа првогъ до осмогъ редомъ	1.–36.
Полунощница Недельна, то естъ достојно, и Непорочни.	37.–38.
Псаломъ 134., или Хвалите имя Господ:	39.–41.
Псаломъ избраній Недель и Мѣтаревој	у 41.
На Рождество Богородицы Ирмосъ	42.
На Стѣховинѣ Николаю, сѣдалнѣ и величанія у ютру	46.–49.
На рождество Христово, на Госпо: возз: и на литіи на Стѣховинѣ	
Сѣдалнѣ по Еуаггел:	
Слава и величаніе у ютре	49.–54.(?)
На воздвиженіе Крста, Сватъ велико Ирмосъ и Катавасіа	43.–45.
На введенія Богородицы Ирмосъ	45.–46.
Рождеству Христову Катавасіа, свѣтилень и Ирмосъ	54.–56.
На Ново лѣто святъ, Ирмосъ, и тропаръ	56. и 57.
Нову лѣту Катавасіа	59.
На свя. Богоявл: Сѣдалнѣ	58.
На Богоявленіе, свтилень Ирмосъ; на юутренѣи величанія	
и тропарѣи на освященія воды	60.–62.
На Сретенія Господне величаніе, Катавасіа, и Ирмосъ	62.–64.
Неделю Митар: Слава. И нѣинѣ, помилуй мя Боже и Нед.	
сир. про.	64.–65
Мѣсто Херувике, Нинѣ силъ: и причастень вкусите	65. и 66.
На Благовѣщеніе Сѣдалнѣ, Катавасіа и Ирмосъ	67.–70.

На цвѣтоносіе сѣдални, слава по Еуаггелю, величаніе, и Ирм:	70. и 7
Великому четвр: тропарь; у мѣсто Херувіке; вечери, твоя	...
Ирмось, и На велики пятокъ На стиховнѣ, на святу субботу	...
сѣдални, и Кондакъ у мѣсто херув: да молчить и Ирмось	72. и 78.
На воскресеніе Хрїстова Катавасіа, свѣтилень на стиховнѣ, и Ир.	78. и 81.
На вознесеніе Господне величаніе, и Ирмось	82.
На сошествіе св: Духа, на Господи воззвахъ, прокимень, Ката. и Ирм.	83.-85.
На преображеніе Ирмось, и на успеніе Богородицы Ирмось	86.-87.
Тропарі на часовима великаго поста, одь првогъ до 9 ч.	87. и 88.
Тропарі при благодаренію, и Молитва благодарственна	88. и 89.
Начало слезбы Архіер: Достойно, слава, царь Небесны	90.-91.
Многолѣтствіе, апостолима Петру и Павлу, слава, и на Літіи, и Троп.	82.-83. (?)
Ирмось гласа 4.гъ Достойно, и причастны разны, две херувіке	94.-100.
При Архіепейской службы потребна, и іоштъ лепи неколи: п.	101. и 102.
На Литургій благослови душе и хвали душе единородный сыне	103.-105.
Двѣ херувіске пѣсни Гди воззвахъ велико, и опело	101-(?)

У наставку дајемо потпун текстолошки опис рукописа. Рукопис запо-
чиње напевима из Осмогласника, од л. 1 пдо насловом: Начело октоиха,
одь гласа првог до осмогъ редомъ. Редослед песама из осмогласника је сле-
дећи: Глась Првый (л. 1-5'), Глась вторый (л. 6-9), Глась Третій (л. 9-13),
Глась Четвертый (л. 13-18'), Глась Пятый (л. 18'-23'), Глась Шестый (л.
23'-27'), Глась Седмый (л. 28-32) и Глась Осмый (л. 32-36).

У наставку исписане су црквене песме и молитве (псалми, статије,
тропарі, ирмоси, катавасіје и друго), везане за најзначајније дане литур-
гијске године, Велике празнике и памети најпознатијим светитељима:

Полунощница недельна, то естъ достойно, и непорочни, Тропарі вос-
кресни гласа V-огъ (л. 37-38'),

Псаломъ 134 или Хвалите имя Господ (л. 38'-39'),

Избрани Псаломъ 135, Въ Неделю Митареву (л. 39'-41') (слика 4),

На Рождество Богородицы, Ирмось Глась 8 (л. 41'-42'),

На воздвиженіе Честнаго Креста, Ирмось глась 8, По славословію,
Катавасія глась 8 (л. 42'-45),

- На введеніе Богородици, Ирмосъ гласъ 4 (л. 45-45'),
 Святому Николаю, На стиховнѣ гласъ 5, Величаніе гласъ 6, Кондак
 гласъ 3, Сѣдалень 1 Гласъ Первѣй (л. 46-48'),
 Декември 25-го, На Рождество Христово, Стихирѣ гласъ 6, На літіи
 гласъ 1, Самогласнѣ, Прокимен г. 7, Сѣдалень 1, 2, По полілей, Сѣдален 3,
 Величаніе, Катавасіа, Свѣтилень, Ирмосъ (л. 48'-55'),
 На ново лѣто, Ирмосъ, Тропарь (л. 55'-57'),
 На святое Богоявленіе, Сѣдален 1, 2, 3 (л. 57'-58'),
 Нову лѣту, Катавасіа гл. 6, Светилень, Ирмосъ (л. 59-60'),
 На Утрени, Богоявленію величаніе ѡл. 60'-61),
 Тропарѣ на освященіе водѣ Гласъ 8, Величаніе (л. 61-62'),
 Катавасіа, На Сретеніе Господне гл. 3, Ирмосъ (л. 62'-64),
 Въ Неделю Митареву, Слава гл. 8 (л. 64-64'),
 Въ Неделю Сирную, Прокименѣ, по Благословенѣ грядѣй (л. 64'-66),
 Въ Место Херувике, Причастни (л. 66-67),
 На святое Благовѣщеніе, Сѣдалень 1, 2, Прокименѣ с. 3, Катавасіа,
 Ирмосъ (л. 67-70),
 На Цвѣтоносіе, Сѣдален 1, 2, Слава, Величаніе, Ирмосъ (л. 70-72'),
 Тропарь Великому Четвертку, Песнь Херувимская, Причастен,
 Ирмос (л. 72'-73'),
 На Великій Пятокъ, На стиховнѣ (л. 73'-74'),
 На святу велику Субботу, Сѣдалень, 1, 2, Въ субботу кондакъ, Въ
 мѣсто Херувике, Ирмос (л. 74'-78),
 На Въскресеніе Христово, Стихира, Катавасіа, Светилен, На сти-
 ховнѣ, Слава, Ирмос (л. 78'-81'),
 Вознесенію Величаніе, Ирмос (л. 81'-82'),
 На Сошествіе С. Духа, На госп. възвах и На хвалите, Слава, Проки-
 мен, Катавасіа, Ирмос (л. 82'-86),
 На святое Преображеніе, Ирмос (л. 86-86'),
 На Успеніе Богородици, Ирмос (л. 86'-87'),
 Тропарѣ на Часовима Великаго Поста, 1, 6, 9 (л. 87'-88),
 Тропарѣ при Благодаренію, Слава (л. 88-88'),
 Молитва Благодарственна, Слава (л. 88'-89'),
 Начало Службы Архияр, Ирмос (л. 89'-92),
 Многолѣтствіе (л. 92'),
 Святому Апостолу Петру и Павлу, Слава, На Літіи, Тропарь, Ирмос
 (л. 92'-93'),
 Причастнѣ, Самопроизволни (л. 94-97'),
 Хвалите велико (л. 98-99),
 Воскресенію (л. 99-99'),

Херувіка (л. 99'-100),
 Песнь Херувімска (л. 100-100'),
 При Архіерейской Служби, Причастніи (л. 100'-102'),
 На Літургии (л. 103-105),
 Двѣ лѣпе Херувісмке пѣсне (л. 105-106'),
 Велико, Господи воззвахъ (л. 107-107'),
 Статия Первая (Опело) (л. 108).

На л. 109 налази се преписивачев запис (слика 5), а на истој страни још неколико каснијих записа, које је преписивач у више наврата дописивао:

Ово

Трилно-тонно пѣніе, списано е изждивеніемъ
 и трудомъ Вукосава Рафаиловића кли-
 рика IV лета 1845. года у Чачку.

Рукоположенъ бѣистъ рабъ божіи Бенедиктъ
 Рафаиловићъ въ Діакона 6. Августа 1847.
 Одъ Архіерея Господина Никифора Макси-
 мовића; а во јеромонаха 24. Юния 1849. год.

За члена пакъ Консісторіе Епархіе Ужичке
 8. Юлія 1849. избранъ, и Господинъ Митро-
 полить Србскій одобрио.

Венедиктъ Рафаиловићъ

За Епископскогъ протосеггела произ-
 веденъ е одъ Архіерея Г. N. Максимовића
 21. Ноемвра 1849. лѣта

На последњем л. 110, налази се још један запис (слика 6):

Служио се 1898/99 год.

Илија Павловић
 богослов I год.

Захваљујући, записима, могуће је пратити не само кретање ове лепо изведене рукописне књиге⁴, већ се преко њих могу сазнати и сви значајнији подаци о личности Вукосава Рафаиловића, преписивача. Он је, како сам на почетку записа на л. I каже, био рођен око 14. октобра 1824. године, па да је основну подучу о срицању азбуке почео добијати 14. октобра 1839. код ужичког владике Нићифора Максимовића, једног од најпознатијих представника Цркве и политичког живота у чачанском и ужичком крају у првој половини XIX века.⁵ У другом делу записа дознајемо и то да је Вукосав Рафаиловић, захваљујући издашној помоћи епископа Нићифора Максимовића, завршио полугимназију и Богословију, што је нов податак, који говори о познатом залагању ужичког владике да сиромашним ђацима што више помогне у њиховом школовању.⁶

Запис из кога сазнајемо основне податке о Вукосаву Рафаиловићу, исписан на л. I, иако на самом почетку рукописа, судећи по особинама граfiје изгледа да је настао знатно касније од осталих записа на л. 109, које је такође исписао В. Рафаиловић. Према првом запису на л. 109, исписаном у горњем делу странице, сазнаје се да је Трилно-тоно пјеније Вукосав као клирик исписао 1845. године у Чачку. На истој страници нижу се његови даљи записи, који прате прилично динамично успињање Вукосава Рафаиловића на хијерархијској лествици у епархији ужичког владике. Свим овим записима заједничко је редовно навођење епископа Нићифора Максимовића, који је заправо и био најзаслужнији за каријеру Вукосава Рафаиловића. Тако се из наредног записа сазнаје да је ужички владика Вукосава, под новим именом Венедикт, рукоположио за ђакона 6. августа 1847, а за јеромонаха две године доцније – 24. јуна 1849. Убрзо потом, 8. јула те године, Венедикт је постао и члан Конзисторије ужичке епархије, што је, како у запису каже, одобрио и сам српски митрополит. На крају, Венедикт је, такође вољом епископа Нићифора Максимовића, 21. новембра 1849. био одређен и за епископског протосинђела.

Из ових се записа види да је Вукосав (Венедикт) Рафаиловић, у књизи коју је сам исписао и коју је годинама прилежно чувао, у својим повременим забелешкама исказивао искрену захвалност ужичком владика, који је несумњиво представљао кључну личност у његовом дотадашњем живо-

4. У библиотеци манастира Хиландара чува се још једна рукописна књига са трилама (црквеним пјенијима), коју је 1867. године преписао извесни Ж. Бранковић, свршени богослов из Пожаревца. За ближе податке о овом рукопису в. Д. Богдановић, „Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара”, Београд, 1978, бр. 554, стр. 203.

5. О епископу Нићифору Максимовићу в. „Српска црква. Споменица о седамстопедесетгодишњици аутокефалности”, Београд, 1969, 298; В. Марковић, Т. Вукосављевић, „Портрет епископа ужичког Никифора Максимовића”, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1979, 119–155; Сава, епископ шумадијски, „Српски јерарси од деветог до двадесетог века”, Крагујевац, 1996, 361–362.

6. В. Марковић, Т. Вукосављевић, н.д., 142–146.

ту. Занимљиво је указати на чињеницу да је један примерак „Оде ужичком епископу Нићифору Максимовићу” Венедикт Рафаиловић поклатио његовом наследнику, епископу Јоаникију Нешковићу, што сазнајемо из недавно објављеног Венедиктовог записа.⁷

Из записа потоњих ималаца дознајемо да се Венедиктов рукопис с трилама крајем XIX века налазио у рукама Божидача и Илије Павловића, који су обојица били богослови.

Рукопис са трилама Вукосава Рафаиловића, без икакве сумње, вредно је сведочанство о културној историји Чачка средином XIX века, али ова рукописна књига, осим таквог општег значаја, има и посебан значај са становишта језичких и текстолошких изучавања ћирилских рукописа писаних на црквенословенском језику, а везаних за још увек недовољно испитано раздобље XVIII и XIX века.⁸ Из овог рукописа произилазе многа отворена питања која се постављају када је реч о рукописном стваралаштву у наведеном периоду. Триле Вукосава Рафаиловића посебно су занимљиве као пример књиге уже богословске намене, која је, међутим, писана грађанском ћирилицом,⁹ са израженом употребом калиграфског писма.¹⁰ У контексту палеографских, ортографских, али и уже граматичких, питања, рукопис постје веома занимљив, с обзиром да је исписан на самој средини XIX века.

При сагледавању једне овакве рукописне целине треба имати у виду најпре чињеницу да је реч о рукопису у коме је поштован званични богослужбени језик Цркве, као и чињеницу да се аутор рукописа у току преписивања користио неререформисаном азбуком, у којој је, ипак, долазило до повремених продора одређених новина. При томе се као најупадљивије карактеристике ове рукописне књиге издвајају доследно писање растављених речи, прилично јасна употреба знакова за интерпункцију,¹¹ као и тежња ка увођењу правилне дистинкције између малих и великих слова.¹²

При том је веома интересантно поредити основни текст књиге са истовременим и потоњим записима, при чему се у записима самог преписивача, када је реч о ортографији, може уочити тежња ка архаизирању у

7. Запис гласи: На даръ Г. Јоаникию. Протосингелъ Венедиктъ Рафаиловићъ, в. Јѣ. Дурковић-Јакшић, „О оди из Војводине посвећеној 1850. године ужичком епископу Нићифору Максимовићу”, „Богородица Градачка у историји српског народа”, Чачак, 1993, 238. Ту се доноси и подаци о Венедикту Рафаиловићу као члану Конзисторије Ужичке епархије у 1851. и 1852. години према црквеним шематизмима.

8. И. Грицкат, „Актуелни језички и текстолошки проблеми у старим српским ћирилским споменицима”, Београд, 1972, 42–43; П. Ђорђевић, „Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози”, Београд, 1990, 194.

9. П. Ђорђевић, н.д., 198–199.

10. Исто, н.д., 195 (утицај Калиграфије Захарија Орфелина).

11. И. Грицкат, н.д., 43.

12. П. Ђорђевић, н.д., 196.

маниру предвуковског периода. У тексту и записима прилично се доследно чува двојеров правопис (ъ, ъ) на крају речи (понекад се испушта – ирмосъ, ирмос)¹³ док се старословенско ук (ѡ) и руско ју (ю) често замењују са обичним српским у (у ютру, на утреньи).¹⁴ Доследна је, такође, у тексту, употреба јата (ѣ) и рускословенске фонеме шч (щ), док се руска фонема ы понекад замењује обичним српским и (тропары, тропари).¹⁵ Међутим, у запису на л. I, у речи *ѣреосвешѣенсѣва*, Венедикт пише српско шт. На примеру чачанских трила упадљиво је, али и типично за црквенословенске рукописе настале у српској средини, одсуство рускословенске фонеме ја (ѡ), која је на свим позицијама доследно замењена такође руском фонемом я.¹⁶ У основном тексту чува се и руска фонема й.

Исто тако је занимљиво указати на персистентно присуство предвуковске фонеме је (ѣ), и у основном тексту и у записима, коју само понекад замењује графема је, на пример, у Венедиктовом запису на л. 109 (јеромонаха).¹⁷ Занимљива је и доследна употреба латиничког облика за велико N, што је руски начин који у српским рукописима није био шире прихваћен.¹⁸ Најзад, у записима Венедикта Рафаиловића посебно је занимљиво словно представљање фонеме ђ, коју он не користи у њеном садашњем, реформисаном облику. Тако, у свом запису на л. I у трећој речи (Рођењ), уместо ђ, Венедикт пише ђ, што је занимљиво, док у записима на л. 109 у речима грчког порекла (ѡакон и протосинѡел) користи стара правописна начела (дѡакон, прѡтосѡггел), ослоњена на оригиналну грчку ортографију, чиме је избегнута употреба Вукове реформисане азбуке.

Записе, као и основни текст рукописа, одликује и архаизирање на трагу удвојених сугласника (трилно-тонно, класе, благодарствена). Венедикт (Вукосав), као и сам Вук, велико В пише на исти начин као и мало,¹⁹ док фонем љ и њ у записима пише као љ и њ. Занимљиво је, с једне стране, Вукосављево архаизирање при коришћењу старе средњовековне формуле (рукоположенъ бысть), а с друге стране, увођење арапских и римских цифара при означавању бројева псалама, гласова и напева, као и датума појединих празника.

Кратки записи Божицара и Илије Павловића, настали 1898. и 1899. године, не показују никаква одступања од уобичајене правописне регулативе.

13. А. Младеновић, „Неке филолошке напомене уз опис српских рукописа XVIII века”, „Археографски прилози”, 6–7, Београд, 1984–1985, 341.

14. П. Борџић, н.д, 198.

15. А. Младеновић, н.д, 340–341.

16. Исто, 341–342.

17. П. Борџић, н.д, 200, 217–218.

18. Исто, 200.

19. Исто, 199.

У целини посматрано, Триле Вукосава Рафаиловића представљају занимљив спој традиционалног клишеа, ослоњеног на јасно одређену намену, са знатним новинама у стилском погледу.

CHANTS RELIGIEUX DE VUKOSAV RAFILOVIĆ DATANT DE 1845

M. S. Milošević de Jagodina garde dans sa bibliothèque personnelle un manuscrit cyrillique contenant des chants religieux. Ce manuscrit, écrit en 1845 à Tchatchak, est en bon état. Grâce aux notes incluses dans le texte, on sait que c'est le séminariste Vukosav Rafailović qui en fut l'auteur. Des notes datant d'une époque postérieure nous apprennent qu'il fut institué diacre et hiéromoine sous le nom de Bénédict par l'évêque d'Oujitzé, Nicéphore Maksimović, un des personnages les plus remarquables dans l'histoire des régions de Tchatchak et d'Oujitze de la première moitié du XIXe siècle; cet évêque le nomma plus tard membre du Consistoire et, ensuite, secrétaire évêque.

Le manuscrit est écrit sur le papier qui ne présente pas de filigrane et dont le format est de 250 mm sur 190, son foliage étant original (II – 110 – 1 fol.). Il est écrit à l'encre noire, en slave d'Église, en cyrillique civil calligraphique, la dimension des caractères étant de 2 mm et celle des lettres initiales, jusqu'à 15 mm. Le texte, entouré d'un cadre, est écrit d'une façon très nette, avec un sentiment raffiné de l'harmonie dans la composition. Les notes du copiste Vukosav (Bénédict) Rafailović sont écrites au folio I (notes datant du milieu du XIXe siècle) et au folio 109 (notes des années 1845, 1847 et 1849). Les notes postérieures, celles, des années 1898 et 1899 montrent que le manuscrit en question était possédé à l'époque par Božidar et Ilija Pavlović, qui étaient théologiens, eux aussi.

L'auteur de l'article donne une description complète du texte, en y ajoutant des observations linguistiques concernant le style du manuscrit, l'orthographe qui y a été appliquée et certaines spécificités paléographiques.

Branislav CVETKOVIĆ

Содержание

Содержание книги, выходящей по плану 1. 1-10

Введение к 1-му тому. 1-10

Главы 1-4. 1-10

Главы 5-8. 1-10

Главы 9-12. 1-10

Главы 13-16. 1-10

Главы 17-20. 1-10

Главы 21-24. 1-10

Главы 25-28. 1-10

Главы 29-32. 1-10

Главы 33-36. 1-10

Главы 37-40. 1-10

Главы 41-44. 1-10

Главы 45-48. 1-10

Главы 49-52. 1-10

Главы 53-56. 1-10

Главы 57-60. 1-10

Сл. 1: Лист I

Содержание 2-го тома. 1-10

Главы 61-64. 1-10

Главы 65-68. 1-10

Главы 69-72. 1-10

Главы 73-76. 1-10

Главы 77-80. 1-10

Главы 81-84. 1-10

Главы 85-88. 1-10

Главы 89-92. 1-10

Главы 93-96. 1-10

Главы 97-100. 1-10

Главы 101-104. 1-10

Главы 105-108. 1-10

Главы 109-112. 1-10

Главы 113-116. 1-10

Главы 117-120. 1-10

Главы 121-124. 1-10

Главы 125-128. 1-10

Главы 129-132. 1-10

Главы 133-136. 1-10

Главы 137-140. 1-10

Главы 141-144. 1-10

Главы 145-148. 1-10

Главы 149-152. 1-10

Главы 153-156. 1-10

Главы 157-160. 1-10

Главы 161-164. 1-10

Главы 165-168. 1-10

Главы 169-172. 1-10

Главы 173-176. 1-10

Главы 177-180. 1-10

Главы 181-184. 1-10

Главы 185-188. 1-10

Главы 189-192. 1-10

Главы 193-196. 1-10

Главы 197-200. 1-10

Главы 201-204. 1-10

Главы 205-208. 1-10

Главы 209-212. 1-10

Главы 213-216. 1-10

Главы 217-220. 1-10

Главы 221-224. 1-10

Главы 225-228. 1-10

Главы 229-232. 1-10

Главы 233-236. 1-10

Главы 237-240. 1-10

Главы 241-244. 1-10

Главы 245-248. 1-10

Главы 249-252. 1-10

Главы 253-256. 1-10

Главы 257-260. 1-10

Главы 261-264. 1-10

Главы 265-268. 1-10

Главы 269-272. 1-10

Главы 273-276. 1-10

Главы 277-280. 1-10

Главы 281-284. 1-10

Главы 285-288. 1-10

Главы 289-292. 1-10

Главы 293-296. 1-10

Главы 297-300. 1-10

Главы 301-304. 1-10

Главы 305-308. 1-10

Главы 309-312. 1-10

Главы 313-316. 1-10

Главы 317-320. 1-10

Главы 321-324. 1-10

Главы 325-328. 1-10

Главы 329-332. 1-10

Главы 333-336. 1-10

Главы 337-340. 1-10

Главы 341-344. 1-10

Главы 345-348. 1-10

Главы 349-352. 1-10

Главы 353-356. 1-10

Главы 357-360. 1-10

Главы 361-364. 1-10

Главы 365-368. 1-10

Главы 369-372. 1-10

Главы 373-376. 1-10

Главы 377-380. 1-10

Главы 381-384. 1-10

Главы 385-388. 1-10

Главы 389-392. 1-10

Главы 393-396. 1-10

Главы 397-400. 1-10

Главы 401-404. 1-10

Главы 405-408. 1-10

Главы 409-412. 1-10

Главы 413-416. 1-10

Главы 417-420. 1-10

Главы 421-424. 1-10

Главы 425-428. 1-10

Главы 429-432. 1-10

Главы 433-436. 1-10

Главы 437-440. 1-10

Главы 441-444. 1-10

Главы 445-448. 1-10

Главы 449-452. 1-10

Главы 453-456. 1-10

Главы 457-460. 1-10

Главы 461-464. 1-10

Главы 465-468. 1-10

Главы 469-472. 1-10

Главы 473-476. 1-10

Главы 477-480. 1-10

Главы 481-484. 1-10

Главы 485-488. 1-10

Главы 489-492. 1-10

Главы 493-496. 1-10

Главы 497-500. 1-10

Главы 501-504. 1-10

Главы 505-508. 1-10

Главы 509-512. 1-10

Главы 513-516. 1-10

Главы 517-520. 1-10

Главы 521-524. 1-10

Главы 525-528. 1-10

Главы 529-532. 1-10

Главы 533-536. 1-10

Главы 537-540. 1-10

Главы 541-544. 1-10

Главы 545-548. 1-10

Главы 549-552. 1-10

Главы 553-556. 1-10

Главы 557-560. 1-10

Главы 561-564. 1-10

Главы 565-568. 1-10

Главы 569-572. 1-10

Главы 573-576. 1-10

Главы 577-580. 1-10

Главы 581-584. 1-10

Главы 585-588. 1-10

Главы 589-592. 1-10

Главы 593-596. 1-10

Главы 597-600. 1-10

Главы 601-604. 1-10

Главы 605-608. 1-10

Главы 609-612. 1-10

Главы 613-616. 1-10

Главы 617-620. 1-10

Главы 621-624. 1-10

Главы 625-628. 1-10

Главы 629-632. 1-10

Главы 633-636. 1-10

Главы 637-640. 1-10

Главы 641-644. 1-10

Главы 645-648. 1-10

Главы 649-652. 1-10

Главы 653-656. 1-10

Главы 657-660. 1-10

Главы 661-664. 1-10

Главы 665-668. 1-10

Главы 669-672. 1-10

Главы 673-676. 1-10

Главы 677-680. 1-10

Главы 681-684. 1-10

Главы 685-688. 1-10

Главы 689-692. 1-10

Главы 693-696. 1-10

Главы 697-700. 1-10

Главы 701-704. 1-10

Главы 705-708. 1-10

Главы 709-712. 1-10

Главы 713-716. 1-10

Главы 717-720. 1-10

Главы 721-724. 1-10

Главы 725-728. 1-10

Главы 729-732. 1-10

Главы 733-736. 1-10

Главы 737-740. 1-10

Главы 741-744. 1-10

Главы 745-748. 1-10

Главы 749-752. 1-10

Главы 753-756. 1-10

Главы 757-760. 1-10

Главы 761-764. 1-10

Главы 765-768. 1-10

Главы 769-772. 1-10

Главы 773-776. 1-10

Главы 777-780. 1-10

Главы 781-784. 1-10

Главы 785-788. 1-10

Главы 789-792. 1-10

Главы 793-796. 1-10

Главы 797-800. 1-10

Главы 801-804. 1-10

Главы 805-808. 1-10

Главы 809-812. 1-10

Главы 813-816. 1-10

Главы 817-820. 1-10

Главы 821-824. 1-10

Главы 825-828. 1-10

Главы 829-832. 1-10

Главы 833-836. 1-10

Главы 837-840. 1-10

Главы 841-844. 1-10

Главы 845-848. 1-10

Главы 849-852. 1-10

Главы 853-856. 1-10

Главы 857-860. 1-10

Главы 861-864. 1-10

Главы 865-868. 1-10

Главы 869-872. 1-10

Главы 873-876. 1-10

Главы 877-880. 1-10

Главы 881-884. 1-10

Главы 885-888. 1-10

Главы 889-892. 1-10

Главы 893-896. 1-10

Главы 897-900. 1-10

Главы 901-904. 1-10

Главы 905-908. 1-10

Главы 909-912. 1-10

Главы 913-916. 1-10

Главы 917-920. 1-10

Главы 921-924. 1-10

Главы 925-928. 1-10

Главы 929-932. 1-10

Главы 933-936. 1-10

Главы 937-940. 1-10

Главы 941-944. 1-10

Главы 945-948. 1-10

Главы 949-952. 1-10

Главы 953-956. 1-10

Главы 957-960. 1-10

Главы 961-964. 1-10

Главы 965-968. 1-10

Главы 969-972. 1-10

Главы 973-976. 1-10

Главы 977-980. 1-10

Главы 981-984. 1-10

Главы 985-988. 1-10

Главы 989-992. 1-10

Главы 993-996. 1-10

Главы 997-1000. 1-10

Итого: 1-10

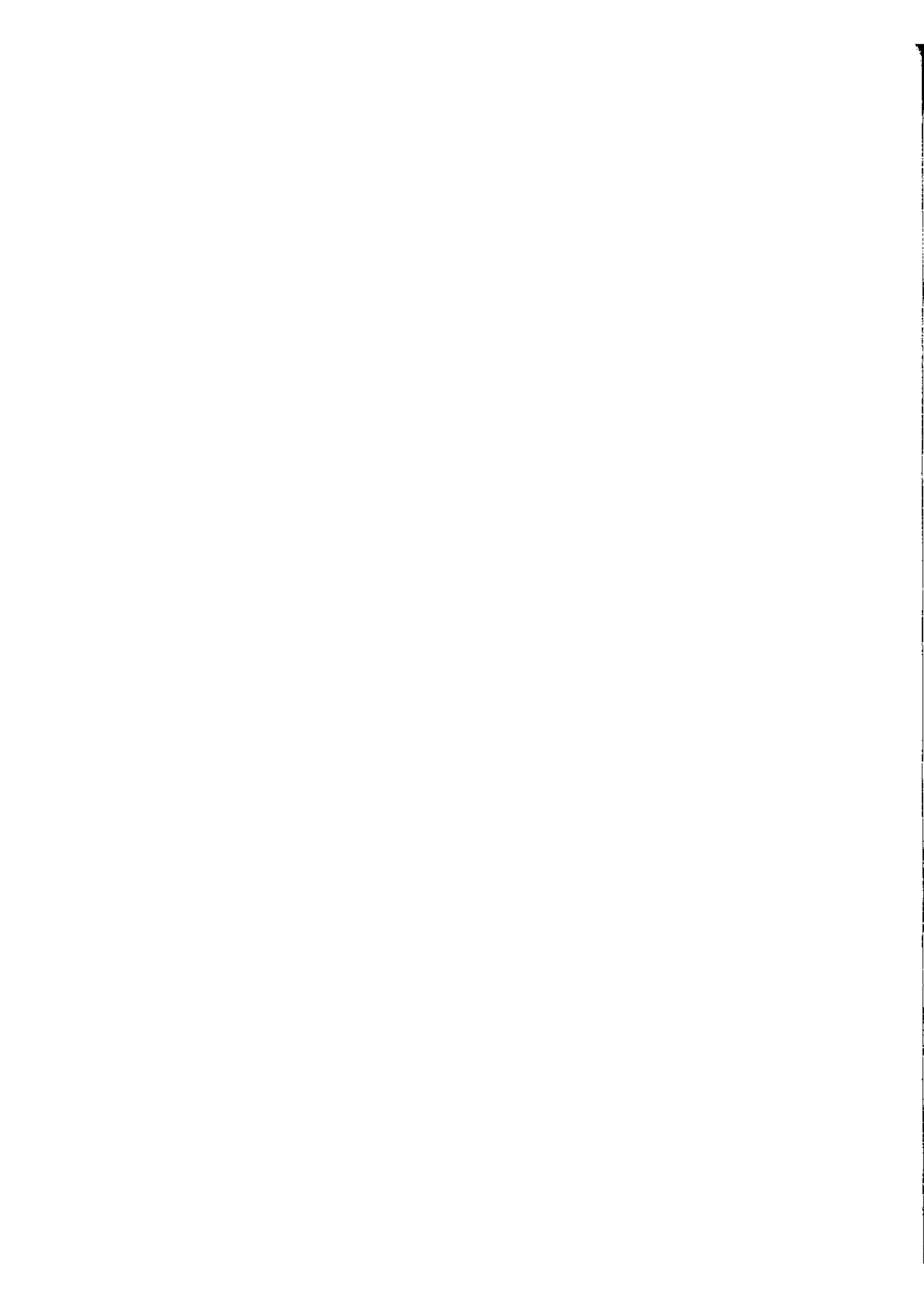
Сл. 2: Лист II gesto

Handwritten text in Cyrillic script, likely a manuscript page, showing dense writing with some large initial letters.

Cl. 3: JHCT II verso

Documentary text in Cyrillic script, featuring a large, stylized signature or heading, followed by several lines of text.

Cl. 4: JHCT 41

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ДРАГАЧЕВО 1863. ГОДИНЕ

Радојко Николић
УИ 32000 Чачак
Градска библиотека

UDK 911.37 (497.11)

О Драгачеву и његовим географским, историјским, економско-политичким и културно-просветним особеностима и условима живота у XIX веку доста је написано, растумачено и вредновано. Један од изузетно значајних докумената, који на посебан начин осветљава демографску и економску страну постојања Драгачеваца у другој половини тог века, је попис драгачевског становништва и његове имовине у 1863. години.¹ У тај огромни пописни списак од 3.313 домаћинстава сакупљени су на једном месту сви драгачевски житељи и њихово имање, као и многи други животни подаци, који су се све до скоро скривали од знања ширег читалачког круга. У њему су, поред имена старешине домаћинстава, убележени сви укућани од једногодишњег сисанчета до стогодишњег старца, уз навођење њиховог сродничког положаја у породици, па се зна „ко коме шта дође” и колико ко година има, а уз извесне су уписани и здравствено стање или нека профе-

1. На основу списка из 1863, али и података из неких доцнијих пописа и других извора, Јовиша Славковић је објавио књигу „Становништво Драгачева” (Гуча, 1996).

сионална одредба (врста болести, телесни недостаци, занимање). Имовински лик сваког домаћинства исказан је бројем кућа и нестамбених грађевина (зграде, воденице, виноградски подруми, механе) и величином ораница, ливада, воћњака, забрана и винограда.

Сврха овог рада је да се прикаже шта нам ова велика пописна књига непосредно и посредно нуди и да се, на основу одговарајућих статистичких бројки и поређења, сагледа целовита слика о становништву и имовном стању Драгачеваца, онаква каква се указала под писарским пером у једногодишњем државно-чиновничком пописном пресеку. Намере су и да се уђе у срж економске основе и у бит патријархалне духовности у селима између Јелице, Моравице и Чемерна, која су се тек почела привредно и друштвено видније раслојавати. Циљ је и да се укаже на неке породичне и личне „ситнице” и здравствене прилике, од којих је зависила колективна и лична судбина драгачевског живља у време почетних година друге владавине кнеза Михаила Обреновића.

СТАНОВНИШТВО

Драгачево је 1863. године имало 43 села, груписаних у 17 општина. Тада нису постојала неколика села која су се касније издвојила као самостална и засебна: Толишница (припадали Горњем Дубцу), Бели Камен (припадао Вучковици) и Крстац и Ђераћ (у саставу Лисица). У целом Драгачеву било је те године 3.300 породица, које су располагале са 3.313 поседа (јер је 13 жена имало своје засебно имање, односно мираз, који је посебно бележен од имовине мужа).

Највећа села била су Горачићи (177 породица и 1.028 становника), Гуча (173:987), Вича (151:853), Вучковица (153:798) и Губеревци (126:681), а најмања Кривача (18:98), Брезовице (21:131), Прилипац (26:137), Марковица (28:167) и Живица (38:139). Просечно је у свакој породици живело 5,73 укућанина – највише у Осоници (осам), најмање у Церови (4,61). Мушког рода било је незнатно више од женског (9.689:9.229). Разлика у корист мушкараца – 460.

Доста је инокосних породица, оних са једним до три укућанина. Тако је са једним чланом било 162 дома, са два – 220, а са три 375, што износи 757 породице (22,94%). Ако се њима придодају и четворочлане породице (422), онда их је инокосних чак 35,73 одсто. Највише их је (са једним до три члана) било у Лисицама (30%), Губеревцима (28,12%), Горачићима (22,60%), Вичи (22,52%) и Гучи (21,39%). Примећује се да је међу „једноглавцима”, који су у домаћинству остали сами, прилично телесно или умно неспособних (21): сакатих, просутих, блесстих, бесомучних, глувих, али и слугу (20) и малолетне деце помрлих родитеља (17), уз десетак удовица.

Оваква бројност инокосних домаћинстава указује да старо Драгачево није било (како се неосновано сматра) само задружно, већ да се оно већином још пре српско-турских ратова (1876-78) поделило на уже кућне заједнице и ограничило на мала, скучена имања.

Додуше, многе су породице биле задужене, па су неке бројале и преко петнаест чланова. Највеће су задруге: Цветка Комадине из Лиса (29 чланова) и Тиосава Петронијевића из Гуче (28), а потом: Степана Марковића из Негришора (24), Василија Ђоковића Корићанина из Трешњевице (22), Рака Лазовића из Осонице и Гаврила Илића из Граба (по 21); Рака Пајића из Виче, Вуја Милојевића из Зеока и Кузмана Шолаје из Лисе (по 20); Радоја Јеротијевића из Осонице и Илије Радојичића Поледице из Трешњевице (по 19); Милоја Филиповића из Вучковице, Благоја Мићовића из Лисе, Стевана Розгића из Осонице, Стевана Нешовановића из Пухова и Николе Ковачевића из Дучаловића (по 18); Васа Мајсторовића из Брезовица, Јована Богићевића из Губереваца, Вула Оцокоље из Лисе и Панта Каплара из Милатовића (по 17). Итд. Већина великих задруга је у селима горњег Драгачева, која су и најбрдовитија и најодмакнутија од варошких насеља (у Лиси, Осоници и Трешњевици).

Углавном, кад се посматра по статистичком просеку, свака породица је имала по шест чланова. Занимљиво је да их је највише у Осоници (осам). Најсиромашније село имовином, најбогатије је децом.

*
* *
*

Старешине домаћинстава су зрели мушкарци; али, ако су неки од њих помрли у млађим годинама, домаћинства су преузимала и малолетна деца, чак и млађа од десетогодишњака (2%) и она која су тек стасавала до пунолетства (7%). Обудовеле жене су биле челници куће ако у породици мушка деца нису стигла до зрелости или ако их уопште није било. Од сто домаћинстава четири их је, у просеку, имало удовицу на челу. (Удовице су у попису бележене само као удове.)

Иначе, многе удовице нису уписане као власнице и водитељице домаћинства, јер су га одмах по мужевљевом упокојењу уступиле синовима, ма они још били права деца. Неке још нису напуниле четрдесету, а истуриле су нејаке синчиће на чело дома. Двадесетшестогодишња мајка има за представника куће седмогодишњег сина, мајка од 30 година – шестогодишњег, од 35 – шеснаестогодишњег, од 40 – тринаестогодишњег, итд. Мајке су се ионако сувише рано повлачиле из званичног средишта породице, па им је зато у списку укућана већином место „на крају” (54%). Иза њих једино може да се нађе сестра, снаха или синовица.

Међутим, очеви нису лако испушали из руку кућно старешинство, па готово и да их нема испод 50 година, а да им је син прва глава домаћинства. Они су обично после шездесете, кад су сињаом и здрављем попустили, власт уступали синовима. Неки од њих су то чинили и због тога што су озбиљније оболели или за рад онеспособљени услед неких тежих телесних озледа и недостатака. Отуда такве очеве прате одредбе: просут, сакат, слеп, бесомучан, „нездрав од пре 1 године” и слично. Па, ипак, они су у много мањем броју него мајке у редоследу набрајања укућана стављани на последње место (21%).

*
* *
*

У породици су поименично поменути сви укућани и наведено шта је ко коме по сродству. На челу је старешина, уз њега његова супруга, па онда редом њихова деца по старјеству све до једномесечног синчића или унучета (за малу децу се бележило: синовче, унуче, пасторче). Строго је поштован мушко-женски, узрасни и сродствени ред. Сва сродства су одређивана према челнику домаћинства. Ту су његови синови и кћери, па браћа, синовци и синовице, а потом, али са знатно ређом учесталашћу, маћије (54), близнад (39), бабе (31), братучеди (26), некрштена деца (25) и стрине (22). „Даљи” сродници су пасторке и пасторци (13), стирчеви (седам), свастике (шест), копилад (пет), усвојенице (четири), дедови, тетке, рођаке, усињеници, таште и старци (по три). Ако су челници породица удове (а било их је 182), онда се помињу девери, заове, јетрве, свекрве, свекрови.

У задругама, нарочито већим, посебно је доста синоваца и синовица (427). Највише их је у већим селима, као што су Горачићи (22), Вучковица (21), Лиса (20), Гуча (19), Дљин (18) и Вича (17). Какав је био сроднички састав разумењених породица, најбоље се види из примера многочлане задруге Цветка Комадине из Лисе. Од 29 укућана у њој је „распоред” овакав: старешина куће, његова жена, син, четири кћерке, два брата, седам синоваца, три унука, четири снахе, три синовице и три унуче. Слично је и у задрузи Тиосава Петронијевића из Гуче: осим старешине и његове жене, ту су два сина, четири кћерке, три брата, четири снахе, девет синоваца, четири синовице. Занимљиво је да је у обе ове задруге подједнак број мушких и женских укућана и да у обе преовлађују особе млађе од 20 година. Најстарији члан у обе задруге има 65 година, најмлађа су деца једногочад.

Ваља рећи да је у прочељу задруга најчешће био најстарији брат, али да није ретко да то буде и неки од млађе браће, свакако у случајевима ако је био способнији и здравији, односно кад је памет уважавана више од старости. Млађи брат је у око 25 одсто задруга старешовао домаћинством.

*
* *

Сви су се драгачевски житељи бавили земљоделским пословима, па је за сваког старешину породице убележено да је земљоделац. Других професија у селима тада скоро да није ни било, а ако се неко и занимао неким занатом или трговином, то је чинио упоредо уз обављање главних ратарских радова. Готово су сви они имали приходе и од земљоделија и стоке. Отуда је помен непољопривредних занимања сасвим редак, као да је намерно прећуткиван.

Према попису, свега се 14 Драгачеваца бавило неким занатом. Од занатлија су изриком поменута два ковача (један у Гучи, други у Доњој Краварици), а још је четири домаћинства имало приходе „од заната ковачког” (по једно у Вичи, Вучковици, Горњој Краварици и Гучи). Ковач Милија Милекић из Виче имао је *виџањ*, па му је свакако зато месечни приход био нешто већи (15 талира). Од осталих занатских мајстора зна се да је Рисим Протић из Гуче имао доходак од „заната дунђерског”, Гаврило Станојевић из Гуче од „заната мејанциског (и) абациског”. Механском радњом бавио се и Милан Тошић из Марковице, а од „задруге механцилука” имало је приходе и домаћинство Вуја Милојевића из Зеока. Опанчар Коста Баралић из Гуче приходовао је од „заната опанчарског”, а земљоделац Тиосав Вранић, такође из Гуче, од „бојациског заната”. Иако је скоро у сваком селу била покоја воденица, поменут је само један воденичар из Доње Краварице (Никола Јовановић), а да је било и ваљара, открива постојање по једне ваљалице у Ртима и Дучаловићима. Прву је држао Илија Сретеновић, а другу Милић Гавриловић.

Трговином, свакако сточарском, занимало се 11 људи. Зараду „од трговине” имали су Јаћим Кнежевић из Властељица, Алексије Плазина из Губереваца, Станко Пајовић и Сретен Радичевић из Каоне. Гучани Милић Броћић и Ранко Станић такође су приходовали од трговачког посла: први од „трговине брата Милосава”, други од „трговине у малом качеству”. Посредништвом у трговини стоком бавили су се калаузи Лазар Тупајић из Зеока („т.ј. калауштине, трговине стоке”) и Паун Томашевић из Доње Краварице (од „калауштиње”). Неизвесно је којој се врсти трговине одао Туричанин Милан Достанић, јер је његово земљоделско домаћинство имало доходак „рачунајући ту и радњу Миланову у малом качеству”. Међу трговцима су и свештеници Аврам Кнежевић из Властељица, који је месечно зарађивао „од нурије и *џирговине* 18 т[алира]”, и Васо Константиновић из Виче, чији је месечни приход „од нурије и *џирговине*” износио 30 талира.

Да се школство тек почело развијати, указује помен два учитеља и четири ђака. Један приватан учитељ је у Вичи (Алекса Поповић), а један

„обштински” у Гучи (Радисав Таловић). У Грабу је десетогодишњи Добросав Јелуша био „у школи”, у Негришорима је младић Јован Протић означен као ђак, један син Милисава Гаталовића из Горње Краварице „служи у Београду и учи школу”, а и други је „у школи”.

Убележени су и црквено-манастирски ревнитељи: девет свештеника (од којих је један означен као намесник, а четири као пароси) и четири калуђера. По два свештеника су живели у Гучи и Горачићима, по један у Властељицама, Вичи, Драгојевцу, Милатовићима и Прилипцу. У манастирима Тројици и Сретењу били су по један настојатељ (игуман) и по један јеромонах.

Четири је особе са занимањем из управно-чиновничког круга: срески начелник, два писара и практикант. Ови државни чиновници нису имали имања, али су примали плату и користили бесплатежан квартир.

Најзад, било је 15 младића који су служили стајаће војинство. То су први драгачевски солдати кнеза Михаила који су ступили у касарне сталног кадра, а сви су из горњодрагачевских села (из Властељица и Каоне по три, Губереваца два, а из Виче, Горњег и Доњег Дубца, Котраже, Лисе, Милатовића и Осонице – по један). За њих је бележено: „Марко солдат у касарни”, „Милоје солдат”, „син Проко (војник у касарни)”, „брат Петроније солдат”, „брат Обрад у касарни”, „брат Јанићије солдат”, итд. Ови војници су махом потицали из вишечланих породица – сваки је од њих имао по два до четири брата који су остали код куће.

Скоро сви људи ових непољопривредних занимања (осим ђака, солдата и среских чиновника) имали су приходе од „стоке и земљоделија”, што је доказ да им је основно занимање ипак било пољопривредно. Зато су безмало све занатлије и трговци убележени као земљоделци, који су, осим од стоке и земљорадње, зарађивали и покоји талир од занатства и трговине. Чак су и попови прибирали нешто дохотка од стоке. „Намесник драгачевски” Аксентије Протић из Прилипца стицао је и од „земљоделија”. И једини „правитељствени” учитељ Радисав Таловић, осим од плате, припомагао се приходом и од стоке.

*

* * *

Драгачево је било претежно сиромашан крај, па је разумљиво што је у попису за три одсто домаћинства записано: „Имање: нема”. Највише је сиромашака без икаквог иметка живело у Вичи и Лиси (по девет), а затим у Дучаловићима (осам), Вучковици (седам) и Доњем Дубцу (шест). Знатно је више оних који нису имали ни талир месечног дохотка (10%). Посебно их је било доста у Вучковици (20), лиси (19), Миросалџцима (19), Лукама (17) и Гучи (16).

Међу најсиромашнијима су слуге (било их је 48). За неке је изричито наведено да су слуге. На пример: „Петроније Пауновић, слуга, стар 27 г.” (Ртари), „Павле Ђунисијевић, слуга, стар 19 г.” (Турица), „Тодор Ковачевић, слуга, из Прилипца, стар 30 г.” (Лопаш), „Вујица Цукавац, слуга 35 г.” (Зеоке), „Јевимија слушкиња, служи за рану и одело 14 г.” (Доња Крварица), итд. Њихов месечни приход кретао се од један до пет талира, а сви су обично млађи од 30 година.

За једне се само казује да „служе”. То су обично непунолетна деца (од шест до 18 година), већином женска, а међу њима је и неколико сирочади. „Меланија кћи Андрије Н. из Виљуше служи за [х]рану 10 г.” (Вича), „Реља сироче служи за [х]рану и одело 6 г.” (Горачићи), „Дмитра сироче, служи за [х]рану и одело” (Гуча), „Аница служи за [х]рану и одело 13 г.” (Лучани), „Ресимија кћер Недељка Мијатовића из Крварице служи за [х]рану и одело, 10 г.” (Миросаљци). Оваквим слушчадма, ваљда само што су малолетна, накнада за службу је једино у јелу, обући и одећи. О талирима ни речи.

Поједини се препознају да су слуге по томе што имају нешто мало зараде „од службе”, „т.ј. од службе”. То су све млади људи, за које се потврђује: „Месечни приход од службе 1 т.”. „Месечни приход од личне привреде т. ј. службе 2 т.” и слично. За шеснаестогодишњег сиромашка Сава Попадића из Лопаша записано је да му је приход од личне привреде „т. ј. најма” један талир.

Неколико је занимљивих података о сиротињи која је морала трбухом за крухом да се отисне у незнани свет. „Милисав Комадинић, земљоде лац, стар 22 г... Месечни приход му није урачунат због тога што се са службом у Смедереву налази за сада” (Живица). „Павле Новичић, земљоде лац, стар 18 г., брат Милан 10 г., отишли у службу” (Пилатовићи). Слично њима, и двадесетогодишњи Котражанац Милош Стевановић је „отишао у свет”. „Месечни приход од личне привреде, т. ј. службе Милосава и Петра 3 т.” (Турица). Можда неки од ових сиромаша „од службе” и нису праве слуге, већ обични надничари, од којих је само један као такав убележен у Миросаљцима („Иван Ђукић, надничар, стар 18 г.”).

Ваља рећи да се за слуге не зна ни одакле су ни код кога газде служе, али се бар за неке може претпоставити да су досељеници са старовлашких брда.

*

* * *

Драгачево је већином досељеничка област, у коју је непрестано пристизао живаљ са црногорско-херцеговачких и старовлашких страна. На то досељеништво упућују и нека презимена изведена од завичајних постојби-

на: Биорац, Пивљак, Бошњак, Сјеница, Сеничанин, Штављанин, Корићанац, Страњанац, Радаљевац... У време пописа у Драгачеву је било доста скородошлих приселица, али се то из пописних књига не види. Може се само наслутити да су бар неки од оних који нису имали никаквог имања и прихода били тек придошли настањеници из даљих планинских места. Зна се, на пример, да је Милош Стефановић из Горачића, коме је за имовно стање записано: „1 кућа на туђој земљи” – био досељеник. Можда је досељац и Радосав Вујиновић из Губереваца, који је живео само на једном плугу оранице „у општинској земљи”.

Само је за пет породица наведено да су скородосељеничке. У Вучковици је уз домаћинство Милоша Средојевића дописано: „Породица Средојевић 23. априла 1863. године досељена из Турске”. Истог датума, вероватно заједно са Милошем, у Вучковици се обрео и Сима Црногорац са женом и сином, па је и за њега забележено да је дошао „из Турске, Црне Горе”. У Турицу је пристиго Мијаило Ристић са 14 укућана, што се и пописом потврђује: „Записати у овој књизи под овим бројем досељен је о Спасовудне из Турске 1862. г.” Скоро истоветно сведочење прати и удовицу Босиљку Војнић која је са петочланом породицом у истом дану кад и Мијаило постала туричка житељка. У Лиси се населио, такође о Спасовдану, али следеће године, Милутин Томовић (са 11 укућана): „Доселио се о Спасовудне пр. 1863. године.”

Иако ретки и узгредни, овакви досељенички записи живо подсећају на новопридошлице из крајева који су тада били под турском управом. А у својеврсне досељенике могу се убројати и сви они који су прешли у неко од суседних села, у којима су, свакако, и одраније имали нешто од имања. Тако су у Лису, при крају списка, убележене три породице: једна из Доње Краварице, две из Церове, а у Трешњевици четири (три из Трбовца,² једна из Миросаљца), од којих две имају понешто имања, а две немају.

*
* *
*

Попис је у доброј мери разоткрио и здравствено стање становништва, јер је уз сваку особу ма са каквом дужом бољком или тежим физичким оштећењем назначено какве је здравствене муке муче. Навођене су првенствено телесне мане и болести које нису биле смртоносне, већ које су онемогућавале обављање тежих пољских радова. И оне спољашње, које су голим оком лако приметљиве. Болести унутрашњих органа скоро да се и не помињу. Само се уопштено каже: болује, а понекад: болестан или нездрав. Неки болују дуго: од једне до десет година. Најчешће „од пре 1 године”.

2. Трбовца је стари назив за Драгојевац.

Мушкарци су највише патили од просутости (за 166 је записано: „просут”). Просутост углавном задешава људе почев од осамнаесте године, од када се сеоски човек излагао већим запињањима при напорним пољопривредним радовима. Од свих просутих готово их је половина између тридесете и педесете године живота, јер су ти старосни узрасти најизложенији тешким физичким напрезањима. С друге стране, жене скоро да не болују од ове болести (свега их је 11 просутих, што је за 15 пута мање него мушкараца).

После просутих највише је сакатих људи (136). Нарочито их је доста у тридесетим годинама, у годиштима које се учесталије излажу опасностима да повреди руке и ноге (ако већ сакатост није била урођена). Знатно су бројнији сакати у десну ногу и руку, јер се десна страна као „радећа” чешће повређивала алатком, дрветом, каменом, али и од стоке и злог комшије, пошто се њом више пословало, нападало и бранило. Разумљиво је и што је сакатих жена четири пута мање него мушкараца – женски послови су мање погибелни за телесну читавост.

На треће место по учесталости су душевне болести, којих је осам. Од њих су на првом месту бесомучност и блесавост (бесомучних је 60, блесавих 43), док је лудих прилично мање (18). Остале ознаке за умно заостале и поремећене су: сумашедши, суманут, сулуд, манит и згранут, али је таквих особа мање. Скоро сви ови називи означавају мање-више исто: да је неко умоболан, малоуман, помаман, шашав, напола луд. Од душевних обољења болује приметно више мушкараца него жена (128:85). Занимљиво је да је више женског него мушког света означено као лудо (30:18), а да није ниједна жена обележена као суманута, сулуда и сублесаста (а таквих мушкараца има понеки).

Остале болести и телесне мане и озледе ређе су и распоређују се различитом учесталашћу, али су и код мушкараца и код женскиња најчешће глувоћа (46), слепоћа (22), немост (19) и горопадност (14), а доста ређе костобоља (8), прекомерна гушавост (6) и јектика (5). Од једном до три пута помиње се да је неко био ћорав, хром, згурен, згрчен, клав, кваран, вренгљив, чолакаст, сипљив, шлогиран.

Уопште узевши, више је оболелих и за рад онеспособљених мушкараца него жена. Њих је 580 (6%), а женских особа 120 (2%). Доста је и оних који пате од по две болести, па су за њих писари уписивали: просут и сакат, просут и бесомучан, сакат и луд, блесаст и глув, блесаст и нем, глув и луд, глув и слеп, јектичав и сакат, бесомучна и глува, блесаста и саката, луда и глува, глува и ћорав, нема и луда, слепа и саката, згурена и хрома.

Поједине болести и телесне сметње су нешто описније и сликовитије означене: „Сакат у једну руку и једну ногу”, „сакат у обе руке”, „кваран у

леђима”, „од костобоље згурио се”, „сломљена му лева рука”, „од сагоре-ли скупљен у квргу”, „има падајућу болест у великом степену”, „једна нога готова се распасти”, „болује од водене болести”, „блесаста и саката у обе ноге”, „луда и нема чисто да говори”, „ћорава и саката нагрда”. Миладин Николић из Горњег Дубца „у једно око не види никако, а у једно види и то врло мало”, а Ранко Лазовић из истог села је „вренглив и неупотребитељан за надничење”. Станко и Јованка Вујичић из Милатовића били су „блесаста муж и жена”, а браћа Тодор и Гаврило Виторовић из Трешњевице „луди, глуви, неми и наказе божије”.

Болести су навођене у првом реду с намером да се докаже нечија радна онеспособљеност и тиме смање пореске обавезе домаћинства. Зато је уз приличан број оболелих особа придодата напомена да су неспособне за рад, као што су: „Прислаб за рад”, „прекомерно гушав и неспособан за рад”, „угануо у леву руку и није способан за сваки рад”, „рамље у десну ногу, не може да ради”, „због многи дуготрајући рана није способан за рад”, итд. Ваља рећи да ни за једну жену није наведено да јој је умањена радна способност (као да оне нису ни пословале, па им болест није сметала).

ИМОВИНА

Пописом је обухваћено непокретно имање сваког домаћинства, али и општинско, црквено и манастирско. Оно се састојало од кућа и зграда и земљишних парцела: ораница, ливада, воћњака, забрана и винограда. Имовина је класирана према броју кућа и зграда и плуговима, косама и мотицама ораће земље, косаница, воћњака, шума и рукосада.

Свих 17 општина располагало је одређеном непокретном имовином. Свака је имала судницу, звану сударник (у котрашкој и каонској општини она је уписана као кућа), и по једну до три пратеће зграде (у Гучи четири), од којих је једна служила за апсану. Већина општина била је власник и салаша, у којима је држан кукуруз у клиповима за случај неродних година – у Вирову и Губеревцима по четири, у Дубцу, Ртима и Миросаљцима – по три, у Каони, Вичи, Котражи и Лиси- по два, а у Дљину и Пилатовићима – по један. Остале општине нису имале салаше.

Свака општина је била поседник знатних површина под шумом, која је најчешће убележавана као гора. Те горе је било највише у дубачкој општини (1.000 плугова), а потом у губеревачкој (500), док су је остале држале од 20 до 150 плугова (једино је гучка била са 17, а рћанска са свега пет). У вичкој општини те су шумске површине „под гором и то жирородном”, у рогачкој, дучаловачкој, негришорској и миросаљачкој „под гором разном”, у губеревачкој „под ситном гором и нешто крупном гором”, док су у горацкој и рћанској именоване као планина, а у гучкој и дљинској као за-

бран. У општинама вировској, каонској, горачкој, дубачкој, котрашкој и тијањској било је и голети („нешто голети”, „и голети”, „које под гором које голети”, „нешто голије”, „под гором и голином”). У миросаљачкој општини је означено да се гора налази у Миросаљцима, Трешњевици и Трбовцу, а у негришорској – у Крстацу и Сјекири.³

Новчана процена имања појединих општина кретала се од 20 (лишанска) до 207 цесарских дуката (горачка), а заједничка им је вредност износила 1.511 дуката. Од месечних прихода имале су само по један талир гучка и миросаљачка општина, а седам лишанска.

На подручју драгачевског среза постојало је пет цркава и два манастира. Осим звонаре, горачка црква је имала један и по плуг земље, тијањска – три плуга забрана и орнице, прилипачка – три плуга оранице и три под „разном ситном гором”. Цркве су биле посиромашне, јер им је све имање мало вредело. Имовина каонске цркве процењена је на свега 45 дуката, горачке на 100, тијањске на 110, гучке на 200, а прилипачке на 260, што значи да је многи драгачевски сељак имањем претицао сваку драгачевску цркву. Свега по талир месечног прихода припадало је само гучкој и прилипачкој цркви, првој „од кирије мејанске и ораће земље”, другој „од кирије за испашу и ораће”.

Али, манастири Тројица и Сретење били су кудикамо имућнији – располагали су са доста ораница, ливада, шума, воћњака и винограда. Тројица је имала 31 плуг ораће земље, 25 траве, 55 плугова воћњака и забрана и 20 мотика винограда, а Сретење – 25 плугова ораће земље, пет коса траве, шест плугова воћњака и забрана, 100 плугова шуме и крша и 35 мотика винограда. У виноградима су постојале одговарајуће подрумско-качарске зграде, а оба манастира поседовали су и воденице (Тројица једну, Сретење две). Осим тога, Сретење је било власник једне куће и механе у Чачку. Имовина Тројице вредела је 613, а Сретења чак 1.206 дуката. А, збирало се и нешто месечног прихода: у Тројици „од нурије 250 домова и стоке”, у Сретењу „од стоке”. Поређења ради, Сретење је било богатије безмало два пута од Тројице, а близу толико и од свих пет цркава узетих заједно.

Овом приликом ваља поменути и имовину једине „среске” школе у Гучи: „школу” и уз њу зграду и пола плуга земље и баште, све у вредности од 56 дуката.

*
* *
*

Имање домаћинстава почињало се набрајати кућом. Као стамбено гнездо и знамен породичне топлине, она је стављана на прво место и по психолошко-социолошкој вредности. Сваки је домаћин имао по једну ку-

3. Сјекира је планина, односно наставак Овчара узводно уз Мораву.

ћу, а то су све биле једноделне или дводелне брвнаре и само мали број полчатмара. (Једино је за једну кућу у Губеревцима изричито забележено да је „од брвана“.) Изузетно су ретки домаћини са по две куће. Изузимајући Кузмана Шолају, који их је имао три (две „у варошици Ивањици“, једну у Лиси), то су: Станка Милекић и Сретен Главоња из Виче, Панто Каплар (Милатовићи), Вулета Стојановић (Ртари), Јован Јанковић (Лисице), Сретен Танасијевић (Лопаш) и Гаврило Оцокоља (Лиса).

У 168 домаћинстава у 23 села било је и кућа *сибара*, и то скоро све у горњем Драгачеву, посебно у оном делу који се граничи са моравичким крајем. То су кућерци чобанског типа, начињени обично од облица и сламе. Највише их је у Лиси (25), Лукама и Осоници (по 21), а затим у Трешњевици (17), док их је у Доњем Дубцу 13, Горњем Дубцу 10, Вичи и Котражи (по осам), Вучковици и Драгојевцу (по седам). У доњодрагачевским селима (оним низ Моравицу од Ариља до Пожеге и уз Јелицу између Овчара и Мрке стене, као и оним око доњег тока Белице) нема скоро ниједне сибаре.

Све остале грађевине у непосредном кућно-авлијском окружењу уписане су као зграде, било у значењу вајата или сваке друге пратеће нестамбене градње као што су млекар, качара, салаш, амбар, штала, кошара. Те зграде су обично биле од простих талпи – за неколико је означено да су „од слабог материјала“. Качара је поменута само шест, а салаш два пута, док млекар, амбар, штала и кошара – ниједном. Једино је убележено да је бескућни сиромашак Петар Гавриловић из Турице био власник „2 колибе“.

Већина домаћинстава имала је од једне до пет зграда, али их је било чак и са преко девет. Тако их је Милић Јелуша из Граба поседовао 14, Василије Чолић из Пилатовића 11, а Милан Броћић из Гуче, Паун Давидовић из Лисица, Вујица Топаловић из Негришора, Петроније Петрић из Пухова, Јаков Зељовић из Тијања, Милош Васиљевић из Турице и Никола Пантелић из Дучаловића – по 10. Кад се узме у обзир да су само неке од зграда биле вајатске намене и да су, као и куће, веома скученог простора, намеће се слика како на талпама престртим сламом и поњавама, поређани једно до другог, спава по седам-осам укућана. Јер, било је породица и са преко 20 чланова, а само са по две до три зграде.

Од осталих „ванкућних“ грађевина помињу се воденице, виноградски подруми и механе. Не зна се тачно колико је било воденица, јер су неке као редовничке припадале неколиким домаћинствима, која су их користила одређених дана у месецу и години. Отуда је за неке нејасно на колико су домаћинстава стварно подељене. Непознато је, на пример, коме припадају 2/3 воденице у Дљину кад је само наведено да њену 1/3 користи једно до-

маћинство. Или: у Турици са $3/4$ воденице располаже један домаћин, а чија је преостала четвртина?

Углавном, воденице је користило 203 домаћинства: највише у Вичи (21), Горачићима, Горњој Краварици и Трешњевици (по 19), а потом у Гучи (15). Са сигурношћу се може тврдити да их је најмање могло бити 69 „целих”, односно оних које су биле у својини само једног домаћинства. Таквих је 11 у Вичи, 10 у Горачићима, по пет у Губеревцима и Дучаловићима, по четири у Лучанима и Трешњевици, по три у Зеокама, Горњој Краварици и Пухову, по две у Лисицама, Милатовићима, Миросалјцима и Тијању и по једна у Грабу, Драгојевцу, Доњем Дубцу, Живици, Каони, Доњој Краварици, Кривачи, Лопашу, Негришорима, Прилипцу, Рогачи, Ртарима и Ртима. Све остале разделене су на неколико домаћинстава – половином, трећином, четвртином и тако даље све до једне двадесетчетвртине. Разумљиво је што их је највише било „пола-пола”: двојица ортака припадала је по једна половина.

Све су то воденице бадњаре од по једног витла, односно камена, осим што су по једна у Драгојевцу и Прилипцу од два, а у Церови од три. Оне су такве могле бити, јер су се све три налазиле на великој и јакој води, на Моравици. Убележавано је: „1 воденица”, „1 воденица од једног витла меље на уставу”, „пола воденице”, „ $2/5$ части једне воденице од једног витла”, „20-то исе воденице”, итд. За десетак је наведено да су „на потоку”, „на реци”, „на реци котрашкој”, „на Белици”, „на Морави”, „у Атеници”, а уз неколико је поменут и *закоп*. У Вичи је један домаћин имао воденицу „и закоп”, у Горњој Краварици једном домаћинству је припадао „један закоп воденички”, а другом „ $1/4$ закопа воденичког”.

Загонетно је зашто ниједна воденица није уписана у Вучковици, Горњем Дубцу, Котражи, Лиси, Лукама, Осоници и Пилатовићима – селима кроз која протичу већи потоци и речице. Пре ће бити да су пописивачи то „заборавили”, јер је тешко поверовати да у толико претежно великих и водом богатих насеља нико није имао воденицу. Слично је и са ваљалицама, којих је морало бити бар неколико на речицама у горњем Драгачеву.

Посебне грађевине су по виноградима, којих је било у 123 (25%) винограда. Једна трећина их је убележена као подруми, а две трећине као зграде, а то су, у ствари, својеврсне бачваре у којима су стајали вински судови и виноградарске алатке, а служиле су и за одмор и конаковање у сезони радова. У једном винограду поменута је качара, а у пет – колибе, док је у понеком већем било и по две зграде. При деоби задругара дељене су и виноградске зграде, па је неке припала половина, трећина или четвртина. Тако је Андрија Шушић из Гуче имао „1 подрум заједнички, 1 колиба заједничка”. Бројност ових грађевина по јеличким виноградима у чвршћој

је вези са удаљеношћу винограда од села њихових власника: уколико је та удаљеност већа, подрума је више.

Тринаест Драгачеваца су били власници механа. Две је механе било у Гучи, а по једна у Горачићима, Котражи, Лиси, Марковици, Миросалџима, Пилатовићима и Тијању. Све на главним друмским пролазиштима, а само једна у среском месту, у Тијању. Механе у Чачку држали су манастир Срећење и Петроније Петрић из Пухова, у Пожеги – Филип Карић из Лисица, у Заблаћу „1/2 меане” – Кузман Шолаја из Лисе.

*
* *
*

Основна имовина сељака састојала се у земљи на којој је рађало жито, расла трава, зрелило воће и израстало дрво за грађу и огрев. Зато је она навођена оним редом како јој је придавана производна и животна важност. На првом месту је ораћа земља, на другом – ливада, на трећем воћњак и забран, док су виногради стављани на крај. А пошто је попис вршен у време док још у Кнежевини Србији нису биле уведене европске мере за површину, величина земљишног имања мерена је плугом, косом и мотиком.⁴ Плуг је она површина коју пар волова пооре, коса – коју косач покоси, а мотика – коју копач прекопа за један дан. Уместо плуг, неколико је пута поменуто и рало (Луке, Дубац), а само једном ралица (Губеревци). Ако је нека парцела била мања од пола плуга или косе, она је бележена одредбом *нешто* („нешто оранице”, „нешто косаће земље”, „нешто под гором”, „нешто мало воћњака”).

Земља која се обрађује (или може да се обрађује) означавања је као ораћа, ораница и орница, а изузетно ретко као њива. Сви су изгледи да су ораћа земља и ораница истог значења, јер је ретко где наведено да их једно домаћинство има обе. Орница је скоро увек омања парцела, а редослед јој је у попису увек при крају, што указује да је реч о „споредној” непоораној утриници која је некад била орана. Да она служи као пашњак потврђује податак да је Лазар Главоња из Виче имао „2 плуга орнице за испашу”. Пошто се неретко помиње заједно са гором, и уз њу, могуће је да она означава и полукрченицу, на којој је остало нешто мањег дрвећа („1 плуг орнице са забраном”, „2 плуга орнице и ситне горе по њој”).

Ове три „врсте” зиратне земље убележене су како у ком селу. Судећи по попису, ниједне оранице није било у Грабу, Зеокама и Ртарима, док их је свега једна у Гучи, две у Прилипцу, а три у Горачићима (у овим селима је само ораћа земља и орница). С друге стране, ораће земље уопште нема у Вирову, док је у Осоници поседује само једно домаћинство, у Ртима –

4. Плуг је означавао површину од 35,8 ари, коса 21,5 ари, мотика 5,8 ари.

три, у Лукама – пет (у овим селима су све оранице и орнице). Што се тиче њива, поменуто их је само 18 (осам у Губеревцима, седам у Вичи и по једна у Каони, Милатовићима и Властељицама), а занимљиво је да их се већина налази „у Морави” и „у Ади”.

У неколико села обрадива земља је означена као црница. Црницу је имало 26 домаћинстава у Доњој Краварици, по три у Вичи и Лиси, два у Кривачи и једно у Лису. А било је и алије – необрађеног земљишта, које је обично служило за испашу. Својина Миљка Плазине из Губереваца била је „једна алија од једног плуга под гором”, а у Гучи је Милић Броћић имао „1 плуг орнице и алилука”.

Ливадско имање је најчешће блежено као *шрава* (1.388 домаћинстава), а потом као *ливада* (974 домаћинства). Као трава скоро увек у селима доњег, а као ливада у селима горњег Драгачева. Помињана је и *косаница* (144 домаћинства), безмало увек заједно са ораницом, и тек постоји пут *косаћа земља* (33 домаћинства), стално придружена уз ораћу. И док је површина траве и ливаде мерена косом, дотле су косаница и косаћа земља рачунате у плуговима, што значи да је реч о неорини, али која се није косила. Косаница је највише у Трешњевици (51) и Миросаљцима (42), а косаће земље је свега у једном до два домаћинства у 16 села (једино у Грабу и Драгојевцу – у четири, у Пилатовићима – пет, у Миросаљцима – шест).

Пашњаци се не помињу ниједном, али је било девет испаша у Вичи, по две у Гучи и Трешњевици и по једна у Дљину, Лучанима и Доњој Краварици, док је попашом располагао само један домаћин у Вичи. У четири села убележена је и земља која није ни косаћа, ни ораћа, ни пашњачка. У Доњем Дубцу је десет, а у Лиси три породице имало голети, до их је у Лукама три, а у Ртима једна поседовала крчевину.

Већина домаћинстава гајила је воћњаке, али пошто су они у доста села убележени заједно са забранима, не може се знати колику су површину захватили. То су готово све шљивици, јер је у покојем селу и уписано да је земља „под шљивама”, а ниједном под јабукама или крушкама. Воћњаци још нису постали шири извор прихода, па су били обично мали (најчешће четвртина и пола плуга), што је знак да воћарство није заузело очекујућег мећа у односу на ратарство и сточарство. Па, ипак, било је домаћинстава и са воћњацима од преко три па и четири плуга. Није свако домаћинство имало воћњачки засад, нарочито у горњим селима, у којима се многи „високи” планинац још није определио да узгаја воће. Отуда је у Доњем Дубцу 49 одсто кућа без воћњака, у Лукама 59, а у Осоници чак и 88 одсто. Сасвим је друкчије у нижим, жупнијим насељима, у којима је мало ко без шљивика (у Рогачи 8%, Пилатовићима 9%, Грабу 11%). Углавном, доста је драгачевских породица морало да купује ракију.

Шумско имање је скоро увек бележено као забран, док је назив гора преко четири пута ређи. Гора преовлађује у неким горњодрагачевским селима (Доњи Дубац, Лиса, Луке, Милатовићи, Осоница) или је готово једнаке учесталости са забраном (Вича, Драгојевац, Миросаљци), док су у доњим селима једино помиње забран. Гора је свакако ознака за шуму у којој је свако имао право да напаса стоку и жири свиње, а забран – шума у којој то право припада само њеном власнику. У доњем Драгачеву, гушће насељеном, свугде је наступила брањевина, па су све шуме размеђене по праву коришћења, што у његовом вишем, горовитијем делу то још није потпуно учињено.

За забран је понеки пут уписано да је „под гором”, „под разном гором”, „под ситном гором”, „под крупном гором”, „под ситном и крупном гором”, док се гора понекад јавља као ситна, а сасвим ретко као крупна и ситна. Остали изрази за земљиште обрасло шумом срећу се свега по једном до два пута: шума, шиб, шевар, брезје, трње, трњак, врбљак и лишће. У покојем селу разноврсно шумско растиње је обележено и на десетак начина. Пописивач је у Милатовићима бележио: забран, гора, ситна гора, крупна гора, велика гора, разна гора, жирородна гора, шевар, ситно трње, лишће.

Шумско имање има велика већина домаћинстава у свим селима. Једино у Брезовицама и Горњем Дубцу није убележена ниједна ни гора, нити забран. Свакако да су Брезовичани користили дрво из сеоске шуме на Јелици, а општина дубачка је, видели смо, имала 1.000 плугова под гором на Чемерну, па су се њом сви њени житељи заједнички служили. Али, није свака кућа поседовала забран. Чак их је 31 одсто било без икаквог шумског дрвцета. Појединачно гледано, шуме није имало осам одсто домаћинстава у Прилици, 11 у Рогачи, 13 у Гучи и све тако до 39 у Кривачи, 43 у Пухову и чак 50 одсто у Каони. Многе су породице морале да се греју грањем и суварцима и дрвну грађу набављају из туђих шума.

Кад се посматрају поједине „врсте” парцела по величини, највише је ораће земље, а приближно толико и ливада, док је забрана и, посебно, воћњака доста мање. То указује да су Драгачевци у то време били подједнако ратари и сточари, а да су се шумском привредом и воћарством бавили кудамако мање. Пословали су у првом реду по њивама и око салаша и амбара, па по ливадама и око кошара и торова, а рад под крошњама храстова и шљива био им мање-више додатан и сезонски.

Осим ливада, њива, шума и воћњака, прилично је боље стојећих Драгачеваца (15%) имало и винограде, који су се налазили у селима трнавског среза. На североисточним косама Јелице између Овчара и Златног брда било је 500 драгачевских винограда од пола до чак 15 мотика (укупно 1.184

мотике). Ако се њима додају виногради манастира Тројице и Сретења, онда су они заузимали површину од 1.239 мотика (односно 71,86 хектар). Из појединих доњих и пријеличких села чак је 40 до 70 одсто домова било власник винограда: из Граба (70%), Негришора (66%), Марковице (61%), Дучаловића (54%), Ртара (46%), Зеока (43%). С друге стране, 15 удаљенијих села из горњег Драгачева нема ниједног винограда. Иначе, највеће површине под виноградима држали су Гуча, Дучаловићи и Негришори.

Уз десетак винограда било је *завата*, т.ј. самовољно захваћених мањих примеђина које су још биле слободне и незасађене лозом. Мало су завата имали четири виноградара из Ртара, три из Негришора, два из Гуче и по један из Зеока, Лисица, Марковице и манастира Тројице. Завате уз винограде указују да је нешто незаузете земље било још само у трнавском крају, док је све драгачевско земљиште већ раније било расподељено и размеђено.

Најзад, три пута је поменуто плацно земљиште. У Драгојевцу је Новица Стојановић имао „1/2 плуга под плацом”, Тимотије Кузмановић из Дљина „1/2 плуга ораће земље под плацом”, а парох Васо Константиновић из Виче „1 плац у циганској мали у Чачку”.

*
* *
*

Осим имања на атарима у окружју родног села и општине, било је прилично земљишне својине и у даљим местима: у Морави, у неком другом насељу. Ако је било у моравској котлини, то имање се одвајало од оног „код куће”, па је бележено да је „у Морави”, „код Мораве”, „у Ади”.⁵ Тако се наговештавало да је оно, као долињско-равничарско, плодородније од планињско-брдског и да као житарско доноси веће приходе. Та моравска земља је и најчешће означена као ораница и ораћа, а потом као ливада, и она је већином мањих површина (од пола до два плуга или косе). Земљу у моравској долини имали су махом сељаци из удаљенијих и нежитородних села горњег Драгачева и то најчешће у „самаилским” селима, оним између Горичана и Адрана. У чачанској котлини с десне стране Мораве имање је поседовало 233 домаћинства из 13 села и оно је износило 274 плуга, односно 100 хектара. Највише власника моравске земље било је у Губеревцима (57, од којих 17 у Ади), Горњем Дубцу (28), Вичи (24), Милатовићима (22), Осоници (21), Властељицама (20), Каони (20) и Лиси (15). А у оној „горњој”, узводно од Овчара, власници земље су била села која су се поред ње простирала: Трешњевица (50), Миросалци (55), Драгојевац (24), Церова (3), Лопаш (56), Прилипац (31), Пилатовићи (87) и Дљин (61).

5. Ада је већи потес на десној страни Мораве, од Тржаве до Заблаћа, па и до Мршинаца.

„Ариљско-пожешка” Морава, односно Моравица од Трешњевице до Пилатовића, јавља се у помену брдског и долињског имања, јер су сељаци села која су падала према Моравици имали земљиште „у брду и Морави”. Ако је њива или ливада и у долини Белице, бележило се: „у брду и Бијелици”, „у брду, Бијелици и Морави”, „у Бијелици и Морави” (све у Дљину). Поље се помињало ређе, ако је парцела била на домаку Мораве, Белице и Котрашке реке („у пољу”, „у пољу код Мораве”, „у Бијеличком пољу”, „у брду и пољу”). У Лопашу је на десетак места убележена и нека ријека, свакако Краваричка („у брду, ријеци и Морави”, „у Морави и ријеци”). Ливаде и оранице „у реци” или „у ријеци” помињу се и у Миросаљцима, Вучковици, Котражи и Пшанику. Понегде, да би се одвојила окућничка земља од оне у Морави, наведе се да је она „код куће”.

Сасвим ретко је уписано понеко подјеличко село у трнавском срезу у коме се налази нечији виноград (Бањица, Липница, Придворица), ораћа земља („у пољу парменачком”), воћњак (Врдила), забран (Рајац), зграда (Жаочани), механа (Заблаће). Ретки су и подаци да је неко био власник земљишта у неком другом, обично суседном, драгачевском селу. Осам је домаћинстава из Лучана имало ливаде у Ртарима, а нека покоју парцелу у именованим потесима у кругу свог или неког другог села. На пример: „у Јасику и Јагодњем брду” (Вича), „у Велесу и Драгачици” (Гуча), „у Суводолу и великој ливади у Челишту” (Гуча), „у Манђелици” (Дљин), „у Луговима” (Луке), „у Завршју” (Пшаник), итд. Тиосав Поледица из Трешњевице имао је земљу „у Селишту”, „у Орашју”, „у Брестовици и на два места под друмом”, „код Белице у селу Кривачи”, „у селу Лукама а месту Кусом рту”.

Прерачунао у хектарима, и најбогатија домаћинства нису поседовала више од двадесетак хектара земље. Највише забрана имао је Радисав Обрадовић из Ртара (22 хектара), ливада Јован Вујичић из Губереваца (11 хектара), ораће земље Антоније Протић из Негришора (7,5 хектара), воћњака Васо Константиновић из Виче (три хектара), а највећи виноград Никола Пантелић из Дучаловића (један хектар). Највећим земљишним поседом властовао је поменути Ртарац Радисав Обрадовић (37 хектара).

*

* *

Пошто динар још није био постао домаћа новчана јединица, вредност имања је одмеравана цесарским дукатима, а месечног прихода – талирима. Сва су домаћинства на основу имовног стања класирана у шест група. У прву, најсиромашнију, спадала су она чије је имање процењено од један до сто, а у шесту, најимућнију, преко 600 дуката. Размештеност домаћинстава по лествици имућан-неимућан открива да су економско-социјалне разлике

између појединих породица биле сувише велике. Јер, било је сиромашака са имањем од свега једног дуката, али и оних чија је имовина вредела и преко 400 дуката. Најбогатије домаћинство је, у ствари, манастир Сретење (1.206 дуката), а највећи месечни проход имао је срески начелник (56 талира).

У имовно најтањој класи налазило се највише породица. Оних са имањем испод 20 дуката било је равно 30 одсто, а у појединим селима горњег Драгачева чак и преко 80 одсто (у Лиси 88%, у Осоници 91%). Има и таквих за које би се рекло да су пука или „умрла” сиротиња – са имањем до 10 дуката или без игде ичега. Њих је у Лиси 43, а у Осоници 47 одсто. Горњодрагачевска села су приметно сиромашнија од доњодрагачевских. Тако је у Осоници, која се простире на огранцима Чемерна, имање сваког домаћинства у просеку вредело 11, а у Пилатовићима, који се спуштају у Пожешку котлину, 85 дуката, што значи да су становници овог села скоро осам пута имућнији од Осоничана. И док је у Пилатовићима 22 домаћинства са имањем од преко 100 дуката, у Осоници их нема ниједно.

С друге стране, било је прилично и изузетније имућних људи. То су сви они са имањем од преко 200 дуката – а таквих је три одсто. (Само их је један са преко 500 дуката). Најимућнији међу њима био је Ртарац Радисав Обрадовић, чије је имање вредело безмало колико свих Осоничана заједно (617 дуката), а следе га Јован Голубовић из Лопаша (469), Васо Константиновић из Виче (460), Јован Вујичић из Губереваца (455), Василије Чолић из Пилатовића (454), Милић Јелуша из Граба (452), Богосав Главоња из Виче (440), Антоније Протић из Негришора (430), Филип Карић из Лисица (414) и Јован Протић из Гуче (412). Занимљиво је да је међу ових десет најбогатијих Драгачеваца два свештеника (Васо из Виче и Јован из Гуче), а да су међу онима са имањем од преко 200 дуката још два (Аврам из Властељица и Аксентије из Прилипца), као и настојатељ манастира Тројице Мелентије.

*

* *

Из пописне књиге се сазнаје за још неке демографско-економске појаве било да су изричито записане као појединачне животне „ситнице” или да су се наметнуле као посредни општи запажаји из целине мноштва података.

Пре свега, сва су драгачевска насеља била по свему сеоска. Још нема никакве верошице, јер се Тијање гасило као среско место, а Гуча се за њега тек припремала. У средиштима општина само сударник и уз њега општински салаш и апсана, око црква понека собрашица, поред друмских механа по две-три зградице. Ни сви људи од власти не живе у среском ме-

сту. Начелник пребива у Губеревцима, а један писар у Пухову. Но, унеколико се наговештава да се Гуча оцртава као зачетно језгро варошице, јер се у њој десет житеља бави непољопривредним занимањима (два трговца, два ковача, дунђер, опанчар, механџија, бојација, абација, учитељ) Уз то, у Гучи постоји црква, основна школа и две механе.

Све се становништво издржавало од пољоделских и сточних производа. Ретке занатлије и трговци још нису професионалци, већ уз редовно обављање земљорадничких послова занатују код својих кућа и тргују углавном својим производима, у првом реду сточарским. Управно-чиновничко особље тек се зачињало, а плату од државе примало је свега девет особа (срески начелник, учитељ, срески писари, практикант, тројички и сретењски духовници). Попови су зарађивали од парохијске службе, понеки и од стоке и трговине.

Драгачевци су живели у природи и од природе. Ливаде, шуме и стока расли су сами од себе, само су оранице, воћњаци и виногради изискивали ратарско обделавање. И све што су јели, пили и од одеће носили, све што су од алатки, ствари и употребних предмета имали – сами су својим рукама стварали. По ломним и таласастим косама од Чемерна до Овчара и од Јелице до Радаљевске греде били им и материјални имеци и духовни видици. Прелазили Јелицу ради вина и силазили у Мораву ради жита. У називу те реке нису поштовали географску науку, јер Морава за њих не почиње у Пожешком пољу, од улива Ђетиње, већ двадесетак километара узводније, од Трешњевице и манастира Клисуре.

Драгачевска села су била препуна младости. Деце, момака и девојака било је преко половине од укупног живља, док је особа старијих од 50 година свега девет одсто. Деца су принављана из дана у дан, а средовечнике је смрт рано пребирала, па их је за праву старост мало преостајало. Зато је шест пута више младежи на узрасту испод двадесете него зрелодобника изнад педесете. Женило се и удавало чим се опунолети, па је тешко у којој кући наћи неудату кћерку или сестру старију од двадесете. Оне су већ од шеснаесте постајале жене, снахе и јетрве у младожењином дому.

Драгачевски сељаци су били скоро сасвим неписмени. У селима је постојала само једна правитељствена школа и два учитеља (од којих један приватан), а ђака је било тек за лек. И та веома сиромашна школа помену-та је некако стидљиво при крају списка гучких домаћинстава. Имовина јој је вредела не више него обичног сеоског домаћина сврстаног у најнеимућнију класу. Основну писменост савладали су једино срески чиновници, општински писари, попови, тројички и сретењски калуђери и покоји отменији млађи сељак.

Било је и тамних збитија која патријархално село, као ружна, обичаји да сакрије и прећути: разбојништава, робијања, брачне неслоге, ван-

брачног порода. Посведочен је и један траг опаких хајдучких работа. Хајдуци су тешко озледили једног Милатовчанина и његову малолетну кћерку. „Милија Бабић (Милија и Злата осакаћени су ајдучким нападањем)”. Три су осуђеника тамновали у апсанама: Миладин Ђокановић из Виче, Јован Војновић из Доњег Дубца и Јанко Петровић из Горњег Дубца („Миладин на робији”, „Јован Војновић, на робији, просут”, „Јанко на робији 22 г.”). Младе жене, једна из Вирова, друга из Лучана, напустиле су мужеве: „Жена Сава у скитњи, 25 г.”; „Жена Лијепосава, утекла у свијет, 25 г.” И копилад се рађала: „Брат Јован и сестра Јована, по матери копилад”, „сестрић Тома вамбрачни”, „унуче Стоја копиле”... А догађала су се и радосна доживљавања. Девојке се удомљавале. Јелена Лазаревић из Турице „удата за Ранка Јовановића из Турице”, Сара Марковић из Виче „после пописа удата кћер”, Анока Илић из Граба „удата за Млађена Ђоковића”. У Зеокама је, у дому Милорада Јовковића, „синовица Јелена испорошена 16 г.”

Општински писари и чланови пописних комисија били су мештани из истог или суседног села, па су, као добри познаваоци локалних кућно-породичних и привредно-економских прилика, тачно пописали чланове свих домова и доста добро проценили вредност њиховог непокретног иметка. Ако су ту и тамо неке недоследности и одступања, то су мање-више случајности или последице непрецизног познавања понеких неважнијих појединости. Понегде је понешто „заборављено”, као што је случај са ненавођењем воденица у неколико села горњег Драгачева, а године старијих житеља обично су заокруживане округлим бројевима (40, 50, 60, 70...), јер за праву њихову старост најчешће ни сама родбина није знала. Све је убележено устаљеним начином и језиком, како су пописни обрасци и захтевали, али је погледом стега образаца „пробијена” покојим изузетнијим животним податком. Видели смо да има и различитих речи и израза за поједина својинска добра. За шуму, њиву и ливаду постоји по неколико назива; негде је поп забележен као свештеник, негде као парох; покоји се пут изричито помиње слуга, а понекад само да он има приход „од службе” и слично. А ту су неке речи које су изашле из употребе или су им данас заборављена права значења: калауштина, зават(а), совљак, голина, исе, тал, част (део), сваст, братучед, маћија, квартир, дунђер... Ту су и речничко-правописне двојности: унук–унуче, синовац–синовче, пасторак–пасторче, снаја–сна, воћњак–вотњак, окућница–окућница, меана–мејана, баба–ташта. И, најзад, недоследно коришћење екавице и ијекавице (бесомучан–бијесомучан, слеп–слијеп, нем–нијем, река–ријека, свет–свијет, Бијелица, Лијепосава...).

Ипак, највећа вредност пописних података из 1863. је у томе што су они најобухватнији писани докуменат за разноврсна проучавања породич-

но-сродничког и економско-социјалног живота Драгачеваца. Попис садржи шире и потпуније садржаје од протокола рођених, венчаних и умрлих и од разних управно-судских списа и аката насталих у општинским и средњим канцеларијама. У њему се могу пронаћи прави родословни корени и породично-имовинска стабла садашњег (махом расељеног) нараштаја, који је већином изгубио насушну духовну везу са својим даљим прецима. Старо, сељачко Драгачево, оно из пре српско-турских ратова, своје житеље и њихово имање нуди времену и потомству садашњем. Не само годином 1863, већ читавом другом половином XIX столећа.

LE DRAGAČEVO EN 1863

Le premier recensement complet de la population du Dragačevo et des biens de celle-ci, effectué en 1863, est une des sources écrites les plus importantes qui éclaire les côtés démographique et économique de la vie des habitants du Dragačevo dans la seconde moitié du XIXe siècle. Dans la liste de recensement ont été enregistrés toutes les familles et les biens immeubles de celles-ci, avec des détails concernant les liens familiaux dans chacune des familles recensées, leurs état de santé et leurs professions.

L'auteur du présent texte a cherché à dresser, sur la base des différentes données, une image aussi complète que possible de la population du Dragačevo et de la situation économique de celle-ci dans les premières années du Second règne du prince Michel Obrenović. Il éclaire, dans une assez large mesure, les liens familiaux et la vie économique et sociale des „ancêtres” du Dragačevo, ainsi que l'arbre généalogique de chacune des familles et les changements sur le plan des propriétés.

Le texte contient des informations sur les zadrougas (ensembles des membres d'une même famille appartenant à plusieurs générations et vivant en communauté) et sur celles qui se sont séparées de la zadrouga, sur les familles riches et les familles pauvres; sur les chefs des zadrougas et sur les pères de famille; sur l'état de santé de tous les membres d'une famille; sur l'apparition des professions qui n'étaient pas liées à l'agriculture; sur les propriétés des familles, de la commune, sur celles des églises et des monastères (maisons, communs, moulins, terres labourables, prairies, vignobles, terrains couverts d'arbres à utiliser comme bois de chauffage); sur l'évaluation des propriétés et du revenu mensuel de chacune des familles. Le texte contient aussi divers détails intéressants d'ordres démographique et économique.

Radojko NIKOLIĆ

РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ

**КЊИГА ИЗВЕШТАЈА СА ГРАНИЦЕ ЗАПАДНОМОРАВСКЕ
ДИВИЗИЈЕ ЗА 1876. ГОДИНУ**

Радивоје Бојовић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK 35.077.7 (497.11)

У штабу Западноморавске дивизије у Чачку из рада обавештајне службе уочи Првог српско-турског рата настала је „Књига извештаја са границе за 1876. год.” Вођена је као протокол копија са елементима деловодника два месеца, од 16. априла до 20. јуна. Већина докумената преписана је у целини или опширним изводима.

Рукопис има 16 листа димензија 21 x 34,1 цм. Свеска је формирана повезивањем осам табака канцеларијског папира. У исцртане рубрике на првих 11 страна унети су љубичастим мастилом изводи из 50 извештаја. Поред механичког оштећења насловног, на осталим листовима видљиве су промене од влаге.

У штаб Западноморавске дивизије извештаји су стизали из неколико пунктова: са Рашке (15), Јавора (8) и Ужица (27). Садрже податке о пограничним инцидентима, покретима трупа, транспортима оружја и хране и инжињеријским радовима на турској страни. О збивањима у зони српско-

турске границе на Јавору своје извештаје су поднели и капетани Петар Борисављевић и Михаило Илић. У преписци је, поред официра, учествовао још само начелник студеничког среза Петар Поповић.

Податке у књигу су уносила три писара. Од 2. маја 1876. протокол је водио генералштабни капетан Михаило Илић (Јагодина, 1845 – Василијин врх, 1876). Уочи рата распоређен је на генералштабне послове у Западноморавској дивизији пошто се од избијања устанка у Херцеговини налазио на граници ужичког округа. Поред рада на припремама за мобилизацију и концентрацију војске организовао је обавештајну службу. На њега се односи и једна вест из јуна 1876. да је отишао „један штабни официр на Рашку” да пребаци пушке острагуше у Стару Србију.¹

Прикупљање података о турским покретима у рејону Сјенице и Нове Вароши капетан Илић поверио је поручнику Раду Гргуровићу, али овај није успео да организује ухођење непријатељске територије. Обавештајну мрежу успоставио је Ранко Аранђеловић, телеграфиста са Јавора.² Вести добијене од сјеничког трговца Николе Шаранца надовезују се на последњи извештај са Јавора поручника Гргуровића од 20. јуна 1876, примљен у команди дивизије у Чачку.

Документ је приређен за штампу уз минимално исправљање ортографских недоследности и примену логичне интерпункције. Скраћенице су разрешене дописивањем у угластим заградама.

КЊИГА ИЗВЕШТАЈА СА ГРАНИЦЕ О НЕПРИЈАТЕЉУ [ЗА 1876. ГОД.]
ЧАЧАК, 4. IV – 8. VI 1876.

текући број; дан примања извора; какав је извор; шта је јављано; примедба (награде или тако што)

1, 4.4. [18]76, *Пошторуч [ник] Стојковић³ с Рашке, дејеша № 43.*

Сад ми дође рапорт са Голице караул [е] да су ноћас око 50 Турака са једним официром опколили бусак испод Голице и кад је јутрос свануло припуцали на исти са свију страна. На пуцањ овај потрчали су стражари са Голице упомоћ и кад су били поред куле турске, Турци су пуцали на њих и спречили им долазак до бусака. На овај пуцањ пушака они Турци што су опколили бусак побегли су на њину страну. Погинуо и рањен није нико. Буљубаше ми јављају да стражари хоће да оставе карауле, ако им се помоћ не придода. Молим за упутство.

2, 5.4. [18]76, *Бригад [ир] ужички ѓ. Борисављев [ић],⁴ деје [ша] шифро- [вана] № 1495.*

1. „Са Западне Мораве”, „Застава”, бр. 85, Нови Сад, 9/21. јун 1876, стр. 4.

2. Д. Петровић, „Дневник из Другог српско-турског рата 1877–1878. године”, „Ратни дневници”, књ. 1, пр. Р. Бојовић, Чачак, 1996, стр. 158. У прилогу је објављена белешка о српској обавештајној служби на Јаворском фронту 1876.

3. Димитрије Стојковић, поручник.

4. С. Исаковић, „Пуковник Петар Борисављевић”, „Службени војни лист”, бр. 14, Београд, 18. април 1887, стр. 381–386.

Начелник ср [еза] ариљског и овд [ашњи] окруж [ни] начелник јављају: „Кмет општинске белоречке јавља да су 3. овог месеца виђени у Муртеници Турци у већој множини и то удан.” Ја сам наредио да официр одмах изиђе, опколи и похвата, побије.

3, 10.4. [18]76, Ком [андант] уж [ички] Борис [ављевић], шифре.

Ком [анданту] дивизије. Бумрукција и надзиратељ јавор [ски] јутрос (10) депешом јављају: „Турска војска од среде непрестано долази у Сеницу. Не чује се да даље одлазе. Осем тога чује се да долазе велики топови у Сеницу. Овог часа поуздано дознадосмо да у Кладницу долази вечерас Али Драчи, давно познати тур [ски] зликовац, са 800 војника. Од путника дознадосмо из ових крајева гомилама турске фам [илије] беже у унутрашњост Турске. Достављам ово. Молим за упутство.

(Да иде сам на Јавор ради извештаја).

4, 10.4. [1876], Деј [еца] са Рашке Дим [ишрија] Ситојк [овића] йой [йоручника].

Данас 10. ов [ога], подне, гађали су 5 турских стражара Настаса Вуковића и другог једног стражара и земљорадника на орању поред реке. Стражару пробили гуњ.

5, 8.4. [18]76, През [идијално] с Рашке од оф [ицира] Ситојковића.

Пуцали Турци (међу њима 1 низам) на наше стражаре кад су ишли у дрва (на Аништу).

6, 9.4. [1876], Из Уж [ица] од Борисав [љевића].

По достави потпор [учника] Р [ада] Гргуров [ића]⁵ између 5. и 6. овога 40-50 Турака пуцало се са нашим стражарима међу карау [лама] Осм [ан] п [ашино] бр [до] и Ст [упска] ч [есма], но устукли натраг пред гомилом нас и сељака (било дошло).

7, 9.4. [1876], Из Уж [ица] од Борисав [љевића].

Директор мокрогор [ски] од 2. овога писмом јавља да су Турци једноме нашем (Јов [ану] Спасој [евићу]) са стада отерали извесни број стоке. Турски се војници са карауле егзерцирају близу карауле столицке.

Начели [ик] ср [еза] Златиб [орског] писмом од 8. јавио да су Турци установили чете од 5-6 б [ашибозука] за испад на нашу границу. Ови су гласови толико поплашили људе да су између 5 и 6. ов [ога] чак чували и стражу. У Сјеништима учинили неку крађу.

8, 11.4. [18]76, Борисављ [евић] са Јавора.

„Приспех овде. Стање је обично. Али Драга није дошао у Кладницу него веле у Сјеницу и главни је старешина над башибозуцима. Тежки йойови нису дошли у Сјеницу но лаки, а веле доћи ће из Н [овог] Пазара. Српске породице прелазе по неки овамо (данас три прешла), а за њине породице што смо јавили, то су оне из Берана, опште Херцеговине и Црне Горе што иде у унутр [ашњост] Турске. Војска им долази и пролази, но нешто и она је попунила одлазећу из Сјенице.

(Да се врати наређено му).

9, Кайеџан Ситојан и Дим [ишрије] Ситојков [ић]; која је наша нумера: № 194.

Каже поуздан Србин да се у Буковику, планини близу наше границе, скупља гомила турск [их] солдата под видом бегунаца са бојишта херцеговачкога. Ово може да је тур [ска] скривена намера или да овим четама нападају на наше границе и пљачкају их или да буду помоћ у времену могућег сукоба нашег и турског. Они ноћу силазе по селима и храну односе. Срби онамошњи, то јест око Буковика тајно траже оружја да купе да се од одметнутих Турака бране. Овдашњи трговац Каранов [чанин] пита сме ли им таково продати.

5. А. Милојевић, „Раде Гргуровић пешадијски поручник”, „За отаџбину”, Београд, 1904, стр. 354–356.

10, 13.4. [1876], *Од кај [ејана] Ник [оле] Сјојан [овића] засјуи [ника] бриг [адноз], № 1607.*

Малочас јавио ми начел [ник] ср [еза] златиб [орског] да су од неког доба учестали напади Турака на наша погран[ична] села Сјеништа, Доброселицу, Јабланицу, Завојницу (?) те их робе и чине квар, а осим тога да се из дана у дан виђају све веће гомиле где туда тумарају. Стога молим вас итд.

(Кап [етан] Борисав [љевић] кад дође нека наређује – казна).

11, *Борисављ [евић], № 77 цифре.*

Нач [елник] ср [еза] ариљ [ског] јавља ми да су 60 Тур [ака] башибозука 31. ноћу напали на нашу границу и убили Танасија Матовића у Ојковици, отерали му 44 оваца, 13 гов[еди] и 3 коња. Јуче на ноћ око 2 сах [ата] ноћу 8. до 159 Турака напали на караулу Трудово, стражари их дочекали и одбили (а ово је јављ [ено] мин [истру] – бриг [адир] наред [ио] војн [ици] I кл [асе] да чувају).

Задочињено написано.

12, од 3. ов [ог], *През [идијално] Борисав [љевић].*

Јавља ариљ [ски] капет [ан] да су 30. нап [али] Тур [ци] на караулу Витлиште на Цвети, но покушај добро одбијен. Томе је узрок сама т [урска] власт, која јавно сазивље и упућује угурсузе на границу итд.

Бригадир захтева да приближи својевољ [це] наше граници (којих имаде 461).

13, од 10.4. [18]76, *Г. Дим [ијрије] Сјој [ковић], през [идијално].*

Прошао границу свуда и издао налог да се не изазивље сукоб. Има изгледа као да су Турци ради изазвати га. Наши Срби не смеу око границе њиве обделавати. У сукобу на Аништу убијен Алил бег спак [ија] из Пазара.

Око бусака (види бр [ој] 1) нађено више чаура од војн [ичких] пуш [ака] турских. Предлаже да се у интересу неутр [алности] поставе по двојица надзиратеља сигурна на по 2 карауле.

14, 10.4. [18]76, *Нач [елник] сјуден [ички] П [ејар] Појовић, приватно.*

Мехмед-ага њаца још је командант на својој старој линији. Његов је штаб у Сјеници. У граду новопазарском има свега 40 топова: 2 непокретна, 2 авантопа и 36 танких дугачких што их 4-6 коња вуку. У касарни има 6 топова што се остраг пуне.

Овде војске од неког времена никад више од 2 табора нема. Нису прављени никакви нови шанчеви нити на њима намештани топови.

У Митровици нема никаквог топа, нити шанца, само 1 табор низама размештен обично по срп[ким] кућама. У Сјеници је војска сваки час у промени те због тога и њен се број не може сазнати.

15, 18.4. [18]76, *Борисављевић, дейца цифров [ана], Пов [ерљиво] № 29.*

Дознао је да нешто турске војске долази у Сјеницу и Митровицу, а нешто да пролази и за Беранију.

16, 20.4. [18]76, *Борисављевић приватно [но] сјроводи њисмо арх [имандрија] Прокојија.⁶*

У недељу 18. 4. дошли су код мене из Чајнича, из Херцеговине, 2 трговца, Хаџи Гавро и Риста, брат Гаврин и казаше:

1. Да су Турци страшно поражени са бит [ком] у Дузи од 1, 2 и 3. текућег месеца.

6. Прокопије Бујишић, архимандрит манастира Бање.

2. Позвали су упомоћ Турци крајишници Сарајлије, а ови одговорили да [ће] чекати у Сарајеву па шта их снађе.

3. Показује се жеља за предају, но се боје преваре.

4. Прикупили сву редифу и послали у Херцеговину и Краину.

5. Обећавају војницима по 100 гр[оша] месеч[но] па их лажу.

6. Уопште је овладао страх, а још притом и оскудица.

17, 20. 4. 1876, Начел [ник] с[т]уденич [ки] П[л]ешић [Пойовић] приват[н]о.

Турска је ударила „намет[н] на вилајет[н]” – на сваку пореску главу по 250 гр[оша] ч[аршијских], али сиротиња не да него богаташи.

Војске по касабама има као и пре што је јављено. Кроз села свуда крстаре по 50 низама са по 1 заптијом. Оваквих оделења има већ и по планинама. Малесија и Баковица одрекла је примање новог оружја.

У Пазар дошло је јуче 300 низама ђецака, а нешто мање и коњаника.

18, 25. 4. [18]76. год., Борисављевић, № 1824.

23. о [вог] м[есеца] око 5 сати поподне обилазила су 2 наша стражара границу са карауле Одвраћенице пут к [араули] Грмичку и у том путу дочекали су их баш на граници око 15 Турака и оборили вајру и убили на месту с[т]ражара Радована Боровића из Дајића.⁷

19, 27. 4. 1876, Борисављевић, № 1856 (читати прво текући број 20 па онда овај 19).

1. Јуче око 5 сати ударили Турци на караулу Округлицу, али никаква вреда.⁸

2. Са Јавора приватан телеграм од телегр [афисте]: „Истина је да је се војска из Колашина и Берана вратила у Сјеницу са Командар-џашом.” То је онај чувени Мехмед-Алија за кога сам чуо да је отишо у Колашин. Даље онај џаша ш[т]ио јавих да иде ради осмајрања ђоложаја на Јавору долазио је из Кладнице до Лепојевића и ту је на једном брду провео 2 сата бележећи. Ближе није дошао.

3. Чујем приват [но] да су Турци страшно потучени и разсељавају се Колашинци нашој граници и у унутрашњост даље. У Плевљу и Пријепљу нигде Турчина нема, али је у Сјеници и Новој Вароши још она посада пређашња и у Сјеници као да је нешто војске дошло и посаду увећало.

20, 28. 4. [1]876, Борисављевић, № 1901 шифра.

Са Јавора имам извешће да има у Сјеници 7 џабора. Од њих један ради друм к Јавору раздељен по 24 шиљбока: код њуприје на Вапи под Лупоглавом, код Белог Камена, на путу к вароши с ове стране Увца. Двој [а]ко пут к вароши и Јавору и у Брозима с оне стране Кладнице, као страже од нас и праве пут војници и пионири. Чује се да би неки Ферих паша изишао с њима, али га депеша задржала. Веле да ће још један џабор изићи да похитају, да ће извести војску и топове и да ће нападати до 4 дана – изићи у село Лепојевиће до границе и говоре да нападну са Ограђеника и Тисовице уједанпут. Наредио сам да се пази и јавља, а г. Гргуровићу да иде, види, јави и шта треба у малом и сам нареди.

21, 4. 5. 1876, Генер [алишабни] кайет[н] [ан] Мих [аило] Ник [оле] Илијћа⁹, извештај са границе.

7. Н. Живковић, („Гранични сукоби у Старом Влаху првом половином 1876. године”, Зборник радова Народног музеја, књ. XI, Чачак, 1981, стр. 172, 173, објавио је извештаје Начелства округа ужичког од 9. и 12. маја 1876. о погибији стражара на Одвраћеници.

8. Н. Живковић, и. д, стр. 173; „26. овог месеца око пет сахата после подне ударили преко 100 Турака пешака и коњаника на Округлицу између дубљанске и гумничке карауле.”

9. П. Борисављевић, „Принос биографији погин. мајора Илијћа”, „Ратник”, св. 8, Београд, 1879, стр. 400–405; П. Борисављевић, „Михаило Илић мајор”, „Исток, народни календар за преступну годину 1880”, Београд, 1879, стр. 158–163.

У свези мојих извештаја од 3. ов [ог] м [есеца]¹⁰ учтиво спроводим команданту мој извештај о резултату мојих посматрања са наше границе у Турској и о покретима преко границе.

Са карауле Крњаче посматрањем прегледао сам турски положај на „Дугој пољани”, на друму међу Пазаром и Сјеницом. Тај је положај на јужноме продужењу ниске голетне косе, која иде с Голије у Турску. Она је зато да држи и брани свезу међу оба поменута места итд.

Турска војска још није никакву иницијативу изјавила, осем што је по друму пазарско-сјеничкоме било покрета, итд. Даље дознао сам:

1. На Дубињу пола сата од Сјенице (на друму пазарском) направили су овога пролећа врло тврд шанац, налик на онај о коме сам у једноме рапорту прошле јесени помињао.

2. На Пеџи на друму сјеничко-јаворскоме, који је раније рађен и по казивању казаматиран.

3. На Ђуџу варошкоме опет шанац, али не тако јак.

Итд., прочитати извештај.

22, 5. 5. 1876, *Борисављевић, № 2062* *цифра*.

Синоћном депешом са Јавора јављају ми: „Турци продужују грађење пута. Кладницу су прошли, радиних 300. Један табор ономад отишао из Сјенице у Н [ови] Пазар и сад у Сјеници има 8.000 војника. У недељу дошла још многа муниција, смештају је у цамију. Говори се да ће војска изићи на Јавор кад се пут сагради.”

23, 6. 5. [18]76. год., *Борисављевић, поверљ [иво] № 38, цифра*.

Са Јавора депешом синоћ јављају: „Источно од Сјенице на ново направљеноме шанцу на Дубињу има 6 топова позадњи, које 6 коња вуку; 4. текућег месеца избачена су 3 пробна метка из једног к Беломе Камену. Сам Командар-паша ишао је на Суви брег да гледа докле ће у нашу страну дотеривати. Први метак паде на даљини 45 минута, други 30, а трећи још мање. То их је јако сневеселило јер су се надали да ће 2 сахата терати. Јуче опет отишао један табор у Пазар, а говори се из Пазара да су у Румелију отишли 4. Пут су начинили до Лепојевићског поља. Кажу да је у недељу излазио мислалај на Ограђеник и гледо положај.

24, 10. 5. [18]76, *Борисављевић, № 2220* *цифра*.

С Јавора ми се јавља да су прексиноћ на 2 сата пред зору 40-50 Турака ударили на Тисовицу. Једни су опколили стражару, а други кућу Миладина Басаре и сав мал његов до 30 говеди и до 200 комад [а] коза и оваца запљенили и побегли у Турску низ реку Тисовицу. Никаквог вреда стражарима није било, а за Турке се незна.¹¹

25, 12. 5. [18]76, *Борисављевић, № 2257, цифра*.

С Јавора. С поуздане стране дознадосмо да је у Митровици пре неки дан донето жељезницом 6000 товаара муниције. У недељу су Срби из Н [ове] Вароши однели у Вишеград 700 товаара муниције. У Сјеници сада има 6 тобора, 6 велики и 20 мали топова.

26, 12. 5. [18]76, *Борисављевић, службено, цифра*.

Добих вест са Јавора да је Синан Букић, Турчин из Богуте сјеничке нахије дошао до границе са женом и 5 деце. Моли да га примим као и друге бегунце у Србију од турског зулума. Он има 8 кућа породице и још пре су сви питали дали смеду у случају

10. Н. Живковић, н. д, стр. 174. У писму команде Западноморавске дивизије начелнику Округа ужичког од 3. маја 1876. помиње се извештај капетана Михаила Илића о стању путева у околини Ивањице.

11. Н. Живковић, н. д, стр. 176.

нужде прећи овамо. Наредио сам да се прими и уљудно у Ивањицу са породицом спроведе и власти преда.

27, 15. 5. 1876, *Борисављевић, службено.*

С Јавора јавише ово: На Дубињу, ће Турци праве нов шанец, у квадрату једна страна износи одприлике 700 кор [ака]. Ту се подижу неке велике зграде и две су већ готове. Турци недаду ближе од четврт сата томе шанцу прићи никоме без разлике сем аскеру, који одатле сам вуче материјал до шанца. Говори се да су топове тако наместили да им само уста вуре и да се неможе ни топ ни војник, кад пуни или пали топ, видити.

Муницију и друге војне потребе непрестано разносе. Турци се живо спремају али су вечно збуњени и невесели и једва чекају да једаред буде.

Друм, који су почели правити од Сјенице амо сада насапају. Даље од Лепојевићског поља к нама нису још почели правити.¹² На Вапи код Крстаца (стара ђуприја) хоће изнова ђуприју да праве. Данас су долазили ђумрукције и извршитељ турски из Сјенице и донели једно писмо где се траже покрадена говеда из Турске.

28, 15. 5. 1876, Подпоручик *Дим [ијџрије] Сјојковић, ђривајно.*

У Митровици никакве војске до мало посаде. Хране има много, каже ми један: 3 велике гомиле брашна као три куће и то је под ведрим небом, а одатле сваки дан носе коморције исту кроз Пазар за Босну и Херцеговину. Слагалиште ране за херцеговач [ку] и босанску војску то је Митровица.

Прошле ноћи ишао је неки *Адем сџахија из Пазара са 60 џур [ских] војника* по српским селима поред границе и тражио неко оружје, за које вели да су Турци чули да је са наше стране тамо претурено.

29, 15. 5. 1876, *Борисављевић, № 2220.*

„Г. Р [аде] Гргуровић из Ивањице 27. 4. јавља да је 1 стражар 23. 4. на Одвраћеници погинуо.”

„Начелник рачан [ског] среза 13. 5. јавља да је јуче у Вишеград дошло до 300 товара цебане, а поред ове 7 товара новца и он се носи за град Зворнички.”

„Начел [ник] ужич [ког] окр [уга] 15. 5. јавља да су се на караули Цигљи пушкарали, али без вреда. Јавља још и то да врло често пале куће, колибе, сена и све остало.”¹³

30, 18. 5. [18]76, *Борисављевић, № 2427, дејџца.*

Начел [ник] срес [ки] из Чајетине јавља да је у Новој Вароши образована чета својевољ [аца] од 200 Турака и 11 Срба с намером да краде и узнемирава.

31, 19. 5. 1876, *Борисављевић, № 2500, дејџца.*

Г. Гргуровић јавља да су око 500 Турака између 18 и 19. ов [ог] м [есе]ца ноћу напали на караулу „Ступску чесму”, гди су се готово до зоре били. Вреда никакова. Отерали су 575 ком [ада] ситне стоке. Нађена су на разбојишту 2 метка и много чаурица од острагуша.

32, 23. 5. [18]76, *Подјоручик Д [имиијрије] Сјојковић, № 89, дејџца.*

Буљукбаша са Бањске јавља да је са поуздане стране сазнао да у Грабу, селу у Турској, 2 сата од границе, има сакупљени 1500 турски башибозука, а намера им је да пљачкају.

12. Д. Петровић, н. д. стр. 158, забележио је да се прва вест добијена преко телеграфисте Ранка Аранђеловића односила на почетак градње пута од Сјенице на Јавор.

13. Н. Живковић, н. д. стр. 176, објавио је извештај начелника среза златиборског од 24. маја 1876. о борби код карауле Цигле.

33, 24. 4. [18]76, *Начел [ник] сѣуденич [ки] П [ешар] Појовић, йоверљиво № 56, дейеша.*

Рапорт са Грмичка гласи да су синоћ Турци ударили на бусак Грмичка, пушкарли се мало, па се вратили. Чује се да ће 800 башибозука ударити на Грмичак или Бањску, барутану на Рудну срушити па се вратити.

34, 25. 5. [18]76, *Инж [ењеријски] йоручик Д [рађомир] Вучковић,¹⁴ званично с Рацке.*

Догађај који се сада налази на караули бркушкој није од велике важности. Њих неколицина башибозука покушавали су напад на Грмичак, но без успеха и последица. Код Сјенице на Дуђој Пољани има нешто башибозука али без икакве отворене намере.

35, 26. 5. [18]76, *Борисављевић, № 2513.*

Извешће: Г. Гргуровић 18. ов [есеца] јавља да се између 16 и 17. ов [ог] подигла једна чета из Васиљевића и Ерчега до 50 људи, те пређу исте ноћи с оне стране и нападну један тур [ски] тор, лево од Кладнице код Борова гди су 6-7 чадора турски, па их дочекају и убију Јована Савковића и Милића Јездимировића оба из Ерчега.

С Јавора 19. о [вог] м [есеца] јављају ми са Ступске чесме (види под 31).

Риста Илић Пећанин из Сјенице, који је 12. о [вог] м [есеца] пребегао у Ивањицу са 5 чељади и 2 слуге, један од најбогатији и најугледнији Срба онога краја прича следеће: „У Сјеници има: 20 брдски топова; 6 пољски што 4 коња вуку, 2 велика топа у граду; од 6 пољ [ских] 2 су у шанцу, а 4 у пољу спремни за вучење.

Војске има 5 табора йо 600 људи, било је у почет [ку] ов [ог] м [есе]ца. У болници било је онда 634. У Новом Пазару било је 2 табора. Од Сјенице до Вишеграда по свим стражама по свој граници 3 табора, разумевајући Вишеград и Нову Варош. Коморе је било од зимус 2.000 коња, од којих су до сада 1.000 крепали. Зимус на тој линији умрло 2.000 аскера, а прошло је у Босну и Ерцеговину од 27. августа пр [ошле] год [ине] па до данас 37 табора. Од ових табора прелазе ноћу понека одељења од вароши до вароши, као да су нова оделења и са тим замећу траг. Неки дан прошла су 4 буљука (чете) од 55-85 људи па су пустили глас да су 4 табора прошла. 22. айрила ове год [ине] убише се 3 шурска официра у Сјеници, 1 у чадору, а 2 у хану, зато што нису имали ништа да троше и трошка својим фамилијама да пошљу. Ни официри ни низами нису за 9 месеци примили йлашу.”

Прото Јефта¹⁵ из Бабиња прича: „Раји је узимано до сада 8 ока, па су им попустили те узели 10 оку; потом пошто су покупили 10 оку, сад опет узели 8 оку. Власт је турска пролетос објавила да ће Србима и Турцима давати жито на кућу по 50 ока на зајам на сто десет – пошто се сад променио султан наређено је да одма плате сваку оку по 2 [роша] што су узели за рану. Многе Србе апсе из подозрења да код њи долазе ускоци. Ко има пара он се одкупи па бега одма у Србију.

Од ових дана учестала су прелажења у Србији из Босне и Херцеговине у гомилама од 20–30 душа. Између њих који су за оружје примају се у добровољце. Узрок је бегању нерадња и глад. Све ове позивају Турци на траг, ослобађају их 7 год [ина] од дацја, али бадава – несмеду ићи.

36, 2. 6. [18]76, *Борисављевић, службено.*

Са Јавора вест: Пре 3 дана био је отишао Командар-паша из Сјенице у Нову Варош па је се опет вратио у Сјеницу и јуче је отишао у Нови Пазар.

14. В. Белић, „Вучковић Драгомир”, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, књ. 1, Загреб, 1929, стр. 446.

15. Прота Јефто Поповић.

37, 3. 6. [18]76, *Подјоручик Грџуровић с Јавора.*

Још од прошле године била су 2 тур [ска] чадора на путу јаворско-сјеничком и то близу Кладнице. Но јутрос их има 6 чадора и почели су правити данас у 9 сати шанац код истог пута и то ближе 1 пушкомет него што су им чадори. Овај шанац далеко је од Јавора три четврт сата, а на њему раде до 150 људи, колико се је могло распознати.

38, 3. 6. [18]76. год, *Подјоручик Грџуровић с Јавора.*

У шанцу за који сам данас јавио подигоше Турци овог часа чадоре и то до 25, уколико је се могло видети с Јавора. Нисам се известио дал су ови Турци дошли из Кладнице или из Сјенице.

39, 3. 6. 1876, *Кајетан Варјачић¹⁶ с Рацке № 124.*

Дознали смо да је у прошлу недељу отишло 800, а у уторник 500 башибозука из Пазара на Копаоник са намером да ударе на нашу границу и то: онда кад пушка пукне на Копаонику онда да нападну на Грмичак са Сјенице.

40, 4. 6. 1876. *Борисављевић, № 3066, дејеша.*

Јавља да је од начел [ника] среског добио вест да има много турске војске код Тијића дућана спрам „Црвених стена” и намеравају кроз 4-5 дана нападати. У Малом Зворнику нема никога, све је исељено. Ово тврди један онамошњи човек.

41, 4. 6. 1876, *Подјоручик Грџуровић, дејеша.*

Јавља да је дознао да су оно Турци, што су се ушанчили на путу јаворско-сјеничком, дошли из Сјенице и да их има 3 буљука; да су донели пионир[ске] алате да продуже прављење пута к Јавору, који су оправили до Лепојевића још пре, али још нису почели радити. Стару њуприју на Вапи оправљају. Говори се да ће да праве пут од Сјенице испод Дубиња, а исто тако и њуприју, а да ће њуприју продужити до Васиљевића. Дознао сам да се башибозук спрема да удари на Васиљевиће и Ерчеге.

Оружје и муниција транспортују целога дана из Сјенице у Нову Варош, а одакле у Босну. Пушке су све саме кременаре „Шоце”.

42, 5. 6. 1876, *Варјачић, дејешом № 125 с Рацке.*

Јавља да је јуче било пушкарања на Грмичку између наших стражара и 30 башибозука, који пређоше да наше стражаре похватају, но без икаква вреда.

43, 5. 6. [18]76. год., *Подјоручик Грџуровић с Јавора.*

Водник коњич [ки] Милан Пурић, који је на Крњачи, јавио ми је да је јуче дошао један табор турске војске из Сјенице у Нови Пазар и станује код Цмиљевца под чадорима, где чувају барут, који је ту смештен. Цмиљевац је удаљен за 2 сата од границе. Војска не придлази ниодкуд.

44, 6. 6. 1876, *Борисављевић, № 2513 њисмом.*

Извешће: За прву тач [ку] читати тек [ући] бр [ој] 35. Даље г. Борђе Евгенијевић брзојавник с Мокре горе јавља да је стање турске војске и њихових гранич [них] стражара у кадилуку вишеград [ском] следеће:

Од „Мацута” на тур [ској] страни дуж целе суве границе има 240 стражара. Осим овога код „Стоца” и у „Будимлији” један буљук редифа од 140 људи. Наоружани синдеровим пушкама.

У Вишеграду има под 45 великих чадора до 400 башибозука са кременачама и 1 чета редифа, која ради на опкопима спрам вишегр [адске] њуприје. Да толико људи има тврди тим што се за целу посаду вишеградску као и за страже граничне у вишегр [адској] околини од Мацута па до Дрине издаје дневно до 1200 лебова.

16. Јован Варјачић, Вечерње новости бр. 56, Београд 25. фебруар 1901.

Даље, начел [ник] рач [анског] среза актом од 1. јуна јавља ми да је од пограничних буљукбаша чуо да је пре 10 дана дошло у Вишеград 1.000 Анадолаца и сместили се око Вишеграда под чадоре, који се виде и којих има око 120. У исто време да је прошло 3 табора Анадолаца за Сарајево. Даље у Семећу више Вишеграда има до 500 коњаника. Више Омерачића наспрам наше карауле „Плоче” разапето је до 20 чадора и говори се да су башибозуци. Из сребреничког кадилука кренуо се сав башибозук за Вишеград, а у Сребреници дошло је и улогорило се у Дугоме пољу више наше скеле до 1.700 Турака Черкеза. Телеграфским путем пре два дана дошла је заповест од везира из Сарајева да се граница добро чува, јер су дознали да наше војске има у Крмњима на 40.000. Чауш зайољски говорио је буљукбашу Вучећу Јелисавчићу: „Немојте ви ништа сумњати од нас и знајте да још за год [ину] дана вама рата бити неће, а ми смо учинили шта смо хтели и цара, који је био обећао дати Србији Босну збацили смо, а узели онога с којим ћемо нашу веру одржати, а кад година прође онда се надајте рату.”

45, 6. 6. 1876, *Борисављевић, № 3184, дејеница.*

Начел [ник] рач [анског] среза јавља ми да се башибозуци крећу од сребреничког кадилука к Вишеграду. Пориче се да има много војске наспрам „Црвених стена”.

46, 4. 6. 1876, *Кайеџан Илијћ уз извешће са Јавора.*

Војници турски, који су зимовали на Штиткову и о којима сам јавио отишли су и оставили камене опкопе, а између 31 и 1. ов[ог] м[есеца] вратили се и опет отишли са великом пуцњавом на остављене шанчеве. Од кмета лепојевићког дознао сам да у Сјеници има 7 табора по 600. Пре су имали 6 челичних топова и 6 брдских, сад им је дошло 6 пољ[ских] топова. Шанац је на „Дубињу” четвртаст и на левој је страни Вапе и ужасно простран и кажу да се унутра праве неке зграде. У Сјеници последња неколика четвртка толико је хране донешено да се може у великој количини купити по 30 пара ока. Цебане имаде луне 2 цамије и то за спредњаче. Издато је некаквих 6 кола пиштоља сељац [има] турским по граници. Батаљон, који је био на Лупоглаву вратио се јер је свршио копање пута.¹⁷

47, 7. 6. 1876, *Кайеџан Варјачић с Рашке, исто.*

Углавном објашњава депешу под бр[ојем] 44 од 5. ов[ог] м[есеца] № 125 и каже: „Обилазећи са подпор [учником] Стојковићем и Николићем и срез [ким] начелничког границу дођем на Грмичак и ту ми буљукбаша са бусака рече да је око 30 башибозука прешло на нашу страну, сакрили се у једну долину и шуму те чекају да похватају стражаре и покваре бусак. Но то нису могли учинити пошто ја сакупим људе из оближњих села и стражаре са суседних караула, па кад се једна двајестина покупи, наредим да их нападну и после малог пушкарања башибозук почне бегати. Нико од наших није повређен, а од њихових више њих.

Почем сам од многих људи извештен да око наше границе нема никога то сам наредио да се чете јоханичког среза распусте као и ова чета на Рудну. Ове сам пак чете сакупио према извешћу с оне стране, а према депеши од 5. о[вог] м[есеца] № 125.

48, 7. 6. 1876, *Кайеџан Варјачић с Рашке истом № 132, ѿвер [љиво].*

Дознао сам да има у Пазару низама 2 батаљона, од којих један је растурен по стражарама, а други станује у Пазару. Башибозука нема у великом броју већ свега око 100 људи и ови у мањим гомилицама крстаре око границе. Затим има нешто мало Арнаута из оближњих села. Сви башибозуци добијају по 1 оку леба дневно и то уредно. Сви су добили спредњаче и сваки по 100 фишека. Леб се меси у Пазару и носи у Сјеницу. У Сјеници веле да нема више од 6 табора низама и нешто башибозука у сјеничком

¹⁷ Д. Петровић, н. д, стр. 158. О стању у Сјеници трговац Никола Шаранац јавио је у првом писму 6. јуна 1876.

пољу. Засад се понајвише задржавају у Сјеници и Црногорској међи. Муниција је још давно прошла кроз Пазар и то око 30 натоварених коња отишло је у Сјеницу. Кажу да су ђулета за глатке топове, а од ових није ништа у Пазару задржато. *Тојова у Пазару има 40.* Један богати *џрџовац Србин* по имену *Стеван*, неки старешина у меџлису, кога је некад српска влада употребљ [авала] за растурање неких књига у Турској рече ми ово: „Кад оно паша из Сјенице дође у Пазар он сакупи све великаше и владику као и самог овог Стевана и рече им: „Е сад је Србија добро учинила, збацила Милана и наместила на владу Карађорђевића Петра. Милан није хтео да се повинује нашем цару, а Карађорђевић то је поштен и ваљан човек. Он поштује нашег цара и тако сад ће за нас добро бити.”

49, 8. 6. 1876, *Калеџан Варјачић с Рацке, № 1380.*

Чујем да се скупило на Рогозну око 150 Арнаута башибозука, а купе се једнако из оближњих села око Пазара. Исто се тако вечерас видело око 100 Арнаута на Голици.

50, 8. 6. 1876, *Грџуровић с Јавора.*

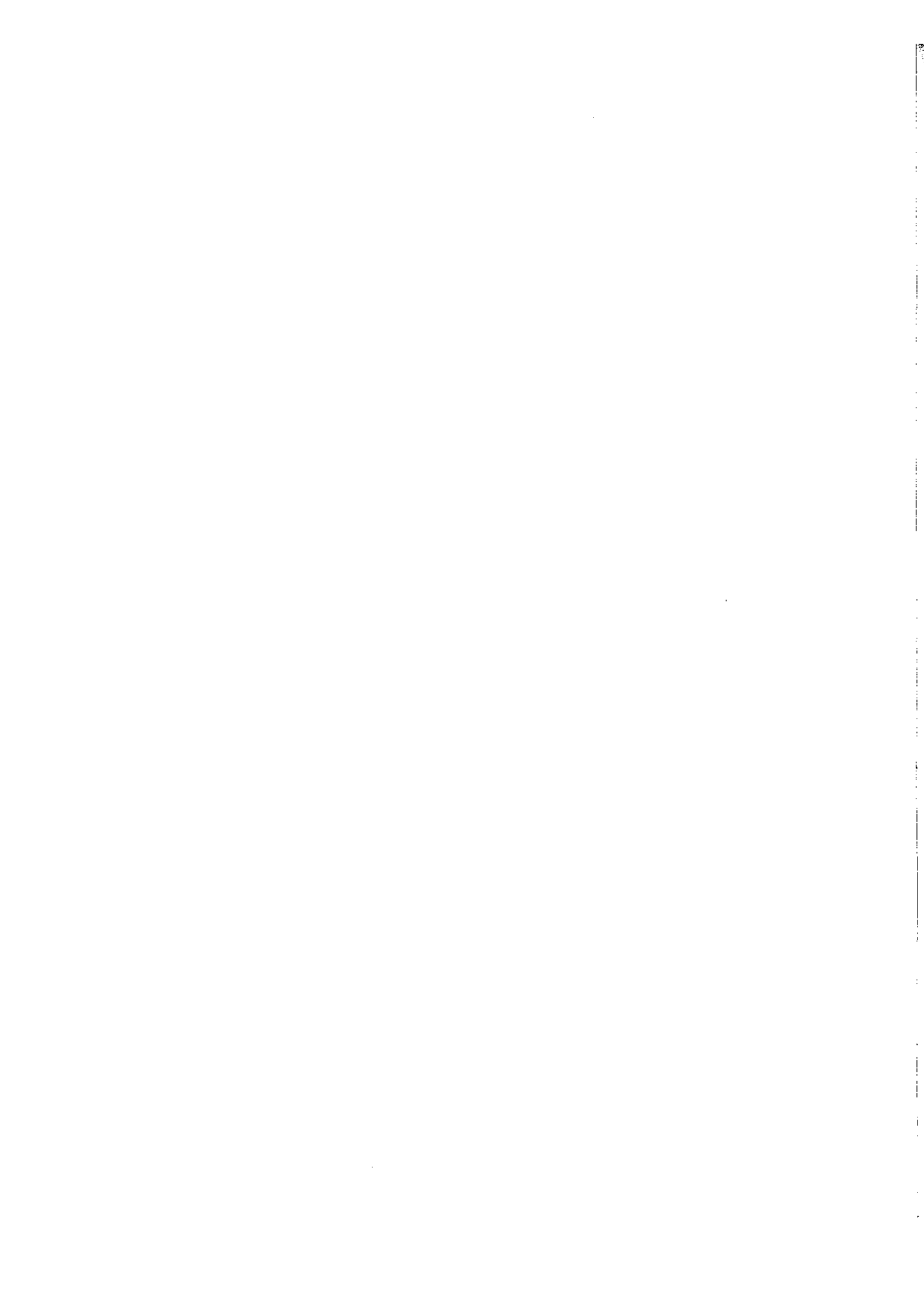
На граници ништа новог немам да вам јавим.

(АВИИ, п. 1, к. 3, ф. 1, бр. 1)

RECUEIL DE RAPPORTS ENVOYÉS DE LA FRONTIÈRE PAR LA DIVISION DE LA MORAVA OCCIDENTALE EN 1876

A l'état major de la Division de la Morava Occidentale qui se trouvait à Tchatchak, les informations du service de renseignements à la veille de la Première guerre serbo-turque ont été réunies dans „Le recueil des rapports envoyés de la frontière en 1876”. Il contient 50 documents, dont le texte a été reproduit intégralement ou donné sous forme d'amples résumés. Les rapports arrivaient de trois endroits: de Rascie (15), du Javor (8) et d'Oujitzé (27) et renfermaient des détails sur les incidents de frontière, sur les mouvements des troupes, sur le transport des armements et le train des équipages, ainsi que sur le génie militaire turc entre le 16 avril et le 20 juin 1876.

Radivoje BOJOVIĆ

ДАНИЦА ОТАШЕВИЋ

**СРПСКО–ТУРСКИ РАТ 1877–1878. ГОДИНЕ У ДОКУМЕНТИМА
СУДА ОПШТИНЕ ЗАБЛАЊКЕ**

Даница Оташевић
УУ 32000 Чачак
„Чачански глас” – Жупана Страцимира 35

UDK 949.711

Ратне 1877. и 1878. године, судећи по документима сачуваним у Суду општине заблаћке, нису биле за Србију тако драматичне као 1876. У Другом српско-турском рату, који је српска војска водила углавном на јужном фронту од 13. децембра 1877. до 3. марта 1878. године, није било онако вапијућих позива и апела да се „одма” и „не часећи час” врши реквизиција хране за војску и фуража за стоку, мобилишу возари и кола за превоз муниције и других потреба из позадине на линију борби. Из преписке, која је углавном „ишла” у једном смеру, од Врховне команде преко Окружног начелства и Начелства среза трнавског, у Суд општине заблаћке, чији су чланови, председник и кметови били једини извршиоци, не може се закључити поуздано када је нови рат почео, против кога (Турска као ратујућа страна нигде се не помиње, такође ни реч рат!) и како се завршио. Народни војници I и II класе из заблаћке општине – која је обухватала села Заблаће, Вапу и Балугу – ратовали су у Куршумлији, и у студеничком крају,

док се јаворски фронт скоро не помиње, за разлику од кретања транспорта хране и муниције у Првом српско-турском рату 1876. године.

До нешто живље комуникације између војних власти и позадине, бар тако говоре акта доспела у Заблаће, дошло је у јануару 1878. године: хитно и са најстрожом препоруком тражени су опанци за војнике I класе у Куршумлији, драматично је апеловано да се купе војници II класе Чачанске бригаде и шаљу својим командама, јер се позиву није одазвало око 500 војника, тражена је топла зимска одећа за „сиротне војнике” који су голи и боси, давана упутства како се може ићи војсци или слати преобука и понуде. Уз све то, скоро свака наредба завршавала се претњом члановима Суда и кметовима војним судом – уколико не изврше наређење.

Брига за војску на граници није трајала само у време рата, већ је настављена целе 1878. и током 1879. године, када је Србија по први пут прославила, 20. јуна, независност. Одједи тек окончаног рата могу се пратити кроз документа о збрињавању породица чији је хранилац погинуо, тражење земље да се настане од пребега из Турске и бораца за „милу слободу”, дрва за војну болницу у Чачку, али и – како су узоране њиве и убрана лети-на војницима на граници који су чували још крхки мир...

Сви датуми у овом раду су по старом календару, како пише и у оригиналним документима из архиве заблаћког суда, осим датума који обележавају почетак Другог српско-турског рата, закључење Санстефанског мира и Берлински конгрес. У навођењу докумената вршене су незнатне грама-тичке и правописне измене, а сва грађа, која одсликава улогу и положај једне општине у важним историјским догађајима и сведочи о функциони-сању државе, војске и микро средине, чува се у Међуопштинском историј-ском архиву у Чачку.

I

Србија је после тешких борби на Јавору и јужном фронту, уз посредовање руског ђенерала Игњатијева, 20. октобра 1876. године закључила са турском Портом за српску војску спасоносно примирје, које је важило на свим линијама фронта два месеца. У децембру српска држава спрема-ла се за наставак ратних операција, али примирје је „продужено до 1. Марта римскога” наредне године. Војске су држале положаје на којима су се за-текле у моменту потписивања примирја, а у позадини су већ издаване на-редбе о месту окупљања народних војника и убрзаном кретању колона са храном и муницијом ка фронту. Одлагање рата, а касније и потписивање мира 28. фебруара 1877. године, утицало је да се смири стање и у позадини. Држава је у том моменту са ратног поља „упловила” у мирнодопске обаве-зе и посредством својих органа власти, где су општине, односно судови оп-

штински, били извршиоци, тражила прикупљање народног данка за друго полугодиште 1876. и управо је тај акт, приспео у заблаћки суд 6. јануара 1877, први заведен у протокол. Очекујући истицање примирја и продужетак операција на фронту, од кметова је тражено да данак уберу до краја јануара и да о томе одмах жаљу исвешће начелнику трнавског среза и Окружном начелству у Чачку. Повратних информација о судбини наређења одозго скоро да нема, једино се по поновним актима и претњама Суду и кметовима може закључити да многе заповести нису извршене, или се каснило, што је љутило вишу власт.

Први војни налог Суду је стигао 12. фебруара 1877. од Врховне команде. Наређена је мобилизација активне војске I класе. Мобилизација се имала извести овако:

„Трнавски батаљон 14. ов. мца у Карановцу. Ескадрон чета пионерски такође 14. ов. мца у Карановцу. Болничари за корпусно санитарско одељење корпусни ординарси и корпусне коморције да буду 16 ов. мца у Крушевцу. Војници свију осталих части, као бригадни болничари, занатлије токари месари и раднички вод треба да буду 14. ов. мца у Карановцу. А војници бригадне чачанске брдске батерије 13 ов. мца на конаку у Карановцу без коња, послуга и возари пешачко муниционе колоне са стоком 13 ов. мца у Чачку.”

Суду је препоручивано „да најживље настане да се сви војници из општине његове на дотична зборишта упуте на време како ће сваки у своју команду несметано пристати одређеног датума са целом својом опремом и оружјем. Уз сваку част иду њена штабна и стројна комора. Војници треба да понесу за три дана [х]рану за себе, а коњаници и коморције јошт и фуражу за стоку”. Суду је строго наређено да ниједан војник не сме изостати.

Већ 18. фебруара од Суда у Заблаћу је тражено да за „пренос хране из Карановца у Студеницу и Градац упутити хитно у Карановац управнику магацина све коморције II и III класе с коњима, врећама и покривачима.” Извештај о овоме морао се начелнику среском послати за два дана „ако нежели да кемтове да суду на осуду”.

У време примирја многи грађани покушавали су да своју мобилисану стоку продају или на неки други начин избегну војне обавезе. Министар војни је 28. јануара – а тај акт је упућен Суду у Заблаћу 21. фебруара 1877. године – о томе издао следећу наредбу:

„Дознао сам да многи од грађана прибегавају разним средствима па своје волове, коње и кола да не би поднела разну државну дужност продају што је непријатно и помислити... Зато да би се што боље имало рачуна о народној вучи наређујем и за њу да се изврши попис, и да сви они без обзира на разлике а нарочито богаташи и имућни трговци уђу у попис народне вуче који нису нигде у активној или резервној војсци уписати нити као борци нити као коморције нити пак као административна или друга каква војсци припадајућа лица. Овим ће се начином сазнати право стање народне вуче и знаће се који на позив има да се одазове.

Народна вуча мора да има добру – јаку стоку тако исто и кола добра која могу већи терет и на већу даљину носити.

Грађанин пак уписат у народну вучу за ово време, док је у тој дужности, неће смети ни под којим изговором продати своју стоку или кола ни ма шта друго од прибора коњског или колског у ком би случају дошао под војни суд. Полицијске власти пазиће да се ово и достојно оствари, а сваки онај који би са рђавом стоком и колима на дужност изашао, да се подвргне строгој казни. По себи се разуме да у овоме треба имати највећу правичност.”

По налогу команданта „овоокрушне војске” Суд је требало, према наредби од 24. фебруара, да све магацинске коморције I и II класе „и коморције главног интенданта упуту пред среску канцеларију са свом воловском опремом тако како ће у суботу 26. тек. мца стићи ради транспорта хране. Да би се ово извршило како треба сваки кмет је био дужан да лично доведе све коморције у свом домашају.” „За противно поступање узећу све кметове на одговор” поручивао је начелник срески.

Означено као „најхитније” и подвучено да би се хитност још више појачала и нагласила, из акта доспелог 2. марта 1877. у заблаћки Суд, види се „да је за пренос сена у Карановачки магацин потребно што пре 50 кола” а Суд да „с места пошаље амо 5 кола воловски са шиљастим ступцима без каната.”

Уз напомену да кола пред среску канцеларију треба да доведе неко од чланова Суда, начелник наглашава и да „ова кола не смеју бити означених возара, већ других људи”, јер су други, мобилисани возари требали да се „јаве 5. тек. мца без икаквог изговора ради преноса хране до у Пожегу”.

Велики број државних коња, како се каже у допису од 4. марта 1877, услед нужне демобилизације артиљеријске, био је ван употребе, „па је Г. Министар војни решио да се не би у бесцење продавали”, коњи „дају на послугу и из[х]рану оним пострадалим општинама који узхтедну имати коње”. Суду је налагано „да ово одма објави народу у свом домашају и стави знање ради даљег поступка стим да начелнику јави ко хоће и колико коња да узме под понуђеним условима.” О овом је Суд требало „да извести начелника до 10. тек. мца како би он опет могао извести надлежну већу власт ради његовог даљег поступања.”

Иако је 28. фебруара 1877. и званично потписан мир и тако завршене операције на фронтима започете на граници објавом рата Турској 30. јуна 1876. године, војска је и даље била у пуној „приправности” па јој је био неопходан сваки војник. То се види из „предписа” од 17. марта, по коме је Суд требало „живо” у селу Заблаћу да потражи и „под стражом пошаље начелнику војника Мила Петронијевића, регрута из села Рокци, срез Моравички округ Ужички, јер је потребан команданту ужичке окр. војске.”

После ове „живе” потере за регрутом Петронијевићем, у сачуваној архиви Суда општине заблаћке све до 26. августа нема ниједног акта који се односи на војску и војне потребе. Мир је, изгледа, био ухватио корена, а народ се вратио свакодневним пословима. Начелник срески тада се, преко свог писара Љубе Матића, обратио лично председнику Суда заблаћког с упозорењем „да све наредбе најбрже извршава, јер се оклевање ни најмање трпети не може” напомињући – „особито да морају бити оправљени путеви и ћуприје, [х]рана разрезата и већ да је се почела купити, прирез и све остало, а тражена количина дрва да се одма амо довуче и шипке”.

За пренос пексимита из чачанског у студенички магацин било је потребно 70 кола, па је начелник актом од 30. августа 1877. од Суда тражио да „сутра, у среду 31. ов. мца дотера амо на конак пред среску канцеларију 5 кола рабацијских са покривачима снабдевеним” – да би се пренос пексимита обавио до Карановца.

Суд општине заблаћке 10. новембра 1877. године био је упозорен да „одма саопшти свима војницима без разлике рода оружја и класе да, кад се позову на скупове, понесу сваки од њих од свог домаћег зимског одећа оно што ће им у овом зимском времену највише потребовати.”

Ово се највише односило на памуклије и чарапе, које је сваки војник, без разлике, морао имати кад пође на скуп. Пошто се знало да има доста „сиромашни војника који нису у стању памуклије и чарапе набавити”, општина је обавезивана да им набави потребну одећу. „Зато препоручујем томе Суду да он свим оним војницима који су сиромашна стања набави памуклије и чарапе на начин који је општини најлакши само ово мора извршити у року од 5 дана.” Извешће о томе шта је урадио, Суд је морао начелнику да пошаље до 15. новембра. Наредног месеца, 13. децембра 1877. године, Србија је, по наговору Русије, која је већ била у рату са Турском, објавила рат Турцима и тако је почео Други српско-турски рат, у коме је циљ Србије био ослобођење јужних делова од турског ропства и проширење на југ.

Под знаком „хитно” у Суд у Заблаће стигла је 1. јануара 1878. године наредба среског начелника да су за пренос хране у карановачки магацин потребна кола и да се „најстроже препоручује свакоме кмету да из свог села доведу све своје возаре и да буду сутра пре зоре пред среском канцеларијом сви возари иначе ако не учине тако бићеду одговорни по војно судском закону јер је хитна ствар која не трпи одлагање”. Суду је потом 10. јануара 1878. „најстроже” и „одма” препоручивано да „незадржано нареди да се свима војницима I класе пошљу опанци у Куршумлију, јер су сви остали без обуће”, а ко ову наредбу не изврши „биће предат преком суду на осуду”.

На фронту је било доста проблема: војска боса, а многи војници гледали су на разне начине да избегну борбу. Од команданта левог крила јаворског кора Суду заблаћком 13. јануара 1878. дошао је овакав акт:

„Од целе Чачанске бригаде II класе има које недошавших војника које у бекству око 500 па препоручујем да се најживље настане те да се сви ови војници за 8 дана упуте у команду, јер после овога рока послаћу у сваки срез стражу да их везане отера, а дотичне кметове даћу под војни суд.”

Суд је актом од 17. јануара 1878. још једном опоменут на Закон о војној обавези од 1. децембра 1877. године, по коме се „могу узимати коморе, запрете и остале потребе од лица која су дужна ове ствари давати војсци”. Истовремено је Суд обавештен да су „одсутвујући војници Чачанске бригаде из ове општине Јован Вучићевић из Балуге, редов, Љубомир Вучковић из Заблаћа, редов и Станоје Николић из Заблаћа и да се исти имају јавити своим командама 1. марта, односно 16. и 17. марта 1878.”

Под истим датумом у архиви Суда општине заблаћке сачувана су још два документа. Једним су упозоравана лица која путују својима у војску да су, по пропису Врховне команде, дужна да носе путне исправе, иначе их начелници станица неће препуштати већ враћати. „Да се ово више не би догађало суду се томе даје наредба која важи од 15. окт. мца да објави народу у свом домашају да свако лице које би хтело војсци ићи понесе са собом уредну путну исправу иначе неће моћи отићи куд је смерало и тако ће узалудно и полазити.”

О рату сведочи и допис о правилима о снабдевању војске од кућа у ратно доба, тачније члан 6. којим је прописано шта се поштом може слати. Војна пошта је осим преобуке и обуће примала да носи војницима и друге предмете, „одела и понуде, но да пакет не буде тежи од једне и по оке.”

„При прописивању ових правила”, каже се у допису од 17. јануара 1878. године, „Г. Министар војни имао је на уму само пошиљање ситних ствари, а нарочито понуде и преобуку, па је с тога и прописао тежину пакета. Но како се видело да се војсци хоће да шаљу и веће ствари, осим преобуке и понуде у јелу, и како су министру војеном долазила питања смеду ли се примати и тежи пакети то је министар војни решио да се члану 6. речених правила дода и ово: да пакети који се шаљу војсци могу бити до 6 ока тешки. Ради бржег отправљања ствари општине могу у својој средини изабрати лице по коме би ствари слале, но у таквом случају изабрана лица треба да имају увек објаву од дотичне полицијске власти”. По овом акту суд је требало да се управља и војницима „из свог домашаја” на прописани начин шаље преобуке и понуде.

Пошто неколико дана из заблаћке општине нису стизали возари за пренос хране у Ивањицу, Суду се „последњи пут најстроже наређивало”,

дописом од 20. јануара 1878, да „одма пред среску канцеларију, а најдаље до 22. т. мца пре зоре доведе сваки кмет из свог села своје возаре са потребним покривачима као и све оне који год имају кола и волове негледајући ко је шта”. Такође су и џакови врло рђаво враћени, па је Суду наложено да учини шта треба, иначе не учини ли, „нека одма пресуду пише себи.”

Драматично је и упозорење од 21. јунуара 1878. које је, преко среског начелства, упућено Суду у Заблаћу, а вероватно и другим општинама. „За сиротне војнике III класе из те општине који су голи, а има их и без топлог одела и чарапа”, Суд је требало најбрже „да настане и час пре” пошаље „на Рашку команду левог крила јаворске војске” одело и чарапе, а о томе начелника извести за шест дана.

Краткотрајна борбена дејства у Другом српско-турском рату завршена су већ 3. марта 1878. потписивањем Санстефанског мира, којим је Србији призната независност. Тек на Берлинском конгресу, од 12. јуна 1878. године, Србија је проширила своју територију за око 518 квадратних километара и добила градове Ниш, Пирот, Врање и Мали Зворник. Међутим, потписивање мира за ратним столом великих сила није значило и „збогом” оружју на границама и тек стеченим територијама. У Суд заблаћке општине и даље стижу опомене, као 13. априла, на пример, да војнике који се са одсуства нису вратили, или су побегли са бојишта, или се, пак, уопште нису одазвали на позив у рат, „пошаљу у њихове команде до 17. тек. м. или ће бити суђено кметовима за неизвршавање наређења.” Уколико војници одбију да се јаве својим командама, Суду је наређено да их „хапсе и са овима заједно дођу начелнику среском на даљи поступак”. У противном, и кметови ће бити дати на војни суд за осуду, „јер се оваква неуредност која је штетна по државу” не може трпети.

Државна и општинска брига била је и колико се сеје које ратарске културе. Како се види из дописа среског начелника од 19. априла 1878., у заблаћкој општини мало је сејано стрних жита, а доста кукуруза. Суд је, зато, био дужан да нареди да се „стрњика свакојака сеје увелико и доста, овде не треба гледати на обичај већ на потребу данашњу, зато с места нека се сеје јечам и остали пролећни усеви у сваком делу општине без изговора.” За оне који су били на граници стигло је наређење да им се њиве засеју и ураде и на време среди летина, на што Суд мора да обрати највећу пажњу, јер у противном лично ће кметови бити одговорни.

Писмена потера у Суд заблаћки стигла је 28. априла 1878. године „за војником I класе Радованом Мијајловићем из Горње Краварице, Ср. Драгачевски, који је на одсуство пуштен, а протекао је рок одсуства а он је отишао у надницу у ту општину.”

Из ове општине требало је да се, по препоруци више војне команде, дорегрутују „два пара волова јаки, са јармовима и ојницама, који ће се доцније употребити за мунициону колону и који имају бити потковани и у свему спремни, како би на први позив без оклевања предстали могли”. По овој наредби, која је у Суд стигла 29. априла, решавано је већ сутрадан. Одбор општине је одлучио да по пар волова дају поп Владимир Поповић и Дмитар Вучићевић из Балуге, а да уз волове крену Крсман Јерић и Коста Трајковић. Иако је ову одлуку потписало осам одборника, она је преиначена већ 7. маја. Волове за мунициону колону имали су да дају: Дмитар Драгићевић из Вапе и уз његове волове ишао је Коста Трајковић, а уместо попа Владимира, два вола дао је Вук Аџековић, председник заблаћке општине, и уз њих је ишао Крсман Јерић (највероватније Ерић, јер та фамилија и данас живи у Заблаћу).

Још један акт, приспео у општину 2. маја 1878. године, говори о бризи државе о војницима који су на граници. Наиме, Суд је упозорен да ће изаћи специјална „комисија да испита шта је и колико плугова изорано и засејано белим житом па и кукурузом војницима I класе који су на границу послати, па и пијонерима II класе и њиховим коморцијама који су сад на граници узопћени”. Ако кметови не узору и засеју војничке њиве, запређено им је да ће сем казне, коју ће искусити, „војници њихове берићете обрати себи за израну и својој фамилији употребити”.

Опомене да се војници у одређено време враћају у команде са одсуства у Суд заблаћки стизале су и у другој половини 1878. године, јер се граница морала чувати и бити, упркос миру, у приправности. Да би се тај проблем решио, општински судови добијали су спискове војника који су долазили кући и када поново треба да се јаве команди, али из списка од 14. јула 1878. види се да, и поред тога, то није функционисало најбоље него су и даље војници на разне начине покушавали да избегну војну обавезу, а кметови су били под претњом да ће за то ићи пред војни суд на одговор. Тако су војници I класе Дмитар Јерић и Перо Лазовић из Заблаћа, Живко Драгићевић из Вапе, Милић Вукосављевић и Сима Николић из Балуге пуштени на одсуство 6. јуна, а морали су се у команду вратити 6. августа 1878, о чему је и Суд заблаћки обавештен „с препоруком да их на време у команду врати”.

Последњи акт из 1878. године који се односио на војску и потребе војних команди у Суд општине заблаћке стигао је 30. септембра. У њему се говорило о потреби обезбеђивања повећих количина дрва за војну болницу, која треба да се обезбеде „док је лепо време и у Чачак санесу”. Суду је наређено да „одма разреже на људе у својој општини 20 кола дрва па било из свог забрана или општинске шуме да одсечу, па кад се затраже кола би-

ло ово среске власти или Начелник станице, да се натовари и узгредом тера, а и преко овог да се тера”. Дрва је требало дотерати до 20. октобра пред среску канцеларију, али морало се, при том пазити да буду добра, а не огранци, и да су добро натоварена кола, „јер ако се која празна дотерају онда ће се она узети и друга дотерати на место она, а она се неће рачунати и тако ће морати више узети”. И за ово су били одговорни кметови, али је истакнута и одговорност председника Суда.

II

С овим актом, уз напомену да се и приликом наплате пореза за II полугодиште за 1878. годину, водило рачуна о војницима који су на граници, могао би се закључити „доказни материјал” о Другом српско-турском рату, који је у једној микро средини сачуван све до педесетих година XX века, а онда као комплетна архива од 1865. до 1941. предата Међуопштинском историјском архиву у Чачку. Међутим, одједи и последице претходних ратова, које је Србија водила са Турском, евидентни су и у 1879. години. Неколико интересантних дописа ваља издвојити:

Министарство војно имало је намеру да среди спискове оних који су за заслуге у претходним ратовима били одликовани каквим одличјем, па је такав акт, преко округа и среза, прослеђен 14. фебруара 1879. и у Суд у Заблаћу.

„Да би се ти подаци имали тачни и потпуни то према наредби Министра војног и унутрашњих дела налажем суду да одма састави списак за сва лица грађанског реда у својој општини која су добила ма какав знак одликовања рачунајући у одликовања и споменицу, па било да су та лица награђена по предлогу Министра унутрашњих дела или по предлогу војног старешине или спосредством благовољењу ЊЕГОВОГ КЊАЖЕВСКОГ ВИСОЧАНСТВА”.

У списку је требало да се означи: име и презиме, звање стално и војно које је ко у ратовима имао и каквим одличјем и од кога је био одликован и чији је то предлог био. На овај захтев, на који је Суд требало да одговори за пет дана, одговорено је већ сутрадан, 15. фебруара. Одговор је гласио: „Није могуће ово суд сазнати”¹.

Своју независност Србија је први пут прославила 20. јуна 1879. „У славу прославе Независности српске наређено је да II чета I класе трнавског батаљона буде у Чачку при богослужењу 20. ов.мца у 7 сати пре подне”.

Овај акт дошао је у Суд општине заблаћке 17. јуна и он је требало да „обзнани и нареди да сви војници ове чете из његовог домашаја искупе се

1. Поп Владимир Поповић одликован је Неборачком споменицом на ратове 1876, 1877 и 1878. и Орденом Светог Саве IV реда. Године 1894. именован је за члана Духовног суда Жичке епархије, а 1902. произведен у чин протојереја. Умро је у Заблаћу 1912.

код трнавске механе 19. ов.мца увече одакле ће под командом свога четовође доћи у Чачак четно у одређено време". Чета је требало да пође од трнавске механе 20. јуна изјутра рано како би код штаба окружне команде била тачно у седам сати изјутра. Овај позив није важио за резервисте и комору, а војници су обавезани да дођу са оружјем, а они који немају војно одело да пођу у својој летњој одећи, али са обавезном шајкачом. У допису је назначено „да ће војници добити ручак од општине Чачанске с тога није нужно да тај дан носе храну”.

За начелника среза трнавског писар Љуба Матић потписао је 21. јула 1879. године и овакав документ:

„Према наређењу Г. Министра војног и Команданта Ибарске Дивизије од данашњег дана налажем томе Суду да живо настане да сви војници I класе трнавског батаљона без разлике по роду и оружју као и све резервисти стојеће војске буду спремни тако, како би на први позив могли стићи на скуп чим се налог буде издао. Нека суд такође изда налог војницима одма да се из овог дела далеко не удаљавају, да свако своје оружје доведе у исправност и да му је чисто, да су им опанци за марш спремни и да на позив сваки понесе хране за себе за 4. дана, као и барут који при себи имају. Сиротним војницима опанке и храну одма општина да набави.

Све коморице који су одређени са колима изузимајући магацинске, да набаве по један самар, кад се позову да са самарним коњима дођу.”

Суд је требало сваком војнику најстрожије да заповедеи да ниједан не сме ни под којим изговором, када се позове на скуп, да изостане, јер ће сваки најстрожије кажњен бити, „безда ће му се ма какво извињење за олакшицом узети”.

Да ли је било какве ратне потребе за оваквим окупљањем војника народне војске, даље се не може закључити из сачуваних докумената. Сигурно није, али постепено устројство власти, као и још „свеж” мир на граници, захтевали су будност и овакве мере предострожности.

У ово време Суд у Заблаћу и два имућнија грађанина те општине потписали су уверење „коим се свака власт уверава да је породица у рату умрлог Филипа Спасојевића у свему сиротна и да ни од куда нема начина издржавања већ је у свему сиротна и врлоје потребна инвалиднина државе”. Суд је ово својим печатом гарантовао, а такође и председник општине Вук Адемовић² и имућнији грађани Адам Поповић³ и Милосав Танасијевић.

Интересантно је писмо које је 7. децембра 1879. Суду општине у Заблаћу написао покојни Радисав Мартаћ, земљоделац из Вапе, досељеник из Турске и учесник ратова „за милу слободу”. Мартаћ пише овако:

2. Вук Адемовић изабран је за председника општине заблачке 1878. године. Због јатаковања ајдуцима хапшен је, осуђен, а имање му је продато на добош.

3. Адам Поповић учествовао је у српско-турским ратовима од 1876. до 1878. дуго година био је председник општине у Заблаћу и на челу општинског одбора за подизање школе, која је отворена 1904. године.

„Притиснут силом и безумљен бесних Турака, морао сам избећи из турске својој једноплеменој и једнокрвној браћи Србима у Срији да би бар сачувао своју личну слободу веру и крв. Дошавши међу своју милу браћу, поштеним начином зарађивао сам кору леба те сам зарађивао моју сироту и по све убогу породицу. Тек дошавши у Србију као тица на грани морадо моим животом бранити са осталом браћом Србију ову нашу драгу мајку, ову нашу милу слободу. Ратом овим и имућни постадоше сиротни, а да шта ће те рећи за мене кои нионако ништа нисам имао? Шта ћу да радим како да живим са моје петоро деце и женом без куће и кућишта без стопе своје земље. И као сиром и као убог без игди ништа ипак плаћам држави пун данак а у општини сносим све општинске терете равномерно као један што плаћа пун грађански данак.

Пошто сам члан ове општине и пошто сносим ове општинске терете, пошто сам дошао међу вас као међу браћу моју, и пошто чиними се заслужујем да се назовем поштен члан ове општине, то молим одбор и општину Заблаћску да ми подари у свом атару једно два плуга земље за уживање гдиби кућу могао начинити и гди би се испод туђег крова једном могао отрћи и под свој ући. Сиротиња је тешка мука, али сиротиња без свога крова то је несамо сиротиња но готови робови, јер једна немилост мога господара довољна је па да му небо кров буде. Имате срце, имате душе, имате свој пород кога више свега љубите, то исто осећа и моје тугом преиспуњено срце према мом породу. Помислите се кад би ви у мом положају били шта би били ради да вам браћа помогну, па зато вас као браћу молим да ми братски помогнете. За које ћу вам вечито признаделан и благодаран остати”.

Ово веома писмено и разложно писмо, са лепим поређењима и осећајно, писано је читким рукописом, такав је и потпис „покорног” Радисава Мартаћа, земљоделца, па може бити да је он био писмен, што је мање вероватно, већ да је молбу сročио неко писменији, од пера и знања.

Ратним и војним наредбама овде је крај. Мир је наметнуо другу врсту посла: спорове због крађа, међа, меница, неплаћеног пореза...

LA GUERRE SERBO-TURQUE (1877–1878) DANS LES DOCUMENTS DE LA COMMUNE DE ZABLAĆE

La guerre de la Serbie contre la Turquie, depuis décembre 1877 jusqu'à la Paix de San-Stefano, en 1878, connue dans l'histoire comme Seconde guerre serbo-turque fut, à en juger par les documents conservés au tribunal de la commune de Zablaće, moins dramatique et impliquait moins de difficultés que les opérations de guerre de 1876. Sur la base des ordonnances et des demandes, adressées pour la plupart dans un seul sens – gouvernement ou commandements suprême – préfecture – sous – préfecture – commune – on pourrait reconstituer non seulement la situation dans les arrières, mais aussi dans l'ensemble de l'armée et dans l'État.

La fréquence des documents de contenu d'ordre militaire qui arrivaient au tribunal de Zablaće en janvier 1878, peuvent être considérés comme des preuves des interventions intensifiées à la frontière: c'étaient, par exemple, des demandes qu'on envoie „Immédiatement”, „d'urgence” des voitures pour le transport de la nourriture à Karanovac, qu'on fasse parvenir à Kuršumlja des opanques pour les soldats de la

première classe qui sont pieds-nus... jusqu'à l'information que près de 500 soldats de la seconde classe de la brigade de Tchatchak ne se sont pas présentés à l'appel ou ont déserté". Des documents d'ordre militaire arrivaient à la commune même après la conclusion de la paix: on demandait au maire d'assurer le labourage ou de faire recueillir la récolte des soldats stationnés à la frontière, d'envoyer en temps utile du bois pour l'hôpital militaire de Tchatchak, ou bien de dresser la liste des soldats qui ont reçu des décorations pendant la guerre.

Que les résultats des guerres faites par la Serbie aient été favorables, en témoigne, par exemple, un ordre d'envoyer à Tchatchak la Deuxième compagnie du Bataillon de Trnava de la première classe, qui devait y assister à la liturgie, célébrée le 20 juin 1879 et commémorant l'indépendance de la Serbie. Ce jour-là c'est la commune qui servit le déjeuner aux soldats.

Danica OTAŠEVIĆ

Службена записка
 Министарства
 Војне
 Деловодња

Уредба Министарства Војне Деловодње издата је се
 у складу са одлуком Министарства Војне Деловодње:

Привремена војска од 14 батаљона у Караловцу, Сремској
 војводини, извршиће своје задатке у Караловцу, Сремској
 војводини, од 1. фебруара 1877. године, до краја
 војне акције. У складу са тим, извршиће своје задатке
 и батаљон од 12 батаљона, који је формиран у Караловцу,
 Сремској војводини, од 1. фебруара 1877. године, до краја
 војне акције. У складу са тим, извршиће своје задатке
 и батаљон од 12 батаљона, који је формиран у Караловцу,
 Сремској војводини, од 1. фебруара 1877. године, до краја
 војне акције.

Војска од 14 батаљона у Караловцу, Сремској
 војводини, извршиће своје задатке у Караловцу, Сремској
 војводини, од 1. фебруара 1877. године, до краја
 војне акције. У складу са тим, извршиће своје задатке
 и батаљон од 12 батаљона, који је формиран у Караловцу,
 Сремској војводини, од 1. фебруара 1877. године, до краја
 војне акције. У складу са тим, извршиће своје задатке
 и батаљон од 12 батаљона, који је формиран у Караловцу,
 Сремској војводини, од 1. фебруара 1877. године, до краја
 војне акције.

№ 444.

12. фебруара 1877. ²⁹ Милан Стојковић
 Начелник

Службена записка

Сл. 1: Факсимил документа од 12. фебруара 1877: Акт о мобилизацији

Службена записка

Министарство Војне Деловодње

Војска од 14 батаљона у Караловцу, Сремској
 војводини, извршиће своје задатке у Караловцу, Сремској
 војводини, од 1. фебруара 1878. године, до краја
 војне акције. У складу са тим, извршиће своје задатке
 и батаљон од 12 батаљона, који је формиран у Караловцу,
 Сремској војводини, од 1. фебруара 1878. године, до краја
 војне акције. У складу са тим, извршиће своје задатке
 и батаљон од 12 батаљона, који је формиран у Караловцу,
 Сремској војводини, од 1. фебруара 1878. године, до краја
 војне акције.

Војска од 14 батаљона у Караловцу, Сремској
 војводини, извршиће своје задатке у Караловцу, Сремској
 војводини, од 1. фебруара 1878. године, до краја
 војне акције. У складу са тим, извршиће своје задатке
 и батаљон од 12 батаљона, који је формиран у Караловцу,
 Сремској војводини, од 1. фебруара 1878. године, до краја
 војне акције.

№ 119

13. јануара 1878. ²⁹ Милан Стојковић
 Начелник

Службена записка

Сл. 2: Факсимил документа од 13. јануара 1878: Наредба о упућивању војника који су у бекству у своју јединицу

Ваше прејудно писмо.

За да ја разјаснам својата обавеза, ја подготвувам ова писмо. Тоа е во согласност со законот за државна администрација. Во случај на нејаснотија, молам да ми пишете. Со почит,
Кинг се зајакнува дека за да се избегне оваа ситуација, ја подготвувам ова писмо. Тоа е во согласност со законот за државна администрација. Во случај на нејаснотија, молам да ми пишете.

№2658
за септември 874

Началник Единица

Сл. 3: Факсимил документа од 30. септември 1878: „За одлациње војне обвезнике потребна је повеќа количина дрва...“

Ваше прејудно писмо.

За да ја разјаснам својата обавеза, ја подготвувам ова писмо. Тоа е во согласност со законот за државна администрација. Во случај на нејаснотија, молам да ми пишете. Со почит,
Кинг се зајакнува дека за да се избегне оваа ситуација, ја подготвувам ова писмо. Тоа е во согласност со законот за државна администрација. Во случај на нејаснотија, молам да ми пишете.

№2658
за септември 874

Сл. 4: Факсимил документа од 17. јуни 1879: Позив припадницима Трнавског батаљона да присуствују прослави прве независности Србије у Чаčku

МАРИЈА ОРБОВИЋ

КЊИЖАР И ШТАМΠΑР ИСАИЛО А. ПЕТРОВИЋ

Марија Орбовић
УУ 32000 Чачак
Саве Ковачевића 19

UDK 929 : 655.42 (497.11)

Крајем XIX века Чачак је био већ формирана варош, у којој је привредни, културни и политички живот узимао маха. Трговина и занати су цветали, а од 1854. године, када је изграђена пивара, и касније, 1889. парни млин, створени су услови и за развој индустрије. Привредни развој учинио је да почев од 1885. па до 1913. године буде основано чак пет банака. Чачак је према попису из 1895. године имао 3.807 становника и био седиште округа, а од 1890. до 1902. чак два – чачанског и рудничког. Жичка епархија, пошто је више пута мењала своје седиште, најзад се усталила у Чачку (од 1897 до 1934. године).

За културни развој града од пресудног је значаја обнављање рада читаонице 1869. године и отварање пуне гимназије 1892. (мада је она до Првог светског рата остала шесторазредна). У школској 1896/97. години било је у њој уписано 314 ђака и радило је петнаестак професора. Долазак младих, свестрано образованих професора, од којих су се неки бавили научним радом и касније постали професори универзитета, морао је

оставити снажан утицај на ученике, али се осетио и у духовној клими града.¹ Све су то били добри предуслови за настанак и развој књижарства и штампарско-издавачке делатности.

Књижаре су се појавиле у Чачку пре штампарије и, као и у другим местима у Србији, у њима су се, поред друге робе, могле купити књиге и канцеларијски материјал. О томе Стојан Новаковић каже: „Путујући по Србији у разним приликама, ми смо могли собом видети како, уз некакве лонце или ђинђуве, стоји и табла на којој пише „Књижарница“ (тога и тога), као што је прописивао закон, а књиге је требало добро тражити, докле их спазите у неком углу у рафовима или каквом орманчићу.”² Држава је настојала да законским прописима уреди продају књига, да организује књижарску мрежу, у чему је донекле успевала, али су књижаре које продају и другу робу остале још задуго. Било је покушаја манипулисања ценом књига, па је Попечитељство просвештенија преко Милоша Поповића (брата Ђуре Даничића), уредника „Српских новина“ и „главног првог књижара“, године 1852. именовало у седишту сваког округа књигопродавца или поткњижара с правом да, поред остале робе, продаје и школске књиге, које су од свих књига највише и куповане. За тај посао у Чачку је одређен трговац Мића Милијановић.³

Двадесетак година касније, тачније 14. јула 1878, донет је Закон о књижарској радњи, на основу кога је Управа Државне печатње склопила уговор са књижарима у сваком округу. Из тог документа се види да је прву званичну књижару у Чачку имао Никола Радовановић, трговац, а једно време и председник општине.⁴

Други чачански књижар Војислав М. Андрић (рођен 4. децембра 1857. године) узео је у закуп радњу у којој је намеравао да отвори књижару. То се сазнаје из његовог писма, упућеног 15. новембра 1883. Фердинанду Крену: „Ја сам узео овде дућан од г. Николе Митровића да у њему отворим радњу књижарску, погодио сам и тишљерај за исту радњу и он је већ готов... Молим вас најпокорније да ми учините доброту, и позајмите 60 дуката за месец и по ја ћу на то време извадити признаницу на узету суму.”⁵ Андрић није добио позајмицу од Крена (на полеђини писма Креновом руком је написано „неможе”), али он се, ипак, некако снашао и књижара је отворена 31. децембра 1883.⁶ Та књижара је радила свега три

1. У периоду од 1886. до 1895. године у чачанској Гимназији су предавали професори: Сима Тројановић, Аца Станојевић, Божа Кнежевић, Гргур Јакшић, Радомир Илић и други.

2. Стојан Новаковић, „Српска књига њени продавци и читаоци у XIX веку”, Београд, Државна штампарија, 1900, стр. 84.

3. Др Бранко Перуничкић, „Град Светозарево”, Београд, 1975, стр. 683.

4. „Српске новине”, Београд, бр. 264 (29. новембар 1878), стр. 1139.

5. Међуопштински историјски архив Чачак (даље ИАЧ), Фонд Фердинанда Крена и Станковића, К-1.

6. „Српске новине”, бр. 13 (18. јануар 1884), стр. 58.

године, јер се Андрић одселио у Ваљево, где је наставио да се бави књижаством.⁷ Зна се да је и Стеван Хаџи Поповић осамдесетих година био књижар у Чачку, што се види из податка „да је С.Х. Поповић, књижар из Чачка дао прилог за фонд сиромашних ђака 14. јануара 1885. године.“⁸ Он се одселио у Крагујевац и тамо је деведесетих година имао издавачку књижару.

Крајем осамдесетих година у Чачак се доселио Исаило А. Петровић. Рођен је 29. јануара 1865. у Крушевцу, а књиговезачки занат изучио је у Румунији. Говорио је више страних језика. Захваљујући својим способностима, вредноћи и предузимљивости, врло брзо је постао успешан у свим пословима којима се бавио. Књижару је отворио 1888. године. Никола Зега, учитељ цртања у чачанској Гимназији (од 1890. до 1899. године) о њему каже: „Његов предузимљив дух терао га је да створи себи бољу будућност. У Чачку није било тада књиговесца, а многи Чачани имали су доста поцепаних књига, па и државна надлештва и општине дадоше Исаилу књиге и протоколе на повезивање. Исаило је поред књиговезнице отворио и књижарницу у којој је држао поред школских уџбеника, разних књига из лепе књижевности наших и страних писаца; а поред тога продавао је и писаћи материјал.“⁹ У Чачку се оженио 1891. године са Персидом (или Мимом, како су је звали најближи) Пајовић, кћерком Јована Пајовића, угледног чачанског столара.¹⁰

По политичком опредељењу Петровић је био напредњак и самим тим је имао радикале против себе, па зато није чудно што се у листу „Таково“¹¹ може прочитати писмо Максима Л. Сретеновића, радикала и власника штампарије у Горњем Милановцу, у коме се на најружнији начин говори о пореклу Исаиловог капитала. У сваком случају, он је већ тада, пет година после отварања књижаре у Чачку, сматран за богатог човека. Одликован је Медаљом за успомену четрдесетогодишњице велике Светоандрејске скупштине и признања заслуга стечених за Дан Обреновића¹², а за учешће у ратовима: Сребрном медаљом за храброст у рату 1885/1886. године, Споменицом Краља Петра 1804–1903. године, Споменицом Српско-бугарског рата 1885/1886. године, Споменицом 1913. године и Споменицом Уједињења – освећено Косово.¹³

7. Велимир Старчевић, „Књижар Војислав Андрић“, „Ваљевац“, Ваљево, бр. 17 (септембар 1995), стр. 54.

8. „Српске новине“, бр. 81 (13. април 1885), стр. 404.

9. Никола Зега, „Исаило А. Петровић, књижар чачански“, „Гласник књижара“, Београд, бр. 1, 1924, стр. 7–8.

10. ИАЧ, Матична књига венчаних чачанске цркве, књ. 5, стр. 5.

11. „Таково“, Горњи Милановац, бр. 53 (4. јул 1893), стр. 3.

12. ИАЧ, Фонд Сретена Пајовића, Уверење о одликовању од 11. априла 1899. године, К-1.

13. „Ратнички гласник“, Београд, св. II–III, 1935. стр. 110.

„Краљ срп. повл. књижара Исаила А. Петровића“¹⁴ је имала повлашћен положај, а повлашћене књижаре – „право да продају издања Државне штампарије... обично су такве књижаре уписивале *повлашћена књижара*... Државна штампарија је ово право давала коме је хтела.“¹⁵ Осим књижаре, имао је и малу штампарску радњу, за коју је набавио две ручне штампарске машине „Бостон“.¹⁶ Позвао је грађанство 1. јуна 1898. године да користи услуге његове штампарије огласом у виду летка, који гласи: „Част ми је известити Вас, да сам поред моје књижарске радње, отворио и ШТАМПАРСКУ РАДЊУ, коју сам снабдео са врло лепим словима. Примам на израду: посетнице (визит-карте), трговачка писма, извешћа, јеловнике и рапорте за господу гостионичаре, свадбене и забавне позивнице, посмртне објаве итд.“¹⁷ У огласу се не наводи могућност штампања књига, али да су оне, ипак, штампане у његовој штампарији, потврђује преглед који следи, у коме су дате досад пронађене књиге са знаком где се налазе:

1. ЗОЛА, ЕМИЛ

Из љубави: новела / Емил Зола; превео Михаило Добрић. – Чачак: Издањем књижаре Исајла Петровића, 1894. – 59 стр.; 21 см
ИАЧ

2. ЧАЧАНСКА ЗАДРУГА

Правила чачанске задруге. – Чачак : Штампарија Исаила А. Петровића, 1898. – 31 стр.; 20 см
АС

3. ЧАЧАНСКА ГИМНАЗИЈА

Годишњи извештај Чачанске гимназије за школску 1897-98 годину. – Чачак: Штампарија Исаила А. Петровића, 1898. – 19 + [5]стр.; 22 см,
ИАЧ

4. КРАЉЕВСКА АКЦИОНАРСКА ШТЕДИОНИЦА

Правила Краљевске акционарске штедионице: основана 1885. – Чачак: Прва Чачанска Штампарија Књижара Исаила А. Петровића, 1899. – 32 стр.; 22 см
АС

14. Оглас у „Чачанској окружној самоуправи“, Чачак, бр. 9 (16. март 1906), из кога се види пуни назив књижаре.

15. Др Љубомир Дурковић-Јакшић, „Југословенско књижарство 1918-1941“, Београд, „Народна књига“, 1979, стр. 47.

16. Уговор о закупу штампарије, ПВ.

17. ИАЧ, Фонд Фердинанда Крена и Станковића, К-8.

5. ЧАЧАНСКА ШТЕДИОНИЦА

Правила Чачанске штедионице: основана 1885. – Чачак: Прва Чачанска штампарија Књижара Исаила А. Петровића, 1899. – 28 стр. 22 см
АС

6. ЧАЧАНСКА ШТЕДИОНИЦА

Извештај управног и надзорног одбора о раду у 1900 години: поднесен шеснаестој редовној скупштини акционара на дан 11. фебруара 1901. – Чачак: Прва Чачанска Штампарија, 1900. – 16 стр.; 20 x 31 см
АС

(На овој књизи је година штампања погрешно наведена, јер се из наслова види да је то могло бити само 1901. године, после усвајања извештаја, а не 1900.)

7. ЈАЊИЋ, Велисав

Пунољетство људског рода: прва књига Бог / од В. Јанића. – Чачак: Прва Чачанска Штампарија, 1900. – 61 стр.; 15 см
ИАЧ

8. ФИЛИПОВ, Михаил Михаилович

Јован Хус : његов живот и реформаторски рад / написао М. М. Филипов; превео с руског Димитрије К. Михаиловић. – Чачак : Прва Чачанска штампарија, књижара Исаила А. Петровића, 1900. – X, 78 стр.:1 сл. Јована Хуса; 23 см. – (Живот и рад знаменитих људи)

ИАЧ; Градска библиотека, легат Миливоја Филиповића, 374/II

Дуго је владало мишљење да је „Јован Хус” прва књига која је штампана у Чачку, али овај преглед показује да их је било и пре ње. Ипак, остаје нејасно да ли је тај почетак био 1894. или 1898. године, када је Исаило Петровић и дао оглас о пуштању у рад своје штампарије. У прилог томе да је имао неку штампарију и пре 1. јуна 1898. године говори податак „Издањем књижаре Исаила А. Петровића, 1894.” са књиге Емила Золе „Из љубави”, мада је вероватно да је он ту само издавач, а да је штампарске услуге потражио негде на страни. О истој недоумици сведочи и рачун из 1894. године, упућен породици Крен поводом смрти Фердинанда Крена, који је испоставио Петровић за „штампање смртних огласа 50 комада, за натпис на венцу од госпође и натпис од деце – свега 22 динара и 50 пара”.¹⁸ И касније, пошто је продао своју штампарију, Исаило А. Петровић је давао поручбине другим штампаријама, Стевану Матићу, на пример, за своје наручице.

Назив штампарије је различито навођен на књигама, у почетку: „Штампарија Исаила А. Петровића”, а после: „Прва Чачанска Штам-

18. ИАЧ, Фонд Фердинанда Крена и Станковића, К-8.

парија". Могуће је да је узрок томе што се крајем 1898. године у Чачак доселио Стеван Матић, па је, из конкурентских разлога, Петровићу било потребно да истакне и у фирми своје првенство.

Иако невеликих могућности, „Прва Чачанска Штампарија“ је сметала Стевану Матићу, који је занат изучио у Крагујевцу и као већ познати типограф доселио се у Чачак из Горњег Милановца. Матић је Петровићу оспоравао право на штампање и успео да му се забрани рад, што се види из његовог огласа у „Љубићу“: „Министар Народ. привреде решењем својим од 8. овог мес. бр. 252 одобрио је решење овог Начелства, којим је забрањена бесправна штампарска радња, Исaилу Петровићу књижду оvd. и он је услед овога престао и не сме даље израђивати штампарске послове. Па како је Штампарија Стевана Матића снабдевена са свим могућим потребама за штампање, као: картонима разне врсте, физит картама, посмртницама, хартије сваке врсте итд. Те стављајући све ово поштов. муштеријама на знање да нам се с поруцима обрате.“¹⁹ Забрана је уследила на основу правила Штампарско-литографског еснафа, основаног 1897. године, којима „је било предвиђено да штампарске радионице не могу оснивати они који немају изучену штампарску вештину и да је за њихово отварање потребна претходна дозвола надлежних власти и препорука еснафа, како је до тада на основу Еснафске уредбе, било правило за остале занате.“²⁰ На решење о забрани рада штампарије Петровић се жалио министру народне привреде наводећи да има „способног деловођу – фактора за штампарску радњу г. Ђорђа Бабића. По приложеним сведоџбама г. Ђ. Бабића види се да је исти испунио и услове из Правила Еснафа Штампарско-Литографског, т.ј. да је већ седма година како је фактор и словослагач у штампарским радњама.“²¹ И још додаје да је за 1898. годину порез уредно платио за обе радње, књиждуарску и штампарску, што је још једна потврда да је штампарију имао од те године, као што је и огласом објавио.

У образложењу забране рада министар је написао да „ко хоће да самостално упражњава какву занатску еснафску радњу, дужан је претходно испунити све услове који се Еснафском уредбом за то траже, а пре свега мора положити испит за мајстора... Исто тако он нема право упражњавати ову радњу ни помоћу способног деловође-фактора, јер по 78. чл. Еснафске уредбе то право имају само удовице и малолетна деца.“²² Ипак су идуће, 1900. године, штампане две књиге у овој штампарији:

19. „Љубић“, бр. 5 (18. II 1899), стр. 4.

20. Јован Дубовац, „Штампарство и графички радници у Србији 1831–1941“, Београд, „Рад“, 1975, стр. 45

21. Архив Србије, МНП-Т, Ф III, Р 13/1899.

22. Исто.

„Пунољетство људског рода“ и „Јован Хус“, али се он после тога више не појављује као штампар.

Из деловодника Матићеве штампарије види се да је он често вршио штампарске услуге за потребе Петровићеве књижаре. На пример, у фебруару 1901. године је штампао за њега 60 извештаја Краљевске штедионице, а у децембру исте године пише: „Исаилу за Кужеља 100 Физиткарти; Исаилу 2000 облигација.“²³

Бавио се Исаило Петровић и књиговезачким пословима, па се тако из његове „Књиге дуговања и потраживања“²⁴ види да је 1899. године укоричио, поред осталог и 34 књиге за учитеља Миливоја Филиповића, а и за школску библиотеку у Брезови, где је Филиповић тада радио. Такође је у фебруару 1904. укоричио пет књига „Отаџбине“ према узорку који му је Филиповић послао из Горње Добриње. Када се зна колико је овај познати библиофил²⁵ био избирљив у погледу набавке и заштите своје библиотеке (највећи број књига је коричио код познатих књиговезаца у Београду), онда је могуће закључити да је Петровић био и добар књиговезац. Његова књижара је била добро снабдевена књигама из белетристике, уџбеницима, разним канцеларијским материјалом и школским прибором, као што су: хартија, мастило љубичасто и антрацен, оловке, креде, разни обрасци за деловоднице и друге административне књиге. Пакети са порученом робом су слати школама, судовима, општинама и појединцима из даље и ближе околине Чачка (Гуча, Марковица, Тијање, Д. Краварица, Прилипац, Лучани, Миросаљци, Миланца, Студеница, Жича, Каменица, Међуречје, Павлица, Прислоница и друга места).²⁶ Продавао је и вредне књиге у претплати, па се из његове „Књиге дуговања и потраживања“ може установити ко су, на пример, били претплатници књиге „Знаменити Срби XIX века“, али и других.

Штампарију је Исаило Петровић дао у закуп, што се види из уговора закљученог 9. маја 1900. године са Владимиром С. Стевановићем и Петром Т. Лилићем, штампарским факторима: „Узимамо под закуп штампарију г. Исајла А. Петровића постојећу у Чачку, а протоколисану под фирмом „Прва Чачанска Штампарија“. Од г. И. Петровића, примили смо две штампарске ручне машине (Бостон), са словима и припадајућим материјалом“. Према наведеним условима уговора, њих двојица су могли да постану власници штампарије тек после годину дана, пошто се Петровићу исплати 1.350 динара. Даље у уговору пише: „До дочења нашег штампарског еснафског права, најдаље за 12 месеци од данас ми

23. Народни музеј Чачак, Деловодник Матићеве штампарије.

24. ИАЧ, Фонд Исаила А. Петровића, К-1.

25. Легат Миливоја Филиповића се чува у Градској библиотеци у Чачку.

26. ИАЧ, Фонд Исаила А. Петровића, Књига поште, К-1.

ћемо радити под фирмом истом са којом је г. Исајло до сада радио, а под именом „Прва Чачанска Штампарија“, коју ћемо Владимир и Петар пуноважно потписивати и све послове наплаћивати.“²⁷ Штампарија је радила још годину дана под истом фирмом, како су се закупци и обавезали, и зато се њено име налази у прегледу²⁸ штампарија у Србији, у коме се каже да је Чачак 1901. године имао две штампарије: Исаила А. Петровића и Стевана Матића. Не зна се шта је даље било са том штампаријом и до када је радила.

Ни књијарским и књиговезачким послом није се Петровић дуго бавио. То се сазнаје из писма од 9. априла 1909. године, које му је упутио Р.А. Павловић, књијар из Чачка: „Књијарску радњу коју сам од вас купио 1907. године (и коју сам вам исплатио). Исту радњу сам тј. продао Ан[астас] Ђ. Константиновићу коју ће он убудуће на своје име радити. Према горњем и пошто сам ја престао обављати књијарску радњу, то више не важе ни писмени ни усмени уговори.“²⁹

Упоредо са вођењем књијаре, Исаило А. Петровић је развио трговину шиваћим машинама, бициклима и „Нијагара пумпама“ и по томе се прочуо по читавој Србији. Путујући по Италији, Аустрији и Француској ради набавке књијарског материјала, доносио је разне ствари које је богата и технички развијенија Европа нудила. Тако је у Чачак стигао први грамофон, а са једног путовања и два бицикла, за њега и његову Персу.³⁰ Из сачуване преписке види се да су још 1897. године њих двоје бициклима одушевљавали Чачане и на њима путовали чак до Београда. Вероватно се због тога његово име везује и за оснивање „Велосипедског клуба“ у Чачку. Исаило А. Петровић је развио трговину бициклима, познате марке „Vrenavor“, не само у Чачку, већ и преко својих заступника (агената) у Нишу и Крагујевцу.³¹ Исто тако, добро су продаване шиваће машине „Victoria“ „под кирију“, тј. на отплату.³²

Фирма „Vrenavor“ отворила је 1907. године своје представништво у Чачку, па се Петровић повукао из посла. Пошто је раније продао штампарију, па затим књијару и престао да се бави трговином, он после 1907. године живи од иметка који је стекао и „досађује се“. Да је тако, види се из писма Драгослава Ј. Кужеља, који му пише из Беча 13. јула 1911. године: „Јуче сам примио твоју карту у којој се јадаш на досаду... Ја сам се

27. Уговор о закупу штампарије, ПВ.

28. Дубовац, Јован, „Штампарство и графички радници у Србији 1831–1941“, Београд, „Рад“, 1975, стр. 78.

29. ИАЧ, Фонд Сретена Пајовића, К-1.

30. Мојсиловић, Миле, „Књијар Исаило Петровић“, „Чачански глас“, бр. 34 (16. VIII 1991), стр. 8.

31. ИАЧ, Фонд Сретена Пајовића, К-1.

32. Исто.

чудио како си се тако рано могао повући у мир и напустити радњу која је сигурно била више но само добра. Сујета и ништа више. Полакомио си се за разним другим пословима чији сам успех читао у новинама. Мислио си да је тај посао довољан за човека који је од ране младости научио да ради и то озбиљно ради. Сад те, што је врло појмљиво, убија досада. Ја те знам као устаоца, одличног раденика, стога се чудим да у Чачку, нарочито од како је жељезница, не можеш ништа да створиш..."³³

Наредне године је провео у ратовима, балканским и Првом светском, из кога се није ни вратио. Погинуо је у чину капетана 25. новембра 1914. код села Брестовика, а сахрањен код цркве у Коларима.³⁴

Тако се, у педесетој години, завршио живот једног необичног и занимљивог човека који је по више чему био први у Чачку. О његовој свестраности и угледу способног и вредног човека говоре подаци из сачуване преписке са пријатељима и родбином. Писма су адресирана на „Господина Исаила Петровића“, али и на „Агента точкова“, „Књижара и фабриканта“ или, како пише Никола Зега на једној карти, „Исаилу А. Петровићу Књижару, Књиговесцу-Бренаборцији итд“, а на карти од 11. децембра 1898. године поводом славе је написао:

„Ој слављеници!
 сваког лета нова срећа
 лане точак што с окрећа
 а сад штампа ручна преса
 да вам с боље пуни кеса.
 Живели точкови, живела Машина
 Живео Исаило и његова Мима.“³⁵

За чачанску културу и историју књижарства и штампарства Исаило А. Петровић је значајан пре свега као штампар и издавач првих књига. Неколико пронађених књига из његове штампарије наговештавају да је имао намеру да се бави издаваштвом. Као образован човек, али и предузимљив и способан у стицању капитала, прошавши свет, он је видео да издавачке књижаре доносе већу зараду. У XIX веку отварање књижара није био уносан посао за њихове власнике, јер је то време било врло неповољно за продају књига (осим школских) зато што су културне потребе највећег дела становништва могле бити задовољене књигама као што су сановници и рожданици. Зато су књижари, да би опстали, продавали траженију робу, а они сналажљивији, као Петровић, постарали су се да ту робу увезу из Европе и тако се обогате, или да се посвете

33. Исто.

34. „Српске новине“, бр. (19.XI 1914), стр. 2.

35. ИАЧ, Фонд Сретена Пајовића, К-2.

издаваштву. У Чачку је само још један књиџар покушао да буде издавач, али много касније. То је Бране Л. Петровић Ресавац, који је 1927. године дошао у Чачак из Свилајнца и у бившем дућану Исаила А. Петровића, на Великој пијаци 18, отворио књиџару, у којој је од 1933. године штампао разне формуларе, али и неке бројеве „Освета“, омладинског књижевног часописа.

По угледу на Европу, отваране су и код Срба издавачке књиџаре, као што је у Новом Саду књиџара Дамјана Каулиција, који је још почетком XIX века објављивао Доситејева дела, па у Земуну Гаврила Ковачевића, који је и сам био писац. У Београду прва таква радња је била Глигорија Возаревића, аутора и издавача првих књиџарских каталога и библиографија у Србији, затим Велимира Валожића. Највећи међу њима је био Геца Кон, који је почињао да се бави књиџарством и издаваштвом када и Исаило А. Петровић у Чачку. Занимљиво је да су скоро сви ови књиџари били и књиговесци, што и Стојан Новаковић примећује у поменутој књизи: „Знаменито је што се у тим нашим временима везање и продавање књига често налази у једним рукама.“

Када се говори о развоју штампарства у Чачку, обично се занемарује Петровић, а већа пажња се поклања Стевану Матићу и Славку Г. Поповићу, који су били школовани штампари, имали веће штампарије у којима су радили скоро пола века и штампали највише од онога што је у Чачку објављено до Другог светског рата. Тако Властимир Матић 1933. године у „Чачанском покрету“ у тексту „Развитак штампе у Чачку“ и не спомиње Исаила А. Петровића, већ каже да је прва штампарија била његовог оца. Ипак, непобитна је чињеница да је штампарство у Чачку почело од Исаила А. Петровића.

LIBRAIRE ET IMPRIMEUR ISAILO A. PETROVIĆ

La fondation de librairies et d'imprimeries présente une importance indubitable pour le développement culturel de la ville de Tchatchak. C'est de 1852 que date la première librairie ou, pour parler plus exactement, c'est dans l'année en question que le commerçant Mića Milijanović fut autorisé à vendre, avec d'autres marchandises, des livres aussi.

La première imprimerie de Tchatchak appartenait à Isailo A. Petrović qui était originaire de Kruševac. C'était un homme cultivé, relieur de livres, libraire et commerçant qui parlait plusieurs langues et qui fournissait les grandes villes serbes de produits acquis dans les pays européens. C'est en 1888. qu'il ouvrit une librairie à Tchatchak et, probablement, entre 1898 et 1900 une imprimerie aussi, qu'il donna à

bail à Vladimir S. Stevanović et à Petar T. Lilić qui étaient protes. Ce fut une petite imprimerie équipée de seules deux machines marchant à la main (marque „Boston”) et l'on sait qu'elle fonctionnait encore au cours de l'année 1901. Y furent imprimés, entre autres, des livres aussi, dont sept nous sont parvenus, parmi lesquels le Bulletin du Lycée de Tchatchak pour l'année scolaire 1897/98 (premier Bulletin de lycée imprimé à Tchatchak), et „Jovan Hus” de M. M. Filipov, dont on avait longtemps cru que c'était le premier livre imprimé à Tchatchak. Petrović s'essaya aussi à l'édition, ce dont témoigne un livre d'Émile Zola (*Iz ljubavi*), publié en 1894 par sa librairie.

Bien qu'il eût obtenu des succès dans toutes les activités dont il s'occupait, Isailo Petrović y renonça de bonne heure. Il fut tué à la guerre de 1914, pendant laquelle on lui décerna plusieurs décorations.

Pour la culture de Tchatchak Petrović est important comme imprimeur et éditeur des premiers livres. Bien que Stevan Matić et Slavko G. Popović, imprimeurs professionnels, soient de loin plus importants, car c'est à eux que revient le mérite de tout ce qui a été publié à Tchatchak avant la Seconde guerre mondiale, il n'en reste pas moins vrai que, dans cette villé, c'est Isailo Petrović qui avait donné la première impulsion à l'art de l'imprimerie.

Marija ORBOVIĆ

Сл. 1: Исаило А. Петровић

КРАЉ. СРП. ДРЖАВНА ПОВЛ. КЊИЖАРА

ОСНОВАНА 1888. год. **ИСАИЛА А. ПЕТРОВИЋА У ЧАЧКУ** У СОПСТВЕНОЈ КУЉИ НА БЕЛ. ПИЈАЦИ

Велики избор књига за све школе и цркве. Канцеларијског материјала за све државне и општине канцеларије, по веома умереној цени.

ФАБРИЧНО СТОВАРИШТЕ

ШИВАЋИХ МАШИНА

Најпогодније система, за домаћу и занатлијску употребу.
Цена 50, 70, 90 дина, а и скупијих према величини.

Врло издржљивих. Цена 200 динара на машини, као и различитих делова за велосипед.

ВЕЛОСИМЕДА

На захтев добијате **шкркове** најповољније система машине „Нитара пумпе“, исти се не кроче као обични шкркови и преко 3000 м бунара од 25 метара дубине.

Порочито важну сребрену куцама шиваћих машина, да се чувају којикаких пробојева и сплетућих делова, јер од ових буде сваки дуван увек прекорен. Мени је, пак, предаја машина споредан посао и зато сам у стању да веома вредно јединиј цени продајем. Свака дуван машина брзо од мене савесно урбена да руководе машином и добија поуку за споредно безбедно за десето-годишњу гаранцију за машину.

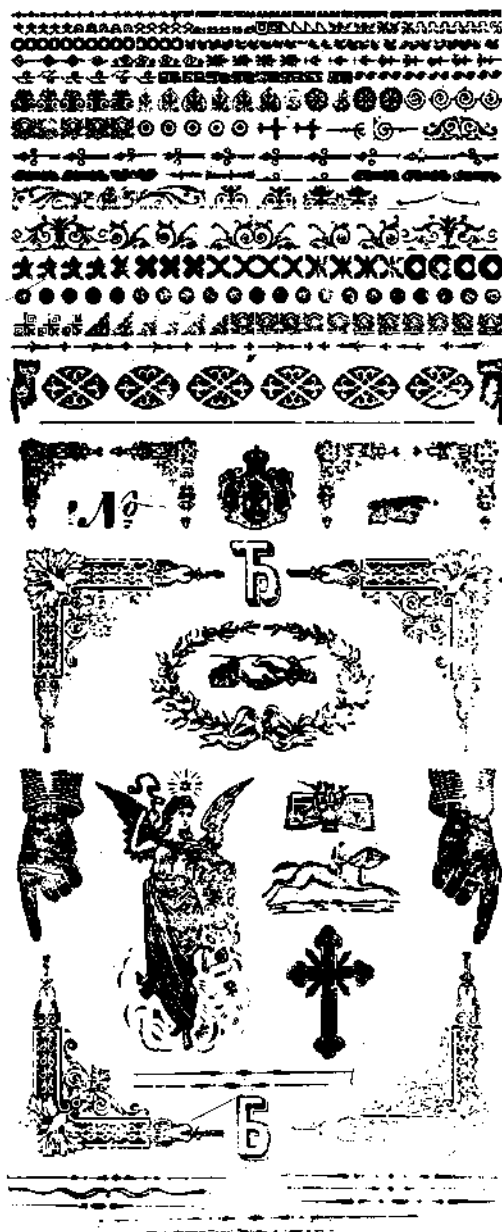
Сл. 2: Рекламна порука Исаила А. Петровића („Чачанска окружна самоуправа“), година I, број 9 од 16. марта 1906. године

ПРЕГЛЕД СЛОВА И УКРАСА

ШТАМПАРИЈЕ

ИСАЈЛА А. ПЕТРОВИЋА У ЧАЧКУ.

Петит обичан
Петит гротески
PETIT GROTESKI LATINSKI
PETIT PARISI
Борнис Париски
Цицера Антиква српски
Cicero Latinski
Мишлал Сонг
ИМЕ УКРАШЕНО И ЛАТИНСКИ
ГАРМОНД ШИРОКИ
ЦИЦЕРО ОБИЧАН
ЦИЦЕРО ГРОТЕСКИ
ЦИЦЕРО ТАЛИЈАНСКИ
CIC TAŁ LATINSKI
ТЕРЦИЈА БЕЧКИ
ТЕРЦИЈА ГРОТЕСКИ
ТЕРЦИЈА МЕДЕВИЈАЛ
ТЕРЦИЈА ШАТИРАНИ
ТЕКСТ УЗАНИ
РУКА РУЦИ
3. ЦИЦЕРА УЗАНИ
ВОДА

Др ДРАГАН СУБОТИЋ

**ИЗ НАШЕ МЕЂУРАТНЕ ГРАЂАНСКЕ ПРАВНЕ БАШТИНЕ:
МИХАИЛО КОНСТАНТИНОВИЋ (1897–1982)**

Др Драган Суботић
УУ 11000 Београд
Институт за политичке студије

UDK 929:34

Овај професор универзитета и политичар рођен је у Чачку 10. марта 1897. Гимназију је учио у Чачку и у Француској, где је, за време Првог светског рата, као избеглица, 1916. године завршио и матуру. Затим је студирао, дипломирао и докторирао на Правном факултету у Лиону 1923. године одбранивши докторску дисертацију под насловом: „Le percikulilum „rei venditae” en droit romain klassikue”. Ваља нагласити да је учествовао као добровољац у Француској војсци борећи се 1917. на западном фронту.

По повратку у земљу, већ 1923. године, изабран је за доцента Правног факултета у Суботици, а за редовног професора на Правном факултету у Београду тек 1936.

Био је активан и у политичком животу. Тако је од 1939. до марта 1941. године био министар без портфеља у влади Цветковић-Мачек (поднео оставку 25. марта 1941). Био је веома ангажован у правно-политичким пословима око образовања бановине Хрватске 1939. године, а већ наредне – 1940. био је један од аутора „Нацрта о српској земљи”, који никада није реализован у пракси. После априлског слома 1941. емигрирао је у ино-

странство, а по повратку у земљу био је председник уставотворне комисије за израду устава из 1945. и на челу више комисија за израду закона, на пример оних о браку, наслеђу, застарелости потраживања... После Другог светског рата био је професор Правног факултета у Београду и од покретања, 1953. године – уредник „Анала Правног факултета.”¹

Научни профил професора Константиновића започиње са докторском тезом из римског права, а специјализовао се у приватном праву. За редовног професора Грађанског права на Правном факултету у Београду изабран је 1935. године, па је предавао облигационо право, које је тада слушано на трећој години. Академик Радомир Лукић је, не без разлога, тврдио да је Константиновић, свим својим великим знањем, савесношћу и одушевљењем, „приступио једном од најсложенијих задатака које је имало да реши наше социјалистичко право: изградњи закона о облигацијама, темеља приватног права... Под скромним насловом „Скица за законик”, његово дело је објављено и десила се ретка појава: као такав, тај предлог за законик, та скица, почела се примењивати као прави законик и тако вршити своју функцију од неоцењиве вредности у нашем новом праву.”²

Још пре рата, Константиновић је сматрао да за основу предратног југословенског грађанског законика ваља узети аустријски кривични законик,³ а идуће – 1934. године објављена је Предоснова југословенског грађанског законика: „Ова предоснова је била верзија новелираног Аустријског грађанског законика. Истина, верзија је била нешто мало прилагођена нашим потребама. Међутим, гледано у целини, и даље је то био један неадекватан нацрт закона који није одговарао нашим потребама. Стицајем прилика, Предоснова није постала законик и требало је да прође 44 године да се дође до јединственог облигационог закона.”⁴

Други допринос је било оснивање спољнотрговинске арбитраже, 1947. године, при Привредној комори Југославије у Београду, а 1959–1960. био је и декан Правног факултета у Београду да би, као што смо већ споменули, од 1953. до 1960. био уредник факултетског часописа „Анали...”.

У научном раду професора Константиновића запажа се континуитет са предратним периодом када објављује низ значајнијих радова: („Извори брачног права”, Београд, 1938, чија реализација практично долази до изражаја после 1945. године, када се ангажује на доношењу Основног закона о браку, односно пише „Облигационо право” (1952) правећи тако основу за дело: „Облигације и уговори”, као скицу за нацрт закона о облигацијама и уговорима из 1969.

1. Видети: „Енциклопедија Југославије”, Загреб, 1962, стр. 303.

2. „Анали правног факултета”, бр. 1–2, 1982, стр. 4.

3. „Југословенски грађански законик”, „Правни зборник”, Подгорица, 1933.

4. Исто, стр. 9.

Од 1945. године до одласка у пензију, на Правном факултету у Београду је био шеф катедре за грађанско право са међународним приватним правом и руководио је радом бројних семинара при овој катедри, као и радом бројних законодавних секција за израду нацрта уставних и других законских текстова. Тако је саставио и нацрте више закона из области породичног права („Основни закон о браку” из 1946, „Основни закон о односима родитеља и деце” од 1947, као и Закон о усвојењу из 1947). Исто тако, и више закона из грађанског права („Закон о наслеђивању” од 1955, „Закон о застарелости потраживања” од 1953, као и „Скицу за нацрт закона о облигацијама и уговорима”), у ствари – „Облигационо право” из 1957. године).

Иако је био један од сарадника предратног „Архива за правне и друштвене науке”, као и „Социолошког прегледа”, где је објављивао и радове који су задирали у област права и социологије, ипак, при крају свога радног века објавио је у облику нацрта облигационог законика дело „Облигације и уговори: Скица за Законик о облигацијама и уговорима”, које је више година примењивано као прави законик, тако да су редактори Закона о облигационим односима прихватили „Скицу” као основ за рад на облигационом законик у преузимајући највећи број решења предложених у њој и усвајајући њену законодавну технику.⁵

Овај преглед научне каријере професора Константиновића треба да буде допуњен и његовим бројним радовима објављеним у часописима после 1945. године, чиме се стиче потпунија слика о овом знаменитом професору и научном раднику.

Тиме се оправдавају оцене његових колега и савременика, попут др Радомира Ђуровића, који је 1982. године закључио и следеће: „Велико је научно и животно дело професора Михаила Константиновића. Осећајући велики губитак и бол, поносни смо што смо га имали. Трајан је његов допринос Правном факултету, нашој правничкој мисли и науци, правној науци уопште и читавој нашој друштвеној заједници”.⁶

У издању „Групе за социјалну и културну акцију” у Београду, се 1925. године, појавила књига – алманах: „Генерација пред стварањем”. Поред др Драгољуба Јовановића др Луја Новака, Илије М. Петровића, др Мија Мирковића, Отокара Кершованија и др Михајла Арсића, огласио се и Михаило Константиновић са радом „Питање својине: од својине индивидуалног права ка својини као социјалној функцији.”

Константиновић својину види као индивидуално право, које постоји ради задовољавања индивидуалних циљева сопственика, дакле од Декла-

5. „Анали...” бр. 1–2, 1982, стр. 245.

6. „Анали...” бр. 1–2, 1982, стр. 11.

рације о слободама и правима човека и грађанина из 1789. године, по којој својина јесте лично право чије вршење зависи од воље сопственика и постоји једино ради задовољења његових потреба и захтева.⁷ Уместо искључиво личног права сваког појединца, својина има и других функција у смислу да то више није субјективно право сопственика, већ је и социјална функција држаоца имања. Дакле, сматрао је Константиновић, не постоји само у интересу индивидуе, већ постоји и у општем интересу, а њен основ је обавеза за сопственика да изврши једну социјалну функцију, из сасвим једноставних разлога: „Чињеница да је неко сопственик не овлашћује га да ствар коју има употреби на задовољавање личних потреба, с једне стране, и општих потреба, с друге стране. Само таква активност је у интересу заједнице, само она има друштвену вредност и зато само она заслужује заштиту. За цивилизовано друштво, које почива на подели рада и у коме је та подела рада далеко отерана, интересантан је само онај који врши своју дужност, практикује друштвену солидарност.”⁸

Константиновић вели да је савремени грађанин веома далеко од основних принципа Декларације права човека и грађанина и неповредивости права својине, пошто је ступањ индивидуалног права „пређен и дефинитивно пређен.” Исто тако, модерни уставни су посебну пажњу обратили привредним односима, тако да држава није само политичка заједница која има да гарантује грађанима политичка права, она је и у функцији њихових социјалних и културних задатака. Ипак, индивидуалне силе нису дефинитивно побеђене, али су несумњиво начете, јер социјалне силе несумњиво све више расту.

Један други рад М. Константиновића је посвећен историји српског грађанског законика под насловом „*Emptio perfecta* у Српском грађанском законнику (Прилог историји извора Српског грађанског законика и методи тумачења”, иначе штампан у Споменици Мауровићу о његовој педесетогодишњици, објављен је и као засебан сепарат у Београду, почетком 1934. године).

Константиновић констатује да историја Српског грађанског законика од 1844. године није још написана, уз подсећање да је основа за израду овог законика позајмљена од француског грађанског законика, као и аустријског законика, којима се регулише та материја у којој се говори о уговору о продаји и куповини. Тумачећи израз „*emptio perfecta*” Константиновић вели да је позајмљен из Јустинијановог законодавства и да се не може једнострано тумачити на српске прилике. Реч је о савршеној продаји, која по одредбама српског грађанског законика има јасно одређен пред-

7. Нав. дело, стр. 107.

8. Исто, стр. 11.

мет пошто не значи ни закључену продају ни безусловну продају, ни продају са потпуно одређеним предметом: „Немогућност да им се нађе неки смисао показује најбоље погрешност оне методе тумачења закона, која сматра да свака реч у закону има свој значај и да у крајњој линији треба истраживати намеру законодавца.” „Савршена продаја” у Српском грађанском законнику „не значи ништа; законодавац не само да није имао никакву намеру уводећи тај појам у законик, већ није ни знао шта он значи.”⁹

Константиновић је о томе писао и у другим правним расправама, попут оне на тему „Књижевни и уметнички рад и право (Ауторско право)”, иначе објављена у Новом Саду крајем 1928. године. Наиме, Константиновић разликује различите приступе предмету ауторског права, као и његов двоструки садржај: право на материјалне користи из дела – и оно се може назвати имовинско ауторско право или књижевна и уметничка својина, као и неимовинско ауторско право у виду права на заштиту своје личности изражене у делу. Исто тако, расправља и о природи трајања ауторског права, уз низ правних правила о трајању ауторског права после ауторове смрти које се преноси на сроднике у правој линији, у побочној линији до трећег степена сродства, супругу, ауторске организације и државу.

У послератном периоду др Константиновић је објавио и невелику књижицу „Реформа брака и заштита деце и мајки у Совјетском Савезу” (Београд, 1945), што је, уствари, његово предавање одржано у Београду, 3. јула 1945. у Друштву за културну сарадњу са Совјетским Савезом. Константиновић је био мишљења да совјетско законодавство посебно регулише област брачних односа, чиме се постижу значајне измене у области породичног права. Они обухватају мере за повећање материјалне помоћи бременитим женама, и мајкама ради издржавања и васпитања деце, као и низ мера за појачану заштиту мајке и детета.

Што се тиче права и дужности супруга, у совјетском законодавству је доминирало право једнакости и независности супруга, односно равноправности, независности и слободе у односима између супружника, као и о њиховим правима и дужностима. У том смислу Константиновић закључује да је „наше законодавство предвиђало да је муж дужан да се стара за потребе своје супруге, брани је и заступа: али практично говорећи то није спречавало мужа да своју жену напусти необезбеђену кад год је хтео. По томе како је у совјетском праву организовано остварење обавезе издржавања супруга и деце, то није могуће. И стога је с правом пажња многих страних правника била привучена на овај изглед совјетске породице и многи су указали на то као на пример који би требало имитирати”.¹⁰ За-

9. Нав. дело, стр. 43.

10. Нав. дело, стр. 9.

кључење брака у почетку није било искључиво формални чин, да би совјетске власти касније инсистирале и на формалности и његовој свечаности, уз низ законских запрека, везаних за развод брака. Исто тако, совјетско законодавство је било прецизно и у области позитивних прописа везаних за заштиту мајке и детета, почевши од доделе разних медаља до законских одредби које су гарантовале и материјалну потпору, све у циљу стимулисања материнства и заштите деце, и оне брачне, и ванбрачне, која није била у нимало неповољнијем материјалном статусу.

Интересовање за социолошке теме, прецизније речено за социологију права, Константиновић је испољио у тексту „Идеје Валтазара Богишића о народном и законском праву”, објављеном у „Социолошком прегледу” за 1938. годину, у издању Друштва за социологију и друштвене науке.

Највећи значај Богишића је био управо у истраживању обичајног права, јер је Богишић показао, по мишљењу Константиновића, да „између садржине закона и друштвене стварности мора постојати извештајан однос и да се постављени циљ не може постићи законом ако тога односа нема. Право није нити може бити резултат умовања, као што су мислили претставници школе природног права, већ резултат одређене стварности са читавим комплексом чинилаца различитог дејства и различито повезаних.”¹¹

Константиновић, даље, сматра да је Богишић исправно приметио одсуство између правне науке, законодавства и судске праксе са једне стране, односно фактичких одношаја „друштвено-правнога бивовања народног са друге стране. На пољу законодавне политике, прва дужност која се намеће законодавцу се састоји у томе да темељно проучи постојеће установе народног права, па тек онда може корисно да приступи истраживању могућих промена”. „Затим по својој природи и сврси закон се не ограничава као обичај да утврди оно што јесте, већ има и активну улогу: он тежи да управља стварима у извесном правцу, према неком идеалу. Док обичај чека да га створи протекло време, закон иде у сусрет времену. Рационалан елемент права добија у њему свој израз. Његово преимућство над обичајима у томе погледу је очигледно.”¹²

Ове принципе Константиновић је применио на примеру задружне и инокосне куће и показао да је реч о истој установи ухваћеној у два различита облика пошто „не представљају она два сукцесивна ступња у развоју установе, већ две фазе у животу сеоске породице. Многобројна и разноврсна факта која је Богишић испитивао показала су се да се односи у инокосној породици не разликују у основи од односа у задрузи.”¹³

11. Нав. дело, стр. 272.

12. Исто, стр. 282.

13. Исто, стр. 285.

Поред ових радова објављених у међуратном периоду, истичемо још неколико, који заокупљају нашу истраживачку пажњу, а од значаја су за осветљавање научног лика Михаила Константиновића.

Наиме у „Архиву за правне и друштвене науке” у међуратном периоду Константиновић је објавио неколико запажених радова, попут следећих: „Прилог теорији ризика у римском класичном праву” (бр. 3/1924); „Забрана злоупотребе права и социјализације права” (бр. 3/1925); „Означавање закона” (бр. 5–6/1925); „Извори брачног права” (бр. 1–2, 1938); „Одговорност закупаца за пожар” (бр. 5–6, 1939); „Књижевни и уметнички рад и право (Ауторско право)”, („Летопис Матице српске”, Нови Сад, 1928, књ. 318); „Тенденција модерних законодавстава у смислу ограничења права на наслеђивање” („Друштвени живот”, 1930); „Право, сила и правичност” („Социјална мисао”, год. 4, бр. 11, Загреб, 1931); „Хипотека на стоци” („Споменица Конгреса правника”, 1931); „Колективни уговори о раду”, („Наша стварност”, Београд, 1936), чиме се потврдио као веома интересантан цивилиста.

О томе сведоче и радови објављени после 1945. године, од којих, издвајамо следеће: „Опште напомене уз тезе за предпројекат закона о наслеђивању” („Архив за правне и друштвене науке”, књ. III, 1947); „Развод брака због тешке поремећености брачних односа” („Народни правник”, бр. 2–3, 1949); „Однос између права на накнаду штете и права на осигурану суму” („Архив...” бр. 3, 1951), „Основ одговорности за проузроковану штету” („Архив...” бр. 3, 1952); „Природа уговорне казне – Смањење од стране суда” („Анали правног факултета”, бр. 2, 1953); „Стара правна правила и јединство права”, („Анали...” бр. 3–4, 1952); „Забрањени уговори о трговини”, („Архив...” бр. 2–3, 1957); „Осигурање и одговорност у југословенском праву” („Архив...” бр. 3, 1958); „Конвенција о застарелости у области међународне продаје телесних покретних ствари” („Страни правни живот”, бр. 82, 1974)...¹⁴

Закључујући овај прилог, још једном имамо прилику да вреднујемо научно дело М. Константиновића, који у нашој међуратној, као и послератној правној науци заузима достојно место.

14. Видети: „Анали... 2”, бр. 3–4, 1982.

NOTRE PATRIMOINE JURIDIQUE ENTRE LES DEUX GUERRES
MIHAÏLO KONSTANTINOVIC (1897–1982)

L'auteur consacre son ouvrage à Mihailo Konstantinović, né à Tchatchak, qui a été, pendant des années, professeur à la Faculté de droit à Belgrade et qui a laissé une trace profonde dans notre droit civil. Il fut ministre dans le gouvernement de Cvetković–Maček, passa la période l'occupation du pays en émigration et, après la guerre, participa à l'élaboration de maintes lois relatives aux droits familial et héréditaire; il s'occupait aussi de droit contractuel.

Dr Dragan SUBOTIĆ

Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ

**ДРЖАВНА ХИПОТЕКАРНА БАНКА БЕОГРАД – АГЕНЦИЈА
(1922), ФИЛИЈАЛА У ЧАЧКУ (1940–1945)**

Др Јарослав Дашић
УИ 32000 Чачак
Радише Поштића 7

UDK 336.711 (497.11)

Централа ове банке била је у Београду. У Чачку је основана као Агенција ДХБ – Филијала Ниш 1922. године. Државна хипотекарна банка у 1929. години имала је филијале у Нишу, у Новом Саду, Скопљу, Сплиту, Цетињу, Сарајеву, Загребу и Љубљани, а агенције у Крагујевцу, Ваљеву и Чачку. Чачанска агенција потпала је под надлежност Филијале у Нишу.

Главна филијала ДХБ у Нишу обавестила је Општину града Чачка, 25. октобра 1940. године, да је „банчина Агенција у Чачку претворена у ФИЛИЈАЛУ са територијалном надлежношћу која се простире на следеће срезове: качерски, таковски, љубићки, трнавски, драгачевски, моравички, ариљски, златиборски, пожешки, рачански и ужички.”¹ Оснивањем Агенције руководио је Милош Вуличевић, а од 1934. године шеф је био Годор Анђелковић. Запослени службеници били су: Јован Караниколић (чинов-

1. Међуопштински историјски архив у Чачку (у даљем тексту: МИАЧ), допис ДХБ, Главна филијала Ниш, бр. 24011, 25. октобар 1940.

ник), Мин. Микић (чиновник) и служитељи – дневничари: Маринко Лазовић и Коста Сенић.² У овој банкарској установи 1944. године радило је 13 службеника.³

Агенција, а касније Филијала у Чачку самостално је обављала следеће активне банкарске послове: по хипотекарним и комуналним зајмовима, меничним зајмовима на хипотеку, зајмови на залог, текући рачуни на залогу злата и хартија од вредности, есконт купона и благајничких записа и менично-трговачки зајмови. Обављала је пасивне послове – по улозима на штедњу и текућим рачунима.

Већина банкарских послова обављало се преко Главне филијале у Нишу, а готовинске трансакције према комитентима – у Чачку.

ТЕКУЋИ РАЧУНИ И УЛОЗИ

Хипотекарна банка у Чачку имала је велики број депонената: предузећа, занатских и трговачких радњи, општина, фондова и грађана. Према расположивој грађи, анализирамо кретање комитената и депонената од 1932. до 1938. године. Тада је било 835 депонената по основу текућих рачуна и уложних књижица. Њихов број по местима кретао се: у Чачку – 309, Горњем Милановцу – 96, Ужицу – 96, Краљеву – 71, Гучи – 36, Ивањици – 18, Пожеги – 34, Ариљу – 13 и у осталим местима – 162.

Депоненти по привредним гранама и у другим делатностима: трговина – 23 одсто, занатство – 11, кафеције (механе) – седам, општине и фондови – девет, земљорадници – седам, разна занимања (чиновници, лекари, адвокати, учитељи, официри, инжењери, ђаци, пензионери и остала лица) – 20 и маса (оставштина преминулих лица, имовина после стечаја радњи, осталих поверилаца) и остало – 23 одсто.

Били су ово велики депозити привредних субјеката, фондова и лица, који су утицали на повећање изворних средстава Банке. Из ових и других извора остваривали су се пласмани средстава.

Промене по депозитима (на текућим рачунима и уложним књижицама) и кредитима највише су имали трговци: из Чачка – Душан Алемпијевић, Михаило Богићевић са супругом Савком, Драгић Божић, Михаило Д. Бојовић, Милутин Белопавловић, Владимир Бојовић, Стеван Величковић, Периша Весовић, Антоније Вујовић (три рачуна), Сретен Гогић, Милован и Светозар Гавриловић, Светозар Гавриловић (и посебан приватан рачун), Парто и браћа Грбовић, Љубиша Гојгић, Здравко Драгутиновић, Чедомир Дамњановић, Бошко Дамњановић, Драгомир Драгићевић, Љубомир Ерић

2. МИАЧ, СОЧ, К-75.

3. МИАЧ, ГП, К-21.

(два рачуна), Ђорђе Живковић, Милосав Златић, Љубомир П. Ивановић, Радомир Ивановић, Добривоје Јовановић, Младен Јоковић (два рачуна), Александар Јовановић, Радојица Јовановић, Рајко Кривокућа, Бранко Лазовић, Младен Луковић (два рачуна), Владимир Љујић, Миленко Љујић, Мићовић и Поповић, Стеван Михаиловић, Војин Михаиловић, Војислав и Глигорије Матовић, Никола Мишовић са супругом Јелисаветом (индустријалац), Глигорије Матовић, Радослав Мандић, Будимир Маслаћ, Ђорђе Николић, Петар Николић, Јован Николић, Недељковић и Мајсторовић, Милосав Панић и Алекса Терзић, Радомир Пушељић, Радосав Петровић, Драгомир Поповић, Радован Петровић, Милан Петровић, Илија Павловић, Ђорђе Павловић, Војислав Рајичић, Младен Радосављевић, Војин Радојичић, Александар Рајић, Момчило Радуловић, Чедо Солујић, Александар Станковић, Радослав Стефановић, Спасоје Средојевић, са супругом Стаником, Радич Стефановић, Чедо Солујић и синови, Радојко Солујић, Радисав Тошић и Петар Секулић, Алекса Терзић, Вуксан Томовић, Драгић Ђирковић, Драгиша Ђендић, Светозар Филиповић, Петар Филиповић (два рачуна) и Петар Чакаревић; из Доње Трепче – браћа Бојовићи; из Заблаћа – Ранко Зечевић.⁴

Из Гуче – Глишо Броћић, Милосав Булић, Богосав Броћић, Милош Гавриловић, Драгомир Гавриловић, Светозар Ђорђевић, Властимир Ђорђевић, Велимир Љујић, Коковић и Радосављевић, Андрија и Петар Протић, Милосав Прелић и Вуксан Томовић; из Виче – Аврам и браћа Милетић.⁵

Из Горњег Милановца – Милан и Јован Андрић, Милентије Банковић са супругом Златом, Радисав Бојовић, Милоје Васић, Василије Васиљевић, Сава Глишовић, Рајко Дрињаковић, Милан Димитријевић, Радојица Јаковљевић, Милан Коњушанин, Периша Минић, Миодраг Матијевић, Новак Михаиловић, Михаило Нешковић, Павле и Милутин Савковић, Миленко Тодоровић, Радојица Топаловић, Добривоје Трифуновић, Добривоје Татовић и Младен Чивовић.⁶

Посебно је значајно учешће пословних банака: Ивањичка кредитна банка, Извозна банка из Београда, Привредна банка из Ужица, Привредна банка из Краљева, Трговачко индустријска банка из Ариља, Ужичка грађанска штедионица, Ужичко акционарско друштво „Златибор”, Ужичка акционарска ткачка радионица, Ужичка обласна банка, Чачанска обласна банка, Чачанска штедионица, Чачанска извозна и увозна банка, Таковска банка из Горњег Милановца и Драгачевска задруга А. Д. из Гуче. Све су

4. МИАЧ, Регистар ДХБ, Агенција 1932–1938.

5. Исто.

6. Исто.

обављале бројне финансијске послове са ДХБ – Агенцијом у Чачку.⁷ Оне су имале своје текуће рачуне или депозите по другим основама ради коришћења разних позајмица – кредита или гаранција.

Акционари и други депоненти код локалних банака имали су своје текуће рачуне и улоге. По овом основу користили су позајмице и кредите. Овако ужи финансијски круг, око локалних банака, укључивао се код Хипотекарне банке, посредством Агенције, Поштанске штедионице, Аграрне банке у још шири круг код Народне банке. Поред ових банака и других субјеката, било је и оних који су се повезивали и са Поштанском штедионицом.

Уплате и исплате у чековном промету обављали су у Поштанској штедионици: Милија Бјекић, Михаило Д. Бојовић, Брушија Павле и синови, Чачанска кројачка задруга „Будућност”, Прва чачанска столарска задруга „Будућност”, Црвени крст (одбор у Чачку), Властимир Ђирковић, Чачанска извозна и увозна банка, Чачанска штедионица, Чачанска задруга а.д, Чачанска земљорадничка млекарска задруга, „Чачански глас”, „Чачански покрет” (Уредништво – власник Мил. Б. Лукић), Четврти одељак војно-техничког завода, Хумано друштво „Сиромашни малишани”, Јелић А. Миленко и друг (гвожђарска радња), Јеличка виноградарска задруга, Александар М. Јовановић (трговац), Команда 19. артиљериског пука, Сретен Т. Ковачевић, Лазовић Р. Браћа (трговци), браћа А. Љујић (трговци), Сима С. Мајданац, Радослав Р. Мајсторовић (пензионер), Матовић Јездимир и другови (трговци), Матовић Војислав и брат (трговци), „Морава” (чачанско а.д.), Окружни суд, Светозар Пауновић (пензионер), Славко Г. Поповић и син (штампари), Пореска управа, Мића И. Радуловић (трговац), Момчило М. Радуловић (извозник), Александар М. Рајић, Римокатоличка црквена општина св. Антуна, Чеда С. Солујић и синовац (извозник), Срески суд, Терзић, Гавриловић и Чакаревић (колонијална и извозничка радња), Љубомир М. Урошевић (пензионер), Слободан Ј. Вилотијевић (извозник), Антоније Вујовић, Задруга државних службеника за набавку кредита (задруга), Прва чачанска кројачка задруга – Велики пијац и Стеван Зорановић (гвожђарски трговац).⁸

У шири круг циркулације новца укључивали су се банке, предузећа, радње, установе и појединци из Чачка (у чековни платни промет) преко Поштанске штедионице. И овим примерима се потврђују ужи и шири финансијски кругови у жиралном, односно чековном промету новца.

Било је више текућих рачуна код Хипотекарне банке, односно Главне филијале у Нишу, преко Агенције у Чачку. Наводимо неколико примера:

7. Исто.

8. Поштанска штедионица: Списак власника чековних рачуна, Београд, 1937.

● Фирма „Чедо Солујић и синовац” из Чачка „моли да им се одобри кредит по текућем рачуну 200.000 динара на подлози државних хартија од вредности, 17. августа 1936. године.” Централна је одобрила овај кредит у року од дванаест дана од подношења захтева.

● Главна филијала „извештава да је одобрила рчу. пасивних послова филијале код Агенције 200.000 динара колико је примила Централна од „Павла Брушије и синова” на име улога за продају млина”.¹⁰

● „Градско поглаварство, Чачак, шаље 24.000 динара у корист свог текућег рачуна за амортизацију дуга код Г. Филијале”.¹¹

● Главна филијала обавестила је Агенцију да је одобрено текућем рачуну др Данила Марковића 64.500 динара, колико је примљено од Англо-чехословачке банке на име куповине дела за Сретена Божовића.¹²

● „Градско поглаварство, Чачак, шаље Агенцији суму од 12.000 динара у корист њиховог текућег рачуна за амортизацију дуга код главне филијале”.¹³

Општина чачанска – Градско поглаварство имала је више текућих рачуна, односно више финансијских рачуна – партија и неколико финансијских фондова. Међу њима и пензиони фонд, који је активно радио. Градско поглаварство имало је велики број промена у корист и на терет текућих рачуна и фондова.

„Градско поглаварство у Чачку шаље Агенцији суму од 6.670 динара на име пензионог фонда службеника општине Чачак.”¹⁴

Преко Агенције, односно са Филијалом у Нишу радило је више фондова из Чачка и других места. Радило се о правним лицима, која су сукцесивно, на својим финансијским позицијама – текућих рачуна и уложних књижица, прикупљала средства од својих чланова или спонзора за финансирање наменски одређених објеката или текућих потреба.

Наводимо неколико примера:

● Државна хипотекарна банка, Београд, – „потврђује пријем 563,80 динара на име потпорног фонда.”¹⁵

● „Главна филијала Ниш, враћа акт с ануитетском књижицом Фонда сиромашних ученика чачанске гимназије с уплатном свотом и да се исплатиоцу преда.”¹⁶

9. МИАЧ, Деловодни протокол ДХБ, Агенција Чачак, број 2750 и 2849.

10. Исто, број 2810 и 2853.

11. Исто, број 3862.

12. Исто, број 2122.

13. Исто, број 4191.

14. Исто, број 4119.

15. Исто, број 2071.

16. Исто, број 4106.

● Државна хипотекарна банка – Дирекција за банкарске послове, Београд – „Потврђује пријем дозначени јој 130,00 динара на име потпорног фонда.”¹⁷

● Одбор за подизање споменика Степи Степановићу у Чачку, 6. децембра 1936. године, записао је: „Прилаже молбу с тим да се упише у књижицу камата од своте 31.885 за 1933, 1934 и 1935. годину.”¹⁸ После уписане камате, ануитетска књижица враћена је у Чачак, 12. децембра 1936.

Агенција је обављала одређене банкарске послове, а нарочито готовинске трансакције с новцем. Она је прихватала све уплате и вршила исплате штедње грађана по текућим рачунима и разним финансијским књижицама до одређеног нивоа, уз претходно књижење и одобрење Филијале. Агенција је сваког дана слала извештај, односно ликвидациони табак, са налозима о плаћању, о готовинском промету новца и вредносних папира, односно стања главне књиге. У све књижице уношене су промене у корист и на терет у рачуноводству Филијале. Илустрације ради, приказујемо циркулацију налога и књижица:

● Агенција шаље Филијали месечни статистички извештај – преглед улог на штедњу за месец јун 1936. године.

● После књижења оваквих докумената и уложних књижица, Филијала шаље депонентима преко Агенције: „књижица да се преда Михаилу Симићу, кафеџији из Ужица, тако исто Миленку Љујићу, Властимиру Љујићу, трговцима, мајци Драгића Митровића, бившег трговца из Чачка, Милану Стојановићу, Београчићу у Чачку”. Тако исто, после одређених књижења, „Шаље се књижица да се преда Управи чачанског трговачког удружења и омладине.”¹⁹

● „Враћа се акт са извештајем колико дугује Драгачевска задруга а.д. у Гучи – порез за 1936.”²⁰

● „Главна филијала Ниш шаље Агенцији књижицу да се преда Војиславу и Глигорију, браћа Матовићи, трговци из Чачка.”²¹

● „Шаље се преко Агенције 5.292 да се преда Драгиши Симићу из Мрчајеваца”.²²

● „Враћа се ануитетска књижица ради да се преда Миодрагу Матијевићу и Добрили Миленковићу из Горњег Милановца”.²³

17. Исто, број 3993.

18. Исто, број 4107.

19. Исто, број 2071.

20. Исто, број 3819.

21. Исто, број 3908.

22. Исто, број 310.

23. Исто, број 4105.

Међу корисницима кредита било је и оних који нису увек извршавали своје обавезе. Њима су упућиване опомене. Било је случајева да Банка продаје имања дужника. О томе је забележено и у деловодном протоколу:

● „Општина Гучка, 19. новембра 1936. године, извештава Агенцију да је опомену по саопштењу Петронију Броћићу из Гуче вратила 10. новембра 1936.”²⁴

● „Агенција заводи протокол лицитације по коме је продато имање Милована Јевтовића (књиговођа из Београда, Брусница) приватни чиновник из Горњег Милановца и то I парцела Војмиру Тешићу за дин. 16.100 и II парцела Петру Јевтовићу за дин. 5.090.”²⁵

● „Да се саопшти Војиславу Рајичићу из Чачка да одмах понесе 303 динара за један ануитет.”²⁶

Ово су примери о кредитирању и наплати потраживања од комитената. Било је више случајева да су депоненти Агенције давали своје налоге за плаћање са својих чековних и текућих рачуна или уложне књижице. О свим овим налозима Филијала је достављала извештаје преко своје Агенције.

ЛОМБАРДНИ ЗАЈМОВИ²⁷

У једном документу Агенције се, поред осталог, каже: „Молим главну филијалу да јој пошаље 100.000 динара за исплату најновијих ломбард зајмова.”²⁸

Агенција је, као заложни завод (залагаоница), одобравала ломбард кредите. Они се заснивају на подлози заложених реалних вредности, осим некретнина, хартија. Осим тога, могли су се заложити злато, накит, разни племенити метали, уметничке слике, одређени предмети више вредности и на основу депоновања робе у јавна складишта за рачун банке и она добија складишницу – варант, а за то она издаје заложницу.

Агенција је, при одобравању ломбард кредита, закључивала уговор и за камату. Водила је рачуна о бонитету залогa. Зајам је одобран у одређеној висини од вредности залогa. У заложници су навођени износ одобреног кредита, рок за повраћај (најдуже за две године) и депонована залогa. У заложници је навођено, поред осталог, да се зајам даје до 80 одсто вредности залогa, рачунајући вредност по средњем берзанском курсу. О томе

24. Исто, 3938.

25. Исто, број 3973.

26. Исто, број 250.

27. Ломбард зајмови: давање зајма на залогу покретности, зајам је назив добио по мењачима из Ломбардије у Италији. Они су ово почели у XIII веку и морали су да беже у Француску и први су се бавили овом врстом послова и оснивали овакве заводе.

28. Деловодни протокол, број 1748.

се даље каже: „Ако за време трајања зајма вредност залогe падне толико да се однос до 80% промени, Банка има право у том случају да тражи допуну залогe од дужника, или доплату разлике; у противном, ако дужник не испуни горње тражење у року од 3 дана, Банка ће залогу продати и зајам наплатити...”²⁹

Међутим, Агенција је одобравала ломбард зајмове на основу залогe, по номиналној вредности, три или четири пута више од вредности одобреног кредита. Био је изузетно велики утврђени коефицијент сигурности за одобрене кредите. На одобрене ломбард зајмове (1935–1936) дужници су депоновали залогe – вредносне папире, односно обвезнице – 2,5 одсто државне ренте за ратну штету, које су, на тржишту, имале знатно нижу реалну од номиналне вредности, која је углавном, као таква, произилазила из више наплатних купона од 1934. до 1974. године. Оне су, на жалост, врло мало реализоване до почетка Другог светског рата. Од депонованих вредносних папира – залогe на другом месту су биле 7% обвезнице инвестиционог зајма, са номиналном вредности од 100 динара и исплатним роком од 50 година. Било је депонованих акција Народне банке и Привилеговане аграрне банке. За заложницу било је депоновања и златног новца, који је, и тада (и сада), имао највећу еквивалентну вредност за добијене кредите.

Корисници ломбард зајма, дајући у залогу страни новац (1935–1936), били су: Андрија Протић (земљорадник из Гуче, у залогу је дао један аустријски дукат и седам малих аустријских дуката, бушених, Будимир Ч. Давидовић (трговац из Чачка, дао је три аустријска дуката и четири златника пол. наполеона, пробушена), Милун Катанић (земљорадник из Остре – два аустријска дуката, пробушена), Здравко Јовановић (земљорадник из Трбушана – 13 аустријских дуката и један златник – турска рушпа), Миодраг Видојевић (земљорадник из Бечња – три златна дуката, пробушена) и Завиша Јањић (порезник из Чачка – 10 златних турских лира). Радило се о малом броју грађана, који су имали златнике и могли да их уложе у залогу ради коришћења малог износа кредита. За коришћење ломбард кредита (1935–1936) није било случајева да су грађани депоновали златни накит.

У назначеном раздобљу Агенција је одобрила 198 ломбард кредита. Највише су их користили: трговци – 54, земљорадници – 79, занатлије – 12, пензионери – четири, чиновници и учитељи – 35, кафеџије – седам и остали – седам.³⁰ У релативним односима учествовали су: трговци – 27, земљорадници – 40, занатлије – шест, чиновници – 18 и остали – девет одсто.

Сви корисници ломбард кредита извршавали су редовно своје обавезе према закљученим уговорима, мада је било неколико трговаца који су

29. МИАЧ, књиге ДХБ о заложници и кредиту.

30. МИАЧ, ДХБ, дужници по заложници (1935–1936).

враћали зајмове и пре рока. Њихова залога, нарочито од вредносних папира, била је већа од три пута у односу на коришћени зајам.

Највише ломбард кредите користили су:

- „Чедо Солујић и синови” из Чачка узели су зајам у готовом новцу од 207.640 динара 6. октобра 1936. У заложници је записано да су Солујићи депоновали у залогу: 724 обвезнице 2,5% за ратну штету са купоном број 16 у номиналном износу од 724.000 и 82 обвезнице, 7% инвестиционог зајма са купоном број 31 у вредности од 8.200, односно укупно 732.200 динара.³¹ Био је рок повраћаја кредита до 6. октобра 1938, а доста пре извршен је повраћај зајма (1. јуна 1937).

- Љубомир Ивковић, трговац из Чачка, узео је кредит од 28.000 динара 9. јула 1936. У залогу је депоновао 100 обвезница ратне штете, чија је номинална вредност 100.000 динара. Зајам је враћен у року.

- Ђорђе В. Павловић, трговац из Чачка, користио је ломбард кредит у готовом новцу од 28.000 динара 16. маја 1936. са роком на две године и залогом 100 обвезница ратне штете у износу од 100.000 динара. Зајам је отплаћен пре рока, односно 11. маја 1937.

- Тихомир Николић, економ из Чачка, позајмио је 19.380 динара 1. априла 1936. У залогу је депоновао 102 акције Привилеговане аграрне банке, чија је номинална вредност износила 51.000 динара. Кредит је отплатио пре рока, односно 13. јануара 1937.

- Браћа Љујић, трговци из Чачка, задужили су се са 80.000 динара 20. јануара 1936. У залогу су депоновали: 200 обвезница ратне штете и шест акција Народне банке Југославије. Укупна номинална вредност износила је 218.000 динара.

- Драгиша Кујунџић, пензионер из Чачка, примио је на име зајма у готовом новцу 33.000 динара. Депоновао је 110 обвезница за ратну штету, што је износило номинално 110.000 динара. Користио је зајам од 3. септембра 1935. до 3. септембра 1936.

- Драгољуб Ц. Илић, трговац из Ивањице, користио је кредит од 18.600 динара. Депоновао је 62 обвезнице за ратну штету у вредности од 62.000 динара од 21. септембра 1935. до 21. септембра 1937.

- Богољуб Радивојевић, трговац из Ивањице, узео је зајам у готовом новцу – 5.600 динара и депоновао је у залогу 20 обвезница за ратну штету, у номиналном износу од 20.000 динара. Рок кредита је био од 29. априла 1936. до 29. априла 1938.

- Стојан Солујић, трговац из Горњег Милановца, користио је зајам од 9.800 динара од 9. јуна 1936. до 9. јуна 1938. У залогу је депоновао 35 обвезница за ратну штету.

31. МИАЧ, ДХБ, дужници по заложници 166.

● Радомир Топаловић, благајник Рудничке окружне задруге у Горњем Милановцу, задужио се у готовом новцу 24.300 динара од 14. септембра 1936. до 14. септембра 1938. У залогу је уложио 84 обвезнице ратне штете.³²

Из ових примера произилази да су вредносни папири у номиналној вредности депоновани у залогу 3,3 пута више у односу на износ коришћења ломбард кредита.

Приликом највећег депоновања обвезница ратне штете, види се, ови вредносни папири нису поседовали висок бонитет залогe. Изузев што су акције Народне банке и Аграрне банке имале већу вредност од обвезница ратне штете, кредитна стопа код ломбард кредита увек је била већа него код осталих зајмова. Највећи бонитет залогe имали су златници – дукати, мада су мање депоновани. Златнике су углавном депоновали сељаци из околних места. У оваквим пословима коришћени су и кредити код заленаша на једноставнији начин. У томе треба тражити разлоге за мање закључених уговора – заложница са депоновањем златника.

Ломбард заложница, у свим овим банкарским пословима, представља уговорне одредбе које се не могу мењати. На пример, рок за повраћај кредита не може се продужавати. Код не извршења дуга продаје се залога. Заложница гласи на име, мада Банка може, у случају продаје залогe вишак исплатити доносиоцу заложнице не тражећи правог сопственика.

Све ово потврђује заступљеност ломбард кредита код Агенције као облика банкарских послова.

ХИПОТЕКАРНИ ЗАЈМОВИ

Дугорочни пласмани средстава састоје се од више развијених банкарских кредитних послова. Међу њима су познати инвестициони послови, у подгрупи на основама залогe, односно хипотеке. Хипотекарни систем био је развијен код Државне хипотекарне банке. Хипотекарни аранжмани – кредити били су развијени код Главне филијале у Нишу и Агенције, односно Филијале у Чачку. Преко Агенције, тридесетих година, реализовано је неколико значајних хипотекарно инвестиционих послова. Радило се о дугорочним – инвестиционим зајмовима на основу заложног права некретнина (земљишта, зграда, инсталација, фабрике). Такве некретнине могу бити предмет залогe – хипотеке ако су уписане у земљишне књиге. Овакво задуживање није у директној вези с међународном трговином.

Тако су у Чачку одобрени дугорочни зајмови, које су користили трговци, индустријалци и Чачанска општина. Овакве кредите су користили: „Пивара Крен и Станковић” и млин „Павле Брушија и синови”.

32. Исто, заложнице и отплата кредита (1937–1938).

Главна филијала ДХБ у Нишу је, уз асистенцију Агенције у Чачку, финансирала инвестиције Чачанске општине на основу залоге – тапије непокретног имања за изградњу зграде Основне школе „ Степа Степановић ” у Чачку и подизање млечне пијаце и касапских дућана. Све је ово реализовано на основама одлука и хипотекарне зложнице код ДХБ. О томе се у једном документу каже: „Управни одбор на свом састанку од 11. марта 1936. године решио да се општини чачанској може издати дугорочни зајам у суми од 1.200.000 динара за време од 10 година, а за залог овога зајма имају служити непокретно имање и сви прирези и приходи општине. Каматна стопа овога зајма има бити 8% стим, да интерес на одобрени зајам тече од 11. марта 1936. године.”³³ Градско поглаварство је прихватило ове услове и тражило је да се продужи рок отплате кредита од 10 на 15 година.

„По предњем тражењу Градског Поглаварства бр. 5191/36, Држ. Хип. банка – Главна филијала у Нишу акт бр. 8589 од 7. априла 1936. године известила је исто Поглаварство, да је Управни одбор Држ. Хип. банке у Београду на своме састанку од 1. априла 1936. године решио: да се Градском Поглаварству Чачак рок исплате одобреног зајма у динара 1.200.000 повећа од 10 на 15 година. Уједно је решено, да се Поглаварству отвори код банчине Агенције у Чачку текући рачун, којему ће се одобрити чист износ одобреног зајма... Поред подизања нове основне школе у колико би се појавио вишак, односно уштеда зајма, имао би се употребити за подизање касапских дућана.”³⁴

Са овим инвестицијама у Чачку, односно са изградњом основне школе, њена финансијска средства су повезана са средствима Фонда Војводе Степе, која су била депонована у Главној филијали у Нишу. О томе се у документу каже: „Друштво за подизање споменика Војводи Степи Степановићу на седници својој од 21. августа 1936. године одлучило је да се готовина од прикупљених прилога за подизање споменика Војводи Степи Степановићу преда Градском Поглаварству града Чачка за подизање зграде за основну школу у Чачку стим да нова основна школа носи име „Војводе Степе”. Градском поглаварству је предата сва готовина у износу од динара 91.235,12 а нова школа добила је назив „Народна школа Војводе Степе...”³⁵

За довршење тржнице, односно за завршетак започетих инвестиција, Државна хипотекарна банка је одобрила Градском поглаварству повећање зајма за школу од 1.200.000 на 2.000.000 динара. Ово је одобрено „у толико пре што је општина до сада без икаквих тешкоћа уредно отплаћива-

33. МИАЧ, Извештаји о пословању Градског поглаварства (1935–1939).

34. Исто.

35. Исто.

ла одређени ануитет као што је и уредно одговарала својим другим обавезама.³⁶

У реализацији ових инвестиција у Чачку, Агенција је имала значајну функцију. Она је потребна финансијска средства, за исплате у готовом, требовала из Ниша, а сувишак новца такође њој достављала.³⁷

ИСПЛАТЕ И УПЛАТЕ УОЧИ РАТА

На неколико година пред почетак Другог светског рата смањено је издавање новца из благајне, а повећана су примања. Просечно дневно примање уплата 1938. године кретало се око 15.000 до 30.000, а исплата око 8.500 динара са тенденцијом смањења благајничког промета. Радило се практично о обустављању одобрења нових зајмова и њиховог пуштања у течај, а највише – о наплати ранијих кредитних пласмана.

Уочи рата, односно 1940. године, код ове филијале дошло је до исплата већих износа појединцима, односно до повлачења улога и депозита, а није искључено ни да се радило и о кредитима на залог или неки други облик покрића. У књизи благајне није наведен основ исплате. Наше је мишљење да је реч о исплати штедних улога и других депозита. Углавном су та средства подизали трговци и једна акционарска банка (Чачански кредитни завод – 29.000 динара): браћа Шљивићи (Милутин и Милош) подигли су 26. марта 1940. по 25.000 динара; Ђорђе Павловић, 28. марта 1940, 11.000, а сутрадан 19.000; Драгутин Недељковић, 1. априла, 18.697; Аристиду Јовановићу је у априлу 1940. исплаћено 44.000; Љубомиру Ивановићу, 2. октобра, 49.000, Радивоју Видојевићу, 10. октобра, 20.000, а 23. октобра 1940. године 60.000 динара; Милан Благојевић је 24. октобра подигао 30.000 и месец дана касније још 10.000, Радојко Драмићанин из Ивањице, 25. новембра 1940. године, 60.000, Драгутин Бјекић, 30. новембра 1940, 99.000, Миодраг Ковачевић, 23. децембра 1940, 100.000 динара.³⁸ Ови примери су дати ради лакшег сагледавања опште појаве о подизању штедних улога уочи рата. Штедни улози су тридесетих година подизани из акционарских банака и углавном сељени у државне или полудржавне банке (Државна хипотекарна банка и Поштанска штедионица) да би уочи рата били нагло подизани и из њих. Тако је манифестована права ратна психоза, непосредно пред шестоаприлски слом 1941.

36. Исто.

37. МИАЧ, књига благајне ДХБ у Чачку.

38. Исто.

БЛОКИРАН НОВАЦ У ЧАЧКУ 1941.

По ослобођењу града Чачка 1941. године престало је пословање свих банака. Новац Државне хипотекарне банке – Филијале у Чачку био је блокиран. У вези са монетарним питањима нарочито је интересантан извештај Команди места у Чачку од 11. октобра 1941. године, који је поднео Тодор Љ. Анђелковић, руководилац Филијале у Чачку, после пута у Ужице по питању блокираног новца Народне банке. Из овог извештаја се види да се не може пустити у оптицај блокирани новац Народне банке све док се о томе не постигне споразум између партизана и четника. У свему овоме је најзначајније да је већ био искристалисан став од стране партизана да, ако дође до пуштања у оптицај овог новца, долазе у обзир само оне новчанице Народне банке Краљевине Југославије које нису противправно дошле у оптицај. Тодор Љ. Анђелковић посебно истиче да су скренули пажњу Команди штаба народноослободилачког покрета у Ужицу да се може пореметити новчани саобраћај уколико се не би пазило будући да могу доћи у оптицај и оне милијарде разграбљене у време капитулације Југославије.³⁹ Управо се пледирало на евентуално пуштање у оптицај само старих новчаница Народне банке Југославије.

ФИЛИЈАЛА ЈЕ РАДИЛА ЗА ВРЕМЕ РАТА

Агенција је уочи рата прерасла у Филијалу (1. новембра 1940). За време рата Филијала је интензивно радила на наплати својих потраживања. Одобравала је и кредите, мада не интензивно.

Снабдевање грађана прехранбеним производима за време рата било је више него тешко. Постојало је Одељење за исхрану града Чачка. У једном документу се говори да је овај одбор на 15.000 становника поделио од 15. децембра 1941. до 15. априла 1942. године 105.000 килограма хране и да је финансиран задуживањем код Државне хипотекарне банке – Филијале (у износу од 1.000.000 динара).⁴⁰ У Банци је било предмета по којима се потраживало од дужника. Она је опомињала дужнике. Тако је писменим путем потсетила Градско поглаварство у Чачку да у року од месец дана исплати остатак дуга у износу 864.739 динара с интересом од 1. јануара 1942. године, а у противном ће наплатити своја потраживања егzekутивним путем.

После априлског рата престала је већа активност Чачанске извозне и увозне банке. Дирекција за надзор над банкама у Београду донела је ре-

39. Јарослав Дашкић, „Привреда у слободном Чачку 1941”, Чачак, 1978.

40. МИАЧ, ГП, К-59.

шење 17. јуна 1942. године којим је наређена ликвидација Чачанске извозне и увозне банке. Да би се ово реализовало, Дирекција је донела одлуку да ликвидацију спроведе Државна хипотекарна банка – Филијала у Чачку.⁴¹

Из благајничког дневника види се да су преко ове филијале за време рата пословали: већи број трговаца, неколико земљорадничких задруга и неке установе. Радило су о уплати отплата по ранијим кредитима, подизању штедних улога, подизању новца са отворених акредитива, исплатама по одобреним кредитима. Дневни промет благајне у 1944. години кретао се од 180.000 до 2.000.000 динара.

Филијала је водила и неке фондове правних субјеката. Пронађена су извесна документа о вођењу „Ветеринарског фонда Округа краљевачког“. Банка је примала уплате у овај фонд од свих општина са подручја округа. О примљеним уплатама обавештавано је Окружно начелство у Краљеву.⁴²

Из Централне ДХБ у Београду повремено су упућивани поједини службеници на испомоћ у Чачак. У овој банкарској организацији 1944. године радило је 13 службеника: Велимир М. Цемовић (шеф Филијале), Коста Томашевић (шеф одсека), Љубица Б. Аћимовић, Ратомир Врачевић, Олга Т. Лазаревић, Александар Т. Цатић и Драгутин Гвозденовић (чиновници), Надежда С. Кнежевић (дневничар за канцеларијску службу), Стеван А. Јовановић, Средоје А. Чубрић, Пантелија Н. Петровић, Коста Д. Сенић и Маринко Р. Рабреновић (служитељи).⁴³

Одмах по ослобођењу Чачка (3. децембра 1944) Државна хипотекарна банка – Централна у Београду писала је 9. децембра Филијали у Чачку, по доносиоцу Миладину Ђирићу, правном саветнику, да се, по наредби Врховног штаба, имају ослободити пословне просторије и вратити инвентар (ова формулација је важила вероватно за све филијале, пошто су код неких биле заузете просторије од НОВЈ – примедба ЈД), како би могао почети рад. По Миладину Ђирићу послато је и 500.000 динара за почетак рада. У писму је наглашено да ће остатак потребног новца добити са жиро-рачуна Народне банке. Затим се каже да интересне стопе остају исте. Овим писмом дато је и овлашћење Филијали да може вршити мање издатке у оквиру свог делокруга, а за веће – мора тражити претходну сагласност од Централне. Наглашено је да имају право на плату за новембар они службеници који су, поред плате, примили октобарску помоћ. Стигла су и извесна финансијска упутства. Филијала је добила детаљне инструкције 11. априла

41. МИАЧ, ДХБ, К-21.

42. Исто.

43. Исто.

1945. за повлачење и замену окупаторских новчаница и издавање нових новчаница ДФЈ.⁴⁴

На основу овога, изводи се закључак да је ДХБ – Филијала у Чачку после ослобођења почела да ради око средине децембра 1944. и да је функционисала и у другој половини 1945. године. Уместо ове филијале крајем 1945. почела је да ради Привредна банка Србије – Филијала у Чачку.

*
* *
*

Агенција, односно Филијала ДХБ функционисала је између два светска рата. Она је успешно радила и подстицала оснивање и развој мањих акционарских банака у Чачку, Краљеву, Ужицу, Горњем Милановцу и осталим местима. Већина ових банака имала је своје текуће рачуне код ДХБ. Оне су по разним аранжманима поседовале и своје депозите, улоге и залоге. Агенција је имала већи број својих улагача којима је одобравала готове позајмице у новцу.

Преко Агенције су обављани бројни аранжмани: ломбард кредити и хипотекарни зајмови. За све ове послове депоновани су вредносни папири, златници и непокретна имовина.

Рад преко ове агенције потврдила су циркулацију новца у ужим и ширим круговима. Ужи кругови се сводили на улоге и кредитирање преко мањих акционарских банака, а у ширим круговима оне су се укључивале у послове са Агенцијом и Поштанском штедионицом. Оне су, у чековном и жиралном упућивању и примању новца, обезбеђивале шире кругове укупне циркулације робе и свих ефеката. Сви ови ефекти били би знатно већи да је Агенција знатно раније прерасла у Филијалу, а не уочи Другог светског рата. Филијала је за време и после Другог светског рата, са својим финансијским ограничењем, ублажила новчане тешкоће у граду и околини.

44. Исто.

**BANQUE HYPOTHÉCAIRE D'ÉTAT DE BELGRADE – AGENCE
(FONDÉE EN 1922) SUCCURSALE DE TCHATCHAK**

La succursale de Tchatchak de la Banque hypothécaire d'État de Belgrade – agence fonctionna avec succès dans l'entre-deux-guerres. Cet établissement bancaire s'occupait de presque toutes les opérations de banque, dont surtout celles qui ont trait à l'argent comptant et aux valeurs. Il convient de signaler surtout les opérations par le moyen des comptes courants et des livrets d'épargne, effectuées par l'intermédiaire de la succursale de Nich. Vers les années 30 la banque de Tchatchak consentait en particulier des crédits dits „lombards” et ceux, à long terme, qui étaient garantis par hypothèque. Cet établissement jouissait d'une grande réputation à Tchatchak et dans d'autres localités.

Dr Jaroslav DAŠIĆ

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

СТАНОВНИШТВО ЈЕЗДИНЕ

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ
УУ 32000 ЧАЧАК
Радише Поштића 8

UDK 929.52.9 (497.11)

*О мили србски роде не њожали њѣруда своѣ шѣо њеш
сѣаѣи и чѣѣаѣи овај биљеѣ кој[и] ѡказује ѡкој[ноѣ] Га-
врила Радојковића из Ездине бившеѣ војника 1 класе Тр-
навскоѣ баѣѣалиона кој[и] је ѡживио 40 ѣод. а умре на Ку-
ѣѣима код Рашке 25 јулија 1876 ѣод.*

*И ѡед њеѣов Радоико ѡѣинуо од Турака у биѣѣици на
Вировима за владе Караѡорѡа ѣ. 1815.(?)...*

Крајпуташ у Јездини¹

Од врха планине Јелице, па према Чачку, стере се село Јездина. Не-
када је допирало до Улице Војводе Степе и Улице Драгана Вранића у гра-
ду на Западној Морави. Међутим, после 1950. године, након изградње обје-

1. На овај споменик скренуо ми је пажњу Радојко Николић, књижевник из Чачка. Поред осталог, епитаф казује како је образовано презиме овог рода: од Радојка – Радојковић.

ката предузећа „Слобода”, село је подељено. Његов равничарски део, који се зове Парк, ушао је коначно у градско ткиво (део после 1920, а део касније). Садашњи сеоски атар граничи се са североистока управо насељем Парк, са југоистока Лозницом (дели их пут Чачак – Гуча), са југозапада планином Јелицом (иза које је драгачевска села Граб и Зеоке) и са северозапада Придворицом.

Кроз село протиче Јездинска река, која се у кругу предузећа „Слобода” састаје са Придворичком реком; та саставница потом носи назив Лупњача.²

Највећи извор у селу је Врела вода. Налази се у срцу планине Јелице. У централном делу садашњег сеоског атара неколико је бара, „језерина”, по којима је Јездина добила име. Ово потврђује и податак из 1476. године, када је, у турском дефтеру, насеље именовано као Бездна.³ Истина, у народу се памти и неверљива легенда, која каже да су кроз село, давно, „јездили” хајдуци из Драгачева, па отуда и назив – Јездина.⁴

Поједини потеси, у селу, својим називима, упућују на људе и њихове творевине (Карајанковина, Вуковина, Петровића брдо, Црквине, Црквина, Кућиште у Марковићима, Радојковина, Ћетковина, Парк – Лазовића парк, Обреновића брдо, Мандино мочило, Ристовина), на растиње (Подгора, Расадник) или природне облике (Језера).⁵

Сеоска слава – обетина је на други дан Духова (Тројица).

Трагови људског битисања на овом простору могу се пратити од праисторије до нашег времена. Остаци грнчарије, кремене и кости на згаришту налажени су на обали Јездинске реке. Верује се да су из праисторијског доба.⁶ Код старе јездинске школе, поред потока, откривени су, 1925. године, темељи некакве грађевине, која је била дуга 25, а широка 16,5 метара. „Судећи по правоугаоним испустима, могло би се рећи да је ова грађевина имала куле. Вероватно је то било утврђење (castellum), подигнуто ради заштите пута који је везивао западноморавску долину са Пожегом и Ужицем. Судећи по црепу и циглама, узврђење је из римског доба.” У капели на Јездинском гробљу (на коме се сахрањују и житељи Придворице) чуван је жртвеник посвећен боју Јупитеру, „највећем генију места”. Поди-

2. Лупњача се некада уливала, протичући кроз Чачак, у Западну Мораву на простору према садашњој Аутобуској станици у граду на Западној Морави. Правила је, и сама, велике баре, у којима су старе Чачанке, ударајући–лупајући пракљачама прале рубље. Касније је прокопано ново корито Лупњаче – кроз атар села Придворице.

3. Подаци су из књиге „Турски катастарски полиси неких подручја западне Србије, XV и XVI век”, I, коју је приредио за штампу Ахмет С. Аличић, а објављена је 1984. у Чачку.

4. Легенду је казивао Светозар Ђорђевић из Јездине.

5. Казивања Милана Милутиновића из Јездине.

6. Недељко Јешић, „Јездина”, хроника, Међуопштински историјски архив, Чачак, 1974.

7. Драгомир С. Поповић, „Чачак у прошлости” у: „Чачак у прошлости”, студије и путописи, приредио Родољуб Петровић, Народни музеј, Чачак, 1995, стр. 12 – 13.

гао га је Ливије Матернус, центурион (капетан) VIII добровољачке кохорте у време конзула Латерана и Руфа, дакле 197. године нове ере. У време градње објеката „Слободе” уништено је „римско гробље”. Сви ови подаци сведоче да су Јездина, Чачак и околна села у време римске доминације овим делом данашње Србије улазили у састав провинције Далмације.⁸

На старост насеља упућују и две црквине. Вероватно су у њима богослужбовали 1476. године поп Радко и поп Билић (који је имао сина Дамјана). Тада је село пописано као Бездна.⁹ У каснијим турским дефтерима – пописима не помињу се ни Бездна, ни Јездина. Ти дефтери, међутим, „знају” за, на овом простору, велико село Бељаница, а у народним предањима каже се да је Бељаница била део села Јездине, или да је Јездина улазила у састав (заједно са Придворицом) оближње Бељине.¹⁰

Нема сачуваних података о Јездини у XVII и XVIII веку. Истина, помињу се, пред Први српски устанак, хајдуци из овог села – Радојко Јездинац (предак Радојковића) и Кара-Јанко, (предак Карајанковића рода који је изумо између два светска рата).¹¹ Обојица су учествовали у српским устанцима на почетку XIX века. Занимљива је појединост да успомену на Кара-Јанка чува потес Јанковина у суседној Придворици. Хроничари су забележили да је у XVIII веку на сеоском гробљу подигнута црква брвнара, која је, потом, претворена у капелу.¹²

Године 1820/21. у Јездини је пописано: 20 кућа, 20 ожењених и 54 арачке главе. Село је 1821/22. године припадало видовском срезу и имало је 25 кућа, 26 пореских и 53 арачке главе.¹³ Овај је срез већ у 1822. преименован у чачански, а касније је ушао у јединствени трнавски срез, у коме ће се налазити до иза Другог светског рата. Када су 1839. године образоване општине, Јездини су припадали засеоци Придворица и Бељина, са укупно 98 кућа и 536 душа. Касније, Јездина и Лозница најчешће ће сачињавати једну политичку општину.¹⁴ Године 1971. у Јездини је пописано 724 становника у 203 дома.

Број житеља у овом чачанском селу стално се повећава, углавном досељавањем родова из Драгачева и Старог Влаха. Одсељавања су масовнија у Чачак, али и на имања у Парку (Лазовића парку).

Сем неколико веома старих родова, сви остали у Јездини су -- досељенички. Заправо, само је један стариначки.

8. Исто.

9. Као под 3.

10. Казивања Милана Милутиновића и припадника породице Марковић.

11. Казивања Михаила Марковића из Јездине.

12. Као под 6.

13. Др Бранко Перуничих, „Чачак и Горњи Милановац 1815 – 1865”, Историјски архив, Чачак, 1968, стр. 45 – 50.

14. Витомир Василић, „Административно-територијалне промене у општини Чачак 1839–1947”, прилог за историју Чачка, рукопис код аутора, 1989.

РАДОЈКОВИЋИ (4 к, Аранђеловдан) су најстарији житељи овог села. Дим из њихових кућа вио се овде и у XVIII веку. Од имена хајдука и устаника Радојка Јездинца образовано им је презиме. Имао га је његов син Јован, а он у једном документу из 1825. каже да се „пре девет година” на имање његовог стрица Живана Бошковића населио неки Милутин Станковић. Дакле, старије презиме овог рода је – Бошковић, које се задржало још неколико година после 1830. Не зна се ко је био Милутин Станковић – такав човек није, као власник оваца и коза, уписан 1822. у тевтер чибука. Истина, пописан је тада неки Милутин Мајстор, али није јасно да ли је он – Станковић.¹⁵ Радојковићи су после Другог светског рата засновали домаћинства и у Чачку, Београду и Шаторњи.¹⁶

МАРИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су досељени у XVIII веку из правца Црне Горе (Брда). У Јездини се, са породицом, настанио деда Јована Марића, који је 1822. уписан у чибучки тевтер као власник ситне стоке.¹⁷ Кажу да су претходно, кратко време, боравили негде у Драгачеву. Презиме им је образовано од имена претка. Више домова имају и у Чачку.

ПУЗИЋИ (2 к, Бурђиц) су давни доселци, али се не зна одакле. Помиње се, такође, Црна Гора као њихова матица. Најстарији предак, за кога знају, био је Пантелија Пузић (власник ситне стоке 1822. године).¹⁸ Неко од његових предака био је привенчан (припуз, пузо), па отуда овакво презиме.

Сем Радојковића, Марића и Пузића, у XVIII веку на простору села Јездине живели су и КАРАЈАНКОВИЋИ и ЋЕТКОВИЋИ (по њима се један потес у селу назива Ћетковина).¹⁹

Остали јездински родови су млађи, досељавани од почетка XIX века.

ВУКОВИЋИ (4 к, Лучиндан) су из Срезојеваца (данас општина Горњи Милановац). Негде 1806. године мајка Стевана и Ивана Вуковића преудала се у Јездину и довела синове. Иван није оставио потомака, а Стеван јесте. Не зна се у који род је дошла, али ти су славили Јелесијевдан.²⁰ Стеван се не помиње међу власницима оваца и коза 1822. године, али не изостаје Вучић Бешлија, за кога се каже да је из рудничке нахије. Поседовао је шест грла ситне стоке. На претка Вучића-Вука упућује презиме овог рода. Има их и у Чачку и Горњем Милановцу.²¹

15. На овај податак скренуо ми је пажњу, поред осталих, и Радивоје Бојовић, историчар из Чачка, родом из Јездине.

16. У комплетирању података о одсељавању помогли су ми припадници појединих родова. Али, ови подаци нису прецизни, посебно за оне који су раније напустили Јездину.

17. Исписе ми је уступио Радош Ж. Маџаревић, виши архивист у Међуопштинском историјском архиву у Чачку, па му изражавм захвалност.

18. Исто.

19. Подаци из Јешићеве хронике. Иначе, имање Карајанковића сада уживају Марковићи I.

20. Казивање Добросаву Вуковића, наставника из Горњег Милановца, који је рођен у Јездини.

21. Као под 17.

ПЕТРОВИЋИ-БОТУРИ (1 к, Никољдан) су вероватно 1809. године стигли у Јездину из црногорских Брда. Изгледа да су привремено станиште имали и негде у Старом Влаху. Дошао је Петар, који је, као власник ситне стоке, уписан и тевтер чибука 1822. године са презименом Дошлац.²² Један документ из 1832. године помиње Милету Ботуровића.²³ По свој прилици, Ботуровић је старије презиме овог рода – данас им је оно споредно, надимак. Ново упућује на претка – Петра Дошлаца. После Другог светског рата настанили су се и у Чачку и у Сједињеним Америчким Државама.²⁴

ЈЕЛУШИЋИ (7 к, Лучиндан) су у Јездину доспели највероватније 1809. године. Они су Никшићи. Могуће је да се доселио Павле Јелушић, који је 1822. године унесен у тевтер чибука као власник ситне стоке.²⁵ Презиме им је родовско. При досељавању један део Јелушића-Јелуша задржао се у драгачевском Грабу. Посебна домаћинства засновали су и у Чачку, Београду и Белгији.

ПАЈОВИЋИ I (9 к, Никољдан) су доспели из „Арнаутлука” (српских крајева према Албанији). У Јездини се први настанио Пајо Арнаутин, кога помиње, као власника оваца и коза, чибучки тевтер из 1822. године.²⁶ Овај Пајо пописан је 1832. године са презименом Миловановић. Арнаутин му је, свакако, надимак. Пајово име чува се у презимену његових потомака. Има их и у Чачку и у Шведској.

СИМЕУНОВИЋИ (2 к, Никољдан) су досељени када и Пајовићи и из истог су краја. Можда су и даљи сродници. Дошао је Симеун Лучић, кога помиње чибучки тевтер из 1822.²⁷ Могуће је да је његов син Вуле Симеонвић, који се јавља у једном документу из 1832. године.²⁸ Презиме им је образовано од мушког имена Симеун (Симеон).

МАРКОВИЋИ I (7 к, Св. Василије) су потомци Марка Обрадовића, који је 1809. године стигао, са братом Дмитриром, од Цетиња или из Херцеговине. Од Марковог имена им је презиме. У Чачку имају 11, у Београду два, а по једно домаћинство у Аустрији и САД. Дмитрирови потомци, Дмитрировићи – Митровићи одселили су се у Чачак, а после Другог светског рата у Београд.

ДОЛОВИЋИ (1 к, Никољдан) су дошлаци из драгачевске Котраже. У Јездини су се нашли, после 1825. године, Милисав и Вулета. Старије презиме им је Доловац (како се помињу и у неким документима), које упу-

22. Исто.

23. Као под 13, стр. 181–182.

24. Казивања припадника овог рода.

25. Као под 17.

26. Исто.

27. Исто.

28. Као под 13, стр. 181–182.

ћује на некакву долину у којој су живели. Занимљива је појединост да са овим презименом нису поменути при попису 1863. године. Изгледа да су тада имали презиме Ђоловић.²⁹ Ако је ово тачно, онда су досељеници из Лисе или Рогаче у Драгачеву.

ПЕТРОВИЋИ (12 к, Ђурђевдан) су из Дробњака. Старије презиме им је – Словић. Милисав Словић пописан је 1822. као власник ситне стоке.³⁰ Године 1832. помиње се Петар Маловић, од кога им је образовано презиме. Он је познат и као Бабић. У Јездину су приспели из Којадиновића код Сјенице, по свој прилици 1809. године. Има их и у Чачку и Сарајеву.

ЈЕВРЕМОВИЋИ (2 к, Ђурђевдан) су дошлаци из Чајетине. У Јездини су се настанили око 1820. Јован Јевремовић је, у једном попису из 1837. године, убројен у старинце. Презименом чувају успомену на неког претка Јеврема.

ЛАЗОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су после 1822. године дошли у Јездину из правца Црне Горе. Од имена претка Лаза образовано им је презиме. Имају домове и у Чачку и Београду.

СИМОВИЋИ (3 к, Никољдан) су прешлаци из драгачевских Зеока. Потомци су Сима Алексића (чије име чувају у презимену), који је као власник ситне стоке унесен у тевтер чибука 1822. године.³¹ Рођакају се са Алексићима и Аврамовићима у Зеокама.³² Има их и у Чачку.

СТОЈИЋИ (2 к, Михољдан) су са неким другим презименом досељени око 1850. године из Брезове (или Клепана) у Моравичком Старом Влаху. Презиме им је изведено из женског имена Стоја. Настањени су и у Чачку и Немачкој.

БОГДАНОВИЋИ (1 к, Никољдан) су из Прилика код Ивањице – тамо је рођен Паун, који је, у својој 60. години, преминуо у Јездини 1905.³³ Презименом овај род чува успомену на претка Богдана.

МИЛУТИНОВИЋИ I (4 к, Никољдан) су из Бијелог Поља доспели у драгачевску Котражу, а одавде у Јездину.³⁴ Матице кажу да је 1886. овде преминуо Миленко (50), рођен у Белом Пољу („Турска”).³⁵ Збуњују подаци који сведоче да је Милутиновића у Јездини било и 1832. и 1846. године.³⁶ По свој прилици, не ради се о истом роду. Презименом чувају успомену на претка Милутина. Има их и у Чачку.

29. Микрофилм у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.

30. Као под 17.

31. Исто.

32. Казивања Радојка Николића, књижевника и истраживача из Чачка.

33. Податак из протокола умрлих – Међуопштински историјски архив у Чачку.

34. Казивања Милана Милутиновића из Јездине.

35. Као под 33.

36. Разна документа у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.

МИЛУТИНОВИЋИ II (1 к, Бурђевдан) домазети су у Петровићима, а дошли су из околине Ивањице. Презиме им је образовано од имена претка.

ГЛИШОВИЋИ (2 к, Никољдан) су од Милутиновића I. Име претка Глиша сачувано је у њиховом презимену.

МАРКОВИЋИ II (2 к, Аранђеловдан) су из Сивчине у Моравичком Старом Влаху – тамо је рођен Радован (46), који је преминуо у Јездини 1899. године.³⁷ Презименом чувају успомену на претка Марка. Једно домаћинство имају и у Београду.

САВКОВИЋИ (7 к, Аранђеловдан) су род са Марковићима II. И они су из Сивчине, одакле су доспели после 1865. године; тамо је рођен Сретен (55), који је у Јездини умро 1889.³⁸ Од мушког имена Савко образовано је презиме овог рода. У Београду имају два, у Чачку једно и по једно домаћинство у Ванкуверу (Канада) и Чикагу (САД).³⁹

НИКОЛИЋИ (2 к, Никољдан) су доселци из драгачевске Котраже, одакле су у Јездину сишли средином XIX века; тамо је рођен Милош (70), који је преминуо 1904. године.⁴⁰ На претка Николу упућује презиме овог рода.

ТОДОРОВИЋИ (1 к, Бурђевдан) су досељени пре 1850. из правца Старог Влаха. Име претка Тодора чувају у свом презимену.

ЦВЕТИЋИ I (3 к, Аранђеловдан) су из Трудова, али овај род није стизао у Јездину у исто време. Отуда, а и због власништва земље („која слави“) различита крсна слава. Најпре су досељени, вероватно 1809. године, Стеван, Ристо и Цветко. Име претка Цветка чува се у њиховом презимену.

ЦВЕТИЋИ II (2 к, Томиндан) су, такође, из старовлашког Трудова. Тамо је рођен Василије (60), који је у Јездини преминуо 1907. године.⁴¹ Доселили су се 1876.⁴² Презиме им је образовано од личног имена Цвета или Цветко.

БОРЂЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су око 1870. године приспели из чачанске Горње Горевнице – тамо је рођен Јеврем (90), који је преминуо 1913.⁴³ Презименом чувају успомену на претка Ђорђа. Има их и у Чачку (2 к).

37. Као под 33.

38. Исто.

39. Казивања припадника овог рода.

40. Као под 33.

41. Исто.

42. Казивања припадника овог рода.

43. Као под 33.

БОРБИЛОВИЋИ (2 к, Аранђеловдан) су из старовлашког Трудова досељени 1876. године.⁴⁴ Тамо је рођен Новак (70), који је 1886. преминуо у Јездини.⁴⁵ Настанили су се на Белом брду (планина Јелица, у атару драгачевских Зеока), па су касније сишли у село. По неким сазнањима, са презименом Шекеља, они су дошли најпре у чачанско село Паковраће, па прешли у Зеоке. (Шекеље су, иначе, из Брезове у Моравичком Старом Влаху). Од мушког имена Ђорђе–Ђорђило образовано им је презиме. Неки живе и у Чачку.

ГРУЈОВИЋИ (3 к, Никољдан) су давни доселци из Црне Горе. Својатају се са Вуловићима у суседној Придворици. Вуловићи тврде да су Старовлашани. Доселио се Грујо, али се не зна са којим презименом. Ново је од његовог имена. Пет домаћинстава засновали су и у Чачку.

ОБРЕНОВИЋИ (2 к, Аранђеловдан) су 1876. године доспели из старовлашке Брезове; тамо је рођен Јован (75), који је 1894. умро у Јездини.⁴⁶ Презименом чувају успомену на претка Обрена. Једно домаћинство имају и у Новом Саду, два у Чачку и једно у Француској.

ЗЕКАВИЦЕ (2 к, Ђурђевдан) су 1876. досељени из Јасенова у Старом Влаху, најпре у Лозницу, из које су прешли у Јездину 1895. године. У Лозници је рођен Милутин, који је умро у Јездини 1895, а живео је само два месеца.⁴⁷ Неки су касније доспели из Јасенова. Презиме им је образовано од потеса на коме су живели у Старом Влаху – Зечко поље.

ВУКОВИЋИ II (2 к, Аранђеловдан) су из старовлашке Ојковице дошли 1886; тамо је рођен Веселин (38), који је у Јездини преминуо 1915. године.⁴⁸ На име претка Вука упућује презиме овог рода.

ЈОВАНОВИЋИ (2 к, Лазарева субота) су доспели из старовлашке Брезове око 1880. године; тамо је рођена Милица, које је у Јездини преминула 1883, а живела је две године и осам месеци. Име претка Јована чувају у свом презимену. Занимљива је појединост да се Јовановићи у Јездини помињу у документима и раније, али са овим Старовлашанима нису никакав род.⁴⁹

СТАВАНОВИЋИ (- к, Никољдан) су из драгачевских Горачића; тамо је рођен Милутин, који је у својој петој години умро у Јездини 1902.⁵⁰

44. Хроничару Недељку Јешићу ово је казивао Светозар Ђорђевић: „Када је мој отац служио војску под Александром Карађорђевићем, пролазио је кроз Јездину, па му се крај много свидео и зажеleo је да ту живи. Касније, у време Јаворског рата, остали смо без стоке; нешто је поклала војска, а нешто је угнуло. После тога више нисмо могли остати у Трудову и отац онда целу породицу преведе у Јездину” („Јездина”, хроника, Чачак, 1974, стр. 14–15)

45. Као под 33.

46. Исто.

47. Исто.

48. Исто.

49. Ближе податке о овим Јовановићима нисмо пронашли.

50. Као под 33.

Презиме им је образовано од имена претка Стевана. Са презименом Стевановић живе у Чачку у два дома, а Младен се (у Београду) пише као Стефановић.⁵¹

ДРАШКОВИЋИ (5 к, Никољдан) су досељени из старовлашких Мочиоца; тамо је рођен Божићар (66), који је 1942. преминуо у Јездини.⁵² Неки су из Мочиоца долазили и раније: матице сведоче да је 1913. у Јездини умро Јоксим (80), а тамо је, у Старом Влаху, рођен.⁵³ Име претка Драшка чува се у њиховом презимену. Живе и у Чачку.

ВУКАЈЛОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су 1915. приспели из Крушчице код Ариља. Дошао је Видоје и служио у Савковићима, где су га усинили Вељо и Трњина, па је наследио њихову имовину. Један његов син има презиме Вукајловић, а други, који живи у Чачку – Савковић.⁵⁴ Оба су образована од имена предака.

ВИТОРОВИЋИ (3 к, Аранђеловдан) су из старовлашке Беле Реке; тамо је рођен Гвозден (36), који је 1909. умро у Јездини.⁵⁵ Презиме им је од имена претка Витора. Има их и у Чачку (2 к) и суседној Лозници (2 к).

МИЛИЋЕВИЋИ (2 к, Игњатијевдан) су после 1920. године дошли из драгачевске Лисе (код Ивањице); тамо је рођен Вукадин, који је страдао у току Другог светског рата.⁵⁶ Презименом чувају успомену на претка Милића.

ЂОЈБАШИЋИ (2 к, Јовањдан – 20. јануар) су из старовлашких Ерчега доспели после Првог светског рата. Настанили су се на Милићевића имању. Презиме овог рода је турцизам: хој–баша је старешина села.

САВИЋИ (3 к, Михаљдан) су Драгачевци – досељени су из тамошњих Ртара после 1925. године. Презиме им је од имена претка.

РАДОСАВЉЕВИЋИ I (2 к, Лучиндан) су давно досељени. Пореклом су Никшићи. Презименом чувају успомену на претка Радосава.

РАДОСАВЉЕВИЋИ II (3 к, Стевањдан) су после 1925. године прешли из драгачевских Ртара. На неког претка Радосава упућује њихово презиме. Једно домаћинство засновали су и у Београду.

КОВАЧЕВИЋИ (1 к, Никољдан) су из драгачевских Ртара стигли 1930. године. Презиме њихово упућује на ковачки мајсторлук неког од предака. И у Ртарима и у Јездини називају их и Полексићима, по некој Полексији. Један дом засновали су и у Чачку. Иначе, презиме Ковачевић јавља се и раније у Јездини, али се изгубило.

51. Др Младен Стефановић користи ово презиме, не Стевановић, од школских дана.

52. Протоколи умрлих у Скупштини општине Чачак.

53. Као под 33.

54. Казивања припадника овог рода, посебно Савковића.

55. Као под 33.

56. Као под 52.

ДАНИЛОВИЋИ (1 к, Никољдан) су после 1930. године сишли из драгачевске Доње Краварице. Презименом се сећају претка Данила.

СТОЈАНОВИЋИ (1 к, Лучиндан) су после Првог светског рата доспели из драгачевских Ртара. Презиме им је образовано од имена претка Стојана Раосављевића–Радосављевића. Даљим пореклом су из Урсула код Сјенице.⁵⁷ Живе на градском атару.

ЈАНКОВИЋИ (3 к, Петровдан): Светозар се доселио после 1920. из Милићевог Села код Пожеге. Презиме им је образовано од мушког имена. Једно домаћинство имају и у Чачку.

Доста родова забаштинило се у Јездини после Другог светског рата. Нарочито у непосредној близини предузећа „Слобода” и око зграде некадашње основне школе. Највише их је из Старог Влаха и Драгачева. Ево карактеристичних примера:

РЕСИМИЋИ (2 к, Јовандан – 20. јануар) су из Ерчега (Ивањица),
 ЂЕРИМАНИ (10 к, Томиндан) – из Медовина (Ивањица),
 НОВАКОВИЋИ (2 к) – из Медовина (Ивањица),
 СТЕВАНОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) – из Ерчега (Ивањица),
 ЛУКОВИЋИ (2 к, Аранђеловдан) – из Гуче (Драгачево),
 ПРОКОВИЋИ (1 к) – из Турице (Драгачево),
 БОРИЧИЋИ (1 к, Мратиндан) – из Царичине (Сјеница),
 БОЈОВИЋИ (1 к) – из суседне Придворице,
 РАКОВИЋИ (1 к, Никољдан) – из Ступа (Сјеница),
 МИЛОВАНОВИЋИ (1 к) – из суседне Придворице,
 ЈЕЛИЋИ (1 к) – из Штавља (Сјеница),
 БОДИЋИ (1 к, Аранђеловдан) – из Горачића (Драгачево),
 ЈОВКОВИЋИ (1 к, Лазарева субота) – из Зеока (Драгачево),
 ПЕШИЋИ (3 к, Петровдан) – из Ступа (Сјеница),
 ЈЕКИЋИ (2 к) – из Ерчега (Ивањица),
 МИЛИКИЋИ (1 к, Савиндан) – из Сјенице,
 МАТИНОВИЋИ (3 к, Александровдан) – из Смиљевца (Ивањица),
 БЈЕЛИЋИ (2 к, Ђурђевдан) – из Кокиног Брода,
 ЈОВЕТИЋИ (1 к) – из Босанског Грахова,
 ЧОЛОВИЋИ (1 к) – из старовлашких Медовина,
 ЈОВИЋЕВИЋИ (1 к) – из старовлашких Медовина,
 СТЕВАНОВИЋИ (1 к) – из Ерчега у Моравичком Старом Влаху,
 ГРУЈОВИЋИ II (1 к) – из драгачевске Лисе,
 ПЕТРОВИЋИ (1 к) – из суседне Придворице...
 Досељавања се настављају...

57. Подаци добијени од Радисава Недовића, публицисте из Чачка, аутора хронике Ртара.

Некадашње Јездинско поље (други назив – Парк) ушло је у целини после Другог светског рата у атар Чачка. Са севера га је омеђавала Улица Војводе Степе, са североистока – Улица Драгана Вранића, са истока – Улица Кнеза Милоша (Ивањички сокак), а са запада – Улица Ратка Митровића. Крајем XIX века на том простору су се углавном налазиле пољске куће житеља Јездине, али и Драгачеваца и Моравичана. Нешто касније почело је насељавање Јездинског поља.

На том простору до 1941. године живели су:

ВАСОВИЋИ из драгачевског Граба,

МИЈАИЛОВИЋИ из драгачевске Горње Краварице,

МИХАИЛОВИЋИ из драгачевске Горње Краварице,

ДМИТРИЋИ из Котраже (Драгачево),

ДАБОВИЋИ из старовлашких Мочиоца,

РАДОВАНОВИЋИ из Лознице, који су ту дошли из Придворице, а пореклом су из Гуче,

МАСЛАРЕВИЋИ из Дубраве код Прилика,

МИЈАТОВИЋИ из Луњевице код Горњег Милановца,

МЕЧАНИ из драгачевске Котраже (тамо је рођен Миљко, који је, у 55. години, преминуо у Јездини 1904),

НИКОЛИЋИ, такође из Котраже (овде је умро Милош, стар 70 година, рођен у Котражи),

МИЛИНКОВИЋИ из Рогаче – Граба (Драгачево),

ЈОВАНОВИЋИ–ЈЕВЕРИЦЕ из Брезове у Моравичком Старом Влаху,

МИТРОВИЋИ из Негришора (Драгачево),

ЈАНКОВИЋИ из Дубраве код Прилика (тамо је рођен Новак, који је умро 1882, а имао је 90 година),

ЈОКОВИЋИ из драгачевских Лисица,

ЦВЕТИЋИ су сишли са сеоског атара Јездине,

ГЛИШИЋИ из Брежђа на граници драгачевских села Рогача и Горачићи,

НИКОЛИЋИ (Цигани) – такође из Брежђа,

МИЉИЋИ из Котраже (Драгачево),

КАРАКЛАЈИЋИ из Шареника у Старом Влаху,

ГРУЛОВИЋИ из Далмације,

РАНЋИЋИ из драгачевских Зеока,

ТОРБИЦЕ из Лике,

ЂАЛОВИЋИ из Зеока (Драгачево),

МАРИНОВИЋИ из Граба у Драгачеву (тамо је рођен Благоје, који је умро у Јездини 1936, у својој 56. години),

КОЧОВИЋИ из Косовице у Моравичком Старом Влаху,
 ПРОТИЋИ из Гуче (Драгачево),
 ДАНОЈЛИЋИ из Горњег Милановца,
 ЂОРЂЕВИЋИ–ПАПОВЦИ из Гуче (Драгачево),
 СКЕЛИЋИ из Ргара (Драгачево),
 КРЉАНЦИ из Зеока (Драгачево),
 ЛОНЧАРЕВИЋИ, такође из Зеока,
 ГАБОРОВИЋИ из Пухова (Драгачево),
 ВУЈИЧИЋИ (Цигани) из Бражђа на граници Рогаче и Горачића,
 СЕЛАКОВИЋИ из Зеока (Драгачево),
 ЦВЕТКОВИЋИ из Моравичког Старог Влаха...⁵⁸

Наравно, досељавања на тај простор после Другог светског рата готово је немогуће пратити, а – више то и није сеоски атар.

Иначе, презимена ових родова образована су од имена предака (од Мијаила су Мијаиловићи, од Мијата – Мијатовићи), од надимака (Торбице, Ђаловићи – иначе ова реч означава будаластог, враголастог човека), од назива места из којих су пореклом (Мечани су у Котражу дошли из засеока Мечке у селу Осоница, која данас припада општини Ивањица; Крљанци су у Зеоке досељени из Крљана, засеока остатије у Старом Влаху). Поједина презимена подсећају за занимање неког од предака (Протићи су свештеничке породице у Гучи, Лончаревићи су били – грнчари, лончари, ћасаре, а Скелићи су некада држали скелу на Западној Морави). За Габоровиће се тврди да су пореклом од мађарских Цигана, а други, опет, приповедају да је то презиме настало од надимка неког њиховог претка који је био изразито ружан човек.

Неки од ових родова су за неколико деценија променили више станишта. Карактеристичан је, у том погледу, случај Радовановића. Они су досељени из Гуче (Драгачево), најпре у Придворицу. Одатле су неки прешли у суседну Јездину, а неки у Лозницу (ту је умро 1916. Радисав, рођен у Гучи; на Доњем лозничком гробљу су сахрањивани његови потомци; данас живе на атару града Чачка, али у деловима који су раније припадали Јездини и Лозници).⁵⁹ Сличну судбину имају Илићи–Варкаши. Они су досељени из Трудова у Старом Влаху. Тамо је, рецимо, рођен Василије, син Илије Илића, који је 1901. умро у Јездини у својој 17. години. Касније су прешли у Лозницу, али је и тај део села ушао у урбани део Чачка.

Неки јездински родови, који су живели у Пољу (Парку) више тамо не постоје: НИКЕТИЋИ су били из Брезове у Моравичком Старом Влаху

⁵⁸ Највише података о овим родовима прибележено је од Стевана Радовановића, пензионера из Чачка.

⁵⁹ Исто.

(тамо је рођен Никета који је умро у Јездини 1892, у својој 45. години), ПОПОВИЋИ су дошли из драгачевских Горачића (тамо је рођен Лука, који је 1893. умро у Јездини у својој 40. години), БУЈОШЕВИЋИ су доспели из Рашчића – данас општина Ивањица (тамо је рођен Панто, који је умро у Јездини 1894, у својој 60. години), БОКОВИЋИ су досељени из драгачевског Граба (тамо је рођен Милош, који је преминуо у Јездини 1902, у својој 50. години), АВРАМОВИЋИ су дошли из Бабина у Херцеговини (тамо је рођена Ружица, која је у Јездини умрла 1896, у својој 45. години), БОГДАНОВИЋИ су били из Прилика у Моравичком Старом Влаху (тамо је рођен Паун, који је преминуо 1905, у Јездини у својој 60. години). Михаило ТРИФУНОВИЋ (10 година) умро је у Јездини 1907, а рођен је у Косацима. Никола МИЛОШЕВИЋ имао је 12 година када је преминуо у Јездини, а рођен је у Дражевићима (Стара Србија). Вукајло ДРАГУТИНОВИЋ рођен је у Лепојевићима (Стари Влах), а умро је у Јездини 1912, у својој 20. години. Малина, кћи Милутина МАРИНКОВИЋА рођена је у Амзићу, а умрла у Јездини 1914. у својој 15. години. Јелисавка ЗЕКИЋ умрла је 1914. у својој другој години, а рођена је у Вигору. Те године преминуо је и петнаестогодишњи Костадин БЕЛЧАНОВИЋ, рођен у насељу Блажијевић. У Ребељу је свет угледао Ђорђе МАРТИНОВИЋ (50), који је постао гробљанска земља у Јездини 4. децембра 1914. Милорад ТОШОВИЋ (21), умро је 1915. у Јездини, а рођен је у суседној Бељини (где Тошовића данас нема). Те године преминуо је у Јездини и Јаков МИЛОСАВЉЕВИЋ (11 година), рођен у Гучи (Драгачево). Наредне године овде је преминуо Милосав БУРАКИЋ (60), рођен у драгачевским Зеокама. Године 1917. сахрањена је у Јездини Сара ВАСОЈЕВИЋ (60), рођена у Мишевићима (Стари Влах); Васојевићи ће потом прећи у суседну Лозницу. Године 1919. у Јездини је вечни покој нашао Лазар АНИЧИЋ (60), рођен у Дебељи (Стари Влах). Наредне године – Вукадин РАДОВИЋ (30), рођен у селу Тикве. У Јездини је 1924. умро Андрија ИВАНКОВИЋ (104 године), рођен у Лепојевићима (Стари Влах), 1929 – Љубивоје ВУЈИЧИЋ (две године), рођен у Вирову (Драгачево), 1930 – Радиша ТРИФУНОВИЋ (75), рођен у Трудову (Стари Влах) и Милош ГАРЧЕВИЋ (21), рођен у селу Угао код Сјенице, 1935 – Драгомир АВРАМОВИЋ (51), рођен у драгачевским Зеокама, а 1943 – Алекса РАДОВИЋ (62), рођен у Новој Вароши.

Документа и други извори помињу и неке друге родове:

Ђорђије БОЈОВИЋ био је 1821. године старешина села, а Јован РАДОЈКОВИЋ помиње 1825. свога стрица Живана БОШКОВИЋА, на чије је имање настањен Милутин СТАНКОВИЋ (вероватно из суседне Придворице). Недељко Јешић у хроници Јездине помиње и КАРАЈАНКОВИЋЕ, потомке хајдука Кара-Јанка.

У тевтеру чибука за 1822. годину налазимо, поред осталих, имена: Вучића БЕШЛИЈЕ, Јелисавке удовице, Перунике удовице, Јована КУШИЋА, Радојице БОШКОВИЋА, Јована МАРИЋА, Вучића ЂОРЂЕВИЋА, Дмитра ОБРАДОВИЋА (предак Дмитровића–Митровића), Миливоја БИОРЦА, Милутина МАЈСТОРА, Симеуна ЛУЧИЋА, Марка и Ђорђа БОЈОВИЋА, Тома МИЛЕТИЋА, Ђока кмета, Петра МАЛОВИЋА (свакако Петровићи). Године 1846. помиње се Лаза МИЛЕТИЋ, 1847 – Вуле МАРИЋ, Недељко КЕЗУН и Стеван ВУКОВИЋ (свакако Вуковићи, пореклом из рудничког краја), 1853 – Стеван ДОЛОВАЦ и Јован ЧУТУРОВИЋ.

Поред осталих родова, у један документ из 1832. године унесени су: Илија ИВКОВИЋ, Пајо МИЛОВАНОВИЋ, Радисав ПАНТОВИЋ, Милисав ДОБРОВИЋ, Василије ЧОЛИЋ, Милисав ДОБРОВИЋ, Милосав СЛОВИЋ (свакако Петровић), Јован КУШИЋ, Вучић ПЕРУНИЧИЋ, Милош СТАЛЧЕВИЋ, Милисав ДОЛОВИЋ, Вулета ЧОЛОВИЋ, Ђорђије БОГОВИЋ, Пантелија ПУЗА, Милета БОТУРОВИЋ (сада: Петровићи – Ботури), Јанко РИСТИЋ, Петар Бабић, (сада Петровићи), Вуле СИМЕОНОВИЋ, Јован ВЕСЕЛИНОВИЋ и Јанко РИСТИЋ. Попис имовине и лица из 1863. године зна и за ове родове: РАДМИЛОВИЋИ, БОГДАНОВИЋИ, ЂОЛОВИЋИ, ДМИТРОВИЋИ, АНТОНИЈЕВИЋИ, МИЛИВОЈЕВИЋИ, СТАКИЋИ, ВУЧИЋЕВИЋИ, ЈОВИЧИЋИ, КАРАЈАНКОВИЋИ, НЕДЕЉКОВИЋИ, МИЛИВОЈЕВИЋИ, ТОДОРОВИЋИ, СИМЕУНОВИЋИ, ГЛИШОВИЋИ, ПЕШИЋИ, ЂУРЂЕВИЋИ и ВАСИЛИЈЕВИЋИ. У неким документима помињу се и ЂЕТКОВИЋИ.⁶⁰

У Јездини су живели и РАДОЊИЋИ, досељени из драгачевске Рогаче, али и САВОВИЋИ, ГВОЗДЕНОВИЋИ (одсељени у Чачак), СТОЈАНОВИЋИ (на градском атару Чачка). У Чачак су давно отишли и ВАСИЛИЈЕВИЋИ.

Уз ризик да се направи грешка, неке старе родове могуће је идентификовати. У тевтеру чибука за 1822. годину поменуто је Јован КУШИЋ – можда предак ЈОВАНОВИЋА, или Миливоје БИОРАЦ – предак МИЛЕТИЋА. Пајо АРНАУТИН свакако је предак ПАЈОВИЋА, Петар ДОШЛАЦ – ПЕТРОВИЋА...

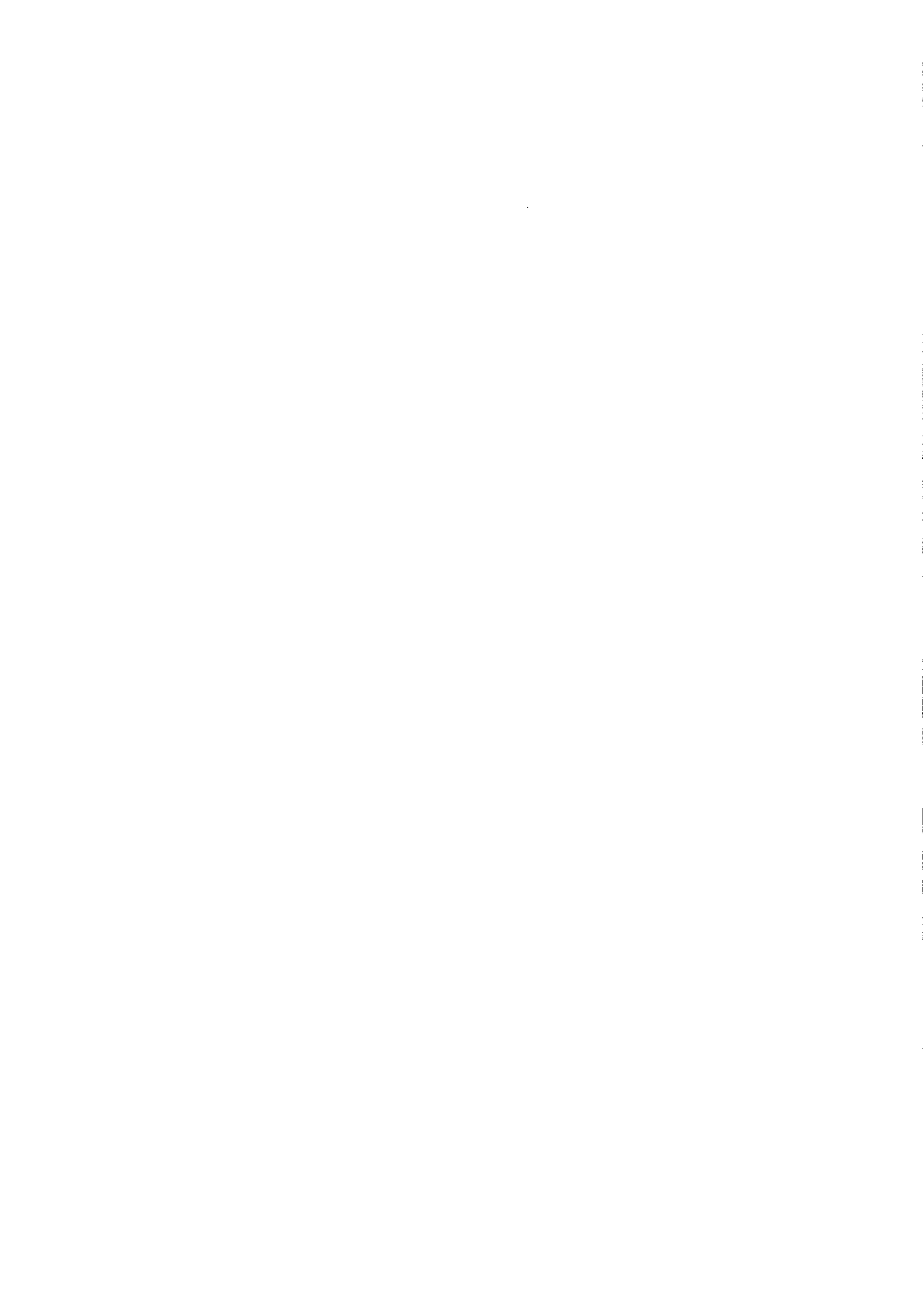
60. Подаци о породицама којих више нема у Јездини прикупљени су из разних докумената у Међуопштинском историјском архиву, посебно из протокола рођених (крштених), венчаних и умрлих.

POPULATION DU VILLAGE DE JEZDINE

Le village de Jezdine est le seul dont la majeure partie soit devenue, après la Seconde guerre mondiale, partie intégrante de la ville de Tchatchak. À l'exception d'une seule famille (les Vidojković), l'ensemble de la population est celle des immigrants. L'immigration, provenant principalement de la région du Stari Vlah, commencée à partir du milieu du XVIIIe siècle, dure toujours.

En ayant recours à des documents anciens, à la chronique de l'agglomération, publiée en 1974 par Nedeljko Ješić, au registre public d'état civil (naissances, mariages, décès), aux inscriptions funéraires du cimetière et des monuments funéraires élevés au bord des routes, ainsi qu'aux dires des habitants du village (particulièrement au sujet du nombre de familles, des fêtes familiales – „krsna slava” – et des émigrations), l'auteur a éclairé ici l'origine de la population actuelle, mais il a fait état aussi des familles qui se sont éteintes ou qui ont disparu d'une autre façon.

Radovan M. MARINKOVIĆ

СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ – АШАНИН

КУЛТ ВЕГЕТАЦИЈЕ У СВЕТЛУ ЂУРЂЕВДАНСКИХ ОБИЧАЈА

Снежана Шапоњић-Ашанин
УУ 32000 Чачак
Народни Музеј

UDK 614.778 : 398.3 (497.11)

У српској традиционалној култури постоји, заиста, велики број празника који, по својим карактеристикама и крајњем циљу, припадају предхришћанском периоду. Тој групи празника свакако припада и Ђурђевдан. Ову тезу лако ћемо потврдити на основу бројних, унутрашњих анализа из култа Светог Ђорђа, као и на основу њиховог временског и садржајног подударања са бројним празницима из других религија, далеко старијих од самог хришћанства.

У ширем смислу религија је интегрални део културе¹, тако да је, у еволутивном погледу, кроз дужи временски низ стварана конкретна религија на темељима паганства, дограђивана и прожимана далеко млађим хришћанским елементима. Циљ конфронтирања културе и религије, по Јузефу Келеру, у сваком случају је да се покажу њихове сличности, разлике, па и супротности², што се може реализовати анализом појава, као и њи-

1. Есад Ђимић, „Драма атеизације”, Београд, 1984.с.205.

2. Јузеф Келер, „Култура и религија” (увод), Београд, 1981.с.7.

хових структуралних елемената. И, без обзира што религија представља „веру у натприродно и неприродно”³ и што она представља веру у нешто што никада не може бити спознато раздире супротности, које пред њу постављају бројне марксистичке теорије. Религија, претрпевши модификације и трансформације на свом дугом еволутивном путу, успела је да све до данашњих дана, сачува свој основни циљ и смисао, а то је да се вером у натприродно и свевишње, осигурају срећа и напредак у најширем смислу.

Сматрамо да је расправу о пореклу, трансформацијама и крајњем моделу ђурђевданских обреда најбоље започети подсећањем на култ дрвећа и шума, имајући у виду да је у праскозорју историје читава Европа била покривена огромним прашумама. Још су код старих Германа природне шуме биле најстарија светлишта, тако да је обожавање постојало код свих великих европских огранака аријевске расе⁴. У прошлости је то обожавање било толико јако и озбиљно, тако да је казна за уништење дрвета могла бити живот за живот, односно живот човека за живот дрвета⁵. Сматрано је да се од великих храстова и другог лиснатог дрвећа могу добити чак и пророчански одговори. Веровање да и дрво има душу, исто као и људи и животиња, било је веома јако и раширено. То обожавање је ишло толико далеко да се сматрало изузетно великим грехом преломити, макар и једну гранчицу неког дрвета. Сматрало се подједнаким грехом одсећи дрво, као и убити било коју животињу. У очима примитивног човека цео свет је жив, тако да ни дрвеће и друге биљке нису изузетак у томе⁶. У почетку култа свако дрво је било поштовано, док касније селективним путем поједине карактеристичне врсте добијају на значају и имају предност обожавања. Углавном је то неко веће „сеновито” дрво, које временом добија на значају и вери у његову натприродну исцелитељску моћ. Веровало се да је дрвеће станиште разних духова, тако да је поштовање самог дрвета значило и поштовање духа који у њему станује. Нанети штету дрвету, било је исто што и повредити његовог духа, чиме би се изазвали његов бес и мржња и жеља за осветом. Управо због тога, да би се умилостивили духови, дрвећу су приношене разне жртве, чиме се стицала њихова наклоност.

Познато је да је у читавој Европи дрвећу придавана посебна важност у пролећном периоду, углавном у мају, што је, несумњиво, повезано са буђењем природе и биљног света, после дужег зимског периода мировања. Џејмс Фрејзер, бележи да су обичаји, као што су „мајско дрво” или „мајски стуб”, били веома распрострањени и да су играли велику улогу у народним светковинама европског сељаштва⁷. Постепено, углавном несвесно, хри-

3. Есад Ђимић, „Драма атеизације”, Београд, 1984, с.20.

4. Џејмс, Џори, Фрејзер, „Златна грана”, Београд, 1992.

5. Исто.

6. Исто, с.151

7. Исто, с. 161.

ћанска црква прихвата ове елементе из времена паганске религије везујући их за имена својих светаца. Видну улогу у свему овоме добио је сам Свети Ђорђе, а све са циљем да се свакој друштвеној заједници, домаћинству, па и појединцу уопште, донесу срећа, напредак и општи благослов, који је, према народном веровању, у стању да дарује дух дрвета и вегетације.

С обзиром да се религијска свест формира у облику некаквог самоодбрамбеног механизма, појава свих радњи путем имитационе магије, открива посебну психологију јединке. Та психологија, као и психологија владања над стварима, била је не само психологија активности, већ и саме људске моћи у природи⁸. Употреба зеленила, као представника духа вегетације, има магијско и симболичко значење, којим се жели унети нова свежа животна снага.

Један од култова са којим се хришћанска црква, а пре свега православна, веома брзо и једноставно измирила, пре свега је култ дрвета и биљног свега уопште. Он је све до наших дана сачувао своју снагу и симболику. У прошлости, све култне радње нису се могле ни замислити без манипулације са неким светим дрветом⁹. Ова појава, у истом или нешто модификованом облику, сачувала је своју оснвну поруку и симболику уопште све до наших дана.

Ђурђевдан, као један од већих празника из групе пролећног циклуса, задржао је под својим окриљем готово све елементе паганства, наравно модификоване и одевене у боје хришћанства. Чак су и сами обреди, везани за овај празник, претрпели постепену трансформацију, тако да је од култа вегетације Ђурђевдан неосетно постао сточарски празник. Све до новијих дана обредима уочи и на сам дан Светог Ђорђа сточари и домаћинства, чија је једна од важнијих грана делатности сточарство, придавали су изузетну пажњу и посебно место у свеукупном религијском животу. Но, и поред тога што је Ђурђевдан постао сточарски празник, он и даље у својој бити вуче елементе из прастарог обреда култа шуме и вегетације уопште.

Многи религијски елементи, којима је био главни циљ да осигурају плодност усева и стоке, а везани су за пролећни период, као време свеукупног буђења биљног и животињског света, пренети су под окриље Ђурђевдана и временом постали његов саставни и нераздвојени део. У обичајима се препознају старопагански и хришћански верски утицаји, у међусобном преплитању и прожимању. Стална брига за плодност стоке и усева довела је до појаве да су управо у пролеће настали бројни празници, чији је основни циљ заштита од штетних утицаја. По броју, врстама и снази магијских радњи у том циљу несумњиво предњачи Ђурђевдан.

8. Љубомир Живковић „Историјско порекло и типови празноверица”, „Савремена школа”, 3-4, Београд, 1955, с. 227.

9. Веселин Чајкановић, „О магији и религији”, Београд, 1985, с.102

Имајући у виду да сама магија има дубоке корене, по Токарјеву, још из времена млађег палеолита¹⁰, није ни чудно да се и после развоја људске и научно-материјалистичке свести, суштински сачувала све до новијих дана. Хомо-сапиенс је у својој дугој ловачкој традицији стварао читаву магијску епоху. На зидовима бројних пећина за собом је остављао трагове цртежа, на којима је приказан успешан лов, а све у жељи да би у стварности лов био управо такав.¹¹

У прастара времена однос човека и природе, заснивао се у свемоћи природе над човеком и у настојању човека да делује на природу и да са њом овлада, прилагодивши је својим потребама и жељама. Имајући у виду тешке и врло ограничене услове првобитног друштва, са његовим првим и веома оскудним оруђима и малим способностима тадашњег човека¹², није тешко претпоставити да се, ради остварења жеље да се овлада природом, приступало магијским радњама, чију би основу сачињавао култ плодности. На тај начин је осигуравана плодност биљног и животињског света, односно свега онога што је служило за исхрану и опстанак људске врсте.

Имајући у виду да је магија настала у праисторији, односно у првобитној друштвеној заједници, бројне магијске радње пренете су у нове епохе у најразноврснијим видовима добијајући, у сукобу са цивилизацијом, нове садржаје и облике¹³. Оваква појава често ствара велике тешкоће у одређивању њеног историјског и друштвеног порекла, као и места и времена настанка.

За разлику од дивљих, домаће животиње су у пуној подчињености човеку. Због тога су временом стварани и усавршавани бројни начини сточарске магије, настали пре свега са циљем да би се животиње плодиле, биле здраве и давале доста приноса¹⁴. С обзиром да је први изгон стоке на пашу везан за пролећни период, празник Бурђевдан, пре свега, сасвим је логично да су бројне магијске радње везане управо за овај дан. Све религијско-магијске радње посвеће Бурђевдану имају потпуно колективне интенције¹⁵, при чему животна равнотежа остаје непромењена, а сами обичаји, судећи по њиховој структури, припадају првобитној друштвеној заједници са присуством тотемистичко-анимистичко-манистичких реликата. Обред има угледно место у народним обичајима и веровањима. Он уједињује по-

10. Токарјев, С. А. Сушност и происхождение магии, „Труды института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Макла Н. сери Т. ЛИ, Москва, 1959, с.7.

11. Љубомир Живкович, „Историјско порекло и типови празноверица”, „Савремена школа”, св. 3-4, Београд, 1955, с.224-225

12. Амбрагио Данини, „Преглед повијести религије”, Загреб, 1996, с.26.

13. Драгослав Антонијевић, „Бурђевдански фолклор као обележје специфичности и заједнице етничких група Призрена, Рад КФ, књ. XIV (у Призрену, 1967.), Београд, 1974, с.194.

14. Исто, с.476.

15. Драгослав Антонијевић, „Бурђевдански фолклор као обележје специфичности и заједнице етничких група Призрена”, Рад КФ, књ. XIV /у Призрену, 1967), Београд, 1974, с.194.

јединца у друштвену групу којој, иначе, припада, при чему долази до напретка услова за опстанак саме заједнице¹⁶. Колективно брање разног биља и лековитих трава, као и заједнички изгон стоке на пашу, у самом ђурђевданском ритуалу најнепосреднији је носилац имитативно-магијског значаја. Употреба зеленила има магијско и симболичко значење, са циљем да се свему живом унесе нова егзистенцијална снага и свежина. У обичају је посебно наглашен сточарски култ, са низом израженог празноверја и магије везане за плодност стоке.

Долазак разних сточарских скупина у урбаније области, па и у чачанску, доносио је са собом карактеристичне сточарске обреде, који су се постепено модификовали. У вези са преласком са сточарског на земљораднички начин привређивања, сточарски обичаји постепено губе на свом значају сводећи се само на симболе, при чему ратарски елементи и магија везана за здравље човека и његов наредак уопште добијају на снази. Пагански карактер ђурђевданског празника свакако спада у групу најстаријих култова.

У последње време Ђурђевдан је мање земљораднички, а више пагански и сточарски празник¹⁷, када се стока први пут свечано изгони на пашу. Да би се одагнале негативне силе и зли демони, прибегавало се прављењу буке, обично пуцају из оружја. Стока је кићена венцем, направљеним од пролећног цвећа, како би се позитивна снага духа вегетације пренела на њу. Касније су ови венчићи бацани на кров куће или штале, што је имало апотропејску улогу против негативног утицаја демона и вештица. За биљке од којих су прављени ђурђевдански венчићи веровало се да имају магијску моћ. Ову чињеницу потврђује и појава да су ове биљке ношене и у цркву, ради благослова, што, истовремено, представља спој паганског и хришћанског. Неке појаве, као што су једење коприве и дреновог цвета, временом су изгубиле своје првобитно значење. Ову, а и неке друге сличне појаве из некадашњег ритуалног обичаја, објашњавамо тако што им се приписује магијско и симболичко значење дајући човеку, а и свему ономе што га окружује, нову и свежу животну снагу.

Ђурђевдан, као и Митровдан, у етнолошкој литератури се назива „годешњак” или „годетњак”. Од њега се рачуна пола године,¹⁸ а то је лето. Друга половина од Митровдана је зима. На Ђурђевдан су склапани бројни уговори са слугама и пастирима. Углавном су од Ђурђевдана до Митровдана богатије инокосне породице узимале радну снагу за испомоћ у бројним

16. Милош Илић, др. „Социологија културе и уметности”, Београд, 1966, с.74.

17. Јован Вукмановић, Пролећни обичаји, „Рад КФЈ, IX, (Мостар-Трбиње), Сарајево, 1963, с.268

18. Н. Јанковић, „Астрономија у предањима, обичајима и умотворевинама Срба”, СЕЗ, кљ. LXIII, Београд, 1951, с.171.

кућним, земљорадничким и сточарским пословима. Летњи период донекле се подудара са земљорадничким циклусом, али је, у основи, ипак, одређен сточарском производњом¹⁹. Обично је од једног до другог Ђурђевдана бирана и постављана нова планинка. Ова појава је у новије време ишчезла, заједно са нестанком задружног начина живота.

У читавој српској традиционалној култури, па, самим тим, и у обичајима везаним за чачански крај, до скоро је била опште позната појава да се уочи Ђурђевдана захвата вода са воденичког кола. Та вода се зове „омаха” или „омаја”, а има значај да одагна, „омахне”, свако зло, болести и несрећу од себе. Девојке код воденице бацају цвеће, најчешће милодух, на воденички точак изговарајући: „Како се овај точак окретао, тако се и момци окретали око мене”. У посуду, у коју се сипа вода са воденичког точка, ставља се разно цвеће (здравац, милодух, јоргован). Овом водом су се сви укућани пре сунца умивали. Сврха овог обредног умивања састоји се у томе да би сви укућани били здрави, да би се лепо слагали и целе године били чисти и мирисни. Девојке су прале косу под врбом, – како би имале густе и дуге плетенице. Ваљало је да се на Ђурђевдан девојке чешљају и сплићу косу порд неке високе конопље – како би им коса брзо расла и била напредна и густа. У дргачевским селима неке су девојке кадиле совју косу семеном конопље верујући да ће им коса после тога бити здрава и сјајна.

На Ђурђевдан се настојало да се устане што раније. Верује се да ће, кога сунце затекне у кревету, целе године бити дремљив и поспан. Такође, веровало се да на Ђурђевдан не ваља спавати ни преко дана – како не би преспавали целу годину и били неактивни и нерадни. Сви укућани су се на Ђурђевдан умивали или са водом донетом са воденичког точка или са „неначетом” водом, у коју је стављано биље.

Млађи, углавном момци и девојке, ишли су рано на Ђурђевдан, пре изгревања сунца, на уранак. Китили су се гранама од најразноврснијих биљака. Купање на некој реци или извору чинило је саставни део ђурђевданског обреда. Деца су се купала код куће топлем водом, или су се, пак, симболично умивала и прскала неком изворском хладном водом – ради здравља и општег напретка.

Посебно место у ђурђевданским обичајима припада најразноврснијим биљкама, као једном од неопходних реквизита, који се уптребљавају како би сам обред испунио своју основну функцију, а то је да се умилостиви дух вегетације и да се његова снага и свежина пренесе на остали живи свет и тако осигура општи напредак у наредном периоду.

19. Шпиро Кулишић, „Српски митолошки речник”, Београд, 1970, с.41–42.

Босиљак (*Ocimum basilicum*) има изузетну улогу у српској религији. Придаје му се посебна мистична моћ, пре свега заштитна и плодотворна²⁰, па је, због свих тих својих особина, неопходан у ђурђевданским обичајима. У неким чачанским селима (Врнчани, Прислоница, Цагање) на Ђурђевдан ваља посејати босиљак. Захваљујући својој плодотворној моћи семе босиљка се ставља и у семе осталог цвећа, па и у семе других биљних култура.

У жељи да људи буду здрави као дрен (*Cornus mascula*), на Ђурђевдан се ките дреновим гранчицама. Прутићима од дрена шибани су људи и стока – како би били јаки и истрајни. Опште је веровање у српској традицији да дренова гранчица својом тврдоћом утиче на добро здравље. Људи, стока, капије и куће на Ђурђевдан се ките дреновим гранчицама, одсеченим рано пре сунца. Дрен има велику заштитну моћ од урока, невидљивих злих сила и громава.

Леска (*Cornus avellana*) се сматра светим дрветом. Негде је и зову „божија сестрица”.²¹ У чачанским селима употреба лескових гранчица у ђурђевданском обреду била је општераспрострањена појава. Верујући да леска утиче на здравље и плодност стоке, на Ђурђевдан су се њеним гранчицама одгонили уроци и болести. Општа је појава, у готово свим чачанским селима, да су у склопу ђурђевданских обреда, лесковим гранама китене капије, куће и стаје, а све са циљем општег напретка и здравља. Није ретка појава да су од лескових гранчица прављени „крстићи” и стављани у баште и њиве – како град и болести не би уништили биљке.

Очигледно да је шипурак имао значајно место у успешном извођењу ђурђевданских обичаја. Сматрало се да својим бодљама одагони зле силе и тако људима и стоци осигурава здравље. У засеоку Цагање до скоро је била појава да се самоникли шипурак расцепи по својој дужини и да се кроз тај отвор, на Ђурђевдан, провлаче деца, а потом се шибају копривом. Лако је претпоставити да је циљ овог обреда да деца буду здрава и да брзо расту и напредују.

Рано, пре сунца, сечене су гранчица грабовине, биљке, у чијем је самом називу присутна имитативна магија. Обично, грабовину су кидале девојке, или су се само, рано на Ђурђевдан, рукама хватале за стабло граба у жељи да се целе наредне године момци грабе око њих.

Коприва је имала посебну заштитну улогу у ђурђевданским обредима. Њено присуство у аграрном култу је, пре свега, да штити од града и грома. Временом ова улога коприве бива потиснута, тако да све до данашњих дана доминира њен здравствени карактер, са циљем да се, употребом коприве, осигура здравље укућана, пре свега деце.

20. Исто.

21. Исто, стр. 193.

Рано, пре сунца, брана је коприва и са њом су шибана деца. Девојке су коприву стављале у косу – да би им корен косе био јачи. Старији људи су стручак коприве носили на свом реверу. На овај начин, жаром коприве су одгоњене зле демонске силе, које би могле нашкодити здрављу људи.

Значајну улогу у ђурђевданским обичајима имао је и здравац (Bergamot), биљка за коју се веровало да позитивно утиче на здравље људи.

Такође се сматрало да лист од црвене руже (*Rosa centifolia*) повољно утиче на општи напредак човека. Веровало се да лист од руже пузавице, поспешује брз раст косе, па су се девојке на Ђурђевдан управо са њом китиле.

Ако би се девојка на Ђурђевдан окитила гранчицом зове, веровало би се да би је момци звали целе наредне године.

На брз раст косе веровало се да повољно утиче конопља, па је њена употреба у ђурђевданским обредима веома значајна. На ђурђевданском уранку, брани су још и клека, купина, селен, милодух, јоргован, а све са истим циљем и жељама – да се здравље, лепота и мирис ових биљака пренесе и на самог човека.

Од убраног биља прављени су венци, у које је често уплитан – црвени кончић од вуне. Стављани су на торове и стаје, или су стоци вешани око врата. Употреба црвене боје у овом случају има симболички карактер и везана је за одржавање и продужење врсте и плодности стоке. Уопште, употреба најразноврснијих вегетабилних елемената у обреду има етномедицински садржај и хомеопатску улогу.²²

Изузетно велику хомеопатску улогу у ђурђевданском обреду има вода, тим пре што се она у нашој традиционалној култури замишља као живо биће. Верује се да у води живе или се у њој скривају разни демони.²³ Посебну улогу има неначета вода. Због тога се на Ђурђевдан морало поранити – како би први донели неначету воду са извора. Углавном су на извор ишле девојке, младе или млађе жене. Оне су се већ на извору умивале пребацујући, при том, три пута воду преко себе, у жељи да симболично пребаце или одбаце свако зло. При умивању особа је морала бити окренута према сунцу. Ова појава карактеристична је за готово сва села чачанске околине. Неначетом водом су се потом умивали сви укућани настојећи да тако симболично оперу са себе сву рђу и прљавштину.

Девојке су на Ђурђевдан рано устајале да би се умиле цветом росом, у жељи да дуго остану младе и да миришу целе године.

Извори, са којих је узимана вода, или, пак, бунари, кићени су копривом или другим биљем. Ова појава одржала се све до данас. И реке на ко-

22. Драгослав Антонијевић, „Магија у стваралаштву сточара балканских народа,” Рад КФ, књ. XVII (Пореч, 1970), Загреб 1972, с. 477.

23. Петар Ж. Петровић, „Српски митолошки речник”, Београд, 1970, с. 74.

јима су се рано на Ђурђевдан купали углавном момци и девојке, кићене су разноврсним цвећем и гранчицама, или су у њих бацани исплетени венчићи. Ова појава може се објаснити жељом да се приношењем жртава у виду цвећа и зеленила умиловити водени дух и тиме добије његова наклоност и заштита, а купање у реци, односно очишћење од болести и зла, буде што успешније. Иначе, у нашем народу влада веровање да се пре Ђурђевдана не сме купати у рекама, јер је све до тада водени дух веома опасан и може нанети зло купачу.

Води са воденичког точка придавана су изузетна магијска својства. Она је уочи или рано на Ђурђевдан скупљана и са њом се умивало. У селу Трнави, скупљену воду са воденичког точка, носили су код врачара и тако „скидали устрелу.“ Настојало се да се водом са „котла“ воденичког точка, напоји дете – да би брзо проговорило, да не би муцало и било ћутљиво. Вода са воденице је ношена кући, са њом су се умивали и сви други укућани – да би све болести и несреће „омахнули од себе.“ Веровало се да је добро ову воду дати стоци, или да попије, или заједно са осталом храном, како би је учинили што здравијом и млечнијом. Домаћице су уочи Ђурђевдана прале крављаче и друге посуде које су употребљавале за мужу испод воденичког точка. Одмах потом су ту посуду пуниле млеком – да би целе године биле тако пуне.

Момци и девојке у селу Врнчанима који немају среће у љубави уочи Ђурђевдана одлазе до воденице, стављају на воденички камен нешто што су наменили вољеној особи, обично шећер, оставивши да се окрене три пута. За то време изговарају речи: „Како се окретао овај шећер тако се и окретао око мене.“ Магија је јача и делотворнија ако тај шећер поједе онај коме је намењен.

Ова, као и бројна друга врачања, односно „мартифали“, по Драгославу Антонијевићу, имају за циљ – успостављање везе са мистичним силама, која ће одредити судбину људских бића и ток будућих догађаја.²⁴ Изговорена формула, која је често чувана у највећој тајности, представљала је почетак успостављања додира са мистичним невидљивим силама, од којих, према веровању човека примитивног менталитета, зависи и сама његова судбина. Оваква појава представља етнопсихолошку карактеристику, што се огледа у њеној прецизности и одлучности. Девојке од мартифала очекују да се лепо удају²⁵, што представља њихову највећу и бар у почетку једину жељу.

У већини чачанских села снажан апотропајонски значај воде огледа се управо у ђурђевданском ритуалном купању и умивању. Већу магијску

24. Драгослав Антонијевић, „Ђурђевдански фолклор, као обележје специфичности и заједнице етничких група Призрена“, Рад КФ, књ. XIV (у Призрену, 1967), Београд, 1974.

25. Исто.

снагу имало је умивање водом у коју је стављено црвено ускршње јаје. Обично су се деца у току или после умивања додиривала по челу, бради и образима, овим јајетом у облику крста. Наравно, ово је чињено ради здравља и напретка, јер се од црвене боје на ускршњем јајету могло једино то и очекивати.

У Трнави вода са воденичког точка употребљавана је и као лек. Веровало се да ће болесник, када полије мало ове воде на Ђурђевдан, оздравити. Ђурђевданска вода је употребљавана и за прање неког болног места и за скидање брадавица. Обично је ова радња, уз изговарање магијских речи, обављана на раскрсници путева. Болно место је после ритуалног прања брисано белом марамицом, која се после употребе, заједно са судом у коме је донета вода, обавезно баца.

Култ воде је хомеопатском магијом везан за увећање приноса млека за време лактационог периода стоке. У том циљу постојао је, сада већ искорењен, обичај бацања девојака у реку. За овакво објашњење овог обичаја Веселин Чајкановић сматра да је „наивно” и дато из „невоље”.²⁶ Он ову појаву посматра много дубље и кроз историјску призму традиционалне културе, доводи је у везу са некадашњим приношењем људске жртве.

У појави ритуалног купања младих, као и у самом ђурђевданском уранку, присутна је врста екстатичког ентузијазма²⁷, која се огледа у посебним облицима оргијазма, прељубе и инцеста. Присутна појава представља остатак сексуално слободнијег понашања²⁸ и нужни пратилац ђурђевданских обичаја. Путем имитационе магије овакве појаве у понашању учесника обреда имале су за циљ да већ на самом почетку аграрне године осигурају плодност биљног и животињског света. И Фрејзер је износио да је код свих примитивних народа, а у траговима или „закржљалим остацима” најразвијенијих цивилизација²⁹, карактеристичан општи разврат на оваквим светковинама. Овакво, слободније понашање, које, иначе, није било карактеристично ван обреда у свакодневном животу, и Фрејзер објашњава жељом за осигурање плодности стоке, земље и општег напретка у производњи.

Ђурђевдански уранак представља само део обреда који се у нешто измењеном облику одржао све до данас. Чак је и у време најжешћег социјалистичког система и опште атеизације уранак успео да одржи и сачува свој континуитет. Истина, у градској средини изгубио је на масовности због запослености становништва, а још више због његовог претапања у

26. Веселин Чајкановић, „О српском врховном богу”, Београд, 1991, с. 69.

27. Драгослав Антонијевић, „Ђурђевдански фолклор као обележје специфичности и заједнице етничких група Призрена”, Рад КФ, књ. XIV (у Призрену, 1967), Београд, 1974.

28. Исто.

29. Фрејзер Џејмс, Џорџ „Златна грана”, Београд, 1937, с. 129.

последњих 50 година у првомајски уранак. Поновним буђењем националне свести и религиозне припадности, ђурђевдански уранак добија на снази и значају. У готово свим чачанским селима постоје места где су се рано, пре сунца, окупљали ранораниоци, да би се умили или окупали хладном изворском водом и окитили најразноврснијим зеленим гранчицама. Обично се ту доносе храна и пиће – да би се уз песму и забаву сви почастили и дружили.

На Ђурђевдан се „није ваљало” спавати. Настојало се да се што раније устане, јер кога сунце затекне у кревету, спаваће читаве године и неће бити од неке користи. У селу Врнчанима, ако је неко баш морао одспавати преко дана, онда је стављао јастук тамо где увек стоје ноге, сматрајући да ће га тако дремеж мимоићи током наредне године.

Опште је позната појава о „предавању” дрема другоме. Због тога се на Ђурђевдан није ваљало никоме одазивати. Тако су се у Јанчићима мештани звали са брда на брдо, и ако би се неко преварио да се одазове, овај би му одговарао: „Здрав к’о дрен, а тебе цео живот терао дрем.” У драгачевским селима у оваквим приликама одговарају: „Имам зелен дрен, предадох ти своју дрем”, или пак у неким другим чачанским селима: „Видех зелен дрен, предадох ти своју дрем”.

Део ђурђевданског обичаја који се до сада у чачанској околини готово изгубио, јесте паљење ватре. Обично, некада се ватра палила уочи Ђурђевдана, или на сам празник, чији је циљ, као свемоћне силе, био да се обезбеди здравље и плодност људи, стоке и биљака. Верује се да ватра посредно или непосредно отклања разне опасности и несреће. Њена примена у обредима уопште има дубоке и територијално широке корене. Појава паљења ватре о одређеним празницима и светковинама била је позната и раширена по читавој Европи. Уопште, паљење ватре „радоснице”, по Вукмановићу, као и прескакање и играње око ње, представља обичај из веома старих незапамћених времена³⁰. Сматра се да све обредне ватре, па у ђурђевданска, представљају сунчане чини или магијске церемоније³¹. Њена сврха је у томе да, имитирајући велики извор светлости и топлоте, осигура довољно животне енергије за сва бића на земљи. Дакле, у овом случају, ватра представља имитацију сунца и назива се соларном³².

У чачанским селима већ је одавно изгубљен обичај да пастири протеривају своју стоку кроз пламен и дим. Оваква појава имала је чистилачку и заштитну функцију – и у магијском, и у здравственом погледу. По Драгославу Антонијевићу, ђурђевданска ватра поседовала је имитативну ком-

30. Јован Вукмановић, „Пролећни обичаји”, Рад КФЈ, IX, (Мостар – Требиње) Сарајево, 1963, с. 261.

31. Исто.

32. Исто.

плексност, некада апотропејску, плодотворну или здравствено-еугену³³. Некада су се ватре палиле, без протеривања стоке, само као опште здравствена и чистилачка појава, испред кућа, привредних зграда и, касније, радњи занатлија.

За разлику од соларног схватања ватре, на много више аргумената почива чистилачка теорија употребе ватре у ђурђевданском обреду. Тако, паљење ватре уочи и на сам Ђурђевдан има за циљ да спали и уништи све „физичке и духовне елементе”, који прете свим живим бићима болешћу и смрћу³⁴.

Некада су, уместо ђурђевданске обредне ватре, паљене само свеће, као њена имитативна замена. Пре 90 година у селу Јанчићима код торова и стаја су паљене свеће и поред њих протеривана је стока.

Како сунчева, тако и енергија ватре чисти и одбацује зле духове и негативне невидљиве силе. Због тога се на Ђурђевдан рано устајало – да би се дочекало сунце на ногама и искористила његова јутарња заштитна и чистилачка снага. Ова појава везана је управо за Ђурђевдан, један од највећих празника пролећног циклуса, када сунце сваким даном добија на снази и својом позитивном енергијом утиче на плодност живог света.

Иако се Ђурђевдан у основи подударео са почетком земљорадничког циклуса, ипак овј празник има сточарски карактер и одређен је сточарском производњом. Можда баш из тог разлога централно место у ђурђевданском обреду представља сакроментална жртва јагњета. Управо због те жртве, по Милоју Васићу, Ђурђевдан представља и дан мртвих, позивајући се при томе на Хипократову мисао „да од мртвих долази храна, напредак и пораст семена”³⁵.

У српској традиционалној култури једење јагњећег меса пре Ђурђевдана било је строго табуисано³⁶. Такође, тврди Милан Милићевић, велика је грехота одвојити јагње од своје мајке пре Ђурђевдана.³⁷

Јагње, које је одређено као жртва светом Ђорђу, има посебан третман. Боље се храни и негује од остале стоке. Свецу се приноси најлепше и највеће мушко јагње, углавном оно које се те године прво ојагњило. Обичај приношења овакве жртве има веома дубоке корене. По Веселину Чајкановићу, првобитно оваква жртва није била намењена Светом Ђорђу,

33. Драгослав Антонијевић, „Ђурђевдански фолклор, као обележје специфичности и заједнице етничких група Призрена”, Рад КФ, књ. XIV (у Призрену, 1967), Београд, 1974, с. 195.

34. Јован Вукмановић, „Пролећни обичаји”, Рад КФЈ, IX (Мостар – Требиње), Сарајево, 1963, с. 262.

35. Милоје Васић, „Дионисос и наш фолклор”, Глас САН, књ. CCIV, Београд, 1954, с. 140.

36. Драгослав Антонијевић, „Ђурђевдански фолклор као, обележје специфичности и заједнице етничких група, Призрена”, Рад КФ, књ. XIV (у Призрену, 1967), Београд, 1974, с. 194–195.

37. Милан Ђ. Милићевић, „Живот Срба сељака”, Београд, 1984, с. 118.

већ неком демону или божанству језера.³⁸ На основу легенди и очуваног обичаја да се крв жртвованог јагњета изливала у језеро, Чајкановић тврди да је првобитно божанство, коме се приносила жртва био Тројан.³⁹ И даље, по Чајкановићу, култ старинском богу Тројану био је у вези са људском жртвом.⁴⁰ Касније људска жртва бива супституисана животињском, тим пре што Свети Ђорђе представља заштитника стоке, односно домаћих животиња.

Свети Ђорђе је познат и као заштитник вукова⁴¹, па се, због тога, слави и као вучје божанство. Из истог разлога, уочи Ђурђевдана везују се вериге – да би се, по народном веровању, вуковима завезала уста и да не би клао овце.

Вериге имају битну улогу у ђурђевданском обичају. Оне представљају култни предмет – станиште предака и домаћег хтонског демона. Придобивањем њихове наклоности значило је осигурати добро здравље и леп приход од стоке.

У српској традиционалној култури, па и у чачанском крају, опште је познато веровање да у дане око Ђурђевдана, нарочито увече уочи Ђурђевдана, владају негативне демонске силе, које могу нанети велику штету здрављу људи и стоке и у многоступањеном мањити приносе од сточарства и пољопривреде. У нашем народу се каже да око Ђурђевдана могу „награисати” неопрезни и они који не знају никакве мере заштите против ових негативних сила. Због тога, морају се „отворити четворе очи” да се случајно не би „нагазило” на разне чини, које једни другима подмећу зли и охоли људи.

Особе, које у жељи да другоступањеном нанесу било какво зло, призивајући у помоћ црну магију, називају се „чинилицама”. У мало блискојем контакту са казивачима лако се открије да је готово свако село у чачанском крају имало бар по неколико особа које су разним враџбинама и чиницама наносиле штету другоступањеном. Овим прљавим пословима више су се бавиле жене него мушкарци.

Око Ђурђевдана враџбине су углавном биле усмерене да би се нанела болест туђој стоци или да би се умањило принос млека. Тако у селу Трнави у памћењу је да се неком „преузимала мужа” тако што чинилица иде на брдо, ноћу, уочи Ђурђевдана, гледа у правцу стоке, којој жели нанети штету, и изговара: „Ја имам ноге сврачије, музем овце свачије”. Казивачи тврде да је већ сутрадан, код стоке, према којој је била усмерена црна магија, знатно умањен принос млека. На сличан начин у Трнави је некоме одвођена вода из бунара.

38. Веселин Чајкановић, „О српском врховном богу”, Београд, 1941, с. 66.

39. Исто, с. 66–67.

40. Исто, с. 67.

41. Исто, с. 68.

У Врчанима је чинилица ноћу јахала на вратилу, потпуно нага, обилазећи стаје оне стоке, којој жели нанети болести или „одузети млеко”. При том је изговарала неке речи које су имале ту моћ да својом негативном енергијом нанесу зло.

Имајући у виду учесталост оваквих појава, сасвим је логично да су се код сељака током времена развиле мере заштите у циљу одбране од негативних сила. Тако, у Јанчићима су деца уочи Ђурђевдана трчала око стаје стварајући магични круг, за који се веровало да представља одбрану од негативних чини. У истом циљу је паљена ватра, чија је функција заштитна и чистилачка.

У Врчанима су стоку чували од чинилица тако што су просипали пепео око стаје у виду три круга. Веровало се да ће се чинилица, која нагази на овај пепео, негативности, које је намерила туђој стоци, пренети на њену стоку. Бели мрс, који она буде правила, после тога, нико неће моћи да једе; брзо ће се покварити. Неки су своје стаје закључавали, или су пак на врата стављали трње и бели лук, при чему су изговарали: „Кад чинилица овај лук и трње прогутала, тако и мојој стоци учинила”.

И у Прислоници се стока од чинилица штитила просипањем пепела испред стаја, при чему се изговарало: „Душманима пепео, мени сир и кајмак”. На Ђурђевдан стока је истеривана из стаја тако што домаћица стане на прошће, а овце и краве пролазе испод ње. И ова појава је имала заштитну функцију од чинилица.

У Трнави је стока на Ђурђевдан провлачена кроз црвени обруч ради њене заштите и општег здравља.

Стока се у Врчанима уочи Ђурђевдана помуде, па се суд са млеком однесе под леску и преврне да ту преноћи. Изутра се гледа која је животињца „буљина” испод суда, запали се и каже: „Спалила сам руке, ноге и очи чинилица, да не може ништа мојој стоци”.

Ако се може погодити да се прва мужа краве после телења обави на Ђурђевдан, онда се то у Врчанима ради кроз венчић од вуне и воска – да би кајмак био жут као восак.

Био је чест случај да се против ђурђевданских чинилица морало ићи разним гатарима, за које се веровало да својим позитивним чинима и изговарањем – „одбројавањем” одређених речи могу отклонити или негирати њихово дејство.

Опште је познато да је Ђурђевдан „верован дан”, тако да су бројни прописи и табуи били везани за њега. Тако је уочи Ђурђевдана брана најразноврснија трава, којом је требало рано изјутра нахранити, односно „натравити стоку”. Ова појава је позната у готово свим чачанским селима. Ваљало је да се рано на Ђурђевдан стока прска чистом водом, или још бо-

ље богојављенском да би била здрава и одолевала погледима „урокљивих очију”. У Врчанима су рано, пре сунца, говеда прскали расолом – да се не би обадала.

На Бурђевдан је ваљало да се производи сир и кајмак. Томе су домаћице и планинке посвећивале посебну пажњу, тако да је производња белог мрса добијала ритуални карактер: „Како сирила на Бурђевдан, тако сирила целе године.” На Бурђевдан домаћице нису никоме ништа давале из куће, а посебно бели мрс, па чак ни продавале. Ову појаву објашњавамо њиховим веровањем да изношењем из куће њиховог, често главног егзистенцијалног, производа може бити изнет и њихов квалитет, а приход бити умањен.

Ради опште заштите, а пре свега ради заштите здравља људи, на Бурђевдан се није никоме ваљало одазвати – да не би убудуће био више наклоњен другоме него себи. Ради здравља, на Бурђевдан је ваљало да се иде уз брдо, уз речи: „Колико је оно брдо, прогутало га моје грло”. Девојке су брале цвеће и, у жељи да се што пре удају, изговарале: „Како ми ове године брале цвеће, ткао догодине биле удате”, или: „Ове године ја брала цвеће, а догодине друге”.

Због стоке, на Бурђевдан се никоме ништа није давало на зајам, услед веровања да би му овај магијским путем, свесно или несвесно, могао одузети и друга материјална добра и тако назадовао. Иако је стока на Бурђевдан рано изгоњена на пашу, ипак се морало водити рачуна, да баш „твоја” стока не буде прва, – да не би „нагазила” на неке чини. Такође, није ваљало да се први дим види баш из „твоје” куће, и тако скрене пажња злим демонима и чинилицама, које на овај празник веома будно вребају своју жртву.

Постоји веровање да се због змија није ваљало чешљати на Бурђевдан, или ако се баш морало очешљати, коса са чешља се могла бацити тек сутрадан. Највероватније, да је ово веровање повезано са предањем да је змија настала од оживеле длаке у води.

И поред тога, што се на Бурђевдан није смело радити ништа, у већини чачанских села готово редовно је сејао тога дана купус за расад. Не зна се прави разлог, а оваква појава се одржала све до данас.

Мравињак је у бурђевданским обичајима имао значајну улогу. Тако је раширен обичај да се јаје и со стављају у мравињак, а сутрадан разбија о неко родно дрво или пак чело вола или овна. Ова се појава може објаснити жељом извршиоца обреда да се стока множи као мрави. При извођењу овог обреда, углавном се није смело ни са ким разговарати – да се не би осујетио успех магијске радње.

Такође, кости од ђурђевданског јагњета се нису смеле растурати, нити ломити – да се домаћинова стока не би растурала и ломила ноге, већ је закопавана у мравињак – да би следеће године било јагањаца у тору, као мрава у мравињаку.

У баште и њиве су забадани лескови крстићи, или је коприва, заједно са кореном, пресађивана. Ова појава је карактеристична за целокупно словенско становништво, а по Миленку Филиповићу има заштитну улогу од грома и града.⁴² Заиста, гром никада није ударио у леску и коприву.

Ђурђевдански обичаји, у смислу обожавања духа вегетације, веома су раширена појава, и код Срба, и код народа широм Европе. Опште је позната појава да су сви народи, почев од севера Шведске, па све до југа Балкана, имали по један празник, везан за пролећни период, углавном у мају, који је био посвећен буђењу пролећа и обожавању природе. Заједничка карактеристика свих ових обичаја јесте да је омладина устајала веома рано, пре сунца, и, уз музику и песму, одлазила у шуму, где се китила зеленим гранчицама и венчићима од цвећа. Потом се враћају кућама и донетим зеленилом ките врата и прозоре.

Суштина свих ових обредних песама, везаних за пролећне и мајске празнике, у читавој Европи, јесте молитва за лепо време, обилну жетву и материјални и духовни напредак. Дејство мајског дрвета временом се шири и на људе и на животиње тако да у српским ђурђевданским обичајима у релативно новије време преовладава сточарски култ.

CULTE DE LA VÉGÉTATION À LA LUMIÈRE DES COUTUMES PRATIQUÉES LE JOUR DE LA SAINT-GEORGES

La Saint-Georges, fête des orthodoxes, tout en revêtant toutes les caractéristiques du christianisme, appartient, sous bien des aspects, à la période païenne, d'où elle tire son origine. Elle fait partie du cycle des fêtes printanières et, pour ce qui est de sa forme et de son contenu, elle symbolise le renouvellement de la nature et de la végétation, ainsi que l'accroissement de la force du soleil. Avec le temps, la Saint-Georges est devenue la protectrice principale du bétail. Rares sont les fêtes qui sont accompagnées de tant de coutumes, croyances et superstitions, le tout dans le but d'obtenir que l'esprit de la végétation et du renouvellement de la nature anime aussi les hommes, les plantes et les animaux. On cherchait à tirer parti de la force reprise par la nature pour le bien-être de la communauté humaine tout entière.

42. Миленко Филиповић, „Живот и обичаји народни у Височкој нахији”, СЕЗ-б, LXI, Београд, 1949, с. 135.

Le jour de la Saint-Georges on se lève de bon matin pour pique-niquer et prendre un bain dans une rivière ou près d'un moulin. Les jeunes gens se paraient de rameaux verts de toutes sortes de plantes. L'eau recueillie du dessous de la meule est portée à la maison et gardée pendant toute l'année: on lui attribuait un pouvoir magique extraordinaire. On menait les bêtes au paturage de très bonne heure en pratiquant de nombreux actes magiques, le tout dans le but de leur assurer la santé et la fécondité.

Snežana ŠAPONJIĆ-AŠANIN

Др АННА ПЛОТНИКОВА

ИЗ РИЗНИЦЕ НАРОДНЕ КУЛТУРЕ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

Др Анна Плотникова
Институт за славистику и балканистику,
Москва

UDK 398.32 (497.11)

Уколико се смањује број људи који памте старинске обичаје и веровања, утолико брже би требало да напредује рад на прикупљању грађе из народног живота и културе. Истраживање различитих страна народне духовне културе отвара пут према стварању истините слике старинског менталитета становништва, не само појединачних региона, него и целокупног српског, а шире и – словенског живља. Тако рад на великом етнолингвистичком речнику Словенских старина¹ показује како проучавање различитих регионалних традиција доприноси реконструкцији архаичних појава и како се свака појединачна етнокултурна традиција уклапа у већу целину словенских заједничких културних вредности. Важну улогу у том истраживачком поступку игра реч као начин реализације менталних особина етничке групе. Преко речи долази до изражаја сакривени смисао многих ритуалних архаичних радњи, празноверица и врачања. Иако су речи, односно – језици различити код свих Словена (а имају заједничко порекло), може да се открије да се поступачно нађе општи смисао веће количине израза, изрека, бајања, итд. Поређење израза, са једне стране, и функ-

1. „Славянские древности”, „Этнолингвистический словарь”, Т. 1. А-Г, Москва, 1995.

ције, форме, начина остварења народног верског и митолошког поимања живота, са друге стране, – све је то могуће ако научник има довољно прикупљене грађе из народног тумачења свакодневних догађаја и природних појава.

Одавно је познато да чачански крај пружа веће могућности за истраживање архаичних особина народног живота. Савремени проучаваоци настављају да доприносе том важном раду. Тако, у једном од последњих бројева Зборника радова Народног музеја у Чачку Гроздана Комадинић је објавила своје белешке за „Речник народне културе чачанског краја.”² Велики број значајних црта из народног живота је изнео Драгољуб Јовашевић у опширној расправи „Обичаји у чачанском крају.”³ Показаћемо на примеру појединих теренских запажања савремених истраживача ове области какве велике сличности (у категоријском смислу, а исто тако и на нивоу језичких израза) има међу културним појавама словенских народа. И у овом методолошком поступку има значајних узора, као што је, на пример, рад Толстојевих о борби против града у Драгачеву, у коме су научници применили методологију поређења битних појава генетички блиских традиција, узимајући за основу истраживања радова Радована М. Маринковића из Чачка.⁴

У чачанским селима где се много ради на напретку у производњи млечних продуката, приплоду у стоци, паћењу живине, добром ројењу пчела има више магијских и ритуалних радњи у сврху – „да се све роди и плоди”. Велики број тих врачања је познат код свих Словена. Пре свега су ти магијски поступци везани за категорију „велике количине” различитих врста благостања, па се у њима користе ситни предмети који симболизују целокупну множину: мрве, зрно, кукуруз, ораси, суво воће, пепео, варнице, мрави и сличне ствари. Код различитих словенских народа засипају се њима домаће животиње или деца која у ритуалима имитира стоку или живину; додаје се понечег таквог у храну стоци; разбацају се они по поду, по дворишту, по штали; сипају се у крило невести током свадбе уз жеље да се живина пати; служе они и за симболична поређења у новогодишњим и божићним жељама, као што је благосиљање познато свим словенским народима према шеми: „колико овога – толико тога”. У овај систем се потпуно уклапају веома интересантни подаци у белешкама из чачанског краја: „На Бадње вече у мравињак се стави три клипа кукуруза. На Божић се порани пре сунца, узму се ти кукурузи и нахране кокошке – да би у току године имало пилића к’о мрва” [2, с. 74] или: „Жене уочи Божића износе пре-

2. Комадинић, Гроздана, „Речник народне културе чачанског краја”, Зборник радова Народног музеја у Чачку, № 25, 1995.

3. Јовашевић, Драгољуб, „Обичаји у чачанском крају”, Зборник радова Народног музеја у Чачку, № 2, 1971.

4. Толстая С. М., Толстой Н. И., „Заметки по славянскому язычеству. 5. Защита от града в Драгачево и других сербских зонах”. „Славянский и балканский фольклор”. М., 1981. С. 44–120.

гршт-две у мравињак да преноћи. На Божић узимају кукуруз из мравињака и бацају га свињама, говорећи: „Колико је било у мравињаку мравића – толико ми крмача опрасила прасића!” [3, с. 179]. Запажа се удвостручење симбола ради повећања ефекта магијских радњи: кукуруз – мрави; осим тога, тај се предметни код појачава и вербалном формулом – речима заклинања.

Има много магијских сточарских радњи везаних за полазника: огрће се полазник губерром – да би домаћинство имало више оваца [3, с. 177], посипају га житом, па он поставља ритуална питања „Где вам несу кокошке?” – да би домаћица утврдила везу плодности за своју кућу током целе наредне године: „У кући, под креветом!” [3, с. 181]. Многе се радње односе на побољшавање млечних производа: ради бољег кајмака огрну полазника поњавом, ставе први ивер од бадњака испод карлице за млеко, итд. Ту се огледају народна мишљења о утицају предмета који личе један на други, о деловању сакралних објеката, као што је бадњак, на обичне процесе у домаћинству, што је, иначе, честа појава у другим јужнословенским и општесловенским веровањима.

Велики број празноверица из чачанског краја тиче се одбране домаћих животиња од зверади. Начини магијске заштите су везани за коришћење металних предмета, домаћих оруђа са зупцима који личи на чељуст вука, верига за симболично везивање вукових уста, а исто тако се прибегава одрешеним речима који „се вежу” вукова уста (трократно понављање речи у дијалозима на Бадње вече) или којима се потврђује спаљивање птица грабљивица: „На Божић изјутра, док још сунце није изгријало, жена закоље кокошку, одсече јој обе ноге и пече је на ватри. Притом, с поља, мушки глас зове жену по имену и пита: „Шта то печеш?” Она одговара: „Печем орлу ноге, нокте и кљун!” А човек ће опет: „Пеци, пеци, нигде га није било! Ово гатамо да грабљивице не купе живину” [3, с. 185]. У неким селима се кокошје ноге и очи избацују напоље, на мравињак – да се грабљивице смету [3, с. 183]. Сличних начина магијске заштите стоке и живине има у заоставштини других словенских народа. У полеским народним обичајима (код Белоруса, Украјинаца, Руса) се врши заштита стоке уз помоћ склапања ткачких гребена, убацивање металних предмета (као што су коса, нож, срп) испред улаза у шталу – да не би вуци поклали краве на пашњаку. У неким местима се користе и вериге, које закључају катанцем и ставе испод прага штале одакле краве први дан излазе на испашу.⁵ У полеским селима је познато и вешање убијене птице (свраке) изнад штала и кокошарника – да се одбране од грабљивица, зверади, а и вештица.

5. Плотникова А. А., „Первый выгон скота в Полесье”, „Славянский и балканский фольклор”, 1995. С. 108–141.

У току прегледања грађе о народним обичајима и веровањима код Чачка, падају у очи изрази у којима се јавља симболика белог цвета. Ту налазимо и бели смок (млечни производи), израз од којег су добивени називи за празничне дане испред Великог поста: Бела недеља и Беле покладе, и на бела говеда, што је поетична, и истовремено митска, ознака облака, белу змију – чуваркућу, а исто тако на цео низ врачања где се јавља ознака беле боје [2]. Чак и за Бадње вече у овом крају се једе баш бели пасуљ, који окусе сви укућани рано ујутру и на Божић (тако се гата да би се током године укућанима боље убелиле кошуље) [3, с. 177]. Ова се скупина различитих обредних и магијских текстова у којима се ради о белој боји потпуно уклапа у систем словенских симбола везаних за белу боју. Н. И. Толстој у одговарајућем чланку речника „Словенске старине”⁶ даје поделу тих симболичних значаја на следећи начин: бела боја као знак добре среће, здравља и напретка; бела боја у магијским радњама и врачању као врзка међу различитим сличним објектима (попут више наведене везе између белог пасуља и чистих кошуља); бео као ознака смрти; беле животиње као краљеви и краљице међу свим осталима; бела одећа демона; бео у словенским називима за дане народног календара. За сваку од ових теза има потврда у грађи из чачанског краја. Још увек се и данас овде могу наћи трагови најархаичних оличења облака која су по народном мишљењу бела говеда – симбол небеских белих стада. Утопљеници и обешешаци (људи умрли неправедном смрћу) гоне, како се мисли, градобитне облаке на њиве и усеве. У сврху да се летина спасе, старе жене се обраћају према њима причајући о неком чуду у селу, што би требало да их толико изненади да оду (слични начине зачуђења демона ради одбране људи постоје у источнословенском архаичном крају – Полесју):

– О, Милинкооооо, брате рођени,
не терај ’вамо бела говеда.
Овамо је чудо големо:
ђевојка родила седморо копилади,
пелене им поткала,
цело поље прекрила.
О, Милинкоооооо, брате рођени,
Спаси! [2, с. 85].

Неке језичке појаве се могу прецизно истумачити кад се има у виду не само непосредно објашњење дато од људи који их користе (а оно, заиста, најчешће служи полазном тачком у анализи), него и ширу позадину

6. Толстой Н. И., „Белый цвет”, „Славянские древности. Этнолингвистический словарь”, Т. 1. А–Г. Москва, 1995. С. 151–154.

постојећих код Словена веровања. Тако, на пример, уз реч **ГРОМ** Г. Комадинић наводи ђаволско место, израз који се тумачи као место где удара гром, јер, по народном мишљењу, ту седе ђаволи, па се договарају коме да нанесу зло [2, с. 89]. Ово празноверје одговара већој скупини сличних података из источних словенских земаља. Тако, код Украјинаца се бележило да гром гађа само та места где се сакрио ђаво, али ђаво је тако спретан да се тражи сакрити код људи, зато на пример, не треба да је нешто отворено када грми да не би тај нечисти ушао у кућу. И Руси су, такође, веровали да ђаво може да се сакрије свугде, али да га Илија свугде нађе и погоди громом, макар се тај и у мало дете претворио [7, с. 263–264]. Таквим веровањима има потврде из околине Чачка: „Верује се да Свети Илија неће да бије људе громом, а ако се то догоди, то је само због тога што је ђаво стао на човека, па је Свети Илија у мржњи према ђаволу погодио и човека” [2, с. 89]. Према источнословенским веровањима, ради одбране од грома не треба да се звижди, да се игра, да се весели, да се гласно прича док траје грмљавина, јер такве радње нарочито привлаче ђавола и Бог (или Св. Илија) онда га гађа па убије човека.

Занимљиво је да се забележена код Чачка изрека неће гром у коприве овде објашњава тако да „гром бије свуда само неће у коприве и трње” [2, с. 89]. Међутим, према свим словенским празноверицама баш је бодљикаво биље, трње (као и коприва) један од најјачих заштитних средстава од вештица, вампира, ђавола и сличних демонских бића. Највероватније, онда сами демони избегавају места где ово биље расте, па и гром као оруђе за казну злих сила не може да погоди у коприву или трње.⁷

На крају би требало подстаћи да велики број веровања из чачанског краја могу се поимати као црте различитих већих етнокултурних скупина, не само српских и општесловенских, тј. заједничких за све Словене, него и балканских (што значи да има сличних код Бугара, Македонаца, а и код Грка, Арбанаса, Румуна). И ту би спадале забележене у селима код Чачка различите празноверице: приче о баби Марти, аждаји или али која наноси штету усевима, о вештици која пије крв и притискује људе преко ноћи, о змији–чуваркући која се не смије убити, о „вилењацима” – неприродно јаким људима који су ушли у везу са вилама и „вилином колу” – кругу угаженој на пропланку трави где су виле играле, о гувну као месту за сакупљање вила и других митских бића, о заштитним особинама глогове биљке против вампира и вукодлака, о томе да је најопасније доба ноћи – „глуво доба”, када се активизирају вештице и други нечастивци, да прво ускршње јаје брани од олуја и непогода, а има их много, много више...

7. Забылин М., „Русский народ. Его обычаи, верования, предания, сувериз и по зия.” М., 1990.

TRÉSORS DE LA CULTURE POPULAIRE DE LA RÉGION DE TCHATCHAK

En ayant recours aux contributions publiées dans les volumes antérieurs du Recueil d'ouvrages que le Musée National de Tchatchak fait paraître (surtout ceux signés par Radovan M. Marinković et Grozdana Komadinić), l'auteur du présent texte souligne la richesse de la culture populaire de la région de Tchatchak. Ce faisant, il signale aussi les similitudes entre celle-ci et la culture traditionnelle du peuple russe.

Anna PLOTNJKOVA

Мр ГРОЗДАНА КОМАДИНИЋ

РЕЧНИК НАРОДНЕ КУЛТУРЕ ЧАЧАНСКОГ КРАЈА
(СЛОВО Д, НАСТАВАК)

Мр ГРОЗДАНА КОМАДИНИЋ
УУ 32000 Чачак
Учитељска 2

UDK 801.3 : 398 (497.11)

Д

Дабог, – а м – синоним за хришћанског Бога.

У чачанском крају често се може чути да народ молитве почиње са: „Дај боже”, а заклетве са речима: „Да бог да ми...” Данас, кад се тако обраћају Богу, сви мисле на хришћанског Бога. Али, некада су наши преци веровали у Дабога, цара земаљскога, који прождире душе, управља вуковима и зверима, штити стоку праведника, штити рударе који су вадили сребро и злато, штити све оне који се баве металима, помаже људима у великим несрећама. Он често, по народном веровању, поклања товари злата и драгог камења сиромашнима, праведницима. Људи су му се у својим молитвама и заклетвама често обраћали, па је обраћање њему остало и до данашњих дана. Нема ни једне здравице, заклетве, молитве да

не почиње: „Дај боже или да бог да...”, али сада се мисли на хришћанског Бога.

- Да бог да јој срећа пјевала и пуна јој се кућа ђеце играла!
- Да бог да јој се руке позлатиле, како лијепо везе!
- Дај боже да дочекам да овог унука оженим!
- Дај боже, среће и напретка овој кући!

Даждевњаk, –а м – у народу се често назива и бурњаk. Име је добио по дажду, синониму за кишу. Он се појављује пред кишу, излази из воде и креће уз брдо, а када настане суша, онда иде води (потоку, реци). Друго име, бурњаk, добио је по томе што, по народном веровању, његова појава претказује буру. Овај гмизавац мења боју коже према боји терена. Даждевњаk се сматра, у народној култури, светом животињом и зато има много митолошких веровања о њему.

– Када се у пролеће појави доста даждевњака, то је знак да ће година бити плодна.

- Ко види даждевњака да се спушта, верује да ће доћи лоше време.
- Коме даждевњаk пређе пут, тај ће бити несрећан.
- Даждевњаk је света животиња, са посебним моћима и зато га не треба дирати. Ако неко дира даждевњака, он може да писне и од тога да се оглуви.
- Трудна жена не ваља да види даждевњака, нити да јој пређе пут.
- Ко се усуди да стави даждевњака у недра, донеће му срећу, а посебно ће бити добар мајстор.
- Ако нека ђевојка жели да буде добра везиља, нека пусти да јој даждевњаk пређе преко руку.
- Ако дете жели да буде паметно нека стави руке поред неког старијег, паметнијег, па онда да даждевњаk пређе прво преко руку старијег, а онда преко његових.

Дан, –а м – у народном веровању дан траје од сунчева изласка до његовог заласка, када настаје ноћ. Петао својим кукурикањем раздваја дан од ноћи. Зато глас петла тера зле демонске силе, чија моћ престаје појавом дана. У народном веровању дани имају веома раширено значење, па и имена која симболизују њихову функцију. Основна подела дана је по њиховим именима: понедељак, уторак, среда, четвртак, петак, субота и недеља. У чачанској народној култури се верује:

– Понедељак је, уопште, добар дан, баш зато што је први, почетни у недељи. Зато се каже за дете које је рођено на овај дан да ће бити срећно и радно. На овај дан се започињу велики послови: орање, сетва, градња куће; полази се на далеке путеве; девојке „награђују” ћилиме за удају.

– Трговци су опрезни у понедељак, па не дају и не узимају позајмице, јер мисле да неће бити враћено оно што се узме на овај дан. Због тога у многим крајевима понедељак није пазарни дан, па тако, не раде пијаце.

– Бусенити понедељак је један од већих празника и на тај дан се уређују гробља. Не ваља радити у њиви, јер народ каже: „Како копали ову земљу, тако она копала раку.”

Уторак је баксузни дан. Зато се верује да тога дана не треба ништа значајно започињати. Тог дана се не крштава, не венчава, нити пере рубље. Не препоручује се примање гостију, а ни одлазак у госте. Народ верује:

– на овај дан једино успевају враџбине, мађијања и бајања;

– уторком се одлази код врачара и гатара да би им гатале, врачале, одређивале судбину. („Донеси топљено олово, биљегу од ђетета, целу воду и дођи у скончани уторник да ти скинем устрелу” – говорила је Винка из Бучковице);

– уторником не ваља започињати значајне послове, уговарати свадбе, крштавати децу.

Објашњење о уторку као несрећном дану може се везати за веровање да је број два несрећан, које је распрострањено код свих народа. Уторак је други дан, па му је због тога приписана лоша срећа.

Среда је дан за који се верује да је срећан, јер је то трећи дан у седмици, три је срећан број. Среда је погодна за започињање пољопривредних послова. Све среде су, по народном и црквеном веровању, посни дани. Изузетак чини „луда среда” – то је дан у седмици Чисте недеље, која пада у време почетка Великог односно Ускршњег поста. „Луда” је зато што се тада не пости.

– Деца која проходају у среду, згрнуће велико богатство.

– Ономе коме никну зуби у среду биће школован на великим школама и стећи ће поштовање свог народа.

– Коме испадну млечни зуби на овај дан, наследиће големо имање.

Четвртак је срећан дан за започињање нових послова. На овај дан се уговарају женидбе, узимају „испити” за девојку и момка, гледа са руво, праве се „питања” за девојку, гледају се домови момака, почињу косидбе, брање воћа, примају се дарови. Народ каже:

– Сви су дани добри, а четвртак понајбољи.

– На Бели четвртак, после Тројица, не ваља се радити због града.

Петак је дан на који се пости. Верује се да је баксузан, јер је пети дан у седмици, а по народном веровању број пет је баксузан. Народ верује:

– У петак и вампири и вештице се склањају од баксузлука и несреће.

– Петком не ваља радити ручне радове, посебно прести.

– Ђеду не ваља пуштати даље од куће.

– „Црни петак” је кад падне тринаести датум у петак. Тог дана не ваља ништа радити, не ваља излазити из куће, јер вребају све саме „смртне опасности”.

– Женски свет посебно не ваља ништа да ради када је „млади петак”, тј. у први петак после мене Месеца.

Субота је задушни дан, ни претерано срећан, ни претерано несрећан, тј. дан у који се помињу мртви и дају „подушја”. Суботом се не уговарају свадбе, не одржавају крштења. Народ верује:

– Ђеца рођена у овом дану могу постати вилењаци.

– Рођени у суботу имају моћ да открију скривено благо.

Недеља је срећан дан. У тај дан се одмара и моли Богу. Верује се да је недеља нека „Блага светица”, па се зато поштује и тога дана се не ради, посебно женски радови. Живо је предање да је Бог, када је створио свет, одредио да се недељом ништа не ради, већ да се тог дана одмара. Недељом се лепо облачи. Иде се у цркву, на игранке, скупове, весеља. То је дан за „гледање” младих, за „бегенисање”. Зато се и зове Благи дан.

– Ко се роди у неђељу, биће господин.

– Посебно се празнује „Млада неђеља”, прва неђеља после месечеве мене.

Као што се види, по народном веровању, седмични дани нису једнаки, једни су срећни а други несрећни.

– Родио се у срећан дан.

Благи дани посвећени су свецима (Ђурђевдан, Крстовдан, Илиндан, Гопођиндан):

– Не радите данас о земљи, благи је дан.

– Ко се роди на благи дан, срећа ће га пратити у животу.

– Умрије Предраг на благи дан, значи био је безгрешан и отићи ће у рај.

Бели дани (Бели понедељак, Бели уторак, Бели четвртак, Бела субота) падају у седмичну недељу по Тројицама (Духовима). Они су заветине (обетине) у многим селима. Славе се да не би било временских непогода (града, грома, олује, поплава, суше).

И седмица уочи Ускршњег поста назива се Бела недеља. Она се завршава Белим покладама, почетком Ускршњег поста.

– Бела субота је задња обетина у години.

У Лучанима је обетина Бела субота.

Млади дани су дани који настају од почетка пуњења месеца, његове младине. Они су срећни за почетак сваког рада. Користе се у народном лечењу.

– За време младих дана ваља се братимити.

– Кад буду млади дани, кад се пуни Месец, однеси дарове у цркву, намјени за дијете и оздравиће ти.

Мучни дани су од тринаестог до петнаестог децембра. Народ је прихватио библијско предање да се тих дана Богородица мучила пред свој порођај.

– За време мучних дана трудница не ваља ништа да ради „у руке”.

Некрштени дани – су дани између Божића и Крстовдана. У те дане Христос је био некрштен, па се они у народу сматрају данима нечастивих сила. Зову их још и Бели дани, јер се тада мрси.

– У некрштене дане жене не перу, ђеца рано лежу и не излазе из куће.

– Не ваља у некрштене дане плакати, ни певати, ни излазити из куће.

Даница, – е – женско име планете Венере.

У народној култури то је звезда која најављује дан. Сматра се весницом зоре и дана. У фолклорном стваралаштву Даница се означава као сунчева или месечева сестра. У народној песми: „Сунце се девојком жени” изнета је легенда о настанку звезде Данице. Звезда Даница је била прелепа девојка у коју се Сунце заљубило, и са њом оженило.

У народу се Венера зове и Вечерњача, јер се појављује увече прва на небу, а када се појави као прва јутарња звезда, онда је Зорњача. Ево неких казивања о звезди Даници:

– Кад сањаш звезду Даницу, испуниће ти се жеља.

– На Бадње јутро излази гологлав домаћин пред кућу и обраћа се звезди Даници: „Сјајна Данице, сестро наша, иди на исток да нам јаки брат бот притекне у помоћ”.

Даћа, – е ж – ритуална гозба уз јело и пиће на гробу и у кући покојника.

У народу се даће још називају подушје, помен, парастос. Даће су настале из веровања да покојник на оном свету наставља живот, па му треба обезбедити „добар живот”, изразити љубав, одужити се, одбровољити га да се не свети. Све што се ради на даћи, ради се „за покој душе умрлога”, „да му буде лака земља”, „да добије рајско насеље” и да се покаже углед покојника.

На даћама се освештава гроб покојника, читају молитве, једе панаија за душу покојника. Такође се за душу покојника о даћама удељује сиротињи или некој хуманитарној организацији, плаћају се помени и молитве у цркви.

Покојнику се приређује седам помена: на дан сахране, сутрадан по сахрани, „седмица”, „дваесница”, „четресница”, „полугодишњица” и „годишњица”.

– Даће се дају у суботу уочи истека времена за њу, јер би, се после све што се донесе нашло покојнику иза леђа, „ништа му не би било доступно”.

– Код посмртних обреда потврђује се крилатица „колико села, толико адета”, али у чачанском крају нема између села много великих разлика у обредима. Навешћемо нека веровања, обичаје, обреде из народне културе овог краја:

– О даћи се обавезно кува панаија. Једна особа кува панаије за све даће, не ваља да се мења. Док се кува на шпорету, панаију не ваља померати, нити доливати воду. Панаија се освештава. На гробу се мора све појести, а ако се не поједе, умреће онај који ју је кувао.

– На гроб се обавезно износи со, хлеб, црвено вино и ракија – да се прекрсти „за душу”. Од сваког пића прво се мало сипа на гроб, за душу покојника.

– На гроб се све до четрдесет дана износи вода – „да се нађе” и у кући где је покојник умро, или преноћио држи чаша воде.

– За даће се купује паран број цветова и постављају тањира „потако”. На гробу се не служи виљушкама и ножевима. Све се једе прстима, па се јело и припрема томе прилагођено.

– После даће најужа родбина враћа се покојниковој кући, пале се три свеће и пре јела се моли за душу покојника. Постављају се обавезно три собре. У неким селима оставља се празно место за покојника, чак му се и тањир поставља. Наслужује му се и пиће, које се просипа на његово место. На крају собре седи неко ко није рушан.

– Верује се да за даћу треба припремити месо од сваке животиње коју је покојник гајио.

– Не ваља за даћу клати црну стоку.

– Кад се враћа са даће, не ваља успут нигде свраћати. Ако се успут прелази преко реке, оперу се руке или марамца. Ако нема реке, онда се руке перу одмах по уласку у кућу.

– Четресница је најзначајнији помен. До четреснице душа покојника се не смирује, већ лебди стално око куће. Зато се за четресницу сви враћају са гробља кући – да се обави задњи обед са покојниковом душом. За ручком се држи молитва за покој душе умрлог. Такође се дарују сви они који су помагали око сахране. Обавезно са дарују и одиве.

– Мора се водити рачуна да једна даћа буде посна.

– Ако не „падне” ниједан посни дан, онда се једна даћа обавља у петак.

– Не ваља прекађивати за славу ако покојнику из те куће није дата годишњица. У Врначнима, једна жена је мужу за три дана узастопце

пананију прекадила, за четресницу, полугодишњицу и годишњицу – да би могла да прекади колач.

– О годишњици се разрушава најужа родбина. То се обавља на гробу или негде на путу, никако код куће.

– За даће не ваља да се принављају гости после четреснице. Не ваља то за домаћина куће.

Дедино име, синт. – Традиција је у народној култури чачанског краја да се потомству дају имена предака. Најчешће се понављају имена деде, па и бабе. Посебно се води рачуна да се не изгуби из сећања име деде који је био угледан, ратник или стекао имовину на којој потомци уживају.

Верује се да је новорођено дете инкарнација неког претка који је живео у тој породици. Зато се именом желело повезати са том личношћу.

– Милошев најстарији син носи дедино име Предраг.

– Стана је добила име по некој баба Стани, која је доведена из Ивањице у Комадине и донела велике паре за које је купљено имање.

Демон, –а м – У народној култури чачанског краја демон је синоним за све „нечастиве силе”, али је у употреби чешће синтагма „нечастива сила”, него демон. Демони настају и од људи са демонским особинама. Демон, у симболичном значењу, употребљава се као ознака за све људе бескрупулозне, склоне обмани, превари, прљавим делима, за све зле људе. По народном веровању, демони се углавном појављују ноћу, од глувог доба до првих петлова. Тада владају на Земљи и људима чине зла. Те нечастиве силе скупљају се по буњиштима, раскршћима, гробовима, напуштеним воденицама, мостовима, шумама и изворима.

– Ако неко нагази на старо гувно, разболеће се, полудеће. Једино му може помоћи нека добра бајалица или гатара.

– Никад не иди ноћу без кучета, јер на њега не сме ништа да насрне.

– Кад сам био поред гробља, поче нешто да ме дави. Да не запјеваше певци не би ме Сунце данас грејало.

– Видосава има демонске очи, чим ми погледа дијете, цијеле ноћи ми преплака.

– Цана је знала да има нешто демонско у себи. Плашила се да изађе из куће, јер кога она сретне, тај цео дан нема среће. Патила је због тога, зато се одлучила да иде у манастир и тамо преноћи, да јој читају молитве, да истерају „злу силу” из ње.

Десна страна, синт. – У веровању нашег народа постоји строга подела на леву и десну страну. Десна страна је добра, а лева лоша. На левој страни сваког човека „чучи” ђаво и нагони га на зло, а на десној је анђеоски чувар, који га спасава од сваког зла и нагони га да чини добра дела. Десна страна

је јача, напредна и срећна, а лева слабија, назадна и несрећна. („Ако ти игра лево око, плакаћеш, а ако ти игра десно, радоваћеш се“).

Десна страна је мушка. У народној култури чачанског краја упражњава се:

– Од леве стране према десној страни крећу се младенци приликом венчања; тако се креће и коло.

– Бурма се ставља на десну руку.

– Обредни колачи окрећу се према десној страни.

– Здравнице се упућују према десној страни.

– Наздравља се десном руком.

– Уочи Божића „лежу“ чељад на десну страну.

– Гравидна жена ако носи дете на десној страни, онда је мушко, а ако је на левој страни, женско је.

– Ако љаштавица скочи на десној страни, оговара неко мушко, а на левој – женско.

– Не ваља устајати на леву ногу, све ће тог дана ићи наопако.

– Ако се жели да се роди мушко дете, жени треба прићи са десне стране.

– Не ваља дете хранити левом руком, разболеће се.

– Не ваља служити опојно пиће левом руком, јер ће се онај ко га пије одмах напити.

– Десном руком се крсти и одгоне се демони и „нечастиви“, јер „лева рука крста нема“.

– Приликом посмртних обреда кађења, почиње се од десне стране према левој страни, супротно обреду када се жели напредак.

– Десна страна је страна живота, а лева смрти.

– Гробу се, о даћама, прилази са леве стране и на даћама се послужује од десне према левој страни.

– Кад се моли Богу, прекрсти се и окрене према својој десној страни.

– Кад се помену демони, окрене се према левој страни и пљуне.

– Кад се чују лоше вести, крсти се левом руком – да се отерају „зле силе“.

– Чаша на даћи пружа се учеснику левом руком.

– Левачити, у народу, значи радити наопако.

– Пошто је лева страна у дослуху са „нечастивим силама“, увек се баје левом руком.

– Ако заигра десно око, писне лево ухо, треба се надати лепим вестима, а ако лево – лошим.

– Одива прво облачи десни рукав одеће.

– Десни девер прихвата одиву.

– Купљени брав прихвата се и води десном руком.

По народном веровању, веома је значајна десна нога у прављењу значајних корака у животу.

Дете, –а с – наследник, продужетак лозе. Најсрећнији и најрадоснији догађај у свакој породици је рођење детета. Зато је тај догађај обавијен велом страха – да се срећа и радост не помуте. За дете, почев од рођења па до одрастања, везан је велики број обреда, обичаја, варовања, како би се сачувало од злих сила и призвали анђели чувари да га сачувају док „ојача”, „да се семе не затре”, да се огњиште не угаси.

Навешћемо нека варовања која и данас живе у чачанском крају:

– Не ваља крити кад је жена у другом стању.

– Рођење мушког детета оглашава се пуцањем из пушака.

– Оцу се цепа капа кад му се роди дете.

– Кад се дете роди, истог или следећег дана, неко иде у цркву по освећену водицу, знамење, тј. име. Свако дете добија име на водици. То име му не мора бити и крштено. Освећеном водицом дете се купа за четрдесет дана – да би било здраво.

– Када се дете роди, треба га положити на десну страну – да не би било левак.

– Кад се жени не одржавају ђеца, треба детету кад се роди обући кошуљицу сашивену од крпа девет удовица, сашивених на ђуприји, у глуво доба ноћи.

– Ако не може да се заустави рађање деце, детету треба дати име куме или кума.

– Детету се не сме зачудити.

На Руднику смо забележили:

– Ноћу поред ђетета не сме да гори светло, јер му са другог брда могу набацити чини. Зато се пали само мала жижа.

– Детиње пелене не ваља да заноће напољу.

– „Понедоба” пелене не ваља уносити у кућу.

– Кад се види први пут мало дете, „запљуне се” и каже се да није лепо.

– Ради урока детету се за руку везује црвени кончић, а под пазух или јастук се стави бели лук.

– Ако се хоће да дете има коврцаву косу, кум треба да заврне рукаве на крштењу.

– Кад се дете смеје, засмејавају га анђели.

Детелина, –е ж – у народној култури биљка која има магијску моћ. Детелина са четири листа доноси срећу.

– Кад нађеш детелину са четири листа, убери је, помисли жељу и стави је у њедра – жеља ће ти се испунити.

Детињци, –аца м – Божићни празник.

Славе се у трећу недељу пред Божић. Тога дана, ујутру, одрасли везују своју децу неким каишем, гајтаном или обичним канапом. Ово везивање има симболично значење као и везивање о Оцима и Материцама – да се тиме деца и родитељи што чвршће привезу једно за друго, у циљу међусобног помагања и поштовања.

– За Детињце унучићи су ми се одрешили, купили су ми мараму од своје уштеђевине.

Димњак, –а м – оцак, има веома важну улогу у народним веровањима и обичајима. Верује се да се у димњаку задржавају душе предака, које бдију над прецима. Највећа је клетва: „Дим му се из куће не вио!” Ево и других веровања везаних за димњак:

– Сваког Божића односи се храна и ставља у димњак, намењује се умрлима из те куће.

– Узима се гар из димњака, на Божић, и њиме се прави крстић на лицу деце – да би се у току године сачувала од свих „злих сила”.

– У димњак се стављају лескове гранчице, глогово трње, истуцано стакло – да би се кућа сачувала од „нечастивих”.

– Димничар доноси срећу – када га видимо или сретнемо. Зато се хвата за дугме кад се он види – да се срећа задржи, закопча.

– Млада при уласку у нови дом цара ватру на огњишту и гледа кроз димњак.

– На димњак ваља ставити глогову гранчицу – да штити кућу од вампира.

Длака, –е ж – у народној култури чачанског краја о длаци има велики број митских предања; од длаке постаје гора, ако падне у воду од ње постаје змија, у златној длаци је вилин живот, помоћу длаке виле одузимају живот људима а виле имају дугу, густу, русу или златну косу, која им је расплетена, њоме заводе младиће, наводе их на љубавне игре, и после тога душу испијају. Змајева снага је у његовој бради. И у народној култури чачанског краја има много веровања за длаку – косу:

– Кад се дете први пут ошиша, не ваља длаке чистити метлом, већ их сакупити и ставити на неко питомо дрво, које напредује. Никако не ваља палити косу. Девојка која жели да има бујну косу треба да се чешља на врби и то на Ђурђевдан.

– Да би придобила младића, девојка ишчупа своју длаку са главе, спали говорећи: „Како длака горела, тако и он горео за мном”.

– Младић се домогне длаке вољене девојке, прекине је и постави тако да између њених делова прође вољена девојка, она га после тога мора заволетти.

– Кад девојка жели да се младић заслепи за њом, ишчупа длаку своје косе и ушије младићу у одело.

– Невеста расплиће косу на венчању – да би се лако порађала.

– Женскиње не пере косу петком, нити на Цвети – да се не би коса „расцветала”.

– Од велике жалости за братом, сестре, на сахрани, расплићу косу.

– Деца се каде над длаком од звери (вука, медведа) – да би се ослободила страве (страха).

– Сањати себе са дугом косом предсказује велику бригу.

– Ако сањаш себе са скраћеном косом, ослободићеш се брига.

Длан, –а м – У народној култури длан има велику функцију у читању човекове судбине. Гледањем у длан могу се открити: линија живота, линија судбине, линија срца, линија брака, линија Сунца или части, линија зглоба или расконта. Тумачењем ових линија, испупчења и разних других знакова на длану човека може се предсказати човекова судбина. Ово предсказивање судбине зове се хиромантија. Хиромантија, као и остале пророчке вештине, дошле су нам са Истока.

– Мек длан говори о нежној и осећајној особи.

– Ако неко има тврд длан, има и добар карактер, отвореност.

– Гатала ми Мицева у длан, и рекла ми је да ми је дуга линија живота, да ћу дуго и срећно живети.

Гатаре кажу о линији живота:

– Широка линија затворене боје – снага, стваралачке способности, блага нарав;

– широка линија бледе боје – слабо здравље, низак карактер;

– кратка линија – рана смрт;

– неједнаке линије – ако је на левој руци дуга линија, а на десној кратка, значи да та особа има природне услове за дуг живот, али својим начином живота сама себи живот скраћује. Ако је линија леве руке кратка, а десне дуга, значи да та особа од рођења не поседује услове за дуг живот, али својим уредним начином живота те природне слабости коригује, и себи живот продужава;

– слабљење линије, или њен потпун нестанак у близини зглоба шаке знак је неке прикривене болести;

– прекинута линија на једној руци знак је тежег обољења, а на обе руке, на истом месту, знак је смрти;

- вијугава, испреплетана, испрекидана линија значи живот испуњен тешкоћама, болестима и свакојаким неприликама;
- ако полази од средине Јупитеровог брега – значи да ће та особа имати изузетно срећан и успешан живот, пун части и славе;
- ако сврби леви длан, добићеш паре, тад треба провући руку кроз косу – да буде пуно пара;
- ако сврби десни длан, даваћеш паре, тад га треба почешати о ћошак стола – да се заустави давање пара.

Дмитровдан, а м – Свети Великомученик Димитрије – Дмитровдан празнује се 26. октобра по старом или 8. новембра по новом календару. Живео је у трећем веку. Народ каже:

„Дмитров данак, хајдучки растанак”.

- Ако овце на Дмитровдан леже скупљеним ногама пода се, биће оштра зима, ако леже са опруженим ногама, биће блага зима.
- Чобани, да би сазнали каква ће бити зима, тога дана ставе секиру у тор, па ако тога дана на секиру легне бела овца, биће зима са много снега, а ако легне црна, биће са мало снега.
- Ако на Дмитровдан буде облачно, зима ће бити блага, а ако буде ведро – биће оштра.
- На Дмитровдан се отпуштају старе и погађају нове слуге.

Домазетлук, –а ж – домаћинство без мушког наследника. Да се не би „прекинула” лоза, у кућу се доводи зет који узима славу те куће, а некад и презиме. Он се назива домазет, припуз или се за њега каже да се „удао”.

- У нашем селу има пуно домазетлука, више се рађају женска деца.
- Одмах после свадбе дошао је на мираз, у домазетлук.
- Припуз слави две славе, и Дмитровдан и Аранђеловдан, јер се привенчао у Булије.

Додоле, –а ж – девојке обучене у специјалну одећу, накићене цвећем, житарицама, виновом лозом, које иду кроз село и кроз разне ритуалне игре, певајући додолске песме, посећују куће молећи Бога за кишу.

- Додоле пре обиласка села често иду до гробља – да изваде крст са неког старог, непознатог гроба. Крст однесу у реку или поток, пусте га у воду и при томе три пута кажу: „Крст у воду, а киша у пољу”.
- Данас, у нашим крајевима, нема више додола, али баба ми је причала да су раније певале песме, које су обично почињале:

„Наша дода Бога моли
да удари росна киша.
Ој, додо, ој додоле!”

Дрво, –ета с – је саставни део многих обреда везаних за годишње празнике и обичаје који прате човеков живот. Довољно је поменути улогу храста на Бадњи дан, врбе на Врбицу, пролећног растиња на Ђурђевдан, „записе” на храстовима о литијама (обетинама).

Дрво је повезано са сва три света: подземним, земним и небеским. У корену дрвета живе змије и нечастиве силе. Врх је повезан са богом, небом, сунцем, птицама. У гранама дрвећа обитују виле. Виле излазе из „големих” шума или дрвета које се налази поред извора. Дрво је метафора пута до неба. У дрвећу пребивају душе умрлих. Душа човекова налази свој мир у дрвету које расте изнад гроба.

Народ верује:

– Човек који откине плод дрвета са гроба, чини души увреду и она ће га пратити ноћу, сањаће је (јер је души нанео бол).

– Причају стари како је од зове, која је расла на гробу једног младића, направљена свирала и она је свирала најжалније мелодије.

– Не ваља сећи дрвеће са гробља, а боже сачувај, не ваља га уградити у кућу.

– Не ваља сећи родно дрво (воћку), треба га пустити да се само осуши. Посебно не ваља да раде то они који имају децу. Такво дрво не ваља ставити у ватру.

Дрвеће се у народној митологији користи много, у лечењу, и у бајањима, гатањима.

– Баба Зорка (92 године) падавицу је лечила тако што је црвене конце, којим је болеснику узимала „обумеру”, стављала у рупу изврћену у дрвену, па опет затварала дреновим чепом.

– Да би повратила млеко, Милица је на груди стављала камен који је пре тога држала на родној крушци.

– Брадавице се скидају тако што се мало боцну глоговим трном и онда се „одброји”.

– Некрштена деца сахрањују се испод родног дрвета – да би мајка родила још деце.

– Када се дете први пут ошиша, коса се ставља на питомо дрво – да боље расте.

– Под великим дрветом не ваља стајати када грми.

– На гробу умрлог младића ваља садити бор. Брзо расте, иде према небу. Али, бор и остало зимзелено дрвеће не ваља садити у авлију, јер ће се огњиште угасити.

Дрекавац, –а м – У чачанском крају, верује се, да дрекавац настаје од умрлог, некрштеног детета. Јавља се у облику детета или животиње, са несразмерно великом главом. Привића се ноћу, у некрштене дане, и у рано

пролеће. Појављује се на гробљу и потоцима. Оглашава се као јарац, плаче као мало дете, мијауче као мачка. Дрекавац каткад досађује својим родитељима, али ретко, јер се боји родитељских паса.

– Милеви се дрекавац приказао у облику краве, па јој се сва стока разболела.

– Приказа ми се синоћ дрекавац, у облику детета, неко ће умрети у селу.

Дрен, –а м – по народном веровању има велику магијску моћ. Својом тврдоћом он утиче на здравље човеково, зато се у народу често чује изрека: „Здрав ко дрен”. Користи се као амајлија против урока и болести.

Забележили смо:

– Када мајка жели да одбије дете од сисе, после последњег дојења да му дренов прутућ у руку, а дојку провуче кроз бушан колач или погачу.

– Ваља децу љуљати на дрену – да би била здрава као дрен.

– На Божић, у божићну чесницу, ставља се парченце дреновог дрвета. Онај ко нађе дрен биће здрав ко дрен.

– На Тодорицу децу причешћују вином, у коме је дрен стајао седам дана.

– На Ђурђевдан млади се ките дреновим гранчицама.

Други свет, синт. – „онај свет” у народној култури чачанског краја је свет који је ванземаљски. У њему се налази свет у коме живе Бог и остали сведи, а у другом делу пребивају душе умрлих. Он се састоји из раја и пакла. Цео човеков живот, по веровању, посвећен је да се заслужи место у рају. У народу је веома живо и уверљиво схватање да се човеков живот наставља на другом свету. Сви посмртни обреди обављају се да би се обезбедио бољи живот на другом свету. Облаче се најлепша одела, зидају гробнице и дижу споменици и све то са једном жељом – да му душа добије рајско насеље. Други свет нигде није дефинисан, свако га замишља према свом виђењу. Али, заједничко за све је да постоји страх од пакла. Зато се човек одриче многих задовољстава на овом свету (они који верују) да не би отишли у пакао.

– Не ваља да ти неко седи иза леђа, јер ћеш га на другом свету носити на леђима.

– Баци оцу у сандук да купи кућу на „ономе свету”.

– Мару, пошто се није удала, сахранили сву у белом, као да је на венчању, и венац јој ставили на главу, прстен на руку како на онај свет не би отишла сама.

– Мејиту се пале свеће да му осветле пут на онај свет.

Дуга, –е ж – У народној култури постоје различита тумачења о настанку дуге. Неки тврде да је она живо биће, које се нагнуло у неку реку, или море да се напије воде. Неки, чак, тврде да је то шарена аждаја. Постоји и веровање да је она ватра која излази из аждајиних уста. Зато се јавља у онако „чудесним” пламеним бојама.

Ова лепа и, за обичног човека, необјашњива појава, привукла је пажњу људи и они јој приписују многа магијска дејства.

– Ко успе да се провуче испод дуге, промениће пол. Ако женско, ’оће да постане мушко, само нек се провуче испод дуге (и обрнуто).

– Дуга наговештава дуго и топло лето.

Дух, –а м – митско биће, мушког пола, често невидљиво, различитог облика, али редовно има натприродну моћ. Често настаје од умрлих душа, као и од других „негативних сила”. Духови, по веровању, могу бити добри и зли. Добри духови су настали од умрлих предака, који и даље лебде и чувају своју некадашњу породицу. Зли духови (ђаво, вампир, вештице, русалке), као и сви други демони претворени у разне облике, носе човеку, животињама и природи несрећу. Људи им се обраћају молитвом и жртвом да би их умилостивили или их прогоне, „уништавају” и разним средствима боре се против њих. Верује се да свака кућа има свог духа чувара, који настаје од неког претка. Некад је то змија „чуваркућа”, која живи под прагом или огњиштем, где, по предању, живе преци. Многе појаве и несреће које човека налазе и некад несхватљиво спашење, људи објашњавају вољом духова.

– У пустој кући, Јоксимовој, причају чобани, свако се вече чује свирка и да тамо живе духови.

– Уочи великих празника, да би се умилостивили духови, људи стављају храну у одак.

– Често се јављају духови некрштене деце пошто им је душа осуђена на вечно лутање; на велике празнике они деци наносе зло. Деца плачу ноћу, а нико не зна зашто.

Душа, –е ж – по народном веровању, сваки човек има душу и тело. Душа је невидљива и вечита. После смрти душа излази из човека и четрдесет дана лута. Четрдесетог дана душа одлази у небо. Човеку који је чинио добра дела душа одлази у рај, а ономе ко чини рђава дела душа одлази у пакао. У чачанском крају, верује се да се душа после смрти настањује у разним биљкама, животињама и стварима, тако да се завлачи и у камење. Обично после седам година сели се у царство мртвих, где ће напослетку наћи свој мир. Зато се народ моли за покојникову душу:

– Бог да му душу прости! (Значи, да му Бог ослободи душу од тела и да му да рајско неселе).

– Нема му дугог века, душа му стигла до носа.

– Све до четрес дана привиђала сам Предову душу у кући. Ништа ме није било стра'. Знам да нас је све волео.

Душебрижник, –а м – Данас подсмешљив назив за некога ко се брине за нешто и некога, а, уствари, уплиће се у туђе послове, проблеме, и тајне како би имао користи за себе.

Душебрижници су некада били свети људи, по веровању народа, који су ишли по селима и градовима и својим речима и делима бесплатно помагали народу.

– Знам, ја, те душебрижнике који ти окрену леђа кад ти је најтеже.

– Прича се за попа Чеда да је био народни душебрижник.

ЛИТЕРАТУРА

1. Веселин Чајкановић, „Речник српских народних веровања о биљкама”, Београд, 1985.

2. Љ. Раденковић, „Симболика света у народној магији јужних словена”, Ниш, „Просвета”, Балканолошки институт САНУ, Београд, 1996.

3. Ш. Кулижић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, „Српски митолошки речник”, Београд, „Нолит”, 1970.

4. Научные редакторы: В.Я. Петрухин, Т. А. Агапкина, Љ. Н. Виноградова, С. М. Толсая, „Славянские древности”, Институт славяноведения и Балканистики, российской академии наук, Москва, 1995.

* * *

Етнографска грађа прикупљена од Рудника до Јавора. То су посебно села: Атеница, Братљево, Брезова, Вича, Вучковица, Горичани, Гуча, Девићи, Деретин, Катићи, Катрићи, Комадине, Котража, Кушићи, Лиса, Луке, Мочиоци, Мрчајевци, Опаленик, Паковраће, Прањани, Прислоница, Рти, Рудник.

КОВИЉКА ЛЕТИЋ

**ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У ЧАЧАНСКОМ ШКОЛСКОМ СРЕЗУ
ОД 1922. ДО 1927. ГОДИНЕ**

Ковиљка Летић
УУ 11000 Београд
Расинска бр. 9/48

UDK 373.3 (497.11)

Одлуком број 35106 од 11. септембра 1922. године извршена је подела школских срезова по којој су град Чачак, трнавски срез из чачанског и љубићки срез из рудничког округа сачињавали чачански школски срез са седиштем у Чачку. У оваквом саставу чачански школски срез је постојао до 1927. године.¹

Из извештаја школског надзорника Благоја Радојковића од 5. фебруара 1923. године, сазнаје се да је у чачанском школском срезу школске 1922/1923. године радило 28 основних школа, од којих је једна била женска (у Чачку), а све остале мешовите. Од 3.418 малишана и 1.100 девојчица,

1. Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије, Одељење за основну наставу, фонд у сређивању: Полугодишњи извештај о стању основних школа у чачанском школском срезу од 5. фебруара 1923. године према одлуци ОН број 35106 од 11. IX 1922. („Садашњи чачански школски срез чине град Чачак, срез трнавски од чачанског округа и срез љубићки од рудничког округа са седиштем у Чачку“).

који су се уписали у школе чачанског школског среза, на крају школске 1922/1923. године прешло је у старији разред 2.585 ученика и 725 ученица.²

У Чачку основну мушку школу је те, 1922/1923. године, похађало 316 ученика, основну женску школу 239 ученица, а Државни дечји дом 235 ученика-ца.³ У трнавском срезу радило је 12 школа са 29 одељења, а у љубићком – 15 школа са 33 одељења.⁴

У првом полуугођу школске 1922/1923. затворено је по једно одељење у Чачку, Ласцу и Паковраћу (због малог броја ђака), а отворено је ново одељење у Мојсињу. У Цветкама је још раније затворена школа због оро-нуле зграде.⁵

Најгоре школске зграде су биле у Лозници и Качулицама (трнавски срез) и у Горњој Горевници и Милићевцима (љубићки срез). Качуличка и горњогоревничка школска зграда су биле општинске, а лозничка и милићевачка у приватној својини.⁶

Када је школски надзорник Благоје Радојковић посетио лазачку школу, општински часници, обећали су му да ће стару школску зграду поправити. Тако оправљена послужила би две-три године за које време је лазачка општина требало да подигне нову школску зграду.⁷

Наредне, школске 1923/1924. године за надзорника школа у чачанском школском срезу постављен је Бране Обрадовић, из чијег извештаја о школама у овом срезу сазнајемо бројно стање ђака и зграда.

Бројно стање ђака школске 1923/1924. године:

СРЕЗ ТРНАВСКИ

Школе	Одељења	Број ђака
Чачак (мушка и женска)	8	337
Државни дечји дом	3	138 не долазе сва деца
Атеница	2	138 не долазе сва деца
Заблаће	2	108
Јежевица	3	118 може да се затвори једно од.
Јездина	2	107 не долазе сва деца
Качулице	1	85
Лазац	1	51

2. Исто.

3. Исто.

4. Исто.

5. Исто.

6. Исто.

7. Исто.

Лозница	1	47
Паковраће	1	61
Слатина	2	119
Трнава	2	114

СРЕЗ ЉУБИЋКИ

Бресница	3	199
Брђани	2	106
Горња Горевница	2	180 не долазе сва деца
Лађевци	2	157
Љубић	2	108
Миоковци	4	334 не долази добра трећина деце
Мојсиње	2	63
Мрчајевци	3	198 не долазе сва деца
Остра	2	124
Прељина	2	94
Прислоница	2	156 не долазе сва деца
Ракова	2	80
Рошци	2	92
Трепча	2	127

У љубићком срезу затворене су школе у Милићевцима и Цветкама.

Тако гласи извештај Брана Обрадовића министру просвете, Одељењу за основну наставу, сачињен према телеграфском наређењу ОН број 4443 од 3. септембра 1924. године.⁸

Све зграде основних школа у чачанском школском срезу биле су општинска својина, осим оне Државног дечјег дома у Чачку, који је био смештен у војној касарни.

Пријеворска, тамничка и цветачка општина припремале су се да подигну нове школске зграде, а ђаци из ових села похађали су наставу у Миоковцима или Лађевцима. Катрга се такође припремала да подигне школску зграду. Ученици из тог села похађали су наставу у Мрчајевцима.⁹

Све школске зграде биле су од тврде грађе и добре, изузев горњогоревничке, лозничке и лазачке. Горњогоревничка школска зграда била је саграђена од слабе грађе, преправљена од општинске суднице. Све те три школске зграде (горњогоревничка, лозничка и лазачка) биле су тескобне и мрачне.¹⁰

8. Исто, Годишњи извештај о стању основних школа у срезу чачанском за 1923/1924. школску годину.

9. Исто, Годишњи извештај о стању основних школа у срезу чачанском за 1923/1924.

10. Исто.

Надзорник Бране Обрадовић казује у свом извештају министру просвете (одељењу за основну наставу) да је у свим основним школама чачанског школског среза настава извођена доста правилно и успешно. Ђаци су били пажљивији, уљуднији и чистији него непосредно по свршетку Првог светског рата. Међутим, већина школа била је сиромашна са училима. Осим мапе Балканског полуострва, Краљевине Србије, метарских мера и руске рачуналке, коју су сами наставници израдили, ничег више није било. Од намештаја – клупе, учитељски сто и обичне сељачке столице. Једино чачанска, миоковачка, паковраћка, слатинска, горњогоревничка и прељинска школа имале су бољи намештај и нешто више наставних средстава.¹¹

У току рата све школске књижнице су упропашћене. Осим „Народне просвете“, „Учитеља“ и „Просветног гласника“, ретко је која друга књига набављана. „Потребу за књигом наш народ још не поима, он нерадо чита и кад има слободног времена више воли да беспосличи и по механама губи драгоцену време“, писао је министру Обрадовић.¹²

У местима где су радиле основне школе и где су биле основане земљорадничке задруге сељаци су тражили од учитеља књиге са темама из пољопривреде.

На просвећивању сељака заузимали су се учитељи: Радован Зец у Слатини, Милија Вучетић у Жежевици, Чедомир Милошевић у Паковраћу, Петар Лојаница у Миоковцима и Љубомир Радојчић у Горњој Горевници.¹³

Иако је Србија после рата на рачун репарације добила прилично савремених земљорадничких справа и алата, сељак је земљу обрађивао веома примитивно.

Осим пољопривредних подружина, државних расадника, земљорадничких задруга и других пољопривредних установа, које су упућивале народ ка рационалном газдовању, и учитељи основних школа требало је да, у том погледу имају много више утицаја. Неки учитељи су својим примером показали сељацима како је могуће бити успешнији у пољопривредним радовима. Тако су учитељи Љубиша Пурић у Прислоници и Милија Вучетић у Жежевици имали своје пчеларнике, у којима су ученике вежбали практичном пчеларству, Чеда Милошевић у Паковраћу је ђаке учлањене у Дечји пољопривредни клуб вежбао у повртарству и узгоју бољих сојева свиња и кокошију.¹⁴

Наређењем министра просвете од 13. новембра 1924. године одликовано је неколико учитеља трнавског среза: „Чедомир Милошевић у Пако-

11. Исто.

12. Исто.

13. Исто.

14. Исто.

враћу сребрном медаљом за ревносну службу 1913, медаљом за војничке врлине 1915, орденом Светог Саве V степена 1917, заштитном медаљом за ревносну службу 1919, Албанском споменицом краља Петра 1922. и Орденом Светог Саве V степена 1922; Недељко Вилимановић у Атеници сребрном медаљом у рату 1913. и Албанском споменицом 1922; Милан Глигоријевић у Заблаћу Албанском споменицом 1921; Драгутин Оцокољић у Чачку Орденом Светог Саве V степена 1922. и Милан Смиљанић у Чачку орденом Светог Саве V степена 1924.”¹⁵

Школски надзорник Милен Палуревић предложио је обласном школском надзорнику да се управитељ чачанске основне школе Стеван Вучковић одликује орденом Светог Саве V реда. Учитељ Вучковић је предложен за овако високо признање због тога што је био одличан управитељ школе, наставник и васпитач. Захваљујући њему, Чачак је имао најуређенију школу. Његовим заузимањем установљен је чачански школски подмладак Црвеног крста, који је имао велики васпитни утицај на грађане. Био је председник Среског учитељског друштва. У свим народним пословима учитељ Вучковић је призиван и народ га је веома уважавао. Био је учесник у рату. Писао је о прошлости свог родног краја. „Све што је радио, радио је из чисте љубави према свом народу”, образлагао је надзорник Палуревић свој предлог за одликовање овог учитеља.¹⁶

Из извештаја Палуревића о стању школа у чачанском школском срезу у другом полугођу школске 1924/1925. године дознаје се да су школске зграде у рђавом стању у Лозници (у којој није била подигнута нова школска зграда), Качулицама (зграда је била толико оронула да само што није пала) и у Ласцу (стара и дотрајала, није било изгледа да се подигне нова).¹⁷

Осим чачанске, паковраћке, јежевичке, слатинске, заблаћке, прељинске и мрчајевачке општине, које су према својим школама измиривале сав школски прирез, председници осталих општина трнавског и љубићког среза нису хтели да предају прирез својим школама, због чега оне нису могле да дају плату школском послужитељу, нити да набаве дрва за огрев, а камо ли да подигну нову зграду. Немарни председници ових општина „узимани су на одговор преко полицајне власти али ни један није кажњаван.”¹⁸

Када је Палуревић школске 1926/1927. године посетио школе, запазио је да је качуличка зграда веома трошна „да јој је темељ попустио, под-

15. Исто. Списак одликаних учитеља-ца среза трнавског састављен према наређењу министарства просвете ОН број 62353 од 13. новембра 1924. године.

16. Исто. Извештај школског надзорника за чачански школски срез на крају школске 1924/1925. године.

17. Исто.

18. Исто.

вале иструлиле, кров се улегао и да је зато треба затворити на привремено, док се нова не сагради и оспособи за даљу употребу.”¹⁹

Окружни инжењер Сергије Карамаковски, прегледавши качуличку школску зграду, нашао је „да је озидана на бондрук, да нема сокле, да темењача скелета није ни најмање издигнута од земље већ је у земљу утонула због чега су темењаче изнад учионице биле јако савијене и подупрте дирекцима, дашчани патос био је на више места иструлио, уопште цела зграда била је склона паду, одржавали су је само унутрашњи зидови.”²⁰ Никаква поправка овако трошну зграду није могла учинити употребљивом, због чега је надзорник Палуревић предлагао да се затвори – да не би угрозила живот ђака и учитеља.

Пошто је качуличка општина почела градњу нове школске зграде, стару је унеколико поправила и у учиницу тог трошног здања учило је једно одељење, а друго одељење је било смештено у дому Качуличке земљорадничке вођарске задруге. Међутим, када је 10. септембра 1926. године ова задруга отказала коришћење своје просторије за школу, оба одељења ученика морала су да буду у старој школској згради док се нова подигне.²¹

После годину дана, у самој близини старе, подигнута је нова школска зграда у Качулицама, једна од најлепших у срезу.²²

Те, 1927. године требало је у Лозници затворити школу, јер је закуп постојеће зграде истекао, а нова није изграђена. „Али је грех школу затварати. Оне треба да се отварају у већем броју”, писао је надзорник Палуревић министру просвете.

Школске 1926/1927. године у основне школе чачанског школског среза уписало се 1.125 ученика (735 дечака и 390 девојчица). Редовно је наставу похађало 855 ученика (554 дечака и 301 девојчица).²³ Као што видимо, девојчице су у дупло мањем броју похађале наставу у поређењу са дечацима. Разлог је недовољан број школа и конзервативан однос родитеља према школовању женске деце.

У сеоским основним школама одржавању наставе сметали су немаран однос родитеља према школским потребама, оскудица у наставним средствима, закашњавање ученика због велике удаљености школе од њихових кућа, рђави путеви до школе сиромаштво родитеља, оскудица у храни, одећи, уз друге околности које су биле последице економских прилика у селима.²⁴

19. Исто, Извештај школског надзорника за чачански школски срез школске 1926/1927. године.

20. Исто.

21. Исто.

22. Исто.

23. Исто.

24. Исто.

У чачанском школском срезу сеоске куће биле су доста раштркане и због велике удаљености од школе ђаци су неуредно похађали наставу.

Мали број школа, нарочито сеоских, имао је школски фонд. Знатан школски фонд постојао је у чачанској основној школи, из кога је сваке године један број сиромашних ђака одеван (од кошуље до зимског капута). Незнатан школски фонд (неколико хиљада динара) постојао је у лазачкој школи (за подизање нове зграде). Новац из овог фонда био је дат банци „на приплод”. С обзиром „да се радило о малом новцу једва се могло поминути да је то био фонд за подизање нове школске зграде.”²⁵

Посетивши основне школе школске 1926/1927. године надзорник Палуревић је записао, у свом извештају министру просвете, „да се не опажа разлика у квалитету рада између учитеља и учитељице. Отуда не налазимо да је оправдана законска одредба по којој учитељице треба да раде само у нижим разредима.”²⁶ Наставници су били добри васпитачи. Они су све време били са својим ђацима „на раду, у градини и у игри.”²⁷

Поједине сеоске основне школе нису имале станове, па су учитељи морали да станују у унајмљеној сеоској кући, која је била ниска, мрачна и непатосана.” Живећи у тој сиромашној средини, они су се с њом саживели, јер нису успевали да је надрасту и буду јој узор.

ПРИЛОГ

СПИСАК ШКОЛА И НАСТАВНИКА У СРЕЗУ ТРНАВСКОМ ЗА 1922/1923. ГОДИНУ

Школа	бр. одељ.	бр. ђака	име и презиме наставника-це	врста наставника
Чачак	8	456	Бранислав Обрадовић	стални
			Петар Михаиловић	стални
			Стеван Вучковић	стални
			Милош Поповић	пензионисан
			Нинко Цветојевић	пензионисан
			Савко Филиповић	пензионисан
			Тихомир Константиновић	пензионисан
			Анка Кордић	стална
			Милица Филиповић	стална
			Јелена Радојковић	стална
			Персида Михаиловић	стална
Милева Обрадовић	стална			
Државни дечји дом у Чачку	4	192	Драгољуб Оцокољић Јездимир Миљинковић	стални стални

25. Исто.

26. Исто.

27. Исто.

			Зорка Андрић Катарина Узуновић	стална стална
Атеница	2	138	Зорка Ристић Јован Петронијевић Недељко Вилимоновић	стална стални стални
Заблаће	2	202	Милан Глигоријевић Персида Глигоријевић	стални стална
Јежевица	3	179	Цвета Поповић Љубица Вучетић Милица Вучетић	стална стална стални
Јездина	2	113	Владимир Вељашевић	стални на боловању
Лазац	1	66	Радојка Цвијовић Милојка Богићевић	стална стална
Лозница	1	55	Миљко Богдановић	стална
Качулице	1	116	Вељко Спасић	стални
Паковраће	1	69	Чедомир Милошевић	стални
Слатина	2	175	Стамена Поповић Радован Зец	стална стални
Трнава	2	112	Милка Туцовић	стална

СПИСАК ШКОЛА И НАСТАВНИКА У СРЕЗУ ЉУБИЉКОМ
ЗА 1922/1923. ГОДИНУ

Бресница	3	231	Андре Дрињаковић Лазар Акшамовић Милорад Ђурић Петар Јулија	пензионисан стални стални привремен
Брђани	2	118	Милосав Никитовић Роксанда Никитовић	стални стална
Г. Горевница	2	196	Даница Радојчић Љубомир Радојчић	стална стални
Лађевици	2	123	Ружица Раковић Јован Ђорић	стална стални
Љубић	2	122	Милица Раднић Петроније Раднић	стална стални
Миличићевци	1	87	Милутин Пауновић	стални
Миоковци	4	222	Видосава Лојаница Петар Лојаница	стална стална

			Милсав Пендић Десанка Обрадовић	стални стална
Мојсиње	2	76	Ружица Поповић Михаило Ђурић	стална стални
Мрчајеви	3	260	Василије Николић Олга Николић Јованка Брковић	стални стална стална
Остра	2	109	Борика Мићић Радован Мићић	стална стални
Прељина	2	143	Даринка Ломић Драгомир Тешовић	стална стални
Прислоница	2	172	Љубиша Пурић Роксанда Пурић	стални стална
Ракова	2	90	Светозар Лепосавић Стевка Лепосавић	стални стална
Рошци	2	96	Јелена Пандуровић Секула Пандуровић	стална стални
Трепча	2	130	Наталија Јовановић Срећко Ђурић	стална стални

Школски надзорник
Благоје Радојковић

ÉCOLES PRIMAIRES DE LA CIRCONSCRIPTION SCOLAIRE
DE TCHATCHAK ENTRE LES ANNÉES 1922 ET 1927

Après la fin de la Première guerre mondiale, les écoles primaires n'ont pu commencer à fonctionner qu'à partir de 1922, étant donné qu'il avait fallu stabiliser d'abord les conditions sociales, puis, reconstruire et réparer les bâtiments scolaires, détruits ou endommagés pendant la guerre, et assurer le corps enseignant. Les élèves ont pu aller normalement à l'école et, cependant, il restait des difficultés à surmonter, que l'auteur signale dans le présent texte.

Koviljka LETIĆ

ВИТОМИР ВАСИЛИЋ

**АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНЕ ПРОМЕНЕ НА
ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ЧАЧАК ОД 1941. ДО 1995. ГОДИНЕ**

Витомир Василић
УУ 32000 Чачак
Међуопштински историјски архив

UDK 911.372.4:35(497.11)

Као што је објављено у Зборнику радова Народног музеја у Чачку, бројевима XXII и XXIII,¹ Недићева квинслишка влада донела је, у децембру 1941. године, уредбу којом се укидају бановине и утврђује подела земље на округе, срезове и општине. Број и састав срезова и општина није тада мењан, већ је целокупно подручје данашње општине Чачак укључено у Краљевачки округ са тада постојећом административно-територијалном организацијом.²

Окупатор је настојао да у Србији, поред полицијског и жандармеријског апарата, задржи и све старе општинске власти и стави их себи у службу у циљу јачања свог ратног потенцијала. У томе је, бар у почетку, имао успеха и на овом подручју. Неке општинске власти заиста су радиле у условима окупације: на пример, Градско поглаварство у Чачку, општина заблаћка у Заблаћу и неке друге.

1. Први део ове теме, која обухвата период од 1815. до 1941, објављен је у Зборнику радова Народног музеја – Чачак, бр. XXII и XXIII, Чачак, 1992–1993, стр. 103–126.

2. „Службене новине”, бр. 136-А од 26. децембра 1941, стр. 1.

У сваком случају, планове окупатора осујетила је народноослободилачка борба, која је отпочела 7. јула 1941. године под руководством КПЈ и трајала све до коначног ослобођења земље.

Упоредо са народноослободилачком борбом, текао је и процес формирања народноослободилачких одбора као носилаца нове власти, која се рађала на рушевинама бивше Краљевине Југославије. Органи нове власти функционисали су у свим деловима Србије који су били ослобођени од окупатора. Тако су крајем августа и почетком септембра 1941. године на подручју бившег округа чачанског формирана 34 илегална народноослободилачка одбора, а вршене су припреме и за формирање среских народноослободилачких одбора. У првој половини септембра 1941, на иницијативу Среског поверенства КПЈ за срез драгачевски и Команде места у Гучи, формиран је Срески народноослободилачки одбор за срез драгачевски.³

У истом периоду деловао је Народноослободилачки одбор града Чачка.

Крајем новембра 1941. после снажне непријатељске офанзиве, привремено је прекинут континуитет рада и развоја народноослободилачких одбора на овом подручју. Од почетка децембра 1941. до половине септембра 1944. народноослободилачки одбори деловали су у строгој илегалности, а затим су, крајем те године, убрзано оснивани и на ослобођеној и на неослобођеној територији бившег чачанског округа.

Почетком октобра 1944. године формиран је у Такову Срески иницијативни одбор за срез таковски, који је до 8. октобра те године извршио све припреме за избор среског народноослободилачког одбора, са седиштем у Горњем Милановцу.⁴ Средином октобра формиран је и Окружни народноослободилачки одбор за округ чачански, такође у Горњем Милановцу.⁵ У току децембра формиран су срески народноослободилачки одбори за срезове љубићки и трнавски, тј. на подручју које данас обухвата општина Чачак.

Први званични акт о унутрашњој организацији и раду народноослободилачких одбора донела је Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије (АСНОС). То је одлука о устројству и пословању народних одбора и скупштина демократске Србије од 1. децембра 1944. године.⁶ Према тој одлуци, сва власт припада народу преко народноослободилач-

3. Радован М. Маринковић, Томислав Проптић и Јован Радовановић, „Драгачево”, Чачак – Лучани, 1981, стр. 264.

4. Међуопштински историјски архив Чачак (у даљем тексту: ИАЧ), Народни одбор среза таковског – Горњи Милановац, записници са седница из 1944, кут. инв. бр. 1.

5. ИАЧ, Ђорђе Цајић, Власт 1941 – 1945, у рукопису, стр. 74.

6. „Службени гласник НРС”, бр. 2/1945.

ких одбора. Законодавне и извршне функције државна власт врши преко сеоских, општинских или градских, односно рејонских, народних одбора.

Народноослободилачки одбори носили су називе: „месни народноослободилачки одбор”, „општински народноослободилачки одбор” или једноставно – „народноослободилачки одбор” са назнаком места у коме се налазило његово седиште. По правилу, најчешће су обухватили једно село, односно насеље, или више села са седиштем у местима укинутих општина бивше Краљевине Југославије. На тај начин стваран је нов систем административно-територијалних јединица у Србији, као што су: села, општине, градови, срезови и окрузи. Власт су вршили народноослободилачки одбори, потом народни одбори села и градова, који су преко срезова и округа повезивани са органима НР Србије.

Надлежност Окружног народноослободилачког одбора за округ чачански првобитно се простирала на подручја срезова: драгачевског (Гуча), љубићког (Љубић), моравичког (Ивањица) и трнавског (Чачак). Од 10. децембра 1944. припојени су му жички (Краљево) и студенички (Рашка) срез из укинутог округа краљевачког и таковски срез (Горњи Милановац) из округа крагујевачког⁷ и качерски (Белановица) из округа ваљевског⁸.

Из пописа народноослободилачких одбора у тадашњем округу чачанском од 8. фебруара 1945. године види се да је данашња територија општине Чачак била административно уређена на следећи начин:

1. Округ чачански и Окружни народноослободилачки одбор са седиштем у Чачку са срезовима и општинама у њима:

- драгачевски и Срески народноослободилачки одбор у Гучи са 15 општина,
- качерски и Срески народноослободилачки одбор у Белановици са 17 општина,
- љубићки и Срески народноослободилачки одбор у Љубићу са 15 општина,
- моравички и Срески народноослободилачки одбор у Ивањици са 14 општина,
- таковски и Срески народноослободилачки одбор у Горњем Милановцу са 16 општина,
- трнавски и Срески народноослободилачки одбор у Чачку са 9 општина,
- жички и Срески народноослободилачки одбор у Краљеву са 31 општином, и

7. Исто.

8. Исто, бр. 7/1945.

– студенички и Срески народноослободилачки одбор у Рашки са 17 општина⁹.

На територији данашње општине Чачак тада су функционисала 24 народноослободилачка одбора.

Доношењем Устава ФНРЈ 31. јануара 1946. и на основу Општег закона о народним одборима 25. маја 1946. године створени су услови за процес даље изградње локалних органа државне управе. Поред осталих новина, уведени су називи: „окружни народни одбори”, „срески народни одбори”, „градски народни одбори, „месни народни одбори”.¹⁰

ПРОМЕНЕ ОД 1947. ДО 1949.

Половином априла 1947. Народна скупштина Народне Републике Србије донела је Закон о административној подели, по коме су административне јединице у Србији: срезови, градови, градски рејони и подручја месних народних одбора или градских насеља.¹¹ Овим законом укинута су окрузи као административне јединице на територији НР Србије, а утврђена су подручја срезова и месних народних одбора. Поред осталог, на подручју садашње општине Чачак образован је љубићко-трнавски срез спајањем подручја укинутог љубићког и трнавског среза. Седиште Среског народног одбора било је у Чачку, а његова надлежност простирала се на подручја следећих месних народних одбора:

Р. бр.	Назив МНО	Седиште МНО	Села, насељена места
1.	Атеница	Атеница	Атеница, Кулиновци
2.	Брђани	Брђани	Брђани, Соколићи
3.	Бресница	Бресница	Бечањ, Бресница
4.	Горичани	Горичани	Горичани, Качулице
5.	Горња Горевница	Горња Горевница	Горња Горевница
6.	Горња Трепча	Горња Трепча	Горња Трепча
7.	Доња Трепча	Доња Трепча	Доња Трепча
8.	Заблаће	Заблаће	Балуга, Вапа, Заблаће
9.	Јежевица	Јежевица	Бањица, Јежевица, Липница, Рајац
10.	Јездина	Јездина	Јездина (без доњег дела села, зв. Јездинско поље), Придворица

9. ИАЧ, Народни одбор округа чачанског – Чачак, акт бр. 1/1945, кут. инв. бр. 1.

10. „Службени лист ФНРЈ”, бр. 43/1946.

11. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

11.	Лазац	Лазац	Лазац
12.	Лозница	Лозница	Лозница
13.	Љубић	Љубић (село)	Коњевићи, Љубић (село), Ракова
14.	Милићевци	Милићевци	Милићевци
15.	Миоковци	Миоковци	Миоковци
16.	Мојсиње	Мојсиње	Мојсиње, Станчићи
17.	Мрчајевци	Мрчајевци	Доња Горевница, Катрга, Мрчајевци
18.	Остра	Остра	Вујетинци, Остра,
19.	Парменац	Парменац	Бељина, Међувршје, Паковраће, Парменац, Придворица, Риђаге, Брезовице, Петница, Премећа
20.	Петница	Петница	Балуга (Прељинска), Прељина
21.	Прељина	Прељина	Видова, Пријевор
22.	Пријевор	Пријевор	Прислоница
23.	Прислоница	Прислоница	Врнчани, Јанчићи, Рошци,
24.	Рошци	Рошци	Жаочани, Кукићи, Мршинци, Слатина,
25.	Слатина	Слатина	Виљуша, Трнава,
26.	Трнава	Трнава	Брђани, Трбушани
27.	Трбушани	Трбушани	

По овом закону село Брезовице издвојено је из састава Месног народног одбора Каона у срезу драгачевском и припојено Месном народном одбору Петница у срезу љубићко-трнавском.

Овим законом Чачак је (са варошицом Љубић) град и као такав није улазио у административно-територијални састав среза љубићко-трнавског.

Од 1947. до 1949. године територија среза љубићко-трнавског није се мењала. Међутим, у оквиру њега било је мањих промена у погледу издвајања појединих насељених места из састава подручја једног и припајања подручју другом месном народном одбору или формирања засебног месног народног одбора. Такав је случај био са општином Вранићи, које је Законом из априла 1947. укинута и њена територија припојена општини Трбушани, и с насељеним местима Атеница и Кулиновци, која су од 1. јуна 1945. била у саставу Народног одбора за град Чачак, па издвојена и формирала су засебну општину са седиштем у Атеници.

ПРОМЕНЕ ОД 1949. ДО 1951.

Овај период карактерише увођење области као више административно-територијалне јединице у Народној Републици Србији. Наиме, Президијум Народне скупштине Народне Републике Србије указом је прогласио Закон о подели територије Народне Републике Србије на области, који је изгласала Народна скупштина Србије на седници од 16. маја 1949.¹² Тада су образоване области: београдска, карагујевачка, нишка, тимочка и титовоужичка. Подручје љубићко-трнавског среза и град Чачак укључени су у састав титовоужичке области и потпали под надлежност Обласног народног одбора у Титовом Ужицу.

На територији садашње општине Чачак овим законом нису померане границе среза љубићко-трнавског, нити су пак, вршене веће корекције унутар њега у погледу састава постојећих општина. Једино је 20. децембра 1949. укинут Месни народни одбор Јездина и из његовог састава насеље Придворица припојено Месном народном одбору Парменац, а насеље Јездина – Месном народном одбору Лозница.¹³

Подела територије Народне Републике Србије на области није се дуго одржала. Указом Президијума Народне скупштине Србије од 27. новембра 1951. укинуте су области у Србији као административно-територијалне јединице, а с њима и обласни народни одбори. Остали су само срезови и месни народни одбори.¹⁴ Тиме су срезови били поново непосредно подређени органима Народне Републике Србије.

ПРОМЕНЕ ОД 1951. ДО 1963.

Упоредо с увођењем радничког самоуправљања у привреди и јачањем улоге и положаја општина као основних локалних органа власти, Президијум Народне скупштине Народне Републике Србије прогласио је истовремено Закон о подели територије Србије на општине, градове и срезове и Закон о спровођењу реорганизације народних одбора.¹⁵ Првим законом утврђени су број градова, срезова и општина, њихов састав и границе. Другим законом извршена је реорганизација, али и начин рада народних одбора. Оба закона ступила су на снагу 9. априла 1952. Међутим, они нису утицали на промене граница среза љубићко-трнавског и граница општина унутар њега. Промене су биле једино у томе што су укинута месни народни одбори, а образовани народни одбори општина, и што су сре-

12. Исто, бр. 23/1949.

13. Исто, бр. 7/1950.

14. Исто, бр. 37/1951.

15. Исто, бр. 15/1952.

ски народни одбори променили називе у „народни одбори среза”. Тако је Срески народни одбор за срез љубићко-трнавски добио назив Народни одбор среза љубићко-трнавског, док је Градски народни одбор Чачак добио назив Народни одбор градске општине Чачак и потпао под надлежност среза.

Према овом Закону о подели територије Народне Републике Србије на општине, градове и срезове, на садашњој територији општине Чачак успостављена је следећа административно-територијална подела:

СРЕЗ ЉУБИЋКО-ТРНАВСКИ са општинама и насељима у њима:

1. Градска општина Чачак;
2. Општина Атеница с насељима: Атеница, Кулиновци;
3. Општина Брђани с насељем: Брђани, Соколићи;
4. Општина Бресница с насељима: Бресница, Бечањ;
5. Општина Горичани с насељима: Горичани, Качулице;
6. Општина Горња Горевница с насељем Горња Горевница;
7. Општина Горња Трепча с насељем Горња Трепча;
8. Општина Доња Трепча с насељем Доња Трепча;
9. Општина Заблаће с насељима: Балуга (Трнавска), Вапа, Заблаће;
10. Општина Жежевица с насељима: Бањица, Жежевица, Липница, Рајац;
11. Општина Лазац с насељима: Брезовице, Лазац, Петница, Премећа;
12. Општина Лозница с насељима: Јездина, Лозница;
13. Општина Љубић с насељима: Љубић (село), Коњевићи, Ракова;
14. Општина Милићевци с насељем Милићевци;
15. Општина Миоковци с насељем Миоковци;
16. Општина Мојсиње с насељима: Мојсиње, Станчићи;
17. Општина Мрчајевци с насељима: Доња Горевница, Катрга, Мрчајевци;
18. Општина Остра с насељима: Вујетинци, Остра;
19. Општина Парменац с насељима: Бељина, Међувршје, Паковраће, Парменац, Придворица, Риђаге;
20. Општина Прељина с насељима: Балуга (Прељинска), Прељина;
21. Општина Пријевор с насељима: Видова, Пријевор;
22. Општина Прислоница с насељем Прислоница;
23. Општина Рошци с насељима: Врчани, Јанчићи, Рошци;
24. Општина Слатина с насељима: Жаочани, Кукићи, Мршинци, Слатина;
25. Општина Трбушани с насељима: Врчани, Трбушани;
26. Општина Трнава с насељима: Виљуша, Трнава.

Даљи процес децентрализације политичке власти вршен је доношењем и спровођењем у живот Општег закона о уређењу општина и градова и републичких Закона о спровођењу уређења општина и Закона о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији из 1955. године.¹⁶

Најбитнију карактеристику комуналног система чине нови положај и надлежности општине. Многе надлежности и послови ранијих срезова у области привреде, комуналних послова и грађевинарства, управљања општенародном имовином, у области здравља, социјалног старања, просвете и културе, унутрашњих послова и опште управе пренети су на народне одборе општина. Основе комуналне самоуправе и локалне власти пренесене су на општину као комуну, а не на срез.

Према Закону о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији, који је ступио на снагу 20. јула 1955, укинут је срез љубићко-трнавски и образован срез Чачак са седиштем Народног одбора среза у Чачку. Новообразовани срез Чачак обухватио је подручје бивших драгачевског, љубићко-трнавског, моравичког и таковског среза. У оквиру овог среза, на подручју садашње општине Чачак, укинуте су све претходне и образоване нове општине са насељима:

1. ОПШТИНА ЗАБЛАЋЕ с насељима: Балуга (Трнавска), Бањица, Вапа, Виљуша, Заблаће, Жежевица, Липница и Рајац;
2. ОПШТИНА МРЧАЈЕВЦИ с насељима: Бечањ, Бресница, Вујетинци, Доња Горевница, Катрга, Мојсиње, Мрчајевци, Остра и Станчићи;
3. ОПШТИНА ОВЧАР БАЊА с насељима: Врчани, Овчар Бања, Јанчићи, Међувршје и Рошци;
4. ОПШТИНА ПРЕЉИНА с насељима: Балуга (Прељинска), Брђани, Горња Тречча, Доња Тречча, Коњевићи, Прељина, Прислоница, Ракова и Соколићи;
5. ОПШТИНА СЛАТИНА с насељима: Брезовице, Горичани, Жаочани, Качулице, Кукићи, Мршинци, Петница, Премећа и Слатина;
6. ОПШТИНА ТРБУШАНИ с насељима: Видова, Вранићи, Горња Горевница, Милићевци, Миоковци, Пријевор, Срезоејевци и Трбушани;
7. ОПШТИНА ЧАЧАК с насељима: Атеница, Бељина, Јездина, Кулиновци, Лозница, Љубић, Паковраће, Парменац, Придворица, Риђаге, Трнава и Чачак.

Овим законом је територија садашње општине Чачак, уместо ранијих 26 општина, административно сведена на седам општина. Тада су укинути народни одбори општина:

1. НОО Атеница, а насеља Атеница и Кулиновци припојена општини Чачак;

16. „Службени лист ФНРЈ”, бр. 26/1955; Службени гласник НРС бр. 55/1955 и 56/1955.

2. НОО Брђани, а насеља Брђани и Соколићи припојена општини Прељина;
3. НОО Бресница, а насеља Бечањ и Бресница припојена општини Мрчајевци;
4. НОО Горичани, а насеље Горичани припојено општини Слатина;
5. НОО Горња Горевница, а насеље Горња Горевница припојено општини Трбушани;
6. НОО Горња Тречча, а насеље Горња Тречча припојено општини Прељина;
7. НОО Доња Тречча, а насеље Доња Тречча припојено општини Прељина;
8. НОО Жежевица, а насеља Бањица, Жежевица, Липница и Рајац припојена општини Заблаће;
9. НОО Лазац, а насеља Брезовице, Петница и Премећа припојена општини Слатина, док је насеље Лазац припојено општини Самаила;
10. НОО Лозница, а насеља Јездина и Лозница припојена општини Чачак;
11. НОО Љубић, а насеље Љубић припојено општини Чачак, Коњевићи и Ракова општини Прељина;
12. НОО Милићевци, а насеље Милићевци припојено општини Трбушани;
13. НОО Миоковци, а насеље Миоковци припојено општини Трбушани;
14. НОО Мојсиње, а насеља Мојсиње и Станчићи припојена општини Мрчајевци;
15. НОО Остра, а насеља Вујетинци и Остра припојена општини Мрчајевци;
16. НОО Парменац, а насеља Бељина, Парменац, Паковраће и Риђаге припојена општини Чачак, Међувршје – новоформираној општини Овчар Бања;
17. НОО Пријевор, а насеља Видова и Пријевор припојена општини Трбушани;
18. НОО Прислоница, а насеље Прислоница припојено општини Прељина;
19. НОО Рошци, а насеља Врнчани, Јанчићи и Рошци припојена новоформираној општини Овчар Бања;
20. НОО Трнава, а насеље Трнава припојена општини Чачак, Виљуша – општини Заблаће.

У току даљег развитка комуналног система повећавани су и задаци општина. Оне су, као основне ћелије друштва, биле обавезне да самостал-

но организују и обезбеђују задовољавање свих животних потреба грађана на својој територији. У складу с тим захтевом, од јуна 1957. вршене су нове територијалне промене општина укидањем економски слабијих и припајањем њихових територија јачим.¹⁷ Укинута је Народни одбор општине Слатина, а његова територија припојена општини Заблаће.

Доношењем Закона о подручјима општина и срезова у Народној Републици Србији од 26. новембра 1959. вршена су даља укрупњавања срезова и општина.¹⁸ Подручје данашње општине Чачак и даље је сачињавала срез Чачак, чије границе овим законом нису померане. Промене су извршене унутар среза тако што су укинута општине Овчар Бања, Прељина и Трбушани. Њихова подручја припојена су општинама Заблаће, Мрчајевци и Чачак. Према овом закону, састав општина био је:

1. НОО ЗАБЛАЋЕ с насељима: Балуга, Бањица, Брезовице, Вапа, Виљуша, Горичани, Жаочани, Заблаће, Жежевица, Качулице, Кукићи, Липница, Мршинци, Петница, Премећа, Рајац и Слатина;

2. НОО МРЧАЈЕВЦИ с насељима: Бечањ, Бресница, Вујетинци, Горња Трпча, Доња Трпча, Доња Горевница, Катрга, Мојсиње, Мрчајевци, Остра и Станчићи;

3. НОО Чачак с насељима: Атеница, Бељина, Балуга, Видова, Вранићи, Врчани, Овчар Бања, Горња Горевница, Јездина, Јанчићи, Кулиновци, Коњевићи, Лозница, Љубић, Међувршје, Миоковци, Милићевци, Пакобраће, Парменац, Прељина, Придворица, Прислоница, Пријевор, Риђаге, Ракова, Рошци, Соколићи, Трнава, Трбушани и Чачак.

У друге општине прешла су насеља: Дучаловићи из укинуте општине Овчар Бања у општину Лучани, Брђани из укинуте општине Прељина у општину Горњи Милановац и Срезоевци из укинуте општине Трбушани у општину Прањани.

Следеће административно-територијалне промене уследиле су на основу Закона о изменама и допунама Закона о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији од 17. новембра 1962.¹⁹ Поред осталог, укинута су срезови Чачак, Краљево и Крушевац и образован нови са седиштем у Краљеву. У срез Краљево укључена је и територија садашње општине Чачак. Истовремено укинута је општина Заблаће, чија је територија (изузев села Виљуше, које је припојено општини Чачак) од 31. децембра 1962. припојена општини Мрчајевци. Овој општини су тада припојена и села, издвојена из састава општине Краљево: Буковица, Бапско Поље, Лађевци, Лазац, Милочај, Мрсаћ, Мусина Река, Обрва, Самаила, Тавник и Цветке.

17. „Службени гласник НРС”, бр. 27/1957.

18. Исто, бр. 51/1959.

19. Исто, бр. 45/1962.

Уставом Социјалистичке Републике Србије од априла 1963. народни одбори општине преименовани су у скупштине општина.²⁰ На територији данашње општине Чачак, саображене према уставним променама, деловале су Скупштина општине Мрчајевци и Скупштина општине Чачак, без промене све до 1967. године.

До територијалних промена дошло је после доношења Уставног закона о укидању срезова у Социјалистичкој Републици Србији и Закона о изменама и допунама Закона о образовању општина у Социјалистичкој Републици Србији из 1966. године.²¹ У складу с тим, 28. фебруара 1967. укинута је општина Мрчајевци. Један део њене територије (28 села, насеља) припојен је општини Чачак, изузев Буковице, Бапског Поља, Лађеваца, Ласца, Милочаја, Мрсаћа, Мусине Реке, Обрве, Самаиле, Тавника и Цветака, које су поново ушле у састав општине Краљево.

Спровођењем Уставног закона, с 3. мартом 1967. године укинута су сви срезови у Социјалистичкој Републици Србији. Тада је престао да постоји и срез Краљево.²²

Од фебруара 1967. општина Чачак територијално је сасвим стабилизована. Тада установљене границе општине остале су непромењене све до данашњих дана. У свом саставу 58 насељених места са око 150.000 становника.

Насељена места су: Атеница, Балуга (Прељинска), Балуга (Трнавска), Бањица, Бељина, Бечањ, Брезовице, Бресница, Вапа, Видова, Виљуша, Вранићи, Врчани, Вујетинци, Горичани, Горња Горевница, Горња Тречча, Доња Горевница, Доња Тречча, Жаочани, Заблаће, Јанчићи, Јежевица, Јездина, Катрга, Качулице, Кулиновци, Коњевићи, Кукићи, Липница, Лозница, Љубић, Међувршје, Миоковци, Милићевци, Мојсиње, Мрчајевци, Мршинци, Овчар Бања, Остра, Паковраће, Парменац, Петница, Прељина, Премећа, Придворица, Прислоница, Пријевор, Рајац, Риђаге, Ракова, Рошци, Слатина, Соколићи, Станчићи, Трнава, Трбушани и Чачак.²³

Уредбом о начину вршења послова министарстава и посебних организација ван њиховог седишта, Влада Републике Србије образовала је подручне центре, тј. округе од 30. јануара 1992.²⁴ Тада је на подручју Србије образовано 29 округа. Чачак је, с општинама Горњи Милановац, Лучани и Ивањица, укључен у састав Моравичког округа, чије је седиште у Чачку.

20. Устав Социјалистичке Републике Србије, Београд, 1963, стр. 86.

21. „Службени лист среза Краљево”, бр. 28 од 29. јула 1963; „Службени гласник СРС”, 53/1966;

22. „Службени лист среза Краљево”, бр. 46 од 30. децембра 1966.

23. „Службени гласник СРС”, бр. 31/1977.

24. Исто, бр. 3/1992.

ЗАКЉУЧАК

Од ослобођења земље, 1945. године, па надаље, административно-територијалне поделе биле су честе и веома сложене. Нарочито је био динамичан период од 1945. до 1955. године. У априлу 1947. укинута су окрузи, а с њима и окружни народни одбори. На тај начин, срески народни одбори били су директно повезани са централним органима државне власти. Истина, та директна веза је за краће време прекинута већ у марту 1949, када су образоване области као још веће административно-територијалне јединице и од срезова. Међутим, области су укинута у новембру 1951. и тиме је поново успостављена непосредна веза између среских органа и органа државне власти.

У истом периоду извршене су велике промене и код нижих административно-територијалних јединица – срезова и општина. Мањи срезови и општине груписани су у веће срезове и општине. Тако су у априлу 1947. спојени љубићки и трнавски срез у нови – љубићко-трнавски срез, а укинут Народни одбор округа чачанског.

Најкрупније административно-територијалне промене на подручју општине Чачак извршене су у току 1955. године. Спровођењем у живот концепције радничког самоуправљања у привреди и изградњом комуналног система донет је низ законских аката, којима је битно промењена административно-територијална структура овог подручја. У току 1955. године укинута су срез љубићко-трнавски и 20 општина. Остале су општине: Заблаће, Овчар Бања (тада је и формирана), Прељина, Слатина, Трбушани и Чачак. Општина Слатина укинута је две године касније, а Овчар Бања, Прељина и Трбушани 1959. Заблаће се као општина одржало до 1962, а Мрчајевци до 1967. године. На тај начин, завршен је процес административно-територијалних промена на овом подручју. Остала је само општина Чачак, која захвата насељена места бившег љубићко-трнавског среза са 58 насеља.

CIRCONSCRIPTIONS ADMINISTRATIVES ET LEUR CHANGEMENT SUR LE TERRITOIRE DE LA COMMUNE DE TCHATCHAK ENTRE 1941 ET 1995

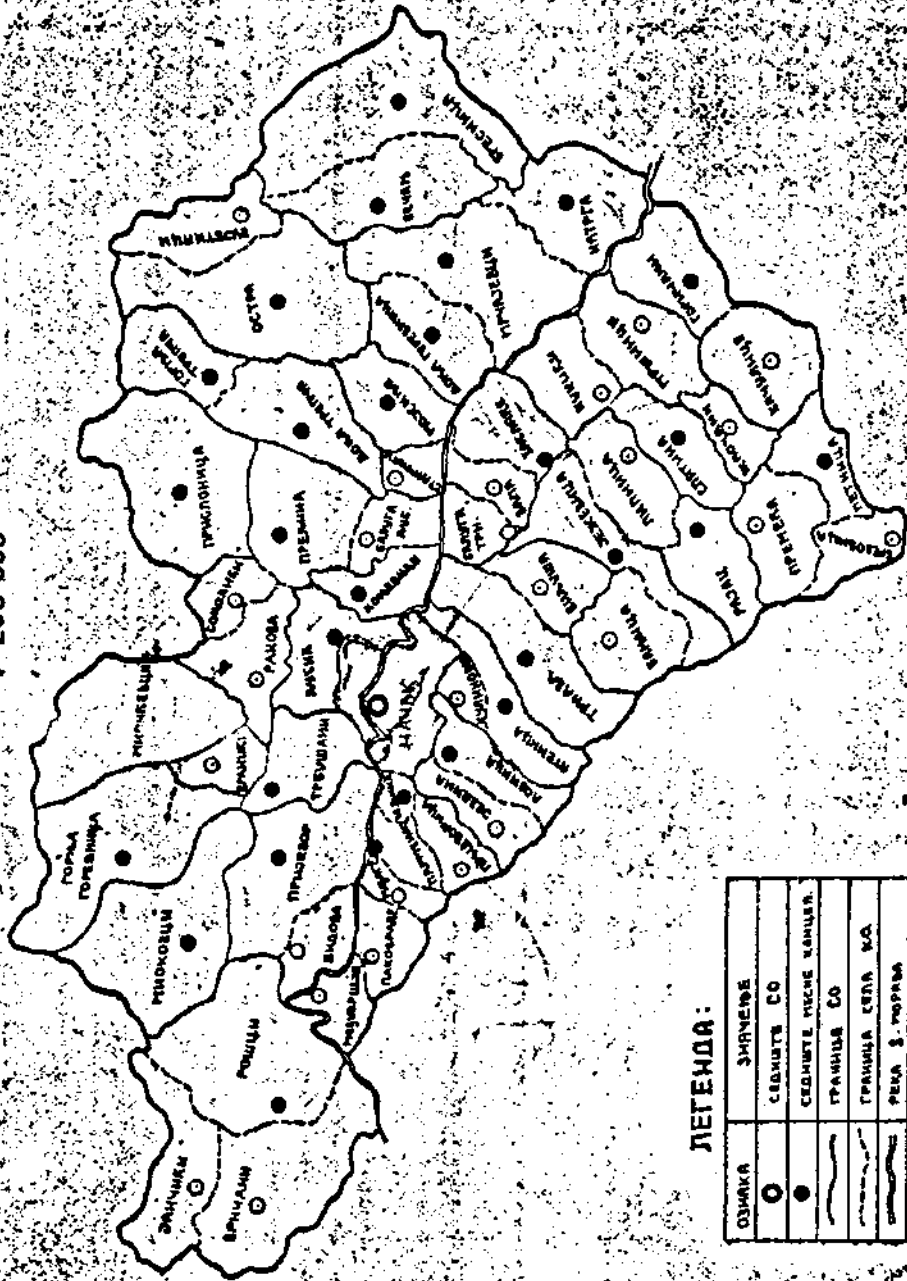
En 1941 les occupants allemands ont gardé le système administratif qui avait existé avant le début de la guerre, au moins lorsqu'il s'agissait des circonscriptions administratives et territoriales. Il y eut ensuite vers le milieu de 1941, l'insurrection, période pendant laquelle furent formés des comités de libération nationale. Lors de la nouvelle occupation de la région de Tchatchak, par les Allemands les changements, apportés au système de circonscriptions administratives et territoriales d'avant 1941, furent minimes.

Après 1945, ces changements furent fréquents. Le territoire de la commune actuelle de Tchatchak qui faisait partie de l'arrondissement de Tchatchak fut d'abord divisé en deux districts (ceux de Ljubić et de Trnava) et en plusieurs communes. Plus tard, conformément aux nouvelles prescriptions de la loi, les districts furent supprimés, les territoires des communes devinrent de plus en plus grandes, pour être finalement réunies et former une seule commune. Ce sont tous ces changements qui font l'objet du présent texte.

Vitomir VASILIC

ПРЕГЛЕДНИ КАРТА СО ЧАЧАК

1 : 200 000

ЛЕГЕНДА:

ОЗНАКА	ЗНАЧЕЊЕ
○ ●	СЕДБИНА СО
●	СЕДБИНА БЕЗ СЕДБИНА
—	ГРАНИЦА СО
—	ГРАНИЦА СЕЛА ВО
—	РЕКА И ПОПРАВА

ВИТОМИР ВАСИЛИЋ

**ХРОНОЛОГИЈА АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРИТОРИЈАЛНИХ
ЈЕДИНИЦА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ЧАЧАК
ОД 1944. ДО 1995. ГОДИНЕ**

Витомир Василић
УУ 32000 Чачак
Међуопштински историјски архив

UDK 911.372.4 : 35 (497.11)

1. НАРОДНИ ОДБОР ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ – ЧАЧАК (1944–1947)

Формиран је половином октобра 1944. у Горњем Милановцу као Окружни народноослободилачки одбор.¹ По ослобођењу Чачка, од 3. децембра 1944, седиште је пренесено у Чачак. Одбор је првобитно обухватао подручја срезова: драгачевског (Гуча), љубићког (Љубић), моравичког (Ивањица) и трнавског (Чачак). Од 10. децембра 1944. припојени су му жички (Краљево) и студенички (Рашка) срез из укинутог округа краљевачког и таковски срез (Горњи Милановац) из округа крагујевачког.² Коначно подручје Окружног НОО утврђено је 25. марта 1945. припајањем

1. Међуопштински историјски архив Чачак (у даљем тексту ИАЧ), Борђе Цајић, „Власт 1941–1945”, у рукопису, стр. 74.

2. „Службени гласник НРС”, бр. 2/1945.

среза качерског (Белановица) из сатсава округа ваљевског.³ Почетком 1946. променио је назив у Народни одбор округа чачанског.⁴ Под тим називом укинут је Законом о административно-територијалној подели Народне Републике Србије од 18. априла 1947.⁵

2. СРЕСКИ НАРОДНИ ОДБОР ЉУБИЋ – ЉУБИЋ (1944–1947)

Формиран је 8. новембра 1944. у селу Брђанима, на основу директива Окружног комитета КПЈ за Чачак, као Привремени народноослободилачки одбор среза љубићког.⁶ Одбор је до коначног ослобођења среза љубићког имао седиште у Брђанима и Прељини. По ослобођењу среза љубићког, у децембру 1944. седиште Привременог народноослободилачког одбора било је у Љубићу. На Среској конференцији делегата народноослободилачких одбора за срез љубићки, у децембру 1944. изабран је стални Народноослободилачки одбор за срез љубићки, који је на првој седници изабрао Извршни одбор и утврдио одсеке за одређене делатности из своје надлежности.⁷ Као орган власти био је непосредно подређен Окружном НОО округа чачанског, односно Народном одбору округа чачанског.

Народноослободилачки одбор за срез љубићки, од средине 1946. године Срески народни одбор Љубић, обухватао је подручја следећих општинских и месних народноослободилачких одбора: Брђани, Бресница, Горња Горевница, Горња Трепча, Љубић, Милићевци, Миоковци, Мојсиње, Мрчајевци, Остра, Прељина, Пријевор, Прислоница, Ракова, Рошци и Трбушани.⁸

Законом о административно-територијалној подели Народне Републике Србије из априла 1947. укинут је срез љубићки, а његова територија ушла у састав новоформираног среза љубићко-трнавског са седиштем у Чачку.⁹

3. НАРОДНИ ОДБОР СРЕЗА ТРНАВСКОГ – ЧАЧАК (1944–1947)

Формиран је 28. децембра 1944. на Среској скупштини као Народноослободилачки одбор за срез трнавски са седиштем у Чачку.¹⁰ Од средине

3. Исто, бр. 7/1945.

4. ИАЧ, Народни одбор округа чачанског – Чачак, акт бр. 118 од 30. јануара 1946.

5. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

6. ИАЧ, Срески народни одбор Љубић – Љубић, Извештај о раду Привременог народноослободилачког одбора среза љубићког од 24. децембра 1944, кут. инв. бр. 1.

7. Исто, Записник од 24. децембра 1944, кут. инв. бр. 1.

8. Исто, Записник од 17. марта 1945, кут. инв. бр. 1.

9. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

10. ИАЧ, Народни одбор среза трнавског – Чачак, Записник од 28. децембра 1944, кут. инв. бр. 1.

1946. мења назив у Народни одбор среза трнавског. Обухватао је подручје следећих општинских и месних народноослободилачких одбора: Атеница, Горичани, Заблаће, Жежевица, Јездина, Лазац, Лозница, Парменац, Петница, Слатина и Трнава. Био је непосредно подређен Окружном народноослободилачком одбору округа чачанског, односно Народном одбору округа чачанског.

Законом о административно-територијалној подели Народне Републике Србије из априла 1947. укинут је срез трнавски, а његова територија укључена у састав новоформираног среза љубићко-трнавског са седиштем у Чачку.¹¹

3. НАРОДНИ ОДБОР СРЕЗА ЉУБИЋКО-ТРНАВСКОГ – ЧАЧАК (1947–1955)

Законом о административно-територијалној подели Народне Републике Србије од 18. априла 1947. извршено је спајање љубићког и трнавског среза у нови, љубићко-трнавски срез и формирање Среског народног одбора за ово подручје са седиштем у Чачку.¹²

Срески народни одбор за срез љубићко-трнавски, касније Народни одбор среза љубићко-трнавског, обухватао је подручје месних народних одбора: Брђани, Бресница, Горичани, Горња Горевница, Горња Трпча, Доња Трпча, Заблаће, Жежевица, Јездина, Лазац, Лозница, Љубић, Милићевци, Миоковци, Мојсиње, Мрчајевци, Вујетинци, Парменац, Петница, Прељина, Пријевор, Прислоница, Рошци, Слатина, Трнава и Трбушани.¹³ У исто време, љубићко-трнавском срезу припојено је село Брезовица из среза драгачевског, а села Атеница и Кулиновци су издвојена из састава града Чачка и формирала посебан месни народни одбор у саставу овог среза.¹⁴ Одбор је био непосредно подређен органима НР Србије.

Године 1949. извршена је подела Народне Републике Србије на области, па је територија среза љубићко-трнавског ушла у састав области титовоужичке, а Срески народни одбор стављен под непосредни надзор Народног одбора области титовоужичке.¹⁵

Крајем 1951. године, укидањем Народног одбора области титовоужичке, Срески народни одбор среза љубићко-трнавског поново је непосредно подређен органима Народне Републике Србије.¹⁶

11. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

12. Исто.

13. Исто.

14. „Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834–1954”, Завод за статистику, Београд, 1955, стр. 297.

15. „Службени гласник НРС”, бр. 44/1949.

16. Исто, бр. 37/1951.

Законом о подели територије Народне Републике Србије на општине и срезове из априла 1952. укинута су месни народни одбори и формирана народна одборна општина. Те године је и Срески народни одбор промењено назив у Народни одбор среза љубићко-трнавског. Законом су установљене Градска општина Чачак и општине на територији љубићко-трнавског среза: Атеница, Брђани, Бресница, Горичани, Горња Горевница, Горња Трепча, Доња Трепча, Заблаће, Жежевица, Лазац, Лозница, Љубић, Милићевци, Миоковци, Мојсиње, Мрчајевци, Остра, Парменац, Прељина, Пријевор, Прислоница, Рошци, Слатина, Трбушани и Трнава.¹⁷

У јулу 1955. укинут је срез љубићко-трнавски и његова територија ушла је у састав новоформираног среза Чачак.¹⁸

4. НАРОДНИ ОДБОР СРЕЗА ЧАЧАК – ЧАЧАК (1955–1962)

Народни одбор среза Чачак, са седиштем у Чачку, образован је на основу Закона о спровођењу уређења општина и срезова од 16. јула 1955. и Закона о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији од 20. јула 1955.¹⁹ Двадесетог јула те године, на седници оба већа Народног одбора среза Чачак, изабрани су председник, два потпредседника, савети за одређене делатности и сталне комисије.²⁰

Новообразовани срез Чачак обухватао је подручја бивших драгачевског, љубићко-трнавског, моравичког и таковског среза са следећим НОО: Бело Поље, Бершићи, Брезова, Бољковци, Горачићи, Горњи Милановац, Гуча, Девићи, Заблаће, Ивањица, Каона, Ковиље, Котража, Кушићи, Лучани, Међуречје, Мрчајевци, Овчар Бања, Прањани, Прељина, Прилике, Рудник, Трбушани и Чачак.²¹

Изменама и допунама Закона о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији од 22. јуна 1957. на подручју среза Чачак укинута су народни одбори општина: Бело Поље, Бољковци, Горачићи, Котража, Прилике и Слатина, а од 26. новембра 1959. и народни одбори општина Бершићи, Брезова, Каона, Ковиље, Кушићи, Међуречје, Овчар Бања, Прељина и Трбушани.²²

На основу Закона о изменама Закона о подручјима општина и срезова у Народној Републици Србији од 17. новембра 1962. укинут је срез Чачак, а његова територија ушла је у састав новоформираног среза Краљево. Народни одбори општине Ивањица и Девићи из укинутог среза Чачак

17. Исто, бр. 15/1952.

18. Исто, бр. 56/1955.

19. Исто, бр. 55/1955. и бр. 56/1955.

20. ИАЧ, Народни одбор среза Чачак – Чачак, Записник од 20. јуна 1955. кут. инв. бр. 4.

21. „Службени гласник НРС”, бр. 56/1955.

22. Исто, бр. 27/1957. и бр. 51/1959.

укључени су у састав среза Титово Ужице. Истовремено, из састава Народног одбора општине Краљево издвојена су и припојена Народном одбору општине Мрчајевци села: Буковица, Бабско Поље, Лађевци, Лазац, Милочај, Мрсаћ, Мусина Река, Обрва, Самаила, Тавник и Цветке.²³

5. СКУПШТИНА ОПШТИНЕ МРЧАЈЕВЦИ – МРЧАЈЕВЦИ (1944–1967)

Формирана је почетком децембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Мрчајевцима.²⁴ Потпадала је под надлежност среза љубићког, а обухватала је села Доњу Горевницу, Катргу и Мрчајевце. Почетком марта 1945. села Доња Горевница и Катрга оснивају своје посебне народноослободилачке одборе. У августу 1945. укида се Месни народноослободилачки одбор Доња Горевница, а 18. фебруара 1946. и Месни народноослободилачки одбор Катрга. Подручја укинутих одбора поново су припојена Народноослободилачком одбору Мрчајевци.²⁵ На основу Општег закона о народним одборима од средине 1946. године одбор мења назив у Месни народни одбор Мрчајевци.²⁶ У априлу 1947. потпада под надлежност среза љубићко-трнавског.²⁷ Доношењем Закона о спровођењу реорганизације народних одбора из априла 1952. добија назив Народни одбор општине Мрчајевци.²⁸ Године 1955, Законом о подручјима срезова и општина у Народној Републици Србији, укинути су НОО Бресница, Мојсиње и Остра, а њихова територија је припојена општини Мрчајевци.²⁹ Општина је од тада под надлежношћу среза Чачак. Од 31. децембра 1959. у састав ове општине ушла су насеља Доња Тrepча и Горња Тrepча из састава укинутог НОО Прељина.³⁰ Територија општине поново је повећана, на основу Закона о изменама Закона о подручјима срезова и општина у НРС из 1962. године, када су јој из састава НОО Краљево припојена насеља: Буковица, Бабско Поље, Лађевци, Лазац, Милочај, Мрсаћ, Мусина Река, Обрва, Самаила, Тавник, Цветке, а затим и територија укинутог НОО Заблаће.³¹ Општина је од тада на основу тог закона, потпала под надлежност среза Краљево. Имала је месне канцеларије у насељеним местима: Бресница, Доња Тrepча, Заблаће, Жежевица, Лазац, Лађевци, Милочај, Мрсаћ, Остра, Петница, Самаила и Слатина.³² Општина је, на основу уставних

23. Исто, бр. 45/1962.

24. ИАЧ, досије фонда.

25. Исто.

26. „Службени лист ФНРЈ”, бр. 43/1946.

27. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

28. Исто, бр. 15/1952.

29. Исто, бр. 56/1955.

30. Исто, бр. 51/1959.

31. Исто, бр. 45/1962.

32. „Службени лист среза Краљево”, бр. 29/1963.

промена, на седницама оба већа од 3. јуна 1963. донела одлуку о организацији и делокругу рада Скупштине општине Мрчајевци и њених органа. Од почетка августа 1963. ради под називом Скупштина општине Мрчајевци. Под тим називом постојала је до 28. фебруара 1967. када је укинута, а њена територија припојена општини Чачак, изузев села: Буковица, Бабско Поље, Лађевци, Лазац, Милочај, Мрсаћ, Мусина Река, Обрва, Самаила, Тавник и Цветке, која су поново ушла у састав општине Краљево.³³

6. СКУПШТИНА ОПШТИНЕ ЧАЧАК (1944– ...)

Формирана је 7. децембра 1944. као Народноослободилачки одбор за град Чачак.³⁴ Обухватала је град Чачак, а од 1. јуна 1945. и села Атеницу и Кулиновце³⁵. Општим законом о народним одборима из маја 1946. мења назив у Градски народни одбор Чачак.³⁶ Градски народни одбор, издвојен из састава среза трнавског, имао је надлежност среског народног одбора. Законом о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. издвојена су из његовог састава села Атеница и Кулиновци и образовала засебну општину.³⁷ На основу Закона о народним одборима градова и градских општина из 1952. године добија назив Народни одбор градске општине.³⁸ И даље је ван састава среза. До територијалних измена општине дошло је у јулу 1955, када мења назив у Народни одбор општине Чачак. У њен састав, поред Чачка, ушла су села: Атеница, Бељина, Јездина, Кулиновци, Лозница, Љубић, Паковраће, Парменац, Придворица, Риђаге и Трнава, чији су народни одбори општине тада укинута.³⁹ Као новоформирана општина почела је да ради 1. септембра 1955. Била је центар комуне и потпадала је под надлежност среза Чачак. У центрима укинутих народних одбора општина образоване су месне канцеларије.

Године 1959. општина је проширила своју територију припајањем Видове, Врнчана, Јанчића, Овчар Бање, и Рожаца из укинуте општине Овчар Бања: Балуге, Коњевића, Прељине, Прислонице, Ракове и Соколића из укинуте општине Прељина, и Горње Горевнице, Миоковаца, Милићеваца, Пријевора и Трбушана из укинуте општине Трбушани.⁴⁰ Крајем 1962. године укинут је срез Чачак и општина је од тада до 1967. године под надлежношћу среза Краљево.

33. Исто, бр. 46/1966.

34. ИАЧ, Скупштина општине Чачак – Чачак, Записник од 7. децембра 1944.

35. Исто, Народни одбор општине Атеница – Атеница, Записник од 15. маја 1945.

36. „Службени лист ФНРЈ”, бр. 43/1946.

37. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

38. Исто, бр. 15/1952.

39. Исто, бр. 56/1955.

40. Исто, бр. 51/1959.

На основу уставних промена из априла 1963. Народни одбор општине Чачак се од 3. јуна 1963. организује као Скупштина општине Чачак, и од 10. августа исте године све своје акте доноси под тим називом.⁴¹ На територији сеоских и градских насеља општина је образовала месне заједнице.

У фебруару 1967. општина Чачак територијално је проширена. Тада су јој из укинуте општине Мрчајевци припојена села: Бањица, Балуга, Бечањ, Брезовице, Бресница, Вапа, Вилуша, Вујетинци, Горња Тречча, Горичани, Доња Тречча, Доња Горевница, Жаочани, Заблаће, Жежевица, Катрга, Качулице, Кукићи, Липница, Мојсиње, Мрчајевци, Остра, Петница, Премећа, Рајац, Слатина и Станчићи.⁴² Ради остваривања трајне сарадње, планирања и усклађивања својих планова са плановима економског развоја других општина, СО Чачак је од 28. јула 1975. удружена у Међуопштинску регионалну заједницу Краљево.⁴³ На основу Закона о територијалној организацији општина од 30. јула 1977. утврђено је да СО Чачак обухвата 58 насељених места:⁴⁴ Атеница, Балуга, Бањица, Бељина, Бечањ, Брезовице, Бресница, Вапа, Видова, Вилуша, Вранићи, Врчани, Овчар Бања, Вујетинци, Горичани, Горња Горевница, Горња Тречча, Доња Горевница, Доња Тречча, Жаочани, Заблаће, Јанчићи, Жежевица, Јездина, Катрга, Качулице, Кулиновци, Коњевићи, Кукићи, Липница, Лозница, Љубић, Међувршје, Миоковци, Милићевци, Мојсиње, Мрчајевци, Мршинци, Остра, Пакобраће, Парменац, Петница, Прељина, Премећа, Придворица, Прислоница, Пријевор, Рајац, Риђаге, Ракова, Рошци, Слатина, Соколићи, Станчићи, Трнава, Трбушани и Чачак.^{44а}

На основу Уредбе о начину вршења послова министарстава и посебних организација ван њиховог седишта, Влада Републике Србије образовала је подручне центре, тј. округе 30. јануара 1992. године. Општина Чачак је укључена у састав Моравичког округа (заједно са Ивањицом, Горњим Милановцем и Лучанима).

7. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ АТЕНИЦА – АТЕНИЦА (1944–1955)

Формиран је 12. децембра 1944. као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Атеници.⁴⁵ Територија му је обухватала село Атеницу. Потпало је под надлежност среза трнавског. Одбор је радио од 1. јуна 1945. када је укинут, а његова територија припојена Народноослободилач-

41. „Службени гласник среза Краљево”, бр. 30/1963.

42. Исто, бр. 46/1966.

43. „Службени гласник СРС”, бр. 33/1975.

44. Исто, бр. 31/1977.

44а. „Службени гласник РС”, бр. 3/1992.

45. ИАЧ, Народни одбор општине Атеница – Атеница, Записник, 1944, кут. инв. бр. 1

ком одбору за град Чачак.⁴⁶ Почетком јула 1946. поново је образован као Месни народни одбор Атеница.⁴⁷ Обухватао је подручје села Атенице и Кулиноваца. Одбор је од 1947. године потпао под надлежност среза љубићко-трнавског.⁴⁸ У априлу 1952. Месни народни одбор Атеница мења назив у Народни одбор општине Атеница.⁴⁹

Народни одбор општине Атеница укинут је Законом од јула 1955. Његова територија од 31. августа 1955. припојена је општини Чачак.⁵⁰

8. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ БРЂАНИ – БРЂАНИ (1944–1955)

Формиран је 19. новембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Брђанима.⁵¹ Обухватао је Брђане и Соколиће. Потпадао је под надлежност среза љубићког. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Брђани су ушли у састав среза љубићко-трнавског и потпали под надлежност Среског народног одбора у Чачку.⁵² Од априла 1952. формиран је Народни одбор општине Брђани у оквиру истог среза.⁵³

Народни одбор Брђани укинут је Законом о подручјима срезова и општина у НР Србији од 22. јула 1955. Његова територија је од 31. августа 1955. припојена општини Прељина.⁵⁴

9. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ БРЕСНИЦА – БРЕСНИЦА (1944–1955)

Формиран је почетком децембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Бресници.⁵⁵ Обухватао је Бечањ и Бресницу. Потпадао је под надлежност среза љубићког. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Бресница је као Месни народни одбор ушла у састав среза љубићко-трнавског.⁵⁶ Од априла 1952. радио је Народни одбор општине Бресница у оквиру истог среза.⁵⁷

46. Исто, Записник од 15. маја 1945, кут. инв. бр. 1.

47. Исто, Записник, 1946, кут. инв. бр. 1.

48. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

49. Исто, бр. 29/1952.

50. Исто, бр. 56/1955.

51. ИАЧ, Срески народни одбор Љубић – Љубић, Записник од 24. новембра 1944, кут. инв. бр. 1.

52. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

53. Исто, бр. 29/1952.

54. Исто, бр. 56/1955.

55. ИАЧ, Срески народни одбор Љубић – Љубић, Записник, 1944, кут. инв. бр. 1.

56. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

57. Исто, бр. 29/1952.

Народни одбор општине Бресница укинут је Законом о подручјима срезова и општина у НРС од 22. јула 1955. Његова територија је од 31. августа 1955. припојена општини Мрчајевци.⁵⁸

10. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ГОРИЧАНИ – ГОРИЧАНИ (1944–1955)

Формиран је 15. децембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Горичанима.⁵⁹ Обухватао је Горичане и Качулице. Потпадао је под надлежност среза трнавског. Првог марта 1945. село Качулице издвојено је у посебан одбор, који је већ 7. септембра исте године укинут и Народноослободилачком одбору Горичани.⁶⁰ По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Горичани су, као Месни народни одбор, ушли у срез љубићко-трнавски.⁶¹ У априлу 1952. Месни народни одбор Горичани је формиран као Народни одбор општине Горичани у оквиру истог среза.⁶²

Општина Горичани укинута је на основу Закона о подручјима срезова и општина из јула 1955. Њена територија је од 31. августа 1955. припојена општини Слатина.⁶³

11. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ГОРЊА ГОРЕВНИЦА – ГОРЊА ГОРЕВНИЦА (1944–1955)

Формиран је 25. новембра 1944. као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Горњој Горовници.⁶⁴ Обухватао је Горњу Горовницу. Потпадао је под надлежност среза љубићког. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Горња Горовница је, као Месни народни одбор, ушла у састав среза љубићко-трнавског.⁶⁵ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Горња Горовница у оквиру истог среза.⁶⁶

Општина Горња Горовница укинута је Законом из јула 1955. Њена територија је од 31. августа 1955. припојена општини Трбушани.⁶⁷

58. Исто, бр. 56/1955.

59. ИАЧ, досије фонда.

60. Исто.

61. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

62. Исто, бр. 15/1952.

63. Исто, бр. 56/1955.

64. ИАЧ, досије фонда.

65. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

66. Исто, бр. 15/1952.

67. Исто, бр. 56/1955.

12. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ГОРЊА ТРЕПЧА – ГОРЊА ТРЕПЧА (1945–1955)

Формиран је 2. марта 1945. као Народноослободилачки одбор, издвајањем из састава Народноослободилачког одбора Доња Трепча.⁶⁸ Обухватао је Горњу Трепчу, а потпадао је под надлежност среза љубићког. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Горња Трепча је, као Месни народни одбор, ушла у оквир среза љубићко-трнавског.⁶⁹ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Горња Трепча у оквиру истог среза.⁷⁰

Општина Горња Трепча укинута је Законом из јула 1955. Њена територија је од 31. августа 1955. припојена општини Прељина.⁷¹

13. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ДОЊА ТРЕПЧА – ДОЊА ТРЕПЧА (1944–1955)

Формиран је 8. децембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Доњој Трепчи.⁷² Обухватао је Горњу Трепчу и Доњу Трепчу. Потпадао је под надлежност среза љубићког. Од 2. марта 1945. издваја се из његовог састава село Горња Трепча и формира посебан одбор.⁷³ По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Доња Трепча је, као Месни народни одбор, ушла у оквиру среза љубићко-трнавског.⁷⁴ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Доња Трепча у оквиру истог среза.⁷⁵

Општина Доња Трепча укинута је Законом из јула 1955. Њена територија припојена је од 31. августа 1955. општини Прељина.⁷⁶

14. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ЗАБЛАЋЕ – ЗАБЛАЋЕ (1944–1962)

Формиран је 15. децембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Заблаћу.⁷⁷ Обухватао је Балугу, Вапу и Заблаће. Потпадао је под надлежност среза трнавског. По Закону о административно-територи-

68. ИАЧ, досије фонда.

69. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

70. Исто, бр. 15/1952.

71. Исто, бр. 56/1955.

72. ИАЧ, досије фонда.

73. Исто.

74. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

75. Исто, бр. 15/1952.

76. Исто, бр. 56/1955.

77. ИАЧ, досије фонда.

јалној подели НР Србије из априла 1947. Заблаће је као Месни народни одбор, ушло у састав среза љубићко-трнавског.⁷⁸ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Заблаће у оквиру истог среза.⁷⁹ Законом о подручјима срезова и општина у НР Србији из јула 1955. општина Заблаће знатно проширује своју територију припајањем села Бањице, Жежевице, Липнице и Рајца из укинуте општине Жежевице и села Виљуше из укинуте општине Трнавe. Са овако измењеном територијом општина Заблаће ушла је у оквир среза Чачак.⁸⁰

Законом о изменама и допунама Закона о подручјима срезова и општина у НР Србији од 10. јула 1957. општини Заблаће припојена су села Брезовице, Горичани, Жаочани, Качулице, Кукићи, Мршинци, Петница и Премећа из укинутог Народног одбора општине Слатина.⁸¹

Општина Заблаће укинута је на основу Закона о изменама Закона о подручјима општина и срезова у НР Србији од 17. новембра 1962. Њена територија је (изузев села Виљуше, које је припојено општини Чачак) од 31. децембра 1962. припојена општини Мрчајевци.⁸²

15. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ JEЖЕВИЦА – JEЖЕВИЦА (1944–1955)

Формиран је 15. децембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Жежевици.⁸³ Обухватао је Бањицу, Жежевицу, Липницу и Рајца. Потпадао је под надлежност среза трнавског. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Жежевица је, као Месни народни одбор, ушла у оквир среза љубићко-трнавског.⁸⁴ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Жежевица у оквиру истог среза.⁸⁵

Општина Жежевица укинута је Законом из јула 1955. Њена територија је од 31. августа припојена општини Заблаће.⁸⁶

16. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ЛАЗАЦ – ЛАЗАЦ (1944–1955)

Формиран је 15. децембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Ласцу.⁸⁷ Обухватао је Лазац. Потпадао је под надлежност среза трнавског. По Закону о административно-територијалној подели НР Ср-

78. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

79. Исто, бр. 15/1952.

80. Исто, бр. 56/1955.

81. Исто, бр. 27/1957.

82. Исто, бр. 45/1962.

83. ИАЧ, досије фонда.

84. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

85. Исто, бр. 15/1952.

86. Исто, бр. 56/1955.

87. ИАЧ, досије фонда.

бије из априла 1947. Лазац је, као Месни народни одбор, ушао у оквир среза љубићко-трнавског.⁸⁸ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине у оквиру истог среза, а проширена му је територија припајањем села Брезовице, Петница и Премећа из укинутог Месног народног одбора Петница.⁸⁹

Општина Лазац укинута је Законом из јула 1955. Њена територија је од 31. августа 1955. припојена делом општини Слатина – срез Чачак (Брезовице, Петница и Премећа), а делом општини Самаила – срез Краљево (Лазац).⁹⁰

17. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ЛОЗНИЦА – ЛОЗНИЦА (1945–1955)

Формиран је 1. марта 1945. издвајањем из састава Месног народноослободилачког одбора Јездина.⁹¹ Носио је назив Месни народноослободилачки одбор Лозница, а потпадао је под надлежност среза трнавског. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Лозница је, као Месни народни одбор, ушла у оквир среза љубићко-трнавског.⁹² Од 20. децембра 1949. он проширује своју територију припајањем села Јездине из укинутог Месног народног одбора Јездина.⁹³ Почетком априла 1952. формиран је Народни одбор општине Лозница у оквиру истог среза.⁹⁴

Општина Лозница укинута је Законом из јула 1955. Њена територија је од 31. августа 1955. припојена општини Чачак.⁹⁵

18. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ЉУБИЋ – ЉУБИЋ (1944–1955)

Формиран је 5. децембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Љубићу.⁹⁶ Обухватао је Љубић и Коњевиће, а од почетка 1946. и Ракову, која је до тада имала посебан Месни народноослободилачки одбор.⁹⁷ Потпадао је под надлежност среза љубићког. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Љубић је, као

88. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

89. Исто, бр. 15/1952.

90. Исто, бр. 56/1955.

91. ИАЧ, досије фонда.

92. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

93. Исто, бр. 7/1950.

94. Исто, бр. 15/1952.

95. Исто, бр. 56/1955.

96. ИАЧ, Срески народни одбор Љубић – Љубић, Записник од 28. децембра 1944, кут. инв.

бр. 1.

97. Исто, Извештај, 1946, кут. инв. бр. 1.

Месни народни одбор, ушао у оквир среза љубићко-трнавског.⁹⁸ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Љубић у оквиру истог среза.⁹⁹ Општина Љубић укинута је Законом из јула 1955. Село Љубић је од 31. августа 1955. припојено општини Чачак, а Коњевићи и Ракова општини Прељина.¹⁰⁰

19. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ МИЛИЋЕВЦИ – МИЛИЋЕВЦИ (1944–1955)

Формиран је 19. новембра 1944. као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Милићевцима.¹⁰¹ Обухватао је Милићевце. Потпадао је под надлежност среза љубићког. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Милићевци су, као Месни народни одбор, ушли у оквир среза љубићко-трнавског.¹⁰² У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Милићевци у оквиру истог среза.¹⁰³

Општина Милићевци укинута је Законом из јула 1955. Њена територија је од 31. августа 1955. припојена општини Трбушани.¹⁰⁴

20. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ МИОКОВЦИ – МИОКОВЦИ (1944–1955)

Формиран је крајем новембра 1944. као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Миоковцима.¹⁰⁵ Обухватао је Миоковце. Потпадао је под надлежност среза љубићког. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Миоковци су, као Месни народни одбор, ушли у састав среза љубићко-трнавског.¹⁰⁶ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Миоковци у оквиру истог среза.¹⁰⁷

Општина Миоковци укинута је Законом о подручјима срезова и општина у НР Србији од 22. јула 1955. Њена територија је од 31. август 1955. припојена општини Трбушани.¹⁰⁸

98. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

99. Исто, бр. 15/1952.

100. Исто, бр. 56/1955.

101. ИАЧ, Народни одбор општине Милићевци – Милићевци, Извештај, 1946. кут. инв. бр. 3.

102. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

103. Исто, бр. 15/1952.

104. Исто, бр. 56/1955.

105. ИАЧ, Срески народни одбор Љубић – Љубић, Записник од 22. новембра 1944, кут. инв. бр. 1.

106. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

107. Исто, бр. 15/1952.

108. Исто, бр. 56/1955.

21. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ МОЈСИЊЕ – МОЈСИЊЕ (1944–1955)

Формиран је почетком децембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Мојсињу.¹⁰⁹ Обухватао је села Мојсиње и Станчиће. Потпадао је под надлежност среза љубићког. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Мојсиње је, као Месни народни одбор, ушло у оквир среза љубићко-трнавског.¹¹⁰ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Мојсиње у оквиру истог среза.¹¹¹

Општина Мојсиње укинута је Законом из јула 1955. Њена територија је од 31. августа 1955. припојена општини Мрчајевци.¹¹²

22. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ОВЧАР БАЊА – ОВЧАР БАЊА (1955–1959)

Формиран је 2. августа 1955. са седиштем у Овчар Бањи.¹¹³ Обухватао је Врнчане, Јанчиће, Међувршје, Овчар Бању и Рошце. Од 1. јула 1957. њему се припајају Видова и Дучаловићи.¹¹⁴ Потпадао је под надлежност среза Чачак.

Општина Овчар Бања укинута је 31. децембра 1959, а њена територија припојена је општини Чачак, изузев села Дучаловићи, које је поново ушло у састав општине Лучани.¹¹⁵

23. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ОСТРА – ОСТРА (1944–1955)

Формиран је 26. новембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Остри.¹¹⁶ Обухватао је Остру, а од 23. маја 1946. и Вујетинце из укинутог Народноослободилачког одбора Вујетинци.¹¹⁷ Потпадао је под надлежност среза љубићког. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Остра је, као Месни народни одбор, ушла у оквир среза љубићко-трнавског.¹¹⁸ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Остра у оквиру истог среза.¹¹⁹

109. ИАЧ, Срески народни одбор Љубић – Љубић, Записник, 1944, кут. инв. бр. 1.

110. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

111. Исто, бр. 15/1952.

112. Исто, бр. 56/1955.

113. ИАЧ, Народни одбор општине Овчар Бања – Овчар Бања, Записник од 2. августа 1955. и „Службени гласник НРС” бр. 56/1955.

114. „Службени гласник НРС”, бр. 27/1957.

115. Исто, бр. 51/1959.

116. ИАЧ, Срески народни одбор Љубић – Љубић, Записник од 28. новембра 1944, кут. инв. бр. 1.

117. Исто, досије фонда.

118. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

119. Исто, бр. 15/1952.

Општина Остра укинута је Законом из јула 1955. Њена територија је од 31. августа 1955. припојена општини Мрчајевци.¹²⁰

24. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ПАРМЕНАЦ – ПАРМЕНАЦ (1944–1955)

Формиран је 10. децембра 1944. као Општински народноослободилачки одбор са седиштем у Парменцу.¹²¹ Обухватао је: Бељину, Међувршје, Паковраће, Парменац, Придворицу и Риђаге. Из његовог састава издвојена је 1. септембра 1945. Придворица и припојена Месном народноослободилачком одбору Јездина.¹²² Потпадао је под надлежност среза трнавског. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Парменац је, као Месни народни одбор, ушао у оквир среза љубићко-трнавског.¹²³ Територија му је увећана 20. децембра 1949. припајањем села Придворице из укинутог Месног народног одбора Јездина.¹²⁴ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Парменац у оквиру истог среза.¹²⁵

Општина Парменац укинута је Законом из јула 1955. Села Бељина, Парменац, Паковраће и Риђаге припојена су 31. августа 1955. општини Чачак, а Међувршје општини Овчар Бања.¹²⁶

25. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ПРЕЉИНА – ПРЕЉИНА (1944–1959)

Формиран је 26. новембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Прељини.¹²⁷ Обухватао је Балугу (прељинску) и Прељину. Потпадао је под надлежност среза љубићког. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Прељина је, као Месни народни одбор, ушла у оквир среза љубићко-трнавског.¹²⁸ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Прељина у оквиру истог среза.¹²⁹ Законом по подручјима срезова и општина у НР Србији од 22. јула 1955. општина Прељина знатно проширује своју територију припајањем

120. Исто, бр. 56/1955.

121. ИАЧ, досије фонда.

122. Исто.

123. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

124. Исто, бр. 7/1950.

125. Исто, бр. 15/1952.

126. Исто, бр. 56/1955.

127. ИАЧ, Срески народни одбор Љубић – Љубић, Записник из децембра 1944, кут. инв. бр. 1.

128. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

129. Исто, бр. 15/1952.

села Горња Трепча из укинутог Народног одбора општине Горња Трепча, Доње Трепче из укинутог Народног одбора општине Доња Трепча, Прислонице из укинутог Народног одбора општине Прислоница, Брђана и Соколића из укинутог Народног одбора општине Брђани и Коњевићи и Ракове из укинутог Народног одбора општине Љубић. Са овако измењеном територијом општина Прељина ушла је у оквир среза Чачак.¹³⁰

Општина Прељина укинута је Законом из децембра 1959. Њена територија припојена је делом општини Чачак (Балуга, Коњевићи, Прељина, Прислоница, Соколићи и Ракова), делом општини Мрчајевци (Горња Трепча и Доња Трепча) и делом општини Горњи Милановац (Брђани).¹³¹

26. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ПРИЈЕВОР – ПРИЈЕВОР (1944–1955)

Формиран је 6. децембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Пријевору.¹³² Обухватао је Видову и Пријевор. Потпадао је под надлежност среза љубићког. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Пријевор је као Месни народни одбор ушао у оквир среза љубићко-трнавског.¹³³ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Пријевор у оквиру истог среза.¹³⁴

Општина Пријевор укинута је Законом из јула 1955. Његова територија је од 31. августа 1955. припојена општини Трбушани.¹³⁵

27. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ПРИСЛОНИЦА – ПРИСЛОНИЦА (1944–1955)

Формиран је 19. новембра 1944. као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Прислоници.¹³⁶ Обухватао је Прислоницу. Потпадао је под надлежност среза љубићког. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Прислоница је, као Месни народни одбор, ушла у оквир среза љубићко-трнавског.¹³⁷ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Прислоница у оквиру истог среза.¹³⁸

130. Исто, бр. 56/1955.

131. Исто, бр. 51/1959.

132. ИАЧ, Народни одбор општине Пријевор – Пријевор, акт без броја из 1944, кут. инв. бр. 1.

133. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

134. Исто, бр. 15/1952.

135. Исто, бр. 56/1955.

136. ИАЧ, Народни одбор општине Прислоница – Прислоница, Записник од 28. новембра 1944, кут. инв. бр. 4.

137. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

138. Исто, бр. 15/1952.

Општина Прислоница укинута је Законом од јула 1955. Њена територија је од 31. августа 1955. припојена општина Прељина.¹³⁹

28. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ РОШЦИ – РОШЦИ (1944–1955)

Формиран је крајем новембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Рошцима.¹⁴⁰ Обухватао је Врнчане, Јанчиће и Рошце. Потпадао је под надлежност среза љубићког. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Рошци су, као Месни народни одбор, ушли у оквир среза љубићко-трнавског.¹⁴¹ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Рошци у оквиру истог среза.¹⁴²

Општина Рошци укунута је Законом од јула 1955. Њена територија је од 31. августа 1955. припојена општини Овчар Бања.¹⁴³

29. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ СЛАТИНА – СЛАТИНА (1944–1957)

Формиран је 16. децембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Слатини.¹⁴⁴ Обухватао је Жаочане, Кукиће, Мршинце и Слатину. Потпадао је под надлежност среза трнавског. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Слатина је, као Месни народни одбор, ушла у оквир среза љубићко-трнавског.¹⁴⁵ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Слатина у оквиру истог среза.¹⁴⁶ Законом о подручјима срезова и општина у НР Србији из јула 1955. општина Слатина проширила је територију припајањем села Горичана и Качулица из укинуте општине Горичани, и Брезовице, Петнице и Премеће из укинуте општине Лазац.¹⁴⁷ Са овако измењеном територијом општина Слатина ушла је у оквир среза Чачак.

Општина Слатина укинута је 1. јула 1957. и припојена општини Заблаће.¹⁴⁸

139. Исто, бр. 56/1955.

140. ИАЧ, Народни одбор општине Рошци – Рошци, акт без броја из 1945, кут. инв. бр. 1.

141. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

142. Исто, бр. 15/1952.

143. Исто, бр. 56/1955.

144. ИАЧ, досије фонда.

145. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

146. Исто, бр. 15/1952.

147. Исто, бр. 56/1955.

148. Исто, бр. 27/1957.

30. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ТРБУШАНИ – ТРБУШАНИ (1944–1959)

Формиран је 15. децембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Трбушанима.¹⁴⁹ Обухватао је Враниће и Трбушане. Потпадао је под надлежност среза љубићког. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Трбушани су, као Месни народни одбор, ушли у оквир среза љубићко-трнавског.¹⁵⁰ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Трбушани у оквиру истог среза.¹⁵¹ Законом о подручјима срезова и општина у НР Србији из јула 1955. општина Трбушани знатно проширује своју територију припајањем села Видове и Пријевора из укинуте општине Пријевор, Миоковаца из укинуте општине Миоковци, Милићеваца из укинуте општине Милићевци, Горње Горевнице из укинуте општине Горња Горевница и Срезојеваца из укинуте општине Брезна (срез таковски).¹⁵² Са овако измењеном територијом општина Трбушани ушла је у оквир среза Чачак. У јулу 1957. смањена јој је територија припајањем Видове општини Овчар Бања.¹⁵³

Општина Трбушани укинута је Законом из децембра 1959. Њена територија је од 31. децембра припојена општини Чачак, изузев села Срезојеваца, које је припојено општини Прањани.¹⁵⁴

31. НАРОДНИ ОДБОР ОПШТИНЕ ТРНАВА – ТРНАВА (1944–1955)

Формиран је половином децембра 1944. као Народноослободилачки одбор са седиштем у Трнави.¹⁵⁵ Обухватао је Виљушу и Трnavу. Потпадао је под надлежност среза трнавског. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Трнава је, као Месни народни одбор, ушла у оквир среза љубићко-трнавског.¹⁵⁶ У априлу 1952. формиран је Народни одбор општине Трнава.¹⁵⁷

Општина Трнава укинута је Законом из јула 1955. Њена територија је од 31. августа 1955. једним делом припојена општини Чачак (Трнава), а другим општини Заблаће (Виљуша).¹⁵⁸

149. ИАЧ, досије фонда.

150. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

151. Исто, бр. 15/1952.

152. Исто, бр. 56/1955.

153. Исто, бр. 27/1957.

154. Исто, бр. 51/1959.

155. ИАЧ, досије фонда.

156. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

157. Исто, бр. 15/1952.

158. Исто, бр. 56/1955.

32. МЕСНИ НАРОДНИ ОДБОР ВРАНИЋИ – ВРАНИЋИ (1945–1947)

Формиран је у марту 1945. као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Вранићима.¹⁵⁹ Обухватао је Враниће. Био је у оквиру среза љубићког. Средином 1946. променио је назив у Месни народни одбор Вранићи.¹⁶⁰

Месни народни одбор Вранићи укинут је Законом о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947, а Вранићи припојени Месном народном одбору Трбушани (срез љубићко-трнавски).¹⁶¹

33. МЕСНИ НАРОДНИ ОДБОР ЈЕЗДИНА – ЈЕЗДИНА (1944–1949)

Формиран је 12. децембра 1944. као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Јездини.¹⁶² Обухватао је Јездину и Лозницу. Лозница се издваја из његовог састава 1. марта 1945. и формира посебан одбор.¹⁶³ Њему се 1. септембра 1945. припаја Придворица из састава Општинског народноослободилачког одбора Парменац.¹⁶⁴ Одбор је био под надлежношћу среза трнавског. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Јездина је, као Месни народни одбор, ушла у оквир среза љубићко-трнавског.¹⁶⁵

Месни народни одбор Јездина укинут је Законом од децембра 1949. Један део њене територије (Јездина) припојен је 20. децембра 1949. Месном народном одбору Лозница, а други (Придворица) Месном народном одбору Парменац.¹⁶⁶

34. МЕСНИ НАРОДНИ ОДБОР ПЕТНИЦА – ПЕТНИЦА (1944–1952)

Формиран је 15. децембра 1944. као Месни народноослободилачки одбор са седиштем у Петници.¹⁶⁷ Обухватао је Петницу и Премећу. Потпадао је под надлежност среза трнавског. По Закону о административно-територијалној подели НР Србије из априла 1947. Петница је, као Месни народни одбор, проширила своју територију припајањем Брезовица из састава Месног народног одбора Каона (срез драгачевски) и ушла у оквир среза љубићко-трнавског.¹⁶⁸

159. ИАЧ, досије фонда.

160. „Службени лист ФНРЈ”, бр. 43/1946.

161. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

162. ИАЧ, досије фонда.

163. Исто.

164. Исто.

165. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

166. ИАЧ, досије фонда.

167. „Службени гласник НРС”, бр. 17/1947.

168. Исто, бр. 15/1952.

Месни народни одбор Петница укинут је Законом из априла 1952. Његова територија припојена је општини Лазац, (срез љубићко-трнавски).¹⁶⁹

35. МЕСНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР ВУЈЕТИНЦИ – ВУЈЕТИНЦИ (1944–1946)

Формиран је 26. новембра 1944. као Месни народнослободилачки одбор са седиштем у Вујетинцима.¹⁷⁰ Обухватао је Вујетинце. Потпадао је под надлежност среза љубићког. Укинут је 23. маја 1946. и као село припојен Месном народном одбору Остра у оквиру истог среза.¹⁷¹

36. МЕСНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР ПРЕМЕЋА – ПРЕМЕЋА (1945)

Формиран је 24. фебруара 1945. као Месни народнослободилачки одбор са седиштем у Премећи.¹⁷² Обухватао је Премећу. Потпадао је под надлежност среза трнавског. Укинут је 10. августа 1945. и село Премећа припојено је Месном народнослободилачком одбору Петница.¹⁷³

37. МЕСНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР ПРИДВОРИЦА – ПРИДВОРИЦА (1945)

Формиран је 1. марта 1945. као Месни народнослободилачки одбор Придворица.¹⁷⁴ Обухватао је Придворицу, која је до тада била у саставу Општинског народнослободилачког одбора Парменац. Потпадао је под надлежност среза трнавског. Укинут је 20. августа 1945. и село Придворица припојено је Месном народнослободилачком одбору Јездина.¹⁷⁵

38. МЕСНИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОР СОКОЛИЋИ – СОКОЛИЋИ (1944–1946)

Формиран је 23. новембра 1944. као Месни народнослободилачки одбор са седиштем у Соколићима.¹⁷⁶ Обухватао је Соколиће. Потпадао је

169. Исто.

170. ИАЧ, Срески народни одбор Љубић – Љубић, Записник од 27. новембра 1944, кут. инв. бр. 1.

171. Исто, досије фонда.

172. Исто.

173. Исто.

174. Исто.

175. Исто.

176. Исто, Месни народнослободилачки одбор Соколићи – Соколићи, Извештај о раду Одбора из 1945, кут. инв. бр. 1.

под надлежност среза љубићког. Укинут је 13. марта 1946. и село Соколићи припојено је Народноослободилачком одбору Брђани.¹⁷⁷

*

* * *

Од 1944/45. па до данашњих дана на територији општине Чачак формирано је 38 и исто толико укинуто административно-територијалних јединица. Почело се са народноослободилачким одборима 1944, месним народним одборима од 1946. до 1952, па народним одборима општина од 1952. до 1963, и најзад, скупштинама општина, од 1963. године до данас. Од тог броја, остала је општина Чачак која сада обједињује у једну целину све територије претходних општина, односно подручје које је некада захватао срез љубићко-трнавски.

Општине су биле под надзором среза љубићког и трнавског (посебно) до 1947, а затим су спојени у љубићко-трнавски срез. Године 1955. укинут је љубићко-трнавски срез, па је надзор над општинама вршио новоформиран срез Чачак до 1962, а затим срез Краљево до 1967, када се срезови коначно укидају.

Надзор над радом срезова вршио је Народни одбор округа чачанског (до 1947), а од 1949. до 1951. године Обласни народни одбор титовоужичке области.

Данас је територија општине Чачак у саставу Моравичког округа.

CHRONOLOGIE DES CHANGEMENTS DE CIRCONSCRIPTIONS ADMINISTRATIVES SUR LE TERRITOIRE DE TCHATCHAK ENTRE 1945 ET 1995

Dans le texte précédent l'auteur explique le mode de changements administratifs et territoriaux sur le territoire de l'actuelle commune de Tchatchak. Dans le présent texte il donne la chronologie de ces changements, en passant en revue les organes des autorités nouvelles – depuis les comités de libération nationale et les conseils populaires locaux, jusqu'à l'actuelle Assemblée de la commune de Tchatchak.

Vitomir VASILIĆ

177. Исто, Записник од 10. марта 1946, кут. инв. бр. 1.

МИЛИЦА ДРИЊАКОВИЋ

ПРОБЛЕМИ ЗАШТИТЕ ПРЕДМЕТА ОД СРЕБРА И ЊЕГОВИХ ЛЕГУРА

Милица Дрињаковић
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK 546.57

НАЛАЖЕЊЕ И КАРАКТЕРИСТИКЕ СРЕБРА

Сребро се у природи налази у слободном стању или у облику једињења сребро-хлорида („цераргирит” – AgCl), из кога се лако добија. Важнија руда сребра је и „аргентит” (Ag_2S), сиве боје, који се често у природи јавља са сулфидима антимона и бакра (на пример, сиво-црни „пираргирит” – $2\text{Ag}_2\text{S} \cdot \text{Sb}_2\text{S}_3$). Велике количине сребра налазе се у оловном галениту, из кога се добија већи део трговачког сребра. И због чињенице да га има у земљиној кори, а и због његових особина, сребро је коришћено за израду накита и других предмета још у четвртном миленијуму пре наше ере.

Сребро је бео сјајан метал, који изгледа жут ако се светлост, пре него доспе до ока, више пута одбије од његове површине. Веома танки слојеви сребра су плавичасти. Спрашено сребро је сиво и земљастог изгледа. Чи-

сто сребро се топи на $960,8^{\circ}\text{C}$ у атмосфери угљендиоксида, при чему су паре сребра зеленкасте боје.¹

Сребро у чистом стању је веома меко (тврдоћа по Мосу 2,5-3, а тврдоћа дијаманта је 10), па се може ковати и извлачити у танке жице.

Као племенит метал ($\epsilon_0=0,81\text{V}$), сребро не оксидира на ваздуху, чак ни на повишеним температурама. Али, ако је ваздух загађен водоник-сулфидом (кога има у градским срединама), оно поцрни услед стварања танке превлаке сребро-сулфида на површини предмета.

Киселине које не оксидишу не растварају сребро.² Врућа или хладна, разблажена или концентрована азотна киселина лако делује на овај метал градећи сребро-нитрат. Врућа и концентрована сумпорна киселина топи сребро.

Сребро је у чистом стању сувише меко, па се за израду предмета користи легирано са другим металима, углавном са бакром и никлом. Легирањем оно постаје тврђе, а при том не губи сребрни сјај.

Процент сребра у легурама зависио је од епохе и земље израде и кретао се од 50% до 90% Ag. Легуре са мањим садржајем сребра су жућкасте боје. За израду сребрних предмета обично се користи легура са 80% Ag и 20% Cu. Старословенски предмети од сребра садрже око 84% Ag.

Да би се утврдио садржај сребра у легурама, потребно је стручно испитивање. Зато је, ради обезбеђивања квалитета предмета од сребра, између XIII и XIV века, у европским земљама, уведена обавезна провера и жигосање сребрних предмета.³

Данас су међународном конвенцијом регулисана три стандарда за овај метал: 800 (трећи степен финоће), 830 (други) и 925 (први степен финоће – 925 делова сребра и 75 делова бакра).

Квалитет сребра може се испитати на разне начине, а најтачније резултате дају хемијски поступци испитивања (на пример, волуметријски, при чему се узорак мора растворити у азотној киселини). При испитивању квалитета музејских предмета не сме доћи до њихових оштећења, па је овај поступак непожељан.

Испитивањем помоћу лидита⁴ не долази до оштећења предмета, па се он препоручује за утврђивање квалитета сребра код музејских предмета. Траг који предмет оставља на лидиту упоређује се са трагом који даје сребро.

1. J. V. Melor, „Модерна неорганска хемија”, (поправљено издање Г.Д. Паркес-а), „Научна књига”, Београд, 1968, стр. 577-585.

2. E. Wiberg, „Anorganska kemija”, Školska knjiga, Zagreb, 1967, str. 530.

3. Ц. Форбес, „Историја сребра”, поглавље „Метали, жигови и анализе”, „Југословенска ревија”, Београд, 1987, стр. 241-248.

4. Лидит је врста кварца, густе, компактне структуре, који се користи при испитивању бакра, сребра или злата.

бро познатог састава. Предмет са већим садржајем бакра оставља траг жућкасте боје на лидиту.

Сребро је, као племенити метал, отпорно на корозију, а танка патина којом се превлачи предмет, закопан у земљи, омогућава да остане непромењен хиљадама година (Сл. 1).

ТЕХНИКЕ ОБРАДЕ СРЕБРА

Обрада племенитих метала је специјализована грана металургије, која је у прошлости била привилегована, али и строго контролисана од стране власти, јер је сваки кујунџија могао да кује и новац. Богатство технике при обради везано је за епоху у којој су предмети настали.

У антици, на пример, преовладавају технике ковања и гранулације, у раном средњем веку преимућство има ливење, а у XIX и XX веку уводи се машинско пресовање и ливење. Како би се добио што ефектнији изглед предмета, технике су најчешће комбиноване.

Ковање је најтежи и најцењенији рад. Захваљујући истегљивости племенитих метала, украс који се кује пластично се утискује у предмет. Ова техника је коришћена у изради трбушастих посуда.

Ливење је техника усавршена у XIX веку и њоме је имитирана скупа мануелна техника ковања.⁵ Широко распрострањена била је техника извлачења жица, односно филигран. Филигран је израђиван у старом веку, а код нас је био омиљени начин израде сребрних и златних крстова и разних украсних предмета. Извлачена жица ваљала се у танку ламелу, којом је обавијана текстилна нит и тако служила за израду веза. Поред тога, тако извучене жице коришћене су и за тауширање и испуњавање емајлом.

Гранулација је техника позната још у праистроји, а непревазиђен ниво обраде племенитих метала овом техником достигли су Етрурци и Грци. Техника рада састојала се у томе да се ситне куглице племенитог метала трајно причврсте за подлогу на којој чине орнаменталне украсе, а онда поспу прахом злата, или сребра, и жаре.

Полирањем, као завршном обрадом, постиже се већа пластичност украса и лепши изглед предмета од сребра и његових легура.

Гравирање служи за украшавање равних, односно заобљених површина. Сребро и злато се помоћу ножева од тврдог челика зарезују по површини. Гравирање је било познато још у средњем веку.

Са гравирањем се комбинује техника нијелирања. Нијело је смеша сребра, бакра, сумпора и антимона (рецептуре су различите, зависно од

⁵ Љ. Вујаклија, „Уметничка обрада племенитих метала”, каталог, Музеј града Новог Сада, 1979, стр. 13-24.

времена и земље настанка). Техника је позната још из времена микенског, римског и византијског царства. Угравирани цртеж остаје испуњен црном, црно-сивом, или црно-плавом смесом нијела (боја зависи од састава смесе). Ако поступак рада није добар, нијело испада. Ова техника била је омиљена у средњем веку за израду накита.

На Истоку и Балкану коришћен је сличан поступак звани „сват”. Маса нијела у овом случају је смеша чађи, смола и неких других органских материја, која при печењу очврсне и може се полирати.

Често су површине челичних, бакарних или бронзаних предмета украшаване укивањем златне или сребне жице или плочице у изгравирана удубљења. На овај начин украшавани су скупоцено оружје, оклопи и посуђе, па је био омиљен на Средњем истоку и Балкану у старом веку.

Посребривање је додатна техника, која је служила за заштиту и оплемењивање површина предмета од других метала. Овако обрађени предмети су осетљиви, па се при конзервацији мора водити рачуна да се слој сребра, који је веома танак, не скине.

Код већине музејских предмета од сребра коришћене су комбиноване технике рада, а сребро је често коришћено као украс неплеменитих материјала, па при конзервацији треба о свему водити рачуна како не би дошло до оштећења предмета или украса.

ПРОБЛЕМИ СТВАРАЊА ПАТИНЕ И КОРОЗИЈЕ

Сребро је, као племенити метал, отпорно на корозију. И поред тих његових особина, наука је забележила корозију сребра у растворима јода, у присуству сумпор-водоника, елементарног сумпора или сумпор-диоксида, у органским растварачима, фенолу... То је тзв. хемијска корозија метала, која се познаје по образовању опне на површини метала и може бити различите боје. Опна настаје на оним местима на којима агенс директно делује на метал. Даљи пораст опне зависи од продирања и дифузије агресивног агенса кроз њу.⁶

Непрозрачна, компактна опна, каква се јавља на предметима од сребра, штити метал од даље корозије. Осим тога, она предметима даје лепши изглед. Ако је предмет израђен од релативно чистог сребра, патина је састављена од једињења сребро-хлорида (бледо-љубичасти слој) и сребро-сулфида (танки блиставо-црни слој). Ови танки слојеви сулфида и хлорида не штете предмету, већ доприносе његовом лепшем изгледу. Ако је ова опна стабилна и без оштећења, не треба је уклањати.

⁶ М. Миленковић, С. Младеновић, И. Вучковић, „Корозија и заштита”, НИП „Техничка књига”, Београд, 1966, стр. 15.

У присуству влаге и ваздуха са водоник-дисулфидом (H_2S), а у земљи у додиру са нафтом, која садржи сулфидна једињења, сребро гради црни сребро-сулфид Ag_2S , најтеже растворну со сребра. Реакција се одвија на следећи начин: $4Ag + 2H_2S + O_2 = 2Ag_2S + 2H_2O$.

Ово је спора реакција у нормалним условима.

Сребро и његове легуре споро кородирају у сулфидним растворима и амонијум-хидроксиду.

Оксид сребра Ag_2O је тамно-сиве боје, а опна коју он ствара – компактна и непрозирна јер је однос:

$$\frac{V_{ox}}{V_m} > 1 \text{ (тачније } \frac{Ag_2O}{Ag} = 1,58)$$

где је V_{ox} – запремина мола оксида у cm^3 , а V_m запремина метала утрошена за стварање мола оксида.

Споро настајање Ag_2O на површини метала закопаног у земљи могуће је, јер земља има добру пропустљивост кисеоника.⁷

На површини сребра јавља се још један оксид у присуству соли, као што су натријум-карбонат, калијум-тиосулфат, на већ створени сребро-сулфит, када настаје црни сребро-оксид AgO , који је, у ствари, комбинација једно и тровалентног сребра са кисеоником ($Ag^I Ag^{III} O_2$).

Сребро, као изузетно мек метал, ретко је коришћено чисто за израду предмета. Да би се побољшала његова чврстоћа, легирано је са другим металима, обично са бавром и цинком. Њихов проценат у предметима варира у зависности од доба настајања.

Код сребра легираног са бавром, сразмерно количини бакра и условима у којима је предмет чуван, патина је сачињена од једињења као што су куприт или малахит.

Сребро је метал који је, због своје позитивне вредности електро-хемијског потенцијала ($\epsilon_0 + 0,8V$), постојанији од бакра ($\epsilon_0 + 0,52V$). Присуство бакра у сребру, зато, штити предмет од корозије. То је такозвана катодна заштита.⁸ Принцип ове заштите се састоји у томе да се на површини метала окруженог електролитом, услед разлике у потенцијалу, формира локални галвански спрег, при чему се метал оксидише. Када дође до изједначавања потенцијала, корозија престаје. Бакарну патину је тешко одстранити са предмета.

Структура и стање површине предмета, такође, утичу на стварање корозије. Полирањем површине метала и легура повећава се њихова от-

7. С. Младеновић, „Корозија материјала неорганског и органског порекла”, ИРО „Рад”, Београд, 1985.

8. М. Миленковић, С. Младеновић, И. Вучковић, и. д. стр. 316.

порност према корозији зато што је на полираној површини мања могућност капиларне кондензације водене паре него на рапавим површинама. Због тога је ова финална обрада често коришћена код израде предмета од сребра и његових легура са бакром.

Велики проблеми јављају се код сребра које се користи за украшавање предмета од других метала, најчешће гвозденог оружја. Корозиони продукти гвожђа прекрију украс од сребра, које при чишћењу лако може да отпадне. Понекад је тешко разликовати украс од нијела, од сребра обрађеног другом техником (на пример, гравирањем) које је кородирало у дубини орнамента. У оваквим случајевима патину је најбоље отклањати пажљиво, механички.

Карактеристика стварања патине на сребрном новцу условљена је саставом легуре коју одређује важећи еталон једне земље. Поред тога, у колико је новац био закопан у земљи, степен очуваности зависи и од састава земљишта. Ако је на новцу присутна равномерна сивкаста превлака сребросулфида, она га чини вреднијим и не треба је уклањати.

Новци који су били закопани у земљи више стотина година прекривени су црним, грубим слојем који онемогућава читање натписа и делује ружно, па га, из тих разлога, треба уклонити.

И посребрени предмети лако тамне и прекривају се патином, коју је, због мале дебљине слоја сребра, тешко уклонити са предмета а да се посребрење не скине.

МЕТОДЕ ЧИШЋЕЊА СРЕБРА

За чишћење предмета од сребра и његових легура могу се употребити различите методе, које дају задовољавајуће резултате: обично се користе хемијске, електро-хемијске и механичке или се оне међусобно комбинују.

Хемијске методе примењују се често, а сребро се у хемијским купатилима, која не оштећују површину, лако чисти. На овј начин не сме се чистити површина код које су присутни други материјали (на пример, кост, дрво). Методе хемијског чишћења најчешће се примењују код рељефних предмета, као што су медаље, посуде и кандила (Сл. 2).

Ако је језгро предмета очувано, они од сребра чисте се потапањем у „силвер дип”.⁹ Третирање је краткотрајно, а поступак се може поновити до жељеног сјаја. После сваког потапања треба приступити темељном испирању у дестилованој води и механичком чишћењу. Предмети очишћени на овај начин имају леп сјај (Сл. 3 и 4).

9. Ова индустријска хемикалија, најчешће, има следећи хемијски састав: засићен раствор тиоуреа (H_2NCSNH_2) у дестилованој води и 2% од дате количине, раствора сумпорне киселине.

Поред овог начина чишћења, примењује се и третирање разблаженим амонијаком, мрављом или лимунском киселином.

Мравља киселина (НСООН) је погодна за одстрањивање бакарних соли са предмета, при чему не долази до нагризања самог сребра. Она не оштећује ни украсе од нијела. Реакција тече споро на нормалним температурама, а може се убрзати загревањем испод тачке кључања.¹⁰ Побољшање резултата постиже се повременим испитањем и механичким чишћењем. При употреби ове киселине чишћење увек треба започети раствором мање концентрације (на пример, 3-5%)¹¹, а у колико нема задовољавајућих резултата, повећава се концентрација агенса. Чишћење се завршава испирањем у дестилованој води и сушењем на температури око 100°C неколико сати, а затим се предмет заштићује лаком (Сл. 5).

Ако се као реагенс за чишћење користи лимунска киселина ($C_6H_8O_7 \cdot H_2O$), њена концентрација треба да буде пет одсто, а поступак рада се мора контролисати – да не дође до неселективног чишћења патине.

За чишћење сулфидне корозије може се употребити петпостотни раствор калијум-цијанида. Овај поступак није препоручив, јер се могу скинути и позлате испод корозионог слоја. Осим тога, калијум-цијанид је врло отровна супстанца, из које, ако је присутна вода, настаје цијановодонична киселина, која је крвни и нервни отров.¹²

Археолошко сребро (новац и други предмети) може се чистити 5-10% раствором комплексона III. Он је нарочито погодан за одстрањивање бакрових соли са јако оштећеног сребра. Реакција се заснива на особини комплексона III да гради стабилне комплексе са катјонима (Сл. 6).

Позлаћене предмете од сребра најбоље је чистити 10% раствором $Na_2S_2O_3$ (натријум-тиосулфат). Он одстрањује сулфатне превлаке са предмета, а позлата остаје неоштећена. Овај раствор погодан је и за чишћење сребра рађеног техником нијелирања. Нарочито је погодан за одстрањивање хлорида.

Електролитичком редукцијом чисте се сребрни предмети прекривени јаком кором сулфидних и хлоридних соли, код којих је језгро сачувано. За ту сврху користи се петпостотни раствор натријумхидроксида или 15% мравља киселина. Корозиони слој који се претворио у прашњаво сребро, скида се четкањем. Овај поступак мора се спроводити пажљиво и само у случајевима где сигурно постоји чврсто језгро.

10. А. Стојковић, „Зборник Народног музеја”, Београд, 1978, стр. 653.

11. Концентрација, део неке материје (изражен у уобичајеним јединицама) који се налази у тежинској или запреминској јединици друге материје, нпр. 5 гр мравље киселине у 100 гр раствора (не растварача) је 5% раствор ове супстанце (количина растварача је 95 гр).

12. В. Костић, Љ. Костић, „Хемијско-технолошки лексикон”, ИРО „Рад”, Београд, 1980, стр. 312.

Често се предмети са јако дебелом и храпавом кором чисте механички, а предмет затим испира до уклањања хлорида.

Без обзира на начин чишћења, неопходно је темељито испирање предмета и његово сушење, – да, услед влаге, на ваздуху, не би дошло до поновног тамњења сребра.

ЗАШТИТА И ЧУВАЊЕ ПРЕДМЕТА ОД СРЕБРА

После завршеног чишћења сребрне предмете неопходно је заштитити од деловања штетних агенаса средине у којој ће бити чувани.

Када су отклоњени корозиони продукти са површине, предмет треба дуго испирати у дестилованој води ради уклањања нечистоћа и трагова раствора за чишћење корозије, а затим добро осушити. Овако припремљен предмет може се заштитити од даље корозије на разне начине. Обично се у ту сврху примењује заштита метала превлакама органског или неорганског порекла. Такве превлаке називају се инхибитори и они смањују, у одређеним условима, брзину корозије метала. Инхибитори се из раствора апсорбују на површину метала или са њима реагују градећи танке превлаке које штите метал од корозије тако што успоравају прелаз јона метала у раствор. Ефикасност њиховог деловања зависи од концентрације инхибитора и температуре.¹³

За пасивизирање површине сребра користи се 1, 1, 1-трихлоретан (метил-хлороформ). При руковању са њим треба бити пажљив, јер се при дејству UV-зрака разлаже на токсични гас фозген. Предмет поново треба осушити, јер и најмање присуство влаге може изазвати његово тамњење. После сушења наноси се слој лака који штити предмет.

Сребрне и посребрене предмете не треба трљати прстима, јер киселине којих има у зноју остављају трагове на површини које је тешко уклонити. Предмете треба чувати у вати, папиру који не садржи киселине или у полиетиленским врећицама, на топлотом и сувом ваздуху.

13. М. Миленковић, С. Младеновић, И. Вучковић, и. д. стр. 95.

PROBLÈMES POSÉS PAR LA CORROSION ET PAR LA FORMATION DE LA PATINE SUR LES OBJETS EN ARGENT

L'argent est un métal malléable, brillant, résistant à la corrosion. Dans la nature il y en a en grandes quantités dans les minerais et, à l'état natif, dans la croûte terrestre. Depuis les époques les plus reculées on l'employait pour la fabrication des bijoux, de la vaisselle, de la monnaie métallique et en tant qu'ornements des objets en métaux non-précieux. Étant d'une dureté faible, on l'utilise en y incorporant le nickel, le cuivre ou l'or. Il peut être traité selon les différentes techniques: forgeage, fusion, granulation, gravure etc.

En tant que métal précieux, l'argent est résistant à la corrosion. Au contact de l'acide sulfurique, du bioxyde sulfurique et dans la solution d'iode, sa surface se couvre d'une mince couche qui empêche la corrosion. Si l'objet est en argent relativement pur, la patine est composée d'une combinaison du chlorure d'argent (couche mauve) et du sulfure d'argent (couche d'un noir brillant). Si un objet en argent est enfoui dans la terre, il se couvre d'un film d'oxyde d'argent d'un gris sombre. Sur la surface d'un objet en argent qui contient du cuivre se forme une patine contenant des composés tels que malachite et cuprite.

Pour le nettoyage des objets en argent on a recours, le plus souvent, aux méthodes chimiques, alors que pour les bains chimiques on utilise le „silver dip”, l'acide de citron, l'acide formique, le bisulfate de sodium, le cyanure de potassium ou le complexe III.

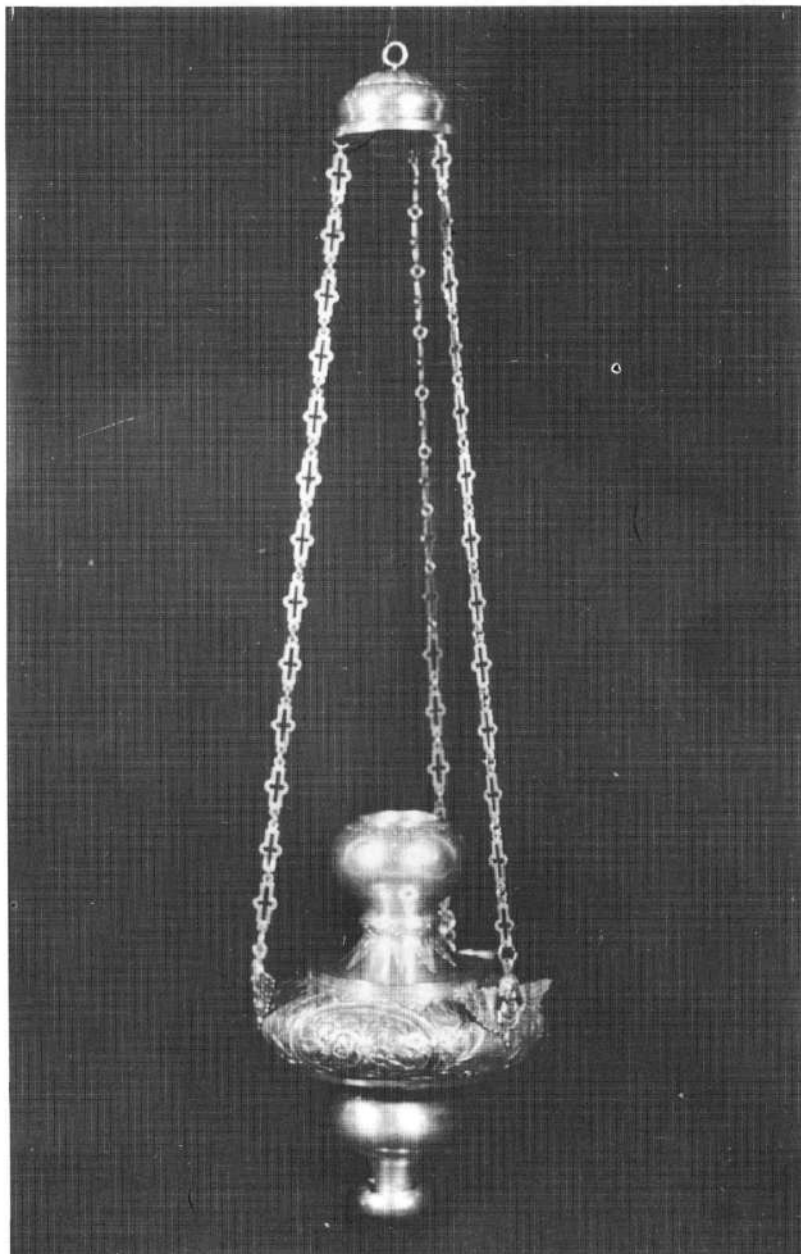
Après le rinçage et le séchage les objets sont induits d'un inhibiteur et, pour finir, d'un vernis protecteur.

C'est de cette manière qu'ont été traités les nombreux objets en argent de notre Musée et, actuellement, il sont conservés à l'air sec et chaud; jusqu'ici des changements sur leur surface n'ont pas été remarqués.

Milica DRINJAKOVIĆ

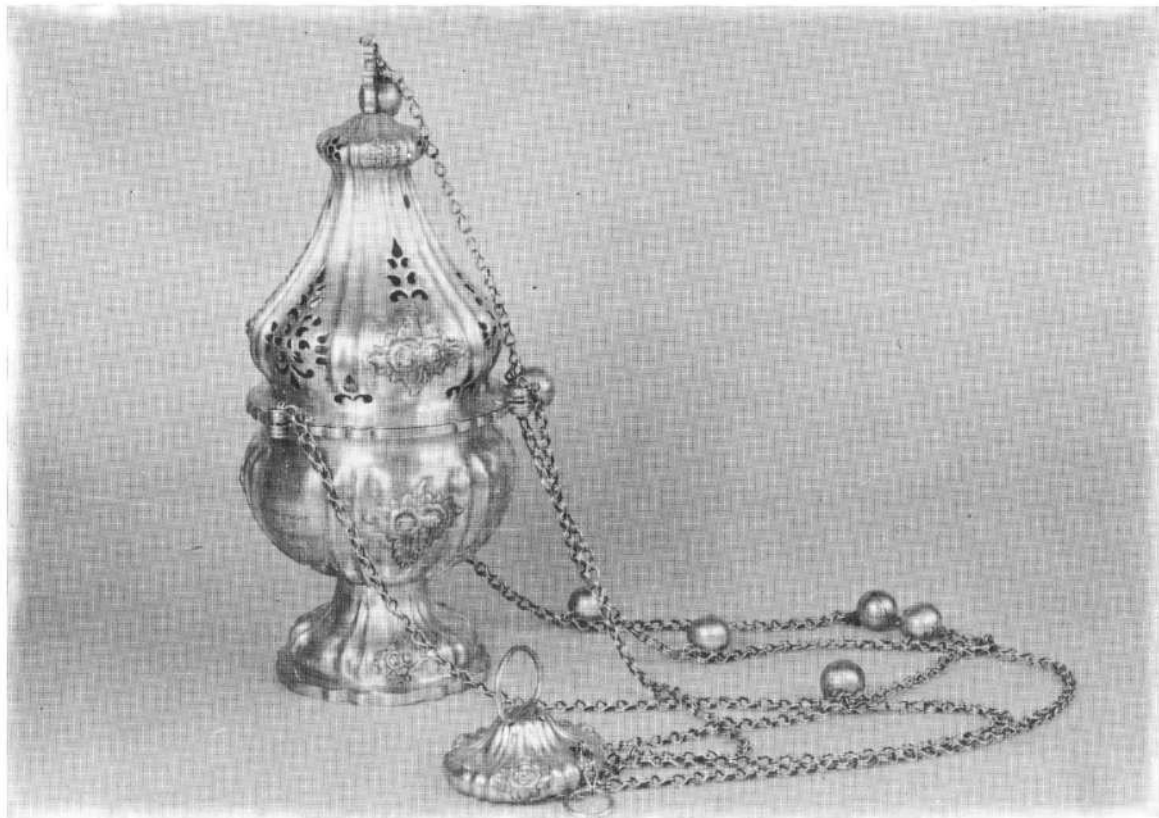
Сл. 1: Сребрна апликација и фибула, VI век п.н.е.

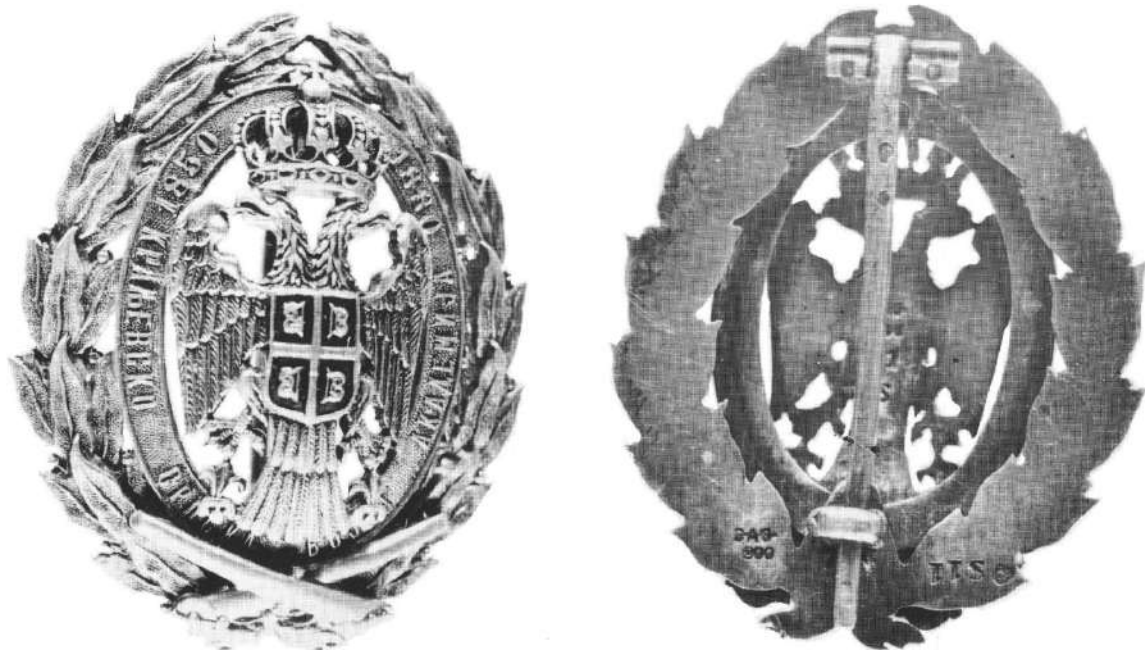
Сл. 2: Кандило, XIX век

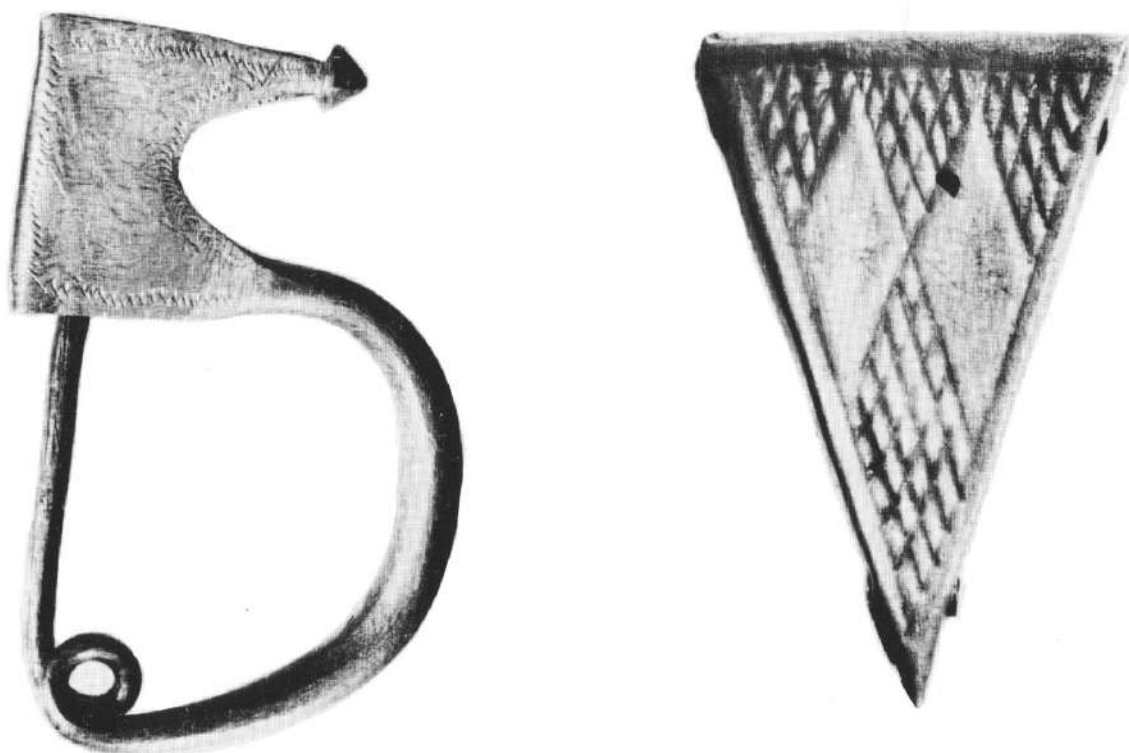
Сл.3: Крст, почетак XX века

Сл.4: Кадница, XIX век

Сл. 5: Академски знак

Сл. 6: Денар, почетак III века

ИВАН ЛУКИЋ

**ПРИСТУП БАНКАМА ПОДАТАКА РЕЛЕВАНТНИМ
ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ**

Иван Лукић
УИ 32000 Чачак
Уметничка галерија „Н. Петровић“
Цара Душана 6, Чачак

UDK 681.327.8

Интензиван развој историјскоуметничке науке у ХХ веку резултирао је огромним бројем публикованих радова, којима је, чак и ако се у виду има нека уска специјализација, готово немогуће руковати и у дословном, физичком, смислу, а нарочито у садржајном. Ипак, довољан је само један поглед на могућности које пружају нови медији и технике комуникације у области отворених и приватно изданих банки података, које садрже информације релевантне за историју уметности и архитектуре, да се схвати колико се на тај начин може повећати продуктивност научних истраживања. Основни медији за бележење информација електронским путем којима се могу постављати упити су Online банке података и CD ROM. Код CD ROM-а који је по дефиницији Offline медиј информације су забележене у виду припремљеном за оптичко читавање са оптичких дискова. CD ROM корисник купује и директно користи, а online медије је могуће користити преко Домаћина/Понудиоца, који даје приступ одређеној информацији.

Банка података је скуп података, докумената и информација и помоћних података организованих на такав начин да корисник може на основу језика претраживања (retrieval) подацима приступати циљно. Језик претраживања даје могућност кориснику да на основу једног или више логички повезаних елемената, као што су почетна реч, кључна реч или име аутора, до потребне информације дође у директном дијалогу (online) са банком података. Једна датотека садржи повезане информације о личности или објекту и обавезно има своје име и одређени број докумената, од којих сваки има број (ID, Key). Да би се приступило одређеном документу, потребно је активирати уграђене упите. Скуп ових упита даје вештачки документациони језик у сврху индексирања и претраживања. Документациони језик је опис садржаја са чврсто дефинисаним дескрипцијама, углавном стручним изразима природног језика. Код online претраживања је пожељна добра припрема да би се високи трошкови приступа одржавали на ниском нивоу. Након избора банке података и упознавања са њеним садржајем, потребно је упит што прецизније и термилошки тачније поставити. Упознавање са садржајем банке података и њеним регистрима и тесаурусима, у циљу оптималног формулисања појмовног упита, може се постићи једино коришћењем приручника за банку података, коју претплатник или корисник добијају од продуцента. Знање језика претраживања и техника претраживања корисник може проширити додатним појмовима употребом Вооле оператора и контекстоператора и извести претрагу изван нормираног појмовног вокабулара. Такође је могућа и слободна претрага по тексту која није термилошки контролисана. На наведени начин могућа је правилна лимитација времена приступа и коришћења чиме се тражени материјал добија у оптималном виду било да је реч о библиографској одредници или резимеу (abstract). Резултат се може трансферовати на сопственом РС рачунару у сврху даљег коришћења и приређивања, ослобађајући се информационог баласта при штампи.

Да би се могло комуницирати са екстерним банкама података, потребно је да се испуне извесни технички предуслови. За пренос података из банке података према кориснику потребно је инсталирати РС са тастатуром (за формулацију упита), монитором (за пријем и контролу података) и интерфејсом преко кога се РС повезује са поштанским терминалом. Пренос се врши телефонском везом, преко које тече акустички кодирани импулс. За процес кодирања и декодирања овог сигнала предвиђена је уградња такозваног MODEM-а у РС, у облику модемске картице. Ради оптималнијег пријема и преноса дата, потребно је да корисник инсталира и неки од комуникационих софтвера. Ти програми су Infolog, Genesys и Tescon.

Домаћин је за своју банку података опремио неки од великих рачунара способан да оперише са великим бројем датотека (сервер). Посебни језици претраживања су имплементирани у ове рачунаре како би се позивање неке циљане информације постигало на лак начин. Постоје три групе банки података: *референтне* банке података (библиографске, библиотечки каталози, пописи организација), *фактуалне* банке података (норме, патенти, термини, производи, цене), и *текстуалне* банке података (периодика, извештаји). Могућа су и различита комбинована решења.

Корисник врши позивање банке упућивањем захтева за коришћење и уписивањем лозинке (password), која се састоји од више бројева и слова. Тиме се обезбеђује прецизно обрачунавање трошкова коришћења банке и њихово уписивање на рачун корисника. Домаћини не поседују сопствене мреже за комуникацију, већ користе постојеће, које пружају услуге преноса. Тренутно у свету постоји више хиљада банки података које опслужује више стотина домаћина (Host). Преко 50% банки података су из области привреде и права, нешто више од трећине покривају подручје природних наука и технике, а остатак су банке са другим садржајима.

Највећи проблем у раду са банкама података је ажурирање. Често су најсвежији унети подаци по неколико месеци, па чак и година стари.

Ипак, велики број информација које су груписане у банкама података су незаменљива помоћ за савременог истраживача и научника, чак и када се узму у обзир не сасвим занемарљиви трошкови претплате и коришћења.

1. Art Literature International Database

Акроним: RILA

Тип: библиографска банка података,

Време: од 1973. године

Продуцент: RILA, J. Paul Getty Museum Art History Information Programm
J. Paul Getty Trust, c/o Sterling and Francine Clark Art Institute, Williamstown MA, USA,

Домаћин: DIALOG Information Services Inc., File 191, Datex-P (NUA) 0234212300120 USA,

Језик: DIALOG,

Стање: 120.824 (јан. 1990. г.),

Годишњи унос: 10.000,

Ажурирање: полугодишње,

Штампана верзија: International Repertory of the Literature of Art

Језик: енглески,

Језик извора: више.

Опис: библиографски обрађене јединице са резимеима од 50 до 200 речи, 45% без резимеа, часописи, аутори и предметни регистар.

Структура: текстови из часописа 55%, монографије, дисертације 10%, изложбени и каталози збирки 35%.

Садржај: архитектура и ликовна уметност, дизајн, урбанизам у Европи и Америци, колонијална уметност.

Период: уметност од 4. века и ранохришћанска уметност од настанка.

Извори: преко 550 часописа, монографије, каталози, рецебзије, музејске публикације дисертације, зборници, конгресна акта, микрофилмоване публикације,

Цена: 1 сат USD 42, offline штампа USD 0.15.

2. Repertoire d'Art et d'Archeologie / Repertory of Art and Archeology*

Акроним: FRANCIS-H: RAA,

Тип: библиографска банка података,

Време: од 1973,

Продуцент: CNRS/INIST Centre National de la Recherche Scientifique/ Institut de l'Information Scientifique et Technique: Sciences Humaines et Sociales, Париз, Француска,

Домаћин: Telesystemes-QUESTEL, G. CAM, Informatich Francis-Humanities, Sektion 530,

Језик претраживања: QUESTEL,

Стање: 197.600 (јан. 1990. г.),

Годишњи унос: 32.000,

Ажурирање: тромесечно,

Штампана верзија: Repertoire d'art et d'archeologie,

Језик: француски,

Језик извора: више,

Опис: резимеи из часописа 65%, монографије дисертације 30%, изложбени каталози 5%,

Садржај: архитектура, ликовне уметности, примењена уметност, уметничке теорије, иконографија, методологија, музеологија, рестаурација,

Период: од раног хришћанства до 1939. године, без уметника рођених после 1920. са хришћанском археологијом блиског истока, и сев. Африке без уметности Азије, Африке и преколумбовске Америке,

* Банке података под 1. и 2. су 1990. године обједињене под именом ВНА (Bibliography of the History of Art). Домаћини су и DIALOG и QUESTEL.

Извори: са. 2000 часописа, монографије, каталози, конгресни акти, зборници

Цена: 1 сат USD 44.45 (1988).

3. Art et Archéologie

Акроним: FRANCIS: Art et Archéologie,

Време: од 1972,

Продуцент: CNRS/INIST,

Домаћин: Telesystemes – QUESTEL,

Језик претраживања: QUESTEL MISTRAL,

Стање: 33800 (јан. 1990 г.),

Годишњи унос: 2.800,

Ажурирање: тромесечно,

Штампана верзија: Bulletin signalétique sciences humaines section 526: Art et Archéologie,

Језик: француски,

Језик извора: француски 31%, енглески 41%, немачки 12%, остали 16%,

Структура текстова: чланци из часописа 65%, монографије, дисертације основна истраживања 35%,

Садржај: историја археологије и уметност старих култура блиског истока и Азије до данас, преколумбовска Америка, ислам до 19. века,

Извори: 110 часописа.

4. Art Index Online Database

Скраћеница: Art Index,

Тип: библиографска база података,

Време: од септембра 1984,

Продуцент: H. W. Wilson Company New York USA,

Домаћин: WILSONLINE file ART (Gateway Software: WILSEARCH),

Стање: 105.000 (јан. 1990. г.),

Годишњи унос: нема података,

Ажурирање: два пута недељно,

Штампана верзија: Art Index,

CD-ROM WILSONDISC CD-ROM (Цена USD 965 годишње, ажурирање тромесечно)

Језик: енглески,

Језик извора: више,

Опис: библиографски прилози (за прилоге са више од 10 илустрација индекс)

Структура: периодика 70% енглеска, издања уметничких галерија,
 Садржај: Археологија, архитектура, ликовне уметности, дизајн и
 примењена уметност, фотографија, филм, графика, етнографија,
 Период: од антике до савремене уметности,
 Извори: чланци из 226 часописа, годишњака, музејска билтена (по-
 себно америчка и канадска периодика),
 Цена: 1 сат USD 43 до USD 60.
 Од новембра 1986. године могуће претраживање са Bool оператором.

5. ARTbibliographies MODERN Database

Акроним: АВМ,
 Тип: библиографска банка података,
 Време: од 1974,
 Продуцент: ABC-CLIO Inc, Santa Barbara, CA/Clio Press Ltd, Oxford UK,
 Домаћин: DIALOG Information Services Inc., File 56, Datex-P (NUA)
 0234212000120 USA (Gateway Software: Knowledge Index),
 Језик претраживања: DIALOG,
 Стање: 107.438 (јул 1990),
 Годишњи унос: 8.000 (од 1988. 12.000),
 Ажурирање: полугодишње,
 Штампана верзија: ARTbibliographies MODERN (полугодишње),
 Језик: енглески,
 Језик извора: више,
 Структура: чланци из часописа 78%, монографије, дисертације 10%,
 музејски и изложбени каталози 12%,
 Садржај: ликовна уметност, архитектура и дизајн, урбанизам, фото-
 графија XIX и XX века,
 Период: од 1800. до данас (80% XX век),
 Извори: 500 основних часописа и 2000 часописа из којих се преузима-
 ју релевантни текстови,
 Цена: 1 сат USD 60, 1 Online знак USD 0.15, 1 Offline извадак USD 0.15.

6. On-line Avery Index to Architectural Periodicals

Акроним: AVERY,
 Тип: библиографска банка података,
 Време: од 1979,
 Продуцент: Avery Architectural and fine arts library of the Columbia Univer-
 sity, New York, Research Librarys Network, J. Paul Getty Art History Information
 Program (од 1984.),
 Домаћин: DIALOG Information Services Inc., File 178, Datex-P (NUA),
 02341230000120 USA, RLIN,

Језик претраживања: DIALOG,
Стање: 70.800 (1990),
Годишњи унос: 3.000,
Ажурирање: дневно (RLIN), полугодишње (DIALOG),
Штампана верзија: Avery Index to architectural periodicals (од 1934) годишњак,

Језик: енглески,
Језик извора: углавном енглески, западноевропски језици и поједини оријентални језици,
Структура: Часописи, годишњаци,
Садржај: Архитектура, дизајн, урбанизам, рестаурација, археологија,
Период: од најранијих времена до данас,
Извори: преко 1000 периодичних часописа из USA, Велике Британије, Јужне Америке, Западне Европе, Јапана,
Цена: 1 сат USD 60, 1 Online знак USD 0.10, 1 Offline извадак USD 0.15.

7. The Architecture Data Base

Тип: библиографска банка података,
Време: од 1978 (API), од 1984 (књиге),
Продуцент: British architectural library at the Royal Institute of British architects (RIBA) London,
Домаћин: DIALOG Information Services Inc., file 179, Datex-P (NUA) 023421200120 USA,

Језик претраживања: DIALOG,
Стање: 97.974 (јан. 1990),
Годишњи унос: 12.000,
Ажурирање: месечно,
Структура: монографије, каталози,
Садржај: сви аспекти архитектуре укљ. материјале и технике, свих периода и земаља, са нагласком на модерној архитектури, конзервацији, рестаурацији, урбанизму, примењеној уметности,
Период: од праисторије до данас,
Извори: преко 400 часописа из преко 45 земаља, преко 2000 књига и каталога, извештаји Br. Arch. Library,
Цена: 1 сат USD 72, 1 Online знак USD 0.15, 1 Offline извагак УСД 0.20.

8. Art Sales Index Databank

Акроним: ARTQUEST,
Тип: чињенична банка података,
Време: од 1970. године,
Продуцент: Art Sales Index Ltd. Weybridge Surrey UK

Домаћин: Pergamon Financial Data Services (PFDS) Datex-P (NUA) 0234284400163, ESA-IRS (European space agencies Information retrieval service), Datex-P (NUA) 02222650143,

Језик претраживања: ESA-QUEST,

Стање: 20.000 аукција, 1.000.000 продаја, 100.000 уметника,

Годишњи унос: 70.000 дела,

Ажурирање: појачава се у зависности од аукцијске сезоне,

Штампана верзија: The Annual Art Sales Index,

Језик: енглески,

Језик извора: више,

Структура извора: аукцијски и продајни каталози,

Садржај: цене слика и акварела, од 1975. цртежи, од 1983. скулптура,

Период/земље: интернационални, од средњег века до данас,

Извори: аукцијски каталози више од 400 компанија,

Цена: 1 сат USD 64.

9. The Art Sales Catalog Database

Акроним: SCIPIO (Sales Catalog Index Project Input Online),

Тип: библиографска банка података,

Време: од октобра 1981. године

Продуцент: Research Libraries Group (RLG, Art and architecture program 36 институција и 38 удружених специјализованих библиотека из САД,

Домаћин: RLIN: SCIPIO, преко CLASS-a (the cooperative library agency for systems and services),

Стање: 90.000 (1988),

Годишњи унос: преко 4.000,

Ажурирање: периодично,

Штампана верзија: Index of art sales catalogs 1981–1985. Union List from SCIPIO Database, Boston 1987,

Језик: енглески,

Језик извора: више,

Опис података: библиографски подаци каталога, Lutg и Lancour бројеви за старије каталоге,

Структура података: аукцијски каталози и листе,

Садржај: аукције више од 600 компанија,

Време које покрива: од 1599. до данас,

Цена: 1 сат USD 94.50.

10. Arts and Humanities Search

Тип: библиографска банка података,

Време: од 1977,

Продуцент: Institute for scientific information (ISI), Philadelphia PA, USA,
Домаћин: BRS Information technologies, File AHCI, Datex-P (NUA)
0311031500002002, Dialog Information services Inc. File 439, Date-P (NUA)
0234212300120 USA,

Језик претраживања: BRS/SEARCH, DIALOG,

Стање: 1.120.486 (јан. 90),

Годишњи унос: 115.000,

Ажурирање: двонедељно, DIALOG недељно,

Штампана верзија: Arts and Humanities Citation Index

Издање на магнетној траци: CC Search/Arts & humanities, годишње USD
10.000 (за универзитете),

Језик: енглески,

Језик извора: више,

Структура: чланци, уводници, рецензије, писма читалаца

Садржај: археологија, архитектура, уметност, плес, филм, Тв, музика,
позориште, радио, филозофија, језик и књижевност, историја, етнологија,

Период: од настанка до данас,

Извори: преко 1.300 часописа из области хуманистичких наука (80
уметничких) и избор из 5000 часописа из области друштвених и природних
наука,

Цена: 1 сат USD 120.-, 1 online знак USD 0.62, 1 offline извахак USD
0.62, 1 сат за претплатнике USD 57.

11. MONUment DOCumentation

Акроним: MONUDOC,

Тип: чињенична и текстуална банка података,

Време: од 1987,

Продуцент: Informationszentrum Raum und Bau (IRB) der Fraunhofer-Ge-
sellschaft, Stuttgart BRD,

Домаћин: STN International (1989.) Datex-P (NUA)
45724790114/45724720001,

Језик претраживања: MESSENGER,

Број јединица: 2874 (јул 1990) 5321 у припреми, (22. 05. 1990. г.),

Годишњи унос: 1.000,

Ажурирање: месечно,

Штампана верзија: журнал са подацима и информацијама (тримесеч-
но),

Језик: немачки,

Језик извора: немачки,

Садржај: чињенице и текстови из литературе, библиографски подаци, резимеа из области заштите споменика у Немачкој,

Период: од 1980,

Извори: часописи, књиге, публикације са конференција, произвођачке спецификације, документација, стручни извештаји,

Цена: 1 сат DM 150.-, 1 online знак DM 1.-, 1 offline извадак DM 1.

12. Union catalogue of Dusseldorf Cultural Institutions (UCD)

Акроним: DIANA,

Тип: библиографска банка података,

Време: од 1982,

Продуцент: Bibliotheksstelle der Dusseldorfer Kulturinstitute, Heinrich-Heine-Allee 23, 4000 Dusseldorf 1,

Домаћин: GEMINI GmbH Essen, KRZN Moers, Datex-P 45284140270,

Језик претраживања: STAIRS/VS или комуникациони софтвер QUA-SIMODO,

Стање: 125.000 (40.000 изложбених каталога),

Годишњи унос: 12.000,

Ажурирање: месечно,

Штампана верзија: само на микрофилму,

Језик: немачки,

Језик извора: више,

Структура: извора часописи, монографије, каталози (35%),

Садржај: уметничка и културна историја, градска и регионална историја Dusseldorfа, књижевна и позоришна историја 18. и 19. века,

Период: до савремених збивања, нагласак на XX веку,

Извори: из диселдорфског института за културу: књиге, каталози,

Цена: 1 сат DM 180.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Cuadra Directory of Online Databases*, New York, 1990.
2. *Who is who. Das Jahrbuch der Online Szene*, Frankfurt, 1990.
3. James C. Boyles, Bibliographic databases for the Art researcher, Developments, Problems and Proposals, *Art Documentation* vol. 6, no. 1 (пролеће 1987).
4. Eduard Isphording, *Kunsthistorisch relevante Datenbanken in den USA und Europa*, *Kunstchronik* 43, свеска 12, 655–668.

САДРЖАЈ

1. МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ – Оснивање музеја у Чачку	5
2. МИЛОРАД СТОЈИЋ – Једна врста двојног суда у Поморављу	17
3. ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ – Праисторијска хумка на Великом пољу у Јанчићима код Чачка	25
4. Др ВЛАДИСЛАВ РИСТИЋ – Место Богородице градачке у развиту моравске архитектуре	33
5. ДЕЛФИНА РАЈИЋ – Црква Светог Петра и Павла у Мрчајевцима	47
6. БОГУМИЛ ХРАБАК – Хајдучија у чачанском крају и на ширем простору Старе Рашке, Ваљевске области и Поморавља од 1400. до 1700. године	59
7. БРАНИСЛАВ ЦВЕТКОВИЋ – Триле Вукосава Рафаиловића из 1845. године	87
8. РАДОЈКО НИКОЛИЋ – Драгачево 1863. године	97
9. РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ – Књига извештаја са границе Западноморавске дивизије за 1876. годину	119
10. ДАНИЦА ОТАШЕВИЋ – Српско-турски рат 1877–1878. године у документима суда општине заблаћке	131
11. МАРИЈА ОРБОВИЋ – Књијар и штампар Исаило А. Петровић ...	143

12. Др ДРАГАН СУБОТИЋ – Из наше међуратне грађанске правне баштине: Михаило Константиновић (1897–1982)	155
13. Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ – Државна хипотекарна банка Београд –Агенција (1922), филијала у Чачку (1940–1945)	163
14. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ – Становништво Јездине	179
15. СНЕЖАНА ШАПОЊИЋ-АШАНИН – Култ вегетације у светлу Бурђевданских обичаја	195
16. Др АННА ПЛОТНИКОВА – Из ризнице народне културе чачанског краја	213
17. Мр ГРОЗДАНА КОМАДИНИЋ – Речник народне културе чачанског краја	219
18. КОВИЉКА ЛЕТИЋ – Основне школе у чачанском школском срезу од 1922. до 1927. године	235
19. ВИТОМИР ВАСИЛИЋ – Административно-територијалне промене на територији општине Чачак од 1941. до 1995. године	245
20. ВИТОМИР ВАСИЛИЋ – Хронологија административно-територијалних јединица на подручју општине Чачак од 1944. до 1995. године	259
21. МИЛИЦА ДРИЊАКОВИЋ – Проблеми заштите предмета од сребра и њихових легура	281
22. ИВАН ЛУКИЋ – Приступ банкама података релевантним за историју уметности	291

TABLE DES MATIÈRES

1. MILOŠ TIMOTIJEVIĆ – Fondation du Musée à Tchatchak	5
2. MILORAD STOJIĆ – Un type de récipient double dans le bassin de la Morava	17
3. LIDIJA NIKITOVIĆ – Tertre funéraire protohistorique dans le site de Veliko Polje à Jančići près de Tchatchak	25
4. Dr VLADISLAV RISTIĆ – Mesto Bogorodice gradačke u razvitku moravske arhitekture	33
5. DELFINA RAJIĆ – Église Saintas–Pierre–et–Paul de Mrčajevci	47
6. BOGUMIL HRABAK – Brigandage dans la région de Tchatchak et sur less territoire: de l'ancienne Rascie, de la région de Valjevo et du Bassin de la Morava	59
7. BRANISLAV CVETKOVIĆ – Chants religieux de Vukosav Rafailović datant de 1845	87
8. RADOJKO NIKOLIĆ – Le Dragačevo en 1863	97
9. RADIVOJE BOJOVIĆ – Recueil de rapports envoyés de la frontière par la division de la Morava Occidentale en 1876	119
10. DANICA OTAŠEVIĆ – La guerre serbo-turque (1877–1878) dans les documents de la commune de Zablaće	131
11. MARIJA ORBOVIĆ – Libraire et imprimeur Isailo A. Petrović	143

12. Dr DRAGAN SUBOTIĆ – Notre patrimoine juridique entre les deux guerres Mihailo Konstantinović (1897–1982)	155
13. Dr JAROSLAV DAŠIĆ – Banque hypothécaire d'État de Belgrade – agence (fondée en 1922) Succursale de Tchatchak	163
14. RADOVAN M. MARINKOVIĆ – Population du village de Jezdine	179
15. SNEŽANA ŠAPONJIĆ-AŠANIN – Culte de la végétation à la lumière des coutumes pratiquées le jour de la Saint-Georges	195
16. Dr ANNA PLOTNIKOVA – Trésors de la culture populaire de la région de Tchatchak	213
17. Mr GROZDANA KOMADINIĆ – Vocabulaire de la culture populaire dans la région de Tchatchak	219
18. KOVILJKA LETIĆ – Écoles primaires de la circonscription scolaire de Tchatchak entre les années 1922 et 1927	235
19. VITOMIR VASILIĆ – Circonscriptions administratives et leur shangement sur le territoire de la commune de Tchatchak entre 1941 et 1995	245
20. VITOMIR VASILIĆ – Chronologie des changements de circonscriptions administratives sur le territoire de Tchatchak entre 1945 et 1995	259
21. MILICA DRINJAKOVIĆ – Problèmes posés par la corrosion et par la formation de la patine sur les objets en argent	281
22. IVAN LUKIĆ – Accès aux banques de données concernant l'histoire de l'art	291

ИСПРАВКА

На таблама уз рад Милице Дрињаковић
техничком омашком замењене су легенде
слика 1 и 6.

*

Штампање ове свеске Зборника радова
помогло је Министарство културе Србије.

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. XXVI, 1996.

Тираж: 500

Рукопис предат у штампу маја 1997.

Обим 19 табака и 2 1/2 табака прилога

Штампање завршено августа 1997.